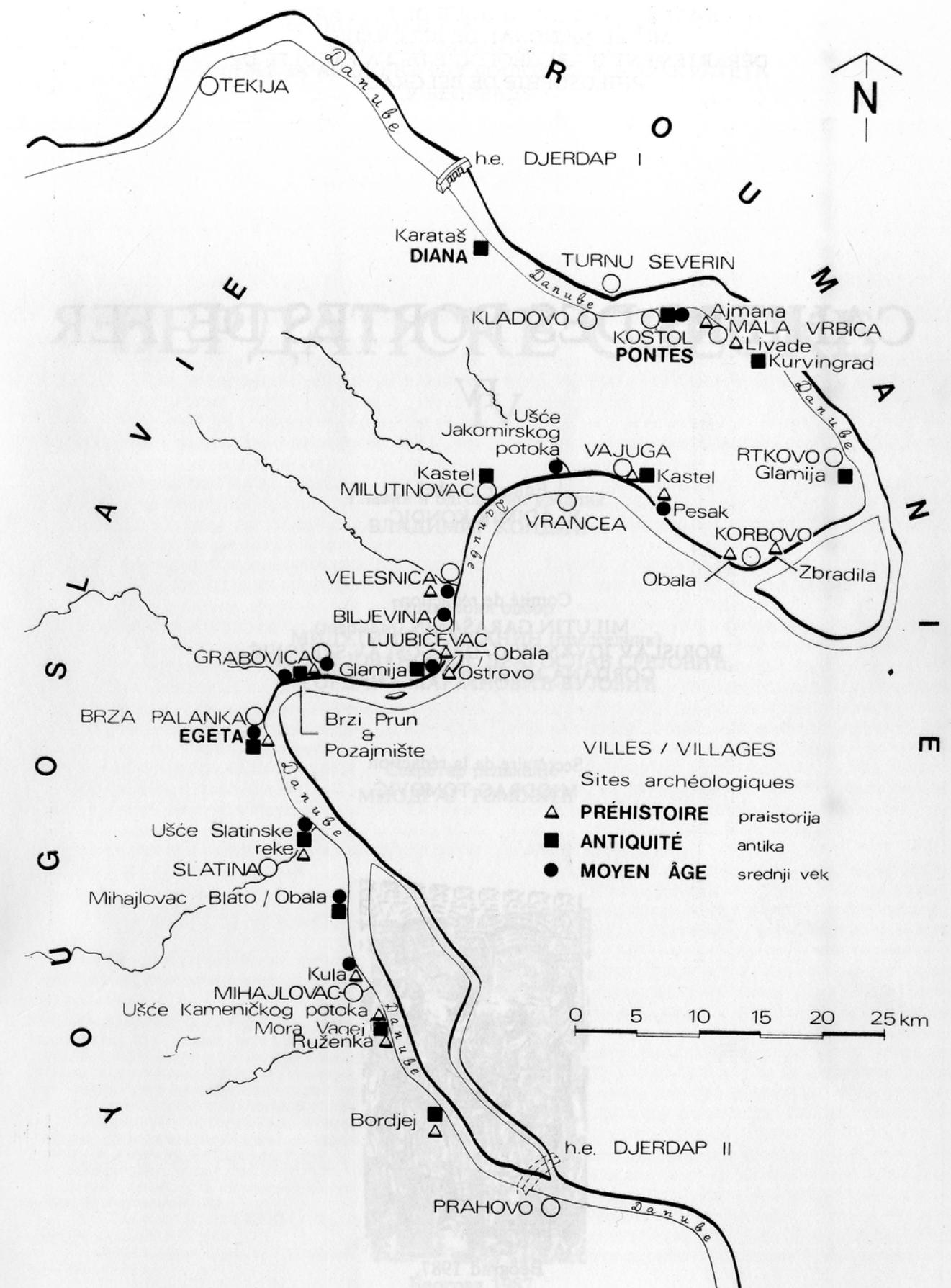


ИСТРАЖИВАЊА И ПУБЛИКАЦИЈУ ФИНАНСИРАјУ ПОТПИСНИЦИ САМОУПРАВНОГ СПОРАЗУМА О УДРУЖИВАЊУ СРЕДСТАВА ЗА ИЗВОЂЕЊЕ РАДОВА РАДИ ЗАШТИТЕ КУЛТУРНИХ ДОБАРА НА ПОДРУЧЈУ АКУМУЛАЦИЈЕ ХЕ „ЂЕРДАП II“: ХЕ ЂЕРДАП, ИЗВРШНО ВЕЋЕ СКУПШТИНЕ СР СРБИЈЕ, РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ, РЕПУБЛИЧКА ЗАЈЕДНИЦА КУЛТУРЕ, ОСНОВНА ЗАЈЕДНИЦА НАУКЕ РЕГИОНА ЗАЈЕЧАР СА СЕДИШТЕМ У БОРУ, САМОУПРАВНЕ ИНТЕРЕСНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ КУЛТУРЕ ОПШТИНА КЛАДОВО И НЕГОТИН, СКУПШТИНА ОПШТИНЕ КЛАДОВО, СКУПШТИНА ОПШТИНЕ НЕГОТИН, „ГЕНЕРАЛЕКСПОРТ-ЈУГОТУРС“, ЈУГОСЛОВЕНСКО ТУРИСТИЧКО-АУТОБУСКО ПРЕДУЗЕЋЕ „ПУТНИК“, ТУРИСТИЧКА АГЕНЦИЈА „ИНЕКСТУРИСТ“, РЕПУБЛИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА САВЕЗА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ, ТУРИСТИЧКИ САВЕЗ СРБИЈЕ И НАРОДНИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ.



INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DE BELGRADE,
MUSÉE NATIONAL DE BELGRADE,
DÉPARTEMENT D'ARCHÉOLOGIE DE LA FACULTÉ DE
PHILOSOPHIE DE BELGRADE

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У БЕОГРАДУ

CAHIERS DES PORTES DE FER

IV

Editeur en chef
VLADIMIR KONDIĆ

Comité de rédaction

MILUTIN GARAŠANIN (président)
BORISLAV JOVANOVIĆ, DRAGOSLAV SREJOVIĆ,
GORDANA MARJANOVICIĆ-VUJOVIĆ

Secrétaire de la rédaction
MIODRAG TOMOVIĆ



Beograd 1987.

ЂЕРДАПСКЕ СВЕЦКЕ

IV

Главни и одговорни уредник
ВЛАДИМИР КОНДИЋ

Редакциони одбор

МИЛУТИН ГАРАШАНИН (председник),
БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ,
ГОРДАНА МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ

Секретар редакције
МИОДРАГ ТОМОВИЋ



Београд 1987.

STATIO CATARACTARUM DIANA

/Извештај о археолошким
истраживањима у 1982. години/

Досадашњим археолошким истраживањима Дијане скоро у потпуности је разјашњена основна фортификациона схема утврђења са главним капијама, кулама и значајним објектима подигнутим у централном делу, у његовој унутрашњости.¹ Године 1981., завршено је откривање јужног бедема у целини тако да наредне, 1982., радије утврђеним методолошким планом истраживања, започињу радови на откривању капија постављених по оси исток-запад.²

Имајући у виду да су досадашња хронолошко-историјска запажања о настанку и развоју same фортификације углавном позната, указаћемо и на неке нове резултате до којих се дошло у току разјашњавања питања настанка поједињих архитектонских целина тврђаве о којој је реч. Питања су, чини се, утолико занимљивија, јер, како су то и каснија истраживања показала, за неке од капија Дијане нема аналогија на Ђердапском делу мезијског лимеса.³ С тим у вези најзанимљивије је свакако питање развоја облика кула ових капија које се, пре свега, морало решавати искључиво на основу резултата до којих се дошло археолошким ископавањима и запажањима на самом терену. Отуда и предложено датовање за њихов настанак како ћемо видети не противречи досадашњој хронолошкој слици о развоју фортификације на локалитету Караташ код Кладова.⁴

ЗАПАДНА КАПИЈА

Porta principalis sinistra лоцирана је на првој трећини од северозападног угла утврђења (сл. 1)

¹Нова систематска истраживања Дијане отпочела су, да подсетимо, 1978. године. Захваљујући великом разумевању и подршци СО Кладово и ХЕ Ђердан, наша истраживања се настављају, а утврђење ће бити конзервирано и рестаурирано и уз Трајанов мост и утврђење на Понтесу, представљају изузетан културно-историјски комплекс овога региона.

²Стручну екипу су сачињавали: др Владимир Кондић и Ј. Ранков, руководиоци ископавања, са екипом студента археологије, В. Антонић, Д. Силин, Д. Грабић, Н. Јанковић. Техничку документацију радио је М. Вељковић. Обраду керамичког материјала водила је Н. Јевремовић-Бошковић и Т. Џевтичић, студент археологије.

³Ул. Старијар, XXXIII-XXXIV/1982-1983, затим Ђердапске свеске I/1980 и II/1984.

⁴Ј. Ранков, *Ископавања на Караташу, Ђердапске свеске I/1980, II/1984.*

Од момента изградње свој првобитни облик задржава до средине IV века када је преградним зидовима затворена и коришћена у друге сврхе. Потпуно негирање габарита настало као последица великих разарања и рушења, дешава се почетком IV века, но, ископавања су показала да овај датум, када је подигнута моћна спољна кула, може бити и ранији. Срећна је околност да је капија са кулама, упркос овим интервенцијама сачувала првобитни габарит, за сада јединствен бар када је реч о овоме делу римске провинције Горње Мезије.

Капија је фланкирана кулама издуженог четвороугаоног облика чији чеони зидови у целости излазе изван линије бедема (сл. 2). Са спољне стране трапезасто су профилисани (полигонални), а са унутрашње формирају полукрљуне нише, (сл. 2). Унутрашњи зидови капије и кула су веома добро очувани, док су спољни негирани и коришћени су за конструкцију зидова куле којом је касније капија затворена. Бочни зидови капије и кула су рађени техником opus incertum. Зупци, углови и спољни зидови кула, ојачани су опеком. За спољно лице кула и у унутрашњости капије употребљен је притесан крупније ломљени камен. До висине од 0.60 м., када почиње и зона са опеком, камен је плаочасто притесан.

Као везивно средство коришћен је сивкастобели малтер са примесом ситнијег шљунка. Непосредно изнад сокла на зидовима се прате трагови запуњавања и дерсована фуга белим кречним малтером. Ово се по свој прилици могло десити у моменту прве обнове зидова капије када су угаони делови појачавани убацивањем опеке. У том смислу свакако је значајан и податак да се она јавља свуда од исте коте, на 66.34, сса.0.60-0.65 м. од сокла. Просечне димензије употребљених опека су $0.30 \times 0.30 \times 0.05-0.06$ м. Све су квадратне, црвено боје печења, песковите фактуре. Фуге су приглажане, просечне ширине до 0.02 м. Овим општим карактеристикама зидова треба додати и унутрашње димензије капија које су $3.40 \text{ m} \times 4.40$ м. Оба зида капије су уједначено очувани до просечне висине од сса.2.20 м. (или коте 67. 92). Судећи по остацима лука сачуваним у јужној кули, и капија и куле су биле засвођене. Коришћењем свих ових података, неће бити тешко прорачунати по-

четак горњег нивоа, а самим тим и укупну висину са кровном конструкцијом. (сл. 20, 21).

Већ смо на почетку рекли да је капија, од момента изградње па све до средине IV века имала исти облик, без значајнијих измена на самом габариту. О томе, како се из претходних описа зидова може видети, немамо никаквих сведочанстава. Међутим, питање времена њеног настанка нешто је сложеније. Ако погледамо генерални план Дијана видећемо да се она битно разликује од друге две капије. Није у питању само њен облик него и другачији однос габарита према бедемима утврђења (спољни зидови су сасвим избачени изван линије бедема), куле су правоугаоне, а самим тим добијен је и један другачији концепт у односу на првобитно камено (трајановско) утврђење, (четвртасте, скоро квадратне куле чији зидови делимично излазе изван линије бедема). С друге стране, овакви облици кула на капијама и њихове варијанте, нису непознати у другим деловима Царства већ сасвим рано, средином I века наше ере.⁵ Имајући у виду сва ова запажања и резултате, пре свега, археолошких истраживања, нама се ипак чини, да, када је Дијана у питању, ближе датовање вероватно темељите конструкције капије, морамо тражити у посттрајановском времену, у другој фази обнове утврђења (у тексту I фаза капије), од династије Севера до средине III века.

Претходна констатација, међутим, отежава расветљавање једног другог питања од не мањег значаја за фортификацију, и заправо га намеће. А то је, како је изгледала и да ли је уопште постојала капија у време I фазе каменог утврђења? Досадашњим истраживањима нисмо добили децидирани одговоре. Заправо, како ће се то у даљем тексту детаљније видети, добијени су сигурни подаци о постојању старије грађевинске фазе коју је тешко ближе дефинисати, јер је сасвим укомупонована у зидове кула капије.

Да би се прикупили сви ови неопходни подаци, зидови капије (и кула), истражени су до доње коте темеља. Том приликом уочено је да темељне стопе зидова капије немају исту ширину, односно да су ширине сокла различите. Просечна ширина код северног зида је 0.08. — 0.10 м са котом 65.62, и 0.36 м код јужног и котом 65.82. Сокл неуједначене ширине прати се иначе и испред улаза у јужну кулу. Извесну забуну уноси и ситуација уз темеље овога зида, где се, у основи јавља доста каменог и малтерног шута, а уз сам зид темеља и некакве неправилне камене конструкције које су на појединачним местима за зид органски везане (сл.). Објашњавају се као остаци неке старије архитектуре, касније потпуно негиране, или разрушене и делимично искоришћене за нове објекте. Кота на којој се јављају ове зидане конструкције је на 65.46-64.96. На вишеј коти наишто се и на већи комад малтера у структури са шљунком, са по-длогом од шљунка и ситнијег камења, везаног де-

лимично и за темељну стопу зида. Малтера има и испред темеља улазног зида јужне куле, у структури са ситнијим облучима. Неки делови су и веома компактни тако да је добијена маса слична данашњем бетону. Значајне разлике постоје и у начину зидања темељних зона спољних зубаца капије (надземни део је разрушен при конструкцији спољне куле управо до висине на којој се јавља опека). Стопа јужног зупца рађена је на исти начин као и темељни део самога зида (ширина је 1 м од грубо тесаног камена, укупне висине 0.50 м (висина темеља зида и унутрашњег зупца је 1 м). Темељна стопа северног спољног зупца, међутим, не само да је дубље фундирана (висина темеља је 2 м) од других делова капије, него је и различito зидана. Испод сокла, од коте 65.56 до коте 63.70, рађена је од ситнијих облучака и камена добро заливених у компактан кречни малтер (*opus cementicium*). После висине од 0.50 м, мерено од сокла, ширина стопе је 1.10 м, када се сужава на 0.50-0.60 м ширине све до доње коте темеља. Даље, овај део темеља није рађен с лица као што је то случај са другим деловима капије, већ помоћу рова у који је уливена поменута маса камена и малтера. Имајући у виду све ове податке као и друга запажања могуће је закључити да се и овде ради о коришћењу дела објекта из старије фазе. Притом свакако није беззначајно да су сви остали делови зида темеља северне куле рађени једнако, да су повезани и без трагова старијих темеља. Даље, ближе овоме зиду капије, на коти 65.37, нашло се на две опеке окер боје печења, добре фактуре од којих је једна, трапезасте профилације. У овоме контексту поменућемо и зид довратника (прага) капије, смештеног између спољних зубаца, са унутрашње стране (сл.). Северним крајем повезан је са зидом капије, а јужним се само прислања на њега и, на нешто нижој коти (горња кота прага је на 65.74). Просечна ширина му је 0.70 м са нешто ужим крајевима (0.55 м) и благим нагибом на средишњем делу. Рађен је од ломљеног камена, равног унутрашњег лица, са доњом котом темеља на 65.19. Основа и спољно лице прага прилично су оштећени каснијим преграђивањима капије и фундирањем нових зидова.

После свега овог поставља се и питање изгледа, првобитне калдрме, када се има у виду чињеница да се исти или скоро исти ниво користи у континуитету, са више етапа у развоју. У овоме тренутку треба споменути и једину добро очувану површину поднице која се налази испред улаза капије, ближе северном унутрашњем зупцу. На истој коти са прагом појавили су се остаци калдрме рађене од сиво-плавичастих, фино глачаних камених плоча, различитог облика и густо збијених.

КУЛЕ

Из претходног излагања се види да је капија била фланкирана унутрашњим кулама правоугаоног облика са полигоналним спољним зидом. Са

његове унутрашње стране формирана је полуокружна ниша (сл. 2).

Куле су истих димензија, 4.50 m × 3.50 m. Димензије ниша су 1.75 m × 1 m (у јужној кули лево и десно раме нише нису једнаке дужине, 0.75 m је дужина левог, а 1 m десног рамена). Наспрам ниша, у истом правцу су улази у куле, просечне ширине 1.20 m. Унутрашњи зидови кула исте су ширине (1 m). Нешто је ужи северни бочни зид јужне куле, 0.90 m. За разлику од спољних, унутрашњи зидови кула су дosta добро очувани, до 2.20-2.40 m. Иако шири (1.60-1.70 m), спољни су разрушени и највећим делом урађени у масу зида спољне куле (укупне димензије кула су 8 m × 5.30 m). До очуване висине ови зидови су, од темељне зоне, рађени од четвртастих опека, истих димензија као код зубаца капије, 0.29-0.30 × 0.06. На неким деловима коришћене су, да би се постигао жељени облик кула, трапезоидно сечене (профилисане) опеке. Фуге су веома танке, највише до 0.02 m ширине. На овоме делу западног бедема опеке су делимично, у истом нивоу, убачене и у његово спољно лице, што може бити још један податак о каснијој рефекцији овога дела утврђења, у моменту изградње нове капије. Ова темељита обнова у великој мери и скоро потпуно је уништила претходну грађевинску фазу.

СТРАТИГРАФИЈА

Приликом истраживања Западне капије радовима је обухваћен и већи део бедема (неистражени простор између сонди 2/78 и 13/80). Знатна истражена дужина овога сектора (cca. 60 m) омогућила је лакше издвајање одређених целина и нивоа, на хронолошки веома разуђеном простору капије. Тим пре, што се садржај археолошких слојева укључујући пре свега хронолошки осетљиви материјал, овде различито манифестије. Тако на пример, само грубим поређењем, уочена је значајна разлика истих слојева и хоризоната у сондама јужно од капије. У најранијим фазама мање је покретних налаза, укључујући и керамички материјал, док се у слојевима пуног III и раног IV века запажа повећана концентрација керамике и животињских костију. Потребно је притом указати да ширина истраженог простора, мерено од унутрашњег лица бедема, није већа од 4.50 m, те се од момента изградње каменог бедема до почетка III века, овде и не могу очекивати значајнији објекти. Највероватније је, да се од јужне куле капије до прве међу-куле на бедему, може очекивати постојање земљаног насила (*agger-a*), у који је касније укопан дубоко фундирани зид штете стазе и ојачања бедема, од камена, у најмаљој фази обнове.

Касније, међутим, под одређеним историјским околностима, мења се првобитни концепт. Уз бедем се граде објекти одељени низом попречних, скоро паралелних зидова.

Између сонди 34 и 35 испод контролоног профила између ове две сонде, појавио се четвр-

таст пиластер од опека, приљубљен уз бедем. Удаљен је од северне куле капије за 6 m. Следећи стуб, на истој удаљености од претходног једва је уочен у структури темеља штете стазе VI века. Велика концентрација кровног шута на овоме сектору (сонде 34 и 35), у корелацији са поменутим конструктивним елементима, јасно говори о постојању трема уз бедем. Судећи по висини темељне стопе стубова, ради се о објектима млађим од габарита капије. Ископавања су показала да је до измена могло доћи у време реконструкције капије (појачавање угаоних делова са опеком), од средине III до почетка IV века. Како ћемо у даљем тексту видети, у то време а и касније, током друге половине IV и почетком V, па потом у VI веку, овај сектор трпи нове промене (наилазило се на остатке конструкција пећи, огњишта и темеље зидова објекта, очигледно друге намене).

Вертикални пресек слојева испред капије (сл. 3) потврђује предпоставку о њеном дужем временском коришћењу у облику каква је била у време њеног настајања. То би били слојеви 10, 11, 12 са мрким земљом који се надовезују директно на слој жутомрке (слој 13), у нивоу и непосредно изнад сокла. Слој гари и малтерни шут (9, 8) означавају прекид једног моћног стратума са више хронолошких различитих фаза, формираних од момента њене изградње до I већег рушења, у другој трећини IV века. У то време уследиле су прве преградње капије, а касније и њених кула, са слојевима крађег временског распона (7) прекинутим моћним наслагама паљевине, који потичу од великог разарања утврђења, почетком V века.

Последња темељита обнова бедема и кула, датује се по материјалу наложеном у површинским слојевима, у сам почетак VI века (слојеви 2, 1). Новија ископавања су потврдила да се и на Караташу могу издвојити најмање две фазе у овоме периоду, од којих је млађа датована у другу половину VI века. На овоме сектору ова два нивоа евидентирана су у спољној кули, док се уз бедем, са унутрашње стране могао пратити уобичајени материјал овога времена.

ОСНОВЕ

На ужем сектору капије издвојено је десет основа које су, према садржају слојева уклоњене у већ успостављену стратиграфску поделу на Дијани. У нашем излагању ишли смо хронолошким редом, од најстаријих ка најмлађим хоризонтима. Неке су утолико занимљиве, јер пружају могућност за прецизнија датовања у оквиру ширих хронолошких целина. С друге стране и даље ће остати мање јасна почетна фаза каменог утврђења управо због сталног континуитета живота ове фортификације која, никада није изгубила првобитни значај и важност. Напротив,

Основа X

У нивоу сокла капије наишто се на остатке најстарије подне нивелете (сл. 4). У слоју са на-

⁵M. Albert Février, Gallia XIV, 1956, 36; исти облик капија наводи и T. Bechert, Bonn. Jahrb., 171, 1978, Fig. 1, 2.

жени уломци опека, облуци, а било је и груменчића гари (кота гари је на 65.75). Међу опекама било је и целих, димензија $0.28 \times 0.27 \times 0.06$ м. Кота на којој су опеке је 65.90. Трагова подне нивеле-те било је уз јужни зид капије, затим испред улаза, а по целој основи има и дислоцираног камења коишћеног највероватније у конструкцији калдрме. Најбоље очувана и можда старија целина, појавила се на нешто нижој коти (65.74), уз зубац зида северне куле-испред капије (сл. 1.). О овој подници је већ било речи напред, додајемо само да су јој очуване димензије 2×1.70 м. Нема разлога да сумњамо да је на овај начин био раније попложен и унутрашњи простор капије, али на трагове овакве поднице нисмо нашли изван ове површине. Ово објашњење, међутим, не би било у колизији са напред датим тумачењима грађевинских фаза капије. Као подлога овој калдрми, служила је компактна жута земља у структури са „клинасто“ профилисаним облуцима, набијеним у основи и то само око поменутог попложања. Изнад ове калдрме, појавио се прослој гари, пресечне дебљине сса.0.02 м, по целој основи испред улаза. Ископавања су показала да се у контексту са овим нивоом јавља материјал, пре свега керамички, I/II, затим II и најдаље III/IV века (на мање фреквентним и промењљивим секторима утврђена ова последња хронолошка фаза се јасније издава). Наилазило се и на луксузне комаде здела од тера сигилате чије датовање сигурно иде у по-зни I век.⁶ За ближе датовање коришћени су и налази од стакла се фацетираним орнаментом, хронолошки определjenih у период династије Флавијеваца—Трајана.⁷

Посебан проблем представља питање најстаријих слојева у кулама код којих су, каснија преирађивања ишла до самога сокла (нпр. северна кула) те тако у знатној мери пореметила интактност прећашњих слојева. У јужној кули, иако површина није компактна, наишло се такође на исте остатке пода, са дислоцираним опекама, облуцима и камењем (сл. 5.). Керамика добре фактуре исте је хронолошке опредељености као она у капији (тера сигилата, фрагменти са црним премазом, фине каолинска, итд.). Изнад овога нивоа у слоју, на који 65.93, нађен је сребрни денар. Гета С 664.

Да би се разјасниле грађевинске фазе куле и евентуални остаци старије архитектуре, њихова унутрашњост је истражена до доње коте темеља. У јужној кули, на коти 65.53 појавили су се остаци дела основе са гари и пепелом, пречника 0.90 m (сл. 6). По ивици ове површине, регистроване су распаднуте опеке, ширине 0.20 m. У непосредној близини ове површине, уз сам зид куле, на истој коти, налази се већи пљоснати камен, укопан у основу. На целој површини унутар куле земља је

⁶R. Birly, *Vindolanda—A Roman frontier post on Hadrian's Wall*, London 1977, на страни 128, слика 40, представљен је идентичан комад овакве зделе, производ јужногалских радионица, исте хронолошке опредељености.

⁷E. Welker, *Die römischen Glöser von Nida-Heddernheim*, Frankfurt a. M., 1974, 57, 59.

жућкаста и компактна. У слоју непосредно испод сокла, а изнад ове основе нађено је више фрагмената жуто-глеђосаног крчага са барботинираним орнаментом у облику листа (постоје сви елементи за његову реконструкцију) и другог керамичког материјала (мање шоље са веома танким зидовима, фине фактуре) који се датује у I/II век. Поред тога нађена је мања бронзана дршка, С 672 (кота 65.34), затим лоше очуван инструмент са два краја С 673 (кота 65.33), а нешто ниже, на 65.19, перла од стакла прозирне плавичасте боје, С 685.

Ниже од претходне, на 65.20, у скоро стерил-
ној жућкастој земљи, веома компактној, појавиле
су се површине са малтером, лоциране уз северни
бочни зид и ближе улазу у кулу (сл. 7). Ивица по-
вршине и темељ зида, иако веома близу, нису по-
везани. Малтер је веома чврст, беле боје са приме-
сом ситног шљунка и ситније ломљеног камена.
На другој површини, малтер је жућкасте боје са
траговима гари.

За објашњење ових основа постоји само једна логична могућност. Највероватније се ради о остацима старијих објеката са знатно низом нивелетом од оне која се везује за трајановско-северијански слој. Однос ових основа према постојећој архитектури, као и хронолошка определеност материјала (не прелази оквире I века), говоре томе у прилог. Ископавања су показала да сличних трагова има и северно од капије, у сонди 34, са спољне стране северне куле. Испод сокла, на коти 64.84 (услед пада терена коте северно од капије су нешто ниже за исти ниво), у жућкастој и веома компактној глини, јавља се површина са малтером, распаднутим опекама и траговима гарди. Неправилног је облика, димензија 1.50×3.30 м. У основи је регистрован и већи камен. Керамика, иако је нема много, може се определити у I век. У овоме слоју, нађен је још један пехар од стакла са фацетираним орнаментом на трбуху, С 000, јасног хронолошког определења.⁸

Слична ситуација, када се ради о најстаријим фазама, регистрована је и у северној кули капије

Мада су темељни делови зидова којима је кула касније негирања допирали до самога сокла, ипак, у овој зони задржао се материјал који се хронолошки уклапа у стратиграфску целину остатог дела око капије. Ту се пре свега мисли на керамички материјал II и II/III века. На коти 65.66 нађен је и фрагмент диска жишака од каолинске глине са браон премазом и траговима фирниса, украсашен вегетабилним орнаментом, С 729. У нивоу сокла највеће су се дислоциране опеке као у јужној кули.

У апсидалном делу (у ниши), нашло се на за-
нимљиву конструкцију чија је функција нејасна.
Испод нивоа сокла и пода куле, ниша је од једног
или другог рамена преграђена и затворена насати-
ћем укопаним опекама повезаних малтером (сл.
3). Опеке су квадратне, димензија 0.30×0.30
 $\times 0.06$ м са утиснутим тракама по дијагонали.
Око ове површине било је пепела и гарји.

⁸Ibid.

распаднутих опека и малтера. Било је мало налаза, али хронолошки јасних: фрагменти тера нитре, затим фрагмент обода, трбуха и дна мање зделице од тера сигилате са барботинираним орнаментом по ободу. Изван ове површине, нађен је један Домицијанов сестерциј (С 730, kota 65.36) и три украсне игле од кости, фрагментоване (С 731-733). Као у јужној кули и овде се, скоро на истој коти, јављао распаднути малтер (65.28). Констатовано је такође, да, за разлику од јужне куле у којој је слој испод сокла скоро стерилан, у северној, присуство распаднутог грађевинског материјала, у жућкастомркој земљи, прати се скоро до доње коте темеља. Ово се односи и на појаву гаривећег интензитета која се, од сокла, прати у углу, ближе улазу у кулу. У горњем делу ове површине, нађене су две квадратне опеке ($18,5 \times 18,5 \times 0,05$ m) и једна трапезаста којој је једна страница профилисана клесањем (подсећа на опеке коришћене у издању полигоналних делова куле). Фрагменти керамике нађени овде, припадају искључиво амфорама и лонцима који се опредељују у III век. Једна добро очувана бронзана апликација за дршку (С 735), нађена је на коти 65.28. Иако на први поглед стичемо утисак да је у питању отпадна ѡама, присуство већег броја фрагмената амфора допушта и могућност постојања мањег складишта хране у оквиру ужег простора куле. Слој рушења изнад ујасније преграђивање утицали су, међутим, на ближе дефинисање овог проблема.

Даљи континуитет у коришћењу ове капије прати се на основама IX — VIII. Већ са првом основом, IX, (сл. 9, ,) долази до промена у нивоу терена. На коти 66.08, у слоју жутомрке земље на скоро целој површини унутар капије, и испред, јављају се остаци нове калдрме. Поред фрагментованих опека (кота 66.32), преовлађују облуци (кота 66.12), а има и камења (кота 66.27). На основу очуваних остатака закључује се да се ради о горњој површини субструкције калдрме. У средишњем делу, у основу, на коти 66.05, налазило се дно кречне јаме пречника 0.70 м, оивичене нешто крупнијим облуцима. Изгледа као да се овим кречом касније запуњаване фуге на зидовима капије. Нама се чини да се то могло догодити у време када су угаони делови капије ојачавани опеком које се јављају приближно од исте коте (66.36). У субструкцији, поред фрагмената атипичне керамике III века није било другог материјала. Међутим, испред улаза, капије и кула концентрација је већа, а преовлађује керамика пуног III века. У слоју је било трагова гари.

За овај ниво везано је и неколико других налаза. На коти 66.16, уз јужни зид капије нађен је сребрни денар Јулије Домне, С 637. На истој коти нађена су три бронзана лоше очувана новчића, од којих два припадају Константину I и Валентинијану, а трећи је нечитак (I-II век), С 644. На коти 66.11 нађена је валькаста перла од тамне стаклене пасте са белом инкрустацијом у облику двоструке спирале.⁹

⁹M. R. Alföldi, *Intercisa II*, 442, 51-53.

У јужној кули где су ове старије основе нешто боље очуване, такође је било трагова који оправдавају претпоставку да се ради о подници. Ово свакако потврђује и промена у нивоу прага на самоме улазу у кулу која је сада на 66.13. Што се тиче керамичког материјала, поред мањег броја уломака из старијег слоја повећава се заступљеност керамике грубо опредељене у другу половину III, до прве половине IV века. Налази новца потврдили су пређашња запажања. У самом улазу у кулу нађена су два новчића, на коти 66.05, новац Констанција (С 648), а на 66.14, у истом слоју, новац Константина Великог (С 652). Близјем хронолошком дефинисању ове фазе копије, свакако ће допринети и налаз златног прстена, С 636. Нађен је у јужној кули, на коти 66.34, највероватније у контексту са претходно описаним остацима поднице. На геми од карнеола, урезана је представа Викторије. На основу поузданних аналогија, најрањи примерци оваквог прстења јављају се средином III века.¹⁰

Пре него што завршимо са излагањем о овом нивоу, треба поменути да се у оквиру слоја јављала изузетно велика количина животињских костију (већих животиња). Ова појава регистрована је и на другим деловима дуж бедема, на већим површинама него што су уобичајени простори коришћени за отпадни материјал. Изгледа нам стога да у овом случају нису у питању отпадне јаме. Али без остеолошке анализе и нових података не може се дати право објашњење ове појаве. У сваком случају, после овога слоја, завршава се дотадашњи период када се кула користи у целини. Ископавања су показала да после моћног слоја искључиво крвног шута којим је кула запуњена (до коте 67.20), следи промена у намени овога простора.

Из овога што је речено јасно произилази да у материјалу нађеном испод овога слоја нивелације морамо тражити одговор на питање времена коришћења објекта, а исто тако, са најмлађим примерцима и тренутак за *terminus post quem* поп нђегове даље функције, прекинуте без сумње првим већим рушењем локалитета. Археолошким ископавањима није било могуће прецизније датовати неколико основа, очигледно, хронолошки врло близких, које су издвојене од момента прве обнове капије до момента првог већег рушења. Нама се чини да би следећа основа VIII, у моменту настајања могла бити доказ за наставак континуитета живота на утврђењу који још увек није био прекидан већим ратним сукобима (сл. 10).

Остаци пода нису сачувани, али на појединим местима, у основи, наилазимо на хоризонтално постављене опеке (просечна кота је 66.34). Распадну-

¹⁰Аналогију налазимо на више сличних примерака, у различитим римским провинцијама. Вид. M. R. Alföldi, op. cit., 412-413, Taf. LXXVII, 15, 17. Упор. на пример слично прстенje са истим датовањем: J. Garbsch, *Spätömische Schatzfunde aus Kastell Vemania, Germania* 49, 139, 140, Taf. 34, 9-11 као и H. Kiraud, *Les bagues d'époque romaine du trésor de Boistray (Rhône)*, Gallia, 39, 1981, Уп. тип 3f.

тих опека било је и у слоју изнад (испод основе VII). На површини улаза, са унутрашње стране, нашло се на остатке поплочања (пљоснат камен) око кога је било гари и распаднуте опеке. Уз северни зубац очувана је површина са већим облуцима, димензија 1.20×0.70 м која се није могла ближе дефинисати (кота највише камена је 66.50).

Имајући у виду све ове податке као и друга запажања, могуће је да се за најмлађу фазу ове основе може везати и време првог преграђивања капије. Предпостављамо да се то десило пред неизвесну ратну опасност на шта нам указује, како начин зидања тако и недостатак других одбрамбених објеката којима би разуме се, сигурније био брањен овај пункт.

На простору саме основе VIII и није било много материјала. Керамички налази су атипични (лонци и делови амфора III/IV века). Овде је нађен и један антонинијан (Галијен), на коти 66.31, С 633.

У контексту онога што следи, треба указати и на појаву велике концентрације кровног шута испред капије и у кулама изнад основе VIII. Просечна дебљина овога слоја износи и до 0.30 м. Јасно је да се ради о кровном покривачу кула и тромова уз бедем, свакако насталих у периодима већих обнова фортификације. Имајући у виду све ове податке као и друга запажања настала током истраживања Дијане, чини се вероватним да је то био један дужи период после северијанске обнове, од средине III до првих десетија IV века.

Иако се настојало да резултати истраживања на простору Западне капије буду постављени сукцесивним праћењем њеног хронолошко-стратиграфског развоја, истовремено на целоме сектору, понекад, из више разлога, то није било могуће. У северној кули, на пример, преградни зидови су оштетили комплетну стратиграфску целину од горње зоне очуваности до самога сокла, што значи, време у коме је настајала, мењала се и коначно била напуштена. То исто тако говори да смо на преосталом делу ове куле имали само мање одсечке прилично оштећених слојева, помоћу којих смо ипак, стекли јасну слику о неким догађањима на овоме локалитету.

Слојеви до првог великог рушења, укључујући и ниво основе VIII капије, уочени су и на овоме малом простору. Као и у јужној кули (сл. 21) и овде се овај слој прекида интензивним кровним шутом који се прати од коте 67.11 (испод основе VI капије). Појава распаднутих и целих опека испод овога слоја, на коти 66.26, могла би означавати нивелету пода насталог у време прве значајније обнове капија и кула (рефекција опеком?) - ниво основе IX-VIII капије. У овоме слоју није било много керамике, али је зато било других значајних налаза. Ближе соклу, на коти 66.06 нађен је бронзани новчић (Галијен), С 646, а нешто изнад у истом слоју, добро очувана сребрна здела са орнаментом розете на дну, кота 66.41, С 718.¹¹ Три

фрагмента чаše од маслинасто зеленог стакла као и налаз дела наруквице од тордиране бронзане жиже, хронолошки јасно допуњују слику о времену о коме је реч. Када говоримо о материјалу којим се завршава овај континуитет, онда треба поменути и налаз новца (Констанс) на коти 66.66, С 723 у светломркој земљи са гарима.

Пажљивим расчлањавањем стратиграфије и основа констатовано је да је први преградни зид у кули истовремен са истим преградним зидом капије (фундиран до самога сокла). Други зид, пријубљен уз претходни са стране ближе улазу има плиће темеље, до нивоа основа VII-VI капије. Овим је добијен и terminus post quem за његову изградњу. Ближе датовање одређено је упоређивањем овога зида са другим преградним зидом у капије и јужне куле, али исто тако и односом према унутрашњем ојачању бедема са спољне стране северне куле, од кога је млађи јер се на њега прислања. Како су претходни зидови подигнути највероватније до момента другог великог рушења утврђења, закључено је да се ради о зиду који потиче из периода најмлађе обнове утврђења. Први преградни зид (сл. 11, ,) постављен је целом ширином капије, између јужне и северне куле, ближе излазном делу. Највећим делом зидан је од облучастим малтером. На неким местима се уочавају ситнији облуци, а делимично су, као мањи слојеви либаджа, убацивани и опеке. Овако рађен зид очуван је до висине 1.30 м, са највишом котом на 67.08. Почетак доње коте темеља је на коти 66.74. Просечна висина темељне стопе је 0.50 м. У темељној зони примећене су разлике у начину зидања, што се, за сада, једино може објаснити преграђивањем „на брзу руку“, у тренутку када су то захтевале неке посебне околности. На лицу доње зоне зида прате се трагови горења, а стратиграфски, то би била гареж везана за основе VI-VII.

Прво рушење

Ниво првог значајнијег рушења и спаљивања овога сектора манифестију се слојем интензивне гаре (од коте 66.38—66.60), како се то јасно види на примеру основе VII капије (сл. 12) и слојевима 9, 8 у профилу ab сонде 33 (сл. 3).

Највећи интензитет гаре регистрован је између јужног зида капије и првог преградног зида. Просечна кота основе је 66.50. Највероватније је да су последице тога биле и прве промене у функцији првобитног простора када су настали неки нови објекти. Основа испред јужне куле била је у веома лошем стању очуваности. Основа испред северне, могла би бити прва фаза (или ниво III) пода II објекта, касније пећи, о којој ће бити више речи у даљем тексту.

У слоју са гарима у капији, нађена је велика количина касноантичке глеђосане керамике, типолошки веома разноврсне (зделе, тањири, итд)¹². По-

¹¹M. Lenkei, *Three silver dishes from Moesia in the Hungarian National museum*, Fol. Arch., VII, 1955, 97-109, 238-239.

¹²K. Sz. Pócsy, *Intercisa II*, 75-77, Taf. XVIII-XIX.

ред тога, овде је нађен и део једноредног коштантог чешља са зооморфном дршком, украшеном концентричним круговима, С 624, кота 66.60. Део оранж глеђосаног кружног жишака, припада истом периоду, а фрагмент трбуха стакленог пехара С 643, добро је познат и на другим локалитетима тога времена.¹³

Ближе датовање ових налаза не противречи нашем закључку да овај догађај ставимо у другу трећину IV века, тачније, да га доведемо у везу са добро познатом готском провалом, 378. године.

ПЕРИОД ОБНОВЕ

Основа о којој ће бити речи (VI) друга је у низу изнад слоја рушења овога сектора, са малом стратиграфском дистанцом у односу на претходну. Контексту ове основе припадају остаци подне нивелете испред и у јужној кули, затим ниво II, под I пећи у углу a, испред улаза у северну кулу и, највероватније други преградни зид капије и кула (зид 2).

На простору капије, сада већ смањеном новим зидом који је подигнут уз претходни, издавају се две површине. Ближе јужном зиду, земља је мрка са распаднутом опеком, груменчићима малтера и гарежи, а уз северни зид присуство малтерног шута је интензивније, а јавља се још од коте 67.44—67.52 (сл. 13).

Испред јужне куле сачувани су остаци зида који се од куле пружа ка профилу ab. Међу четири већа камена уочен је и полуобрађени пешчар. Поред дислоцираног камења, у основи је било опека, а пронађен је и део каменог жрвња (на коти 67.35), пречника 0.40 м, дебљине 0.06 м. У нивоу ове основе појавио се у целини северни бочни зид улаза у јужну кулу што је и његова доња кота очуваности (67.29). Највероватније је до ове коте срушен у моменту првог рушења.

Како је већ речено, за ову основу, највероватније, можемо везати и време преградње капије са новим зидом јер се, његова темељна стопа, завршава на овоме нивоу (67.18), а на њему се прате, у горњем делу очуваности и трагови новог рушења (нагорео камен у нивоу основе V—ниво II рушења овога сектора). Ову констатацију поткрепили би смо још и податком да су, од овога момента, куле изван новонасталих основа јер преградни зидови којима су, практично и негиране, нису остављали доволно корисног простора. Следствено томе одређен је и terminus ante quem за подизање другог преградног зида а самим тим и време настанка основе VI (сл. 14).

Други преградни зид налази се испред претходно описаног зида I, у јужној и северној кули и целом дужином капије, тако да затвара капију и смањује простор до две трећине њене дужине. Највећим делом је рађен од облучака, различитих димензија, неправилно слаганих. Опеке се јављају сасвим спорадично. Као везивно средство коришћен је

¹³A. Radnóti, *Intercisa II*, 97, Taf. XXXII, 4.

жућкасти малтер. Релативна висина зида је 0.60—1.05 м, са највишом котом на 68.00. Зид је рађен у партијама, из више делова, са различитим дубинама темеља. Стратиграфски се везује за основе V—VI.

У овоме слоју преовлађују налази керамике (сивопечени лонци, зделе), затим глеђосана са мањим бројем црвенопечене, налажена искључиво у малтерном шуту. За инвентар је издвојен фрагмент дворедног коштаног чешља са профилисаним крајевима (кота 67.09, С 607), нађеном у шуту, испред јужног зупца капије, изнад основе VI (испод V).¹⁴

У контексту основа насталих између два велика разарања најмаркантнији објекат је свакако пећ, лоцирана у углу сонде 33. Контуре горње зоне очуваности њених бочних зидова појавиле су се на 67.71, у оквиру слоја рушења основе V. На овоме нивоу, унутрашњост је била испуњена слојем распаднутих опека испод којих се (констатовано након чишћења и пресека) појавила основа са интензивном запеченом земљом, веома компактна, боје црвене до сиве (сл. 15). Ова површина захватају је цео унутрашњи прстен, осим двадесетак сантиметара уз профил ab. У овоме слоју, до пода I (ниво II пећи, основа IV), нађени су фрагменти више различитих судова, јако нагорелих, али се још увек виде трагови касноантичке глеђи. До изнад пода I, испод овога нивоа са запеченом земљом, јавља се прослој тамномрке са гарима.

Поплочање (под I, ниво II) које се појавило испод овога слоја, на котама 67.24—67.35, стратиграфски смо везали за основу VI. На највећем делу унутар пећи основа је поплочана правилно сложеним, мањом правоугаоним опекама, димензија 0.39×0.04 м, $0.43 \times 0.26 \times 0.04$ м, $0.37 \times 0.25 \times 0.04$ м. Оне које нису биле целе, ломљене су правилно (сл. 16). Ивице темељних остатака зидова рађене су од трапезасто ломљених опека, слаганих једна до друге, различите дебљине, од 0.04—0.08 м. Горња кота очуваности спољног зида је на 67.71. Унутрашње димензије бочних ивица ове површине су 1.50×1.50 м. Уочено је да уз профил ab нема опека (у ширини од 0.30 м), а у основи се јавља нагорела земља. Унутрашњост је била испуњена са гарима (кота 67.51), пепелом, (надочито уз профил ab, ближе отвору) и фрагментима нагорелих опека.

Пре него што размотримо и друге појединости у вези са основом VI, чини нам се неопходним да дамо и неке друге податке ради разјашњења заиста сложене стратиграфије пећи. Овде на првом месту треба указати на још један ниво (ниво III, под II) који је представљао почетну фазу ове конструкције. Ископавања су показала да је то било непосредно по првом рушењу. Наиме, под II лежи на слоју интензивне гаре (основа VII), а видели смо, да је претходио поду I везаном, стратиграфски, за основу VI. Рекло би се да су то били први

¹⁴E. B. Vágó—I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa, der spätromische Südersterfriedhof*, 1976, 199, Taf. XLV, 3, 4.

објекти настали након промена и укидања функције капије (новом основом VI негирани су такође већ поменути остаци трошних зидова испред јужне куле). Но, вратимо се пећи. После скидања пода I (ниво основе VI), на коти 67.15—67.28 појавио се још један ниво (под II, сл. 17,), по-пложен опеком. Опеке су, за разлику од претходног пода, слагане радијално и већих су димензија: $0.40 \times 0.27 \times 0.06m$, $0.42 \times 0.27 \times 0.07m$, $0.37 \times 0.23 \times 0.06m$. Сада се опеке јављају скоро на целој површини, до профила ab, те је тако цела површина значитно увећана. Димензије су јој $2 \times 1.50 m$. Између нивоа II и III налазио се слој са облуцима, изграђеним опекама и запеченом земљом, просечне дебљине 0.10 m. Било је и гарежи. Опеке пода II леже, како је то већ речено, на слоју интензивне гари првог рушења.

Стратиграфска ситуација у вези са овим објектом како се види после изнетих теренских за-пажања, није једноставна. Међутим, из овога што је речено, јасно произилази да овај објекат није постојао у време првобитне функције капије, да је подигнут у време после њеног затварања које је, разумљиво морало променити пређашњу намену овога простора. Из овога јасно произилази и *minus post quem* за његов настанак. Нови слојеви рушења, о којима ће бити речи, одређује време када његова функција престаје (основа V, ниво III).

Друго рушење

Период који је непосредно претходио највећем разарању утврђења у целини па и овога сектора, везује се за основу V (сл. 15). По целој површини јавља се гар већег интензитета, око кула и зидова малтерни шут, а у угловима и дуж профиле ab, већи комади јако горелог зидног лепа. Про-сечна кота основа је 67.73.

Поред појединачног камења (кота 67.75—67.82) које представља трошне остатке неких објеката подигнутих у улазном делу капије, пада у очи и податак да се, управо у оквиру ове основе први пут појављују горњи делови зидова кула (горње коте очуваности су 67.62—67.82). Према сачуваним остатцима основе V, види се да су ви-дљиви делови зидова кула били укључени у кон-струкцији нових објеката. Како је терен за ову осно-ву наново нивелисан, неки делови зидова кула ни-су више видљиви, као уосталом и остаци претход-не основе VI.

Имајући у виду све ове податке а и друга за-пажања током ископавања, поставља се питање разлога „напуштања“ претходних објеката и по-дизања нивоа терена за припремање нове основе. Ако пажљивије погледамо основу VI, пада у очи појава гари, распаднуте опеке и интензивног малтера на скоро целој њеној површини. Из овога произилази да треба рачунати са оштећењима која су претходила другом разарању локалитета, условила подизање нових објеката који су, за кратко време, уништени у жешћем и деструктив-

нијем налету. Тада је и дошло до већих оштећења већ начетих зидова кула (површине са малтером и ситним каменом испред и око зидова) када се, изнад основе, формира и моћан стратум интензивне гари и лепа (сл. 3, слојеви 6 и 7), који дели најмлађе слојеве антике од касније, рановизантијске основе.

У овоме слоју рушења није било много керамике. Међу фрагментима различитих судова који су сви јако горели, срећемо уломке мањом сиве керамике са мањим процентом глеђосане. Уочене су такође амфоре са чешљастим орнаментом изведен-им дрвеним чешљем.¹⁵ Међутим, из овога слоја потиче и неколико других значајних налаза. На првоме месту поменућемо гвоздени мач (нађен у лепу изнад пећи), C 566a, кота 67.78, и различите алатке: два косира (C 581 и C 582, кота 67.57), гвоздене маказе (C 580, кота 67.65), удлица (C 577, кота 67.73) мотика (C 589, кота 67.71) секира (C 590, кота 67.59), итд. Непосредно за основу V везан је и налаз бронзане наруквице, сегментног пресека сужених крајева (C 597, кота 67.57) и средишњи део коштаног, дворедног чешља, украшен концен-тричним круговима (C 567, кота 67.78).

Имајући у виду све ове податке јасно је да се ради о слоју старијем од рановизантијске обнове утврђења, насталом по материјалу, највероватније почетком V века. Променом у нивоу терена, по-сле слоја нивелације (сл. 5, слој 4), и стратиграфски су одвојена ова два догађаја на Дијани о којима, још увек, немамо сигурних хронолошких по-казатеља.

Пре него што пређемо на расправу о најмлађој фази на утврђењу, у овоме контексту припада-би основа IV која се, за сада, само стратиграфски одваја од слојева рушења. Заправо, неки делови основе, укључујући и покретне налазе и припа-дају претходној основи V (појава лепа уз профил ad и ab), којима би смо додали налаз добро очува-не бронзане фибуле са посувраћеном ногом, са котом 68.07, C 566, нађене у углу b, са лепом.¹⁶ На нај-већем делу сонде (основа IV) земља је мрка и рас-tresista са траговима гари (коте основе су 67.83—68.00). Паралелно са бедемом, појавили су се трошни остатци зида од само једног реда камена (кота 68.17), који се прати у дужини од 6 m. На једном делу прекинут је у дужини од 1.20 m (можда пролаз). Рађен је комбиновано, од ситних и крупнијих облутака, а на неким деловима има и ситније фрагментованих опека. Просечна ширина му је 0.35 m. Уз зид су се, на неким деловима могли пратити распаднути остатци угљенисане греде, на којој је било угљенисаних житарица (сл. 18). И на камену се виде трагови горења, а у угловима има и лепа.

¹⁵B. Böttger, *Die Gerässkeramik aus dem Kastell Iatrus, Iatrus-Krivina, Ergebnisse II der Ausgrabungen 1966-1973*, 33 i d, Taf. 11 (a-e) i Taf. 12 (a, b).

¹⁶G. Diaconu, *Über die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in Dacię*, Dacia, VII, 1963, T. VIII.

Ако поредимо са претходном, приметићемо да се у оквиру ове основе још увек не виде зидови кула и капије. Напротив, поменути зид прелази преко северног зида капије, а јужни се наслуђује само по компактној маси малтера (кота 67.92). Ово би уједно био и доказ о претходном рушењу (и затрпавању) зидова кула и капије, старијем од основе о којој је реч. Основа IV са остатцима архи-тектуре, и нивелацијом терена која јој је претходи-ла, потпуно негира претходни простор чији се конструктивни делови уопште не користе и не ви-де. Овај преглед омогућује и извођење извесних закључака.

Мањи избор хронолошки осетљивијег мате-ријала у корелацији са осталим материјалом као што је керамика уз, пре свега, издавање овога нивоа по вертикални, не противречи, за сада, нашем закључку да је у питању „прелазна“ фаза ка нај-млађем хоризонту живота на утврђењу, шире да-товане у V век.

Најмлађа фаза обнове

Са затварањем капије, овај простор добија значај у одбрамбеном смислу, пре свега, изград-њем моћне спољне куле са спољне стране бедема. Археолошка ископавања су показала да, у овоме моменту, у кули можемо издвојити највише две фазе, сигурно датоване у VI век (сл. 22).

Пређашња констатација потпуно је у сагла-сности са начином на који је кула зидана. Наиме, у конструкцији зидова, а то је већ речено, коришћена је техника opus mixtum, карактеристична и добро позната у овом периоду. Либажним слојеви-вима камена у алтернацији са пет редова опеке ова кула је зидана од темеља. Јасно је стога да предложено датовање не може бити спорно. (сл. 23).

Намећу се, међутим, нека друга питања про-стекла из података добијених пробним сондира-њем темеља једног од зидова куле који су упући-вали на могућност и ранијег датовања (ови пода-ци су поменути у одељку о архитектури). Уз то, чини нам се нелогичним да овај, и те како значајан сектор после велике обнове у IV в. остаје изван одбрамбене линије Дијане, у најтежим историјским околностима за limes, током следећа скоро два ве-ка. Стога нам изгледа разумним предпоставити могућност постојања старијег објекта (IV/V или V век), разрушеног до темеља приликом хунске провале и обновљеног касније, на истом габариту, као што је то случај и са другим важнијим делови-ма утврђења.¹⁷

СТРАТИГРАФИЈА

Под I.

Остаци пода најмлађе фазе кула сачувани су на коти 67.09. Неколико квадратних опека заједно са траговима њихових лежишта (отисака) у компактној набијеној земљи, јасно нам говоре о њего-вом изгледу. На опекама и у основи види се да је

страдао у јачем пожару. Даљим ископавањем унутар куле, установљено је да је лежао на моћном слоју субструкције од облутака заливених у мал-тер.

Из над пода наилазило се на фрагменте трбу-ха амфора са карактеристичним чешљастим (или ребрастим) орнаментом. У шуту изнад пода I, на-ђен је фрагмент дворедног коштаног чешља, рав-них ивица, орнаментисан урезима, C 803. Иста ке-рамика налажена је и у субструкцији овога пода, али су нађена и два значајнија налаза: бронзана наруквица са кружно профилисаним крајевима, укращених концентричним круговима (C 745)¹⁸ и новац Јустина I (C 802).

Од коте 66.60 (шездесетак сантиметара испод пода I), у јућкастој земљи местишице са гари, јавио се интензиван малтерни шут са дosta грађевинског материјала (камен, облуци, опека). Неке опеке су целе, димензија $0.36 \times 0.29 \times 0.06 m$, $0.27 \times 0.28 \times 0.08 m$, (а има и трапезоидних). По-ред тога, већа је заступљеност и керамичког материјала, нарочито већ поменутих амфора, већих димензија којима се неки делови спајају, јер потичу од истих судова. Сада се међутим, повећава и типолошка разноврсност посуда, веома каракте-ристична за рану фазу VI века. Има и глеђосане керамике.

Под II.

На коти 65.80 и 65.71 на целој површини куле појавио се добро очуван малтерни под, у нивоу со-кла. У северозападном углу запажено је непознато слегање. На овоме делу смо и констатовали да под залази испод првог реда опека зидова куле. На малтерном поду, опекама и бочним зидовима куле уочавају се трагови горења. Непосредно изнад пода, међу целим опекама, било је и неколико са Христовим монограмом и знаком равнокра-ког крста у четвороуглу. Димензије ових су $0.33 \times 0.33 \times 0.05m$.

Резимирајући претходне податке, рекли би смо прво, да се старији, под II, по материјалу си-гурно датује у рани VI век и друго, да је фаза пода I претходило рушење, што је забележено и на другим тврђавама у Ђерапу и низводно, на сектору обухваћеном научно—истраживачким пројектом Ђердан II.

И последње две основе са унутрашње стране бедема (II и I) хронолошки припадају овом, нај-млађем хоризонту обнове утврђења.

Основа II, на којој се, углавном, по целој по-вршини јавља велика концентрација разрушеног грађевинског материјала (камен, облуци, опека, распаднути малтер), представља, у ствари, старију фазу слоја 2, са марком растреситом земљом у којој има гарежи. На више места уочене су мање површине са каменом, на коме се такође прате трагови горења. Једна опека у самој основи имала је Христов монограм.

¹⁸A. Јовановић, *Nakit u rimske Dardanije*, Београд 1978, стр. 26.

¹⁷Ј. Ранков, Ђерданске свеске II.

У вези ове основе јавила се велика количина керамичког материјала, углавном амфора карактеристичних за ово време. На коти 68.46 нађена је цела амфора, напрслла под притиском земље. Поред тога, било је и уломака са ма сли на сто—зе ле ном глеђи (VI век).

За датовање је свакако најважнији налаз три византијска новца којима се потврђује наше хронолошко опредељење (Јустинијан, Јустин).

Веома плитко, испод површинског хумуса, јавља се најмлађи културни слој на утврђењу. По целој површини сонде, јављају се мање целине по-пложене опеком (кота 68.49), облуцима, фрагментима опека и већим камењем (вероватно има и остатака разрушених зидова). У оквиру ове основе, уз профил ad, појавила се и горња кота очуваности млађег ојачања бедема (сл. 19).

Керамички материјал, као по правилу када је у питању површински слој, заступљен је, углавном, са амфорама чешљастог орнамента, толико карактеристичним за VI век на утврђењима на Ђердапу.

За инвентар је издвојен ланац кандила од бронзе, кота 68.59 (С 544) и један цео жижак од црвенопечене земље, рађен руком, С 547 (кота 67.62).

Ни на овоме сектору, као, уосталом и на досадашњем истраженом простору Дијане, нису евидентирани трагови насељавања после VI века.

ЗАКЉУЧАК

Посматрајући резултате истраживања овога сектора у целини, у могућности смо да укажемо на два битна момента. Као прво, откривањем још једног значајног пункта фортификације као што је капија, ближи смо коначној представи о изгледу и основним елементима габарита римског и рано-византијског утврђења на Караташу. Тако се пружа могућност увида у просторни однос капија према другим деловима утврђења, али исто тако, разуме се, и увид у један шири, глобалан однос, овога утврђења и других римских тврђава, првенствено на Ђердапском делу горњомезијског лимеса. Када је о овоме проблему реч, јасно је да су то питања на која ће се моћи потпуније одговорити тек након даљих истраживања, али, уз сву обазријост, чини се да на нека од њих можемо дати одговоре већ данас. Отуда закључак (који није нов) да је Дијана чинила окосницу система одbrane овога дела границе, на десној обали Дунава, све време римске (и рановизантијске) доминације на овим просторима. Наше гледиште потврђено је значајним археолошким (и другим) налазима из времена када је утврђење настало и живело. На првом месту треба још једанпут указати на нове натписе од којих је један са именом Дијана, као што је познато, разрешио проблем имена и тачне локације утврђења. Ако би смо ишли некаквим хронолошким редом у једном ипак уопштеном

приказу досадашњих знања о овоме утврђењу могли би смо рећи да је, готово свака етапа (фаза) у развоју утврђења оставила трага на фортификацији. Разноврсност облика спољних кула и оних на капијама за сада се објашњава различитим хронолошким терминима њихове изградње. Ова констатација заснива се и на археолошким запажањима учињеним непосредно, на самоме терену. Имајући у виду све ове податке, резултате радијих и ових, последњих ископавања на капији, могуће је закључити следеће:

I. Најстарији трагови живота, стратиграфски потврђени материјалом, залазе до средине I века наше ере. Неки остаци архитектуре регистровани на појединим деловима и овога сектора, могли би припадати првоме утврђењу на овоме локалитету, насталом пре или поводом Домицијанових сукоба са Даћанима.

II. У темељима постојећих U кула са полигоналним спољним зидом, запажају се разрушени остаци неких елемената старије архитектуре чија је првобитна намена негирана и непрепознатљива. Немогуће их је, у овако аморфном облику прогласити за трајановску фазу као што, исто тако, није могуће тврдити да је нов облик кула и капије његово дело. На овај начин наговестили смо да питања прецизног датовања основног облика западне капије са U кулатама остаје и даље у великој мери отворено. Све касније интервенције на овоме сектору (преграђивања, дографија), биле су заиста веома интензивне и ишли су и испод темељне зоне, тако да су односи између иначе јасних и добро издвојених културних слојева и архитектуре, прилично поремећени. То нам, бар у овом часу, не доозвљава доношење сигурних закључака. Будућа истраживања, свакако истовремене источне капије, могла би нам дати поузданје податке. Треба одмах рећи да би најлакше било определити се за једну јединствену шему трајановског логора са квадратним кулатама на свим капијама (као што је то случај са северном и јужном капијом) или бар, са по две истог габарита. Овај конструктивни блок делује логично и добро уобличава једну чврсту целину архитектонског и грађевинског концепта. Међутим, за овакво опредељење, најжалост, још увек нема чврстог и поузданог археолошког доказа када је у питању веза слоја са архитектуром. Аналогије такође не помажу много. Истина, овакав или приближно овакав облик кула уочен је и на знатно ранијим градским капијама (од Августа па надаље), али не и на фортификацијама на лимесу. С друге стране, ако би смо се определили за могућност да аморфни остаци камене архитектуре у темељима представљају делове првобитних, трајановских кула квадратног облика, поставља се питање зашто би каснији градитељ ове капије (највероватније време Септимија Севера и наследника) потпуно разорио претходну грађевину не користећи је чак ни за темеље? У сваком случају, закључено је, да би terminus post quem поп за изградњу ових кула био почетак III века. Археоло-

шки материјал и издиференцирани културни слојеви остављају простора за хронолошке доказе за све варијанте датовања, без обзира на њен облик.

III. Стратиграфски, по материјалу, то је период од средине III до почетка IV века. Добро је документован покретним налазима, нарочито керамиком, али и налазима новца, као и другог хронолошког осетљивог материјала. Историјски, то би било време Валеријана, Галијена и Аурелијана, време у вези са напуштањем Дахије као и период нових значајних обнова крајем III и почетком IV века (Диоклесијан—Константин). Тешко је, у овоме часу, на сектору где је установљен и издиференциран непрекидан континуитет од почетка III до средине IV века уочити и све грађевинске интервенције на самој капији и њеним кулама којих је свакако било. Чини се, да нема никакве сумње да су делови зидова грађених од опеке, резултат рефекције у овоме периоду. Но, већ само издавање материјала који се, грубо, може датовати у средину III века, даје неке нове могућности за историјска сагледавања поједињих догађаја на Дијани. Подвлачимо још једанпут и значај уочавања континуитета од овог периода до готског продора, 378. године. Из овога произилази да је задржан првобитни габарит кула и да, на овоме секто-

ру, промена нема до првог затварања капије, непосредно пред сукобе са Готима.

IV. На овоме делу утврђења, издвајају се два нивоа већег рушења (готски и потом хунски). Период између ових ратних сукоба обележен је затварањем капије и кула, са постепеним и потпуним негирањем првобитног габарита. Објекти од лаког материјала са сасвим другом наменом регистровани су и на ужем простору капије. Појава пећи, затим разноврсних пољопривредних и занатских алатки, уз грубу, сиву керамику, уобичајена је за Дијану у овом периоду и забележена је и на другим локалитетима на лимесу. Археолошки је потврђено да је, после овог краћег затиша, утврђење доживело и своје највеће разарање, у историјски добро познатом налету Хуна, средином V века. У периоду који је претходио није било већих видљивих интервенција на овоме делу фортификације.

V. Почетком VI века, овај сектор са моћном спољном кулом која је потпуно блокирала капију, представља значајно појачану зону у одбрани тврђаве. Слој паљевине и гари после периода обнове показују да ни Дијана није била поштеђена честих аваро-словенских упада у другој половини VI века, који су је и потпуно разорили 596. године.

STATIO CATARACTARUM DIANA

Rapport des fouilles de 1982

Les fouilles systématiques de Diana ont permis déjà d'établir le plan général du camp avec les portes principales, les tours et certains bâtiments plus importants de l'intérieur.¹ Le rempart Sud a été dégagé dans son ensemble en 1981. D'après le plan de recherche établi les travaux de 1982 ont été dédiés à l'étude des portes du camp dans l'axe Est—Ouest.²

Les observations chronologiques et historiques faites jusqu'ici étant suffisamment connues, nous arrêterons cette fois sur certaines constatations nouvelles relatives à des ensembles dans l'architecture du camp. Ceci d'autant plus que, comme le prouvent du reste les recherches ultérieures il existe sur les portes du camp certains traits particuliers dont les analogies ne peuvent être retrouvées sur le limes des Portes de Fer.³ Il s'agit avant tout de l'évolution de plan des tours de ces portes, qui ne peut être résolue qu'à la base des résultats obtenus en fouilles. Ceci nous amène à proposer des dates, qui on le verra ne s'opposent pas au tableau de l'histoire du camp de Karataš.⁴

LA PORTE OUEST

Celle-ci se trouve à un tiers de la largeur du camp établie depuis l'angle Nord-Ouest. Cette porte a conservé son plan original jusqu'à la moitié du IV^e siècle moment où elle a été fermée par la construction de nouveaux murs. Un remaniement de base du plan n'a été opéré qu'au VI^e siècle. Les résultats des fouilles permettent néanmoins d'admettre pour ces changements et pour la construction de la grande tour extérieure une date quelque peu plus ancienne. Malgré toutes les interventions plus récentes le plan original de

¹Les nouvelles fouilles systématiques de Diana ont été entreprises en 1978. Grâce à la compréhension de la commune de Kladovo et de la Centrale hydroélectrique Đerdap, elles pourront être continuées. On prévoit la conservation et la restauration de l'ensemble du camp. Celui-ci représentera donc avec le Pont de Trajan et le camp de Pontes un complexe historique et culturel, exceptionnel de cette région.

²Les fouilles sont dirigées par V. Kondić et J. Rankov avec une équipe d'étudiants en archéologie composée de: V. Antonović, D. Silin, D. Grbić et N. Janković. La documentation technique a été confiée à M. Veljković. Les matériaux céramiques sont étudiés par N. Jevremović-Bošković et l'étudiant en archéologie T. Cvjetićanin.

³Cf. Starinar N. S. XXXIII—XXXIV/1982-1983; Cahiers des Portes de Fer I, 1980; II, 1984.

⁴J. Rankov, *Rapports sur les fouilles de Karataš*, Cahiers des Portes de Fer I; II.

cette porte unique jusqu'ici sur le limes de la Mésie Supérieure est resté bien saisissable.

La porte (fig. 1, 2) est flanquée de deux tours quadrangulaires, dont les murs extérieurs dépassent le ligne des parements extérieurs du rempart. Ces murs comportent un plan en trapèze à l'extérieur formant à l'intérieur une niche semi-circulaire.

Les murs intérieurs des tours et de la porte sont bien conservés, les murs extérieurs ont été englobés plus tard dans la construction de la tour fermant la porte. Les murs latéraux ont été édifiés dans la technique de l'*opus incertum*. Les tronçons de murs faisant saillie (dents de mur) ainsi que les angles et les murs extérieurs ont été employés dans le parement extérieur des tours et à l'intérieur de la porte. Ces pierres empêchent la forme de plaques jusqu'à la hauteur de 0.60m., d'où commence l'emploi de la brique. Le mortier et de couleur boanc-grisâtre à caillouti. Immédiatement au-dessus du socle les jonctions des assises ont été lissées à la truelle avec un mortier de chaux de couleur blanche. Ceci advint probablement lors de la première réfection, quand, de même, les angles ont été renforcés de briques. Importante aussi à ce sujet la constatation que la brique apparaît toujours à la même cote (66.35) soit à 0.60—0.65m. au dessus du socle. Les dimensions des briques comportent en moyenne $0.30 \times 0.30 \times 0.05$ —0.06m. Elles ont toutes carrées de couleur rouge et pétries d'une terre sablonneuse. Les jointures ont été grossièrement lissées et comportent une largeur de 0.02m. Mentionnons aussi les dimensions intérieures de la porte: 3.40×4.40 m. Les deux murs de la porte sont conservés jusqu'à 2.20m. de hauteur (cote 67.92). A en juger d'après les observations faites dans la tour Sud, la porte-même et les deux tours étaient surmontées de voûtes. Ces observations permettront de restituer l'amorce du niveau supérieur des tours et de ce fait leur hauteur, comprise la construction du toit.

Cette porte a conservé, sa forme depuis sa construction jusqu'à la moitié du IV^e siècle, sans changements importants dans le plan original. La date de sa construction est plus difficile à établir. Elle diffère sensiblement des portes du camp découvertes jusqu'ici. Il ne s'agit pas uniquement de sa forme mais aussi de sa position par rapport au tracé du rempart (les murs extérieurs dépassent ce tracé les tours sont de forme quadrangulaire allongée). C'est-là des différences notables par rapport au plan classique des camps en pierre de Trajan (tours presque carrées dont

Statio Cataractarum Diana

la face extérieure ne dépasse que de peu le tracé du rempart). Notons d'autre part que des plans de portes analogues ne sont pas inconnus dans d'autres régions de l'Empire, à une date même très ancienne (milieu du I^e siècle).⁵ Il nous semblerait malgré tout, et surtout compte-tenu des observations faites en cours de fouilles, que ce plan doive être attribué à l'époque post-trajanique, soit à la période d'une reconstruction du camp de Diana (phase II du camp, phase I de dite porte), soit à la période allant des Sévères jusqu'à la moitié du III^e siècle.

Ceci pose néanmoins un second problème non moins difficile: quel a été le plan de cette porte à la première phase de l'existence du camp en pierre? Les recherches n'ont fourni aucune réponse décisive à cette question. Comme nous le verrons plus tard des observations certaines faites dans les fouilles montrent que les restes de cette première phase durent être entièrement englobés dans les murs des tours reconstruites de la Porte Ouest.

C'est pour répondre à cette question que les fouilles ont été menées jusqu'au niveau inférieur des fondations. Ceci permit de constater que les bases des fondations (soit du socle) comportent une largeur différente. En moyenne, sur le mur Nord celle-ci avait 0.08—0.10m avec une cote de 65.62m. et 0.36m (cote 65.62) sur le mur Sud. Mentionnons en outre qu'à propos de ce dernier on a constaté à la base une couche importante de déblais de pierres et de mortier, ainsi que des restes d'une construction irrégulière en pierre, englobés par endroit dans la construction du mur. Ces restes ne peuvent s'expliquer pour le moment que comme provenant d'une construction plus ancienne en partie détruite et englobée dans la reconstruction plus récente. Les restes en question apparaissent entre 65.46 et 65.96m (fig. 2). A la cote supérieure on découvrit également un bloc de mortier à caillouti, sur une base de petit gravier, rattaché en partie aux fondations du mur. Des restes de mortier ont été constatés devant les fondations du mur d'accès de la tour Sud. Certains fragments sont très compacts et se rapprochent dans leur exécution du béton moderne. Des différences importantes peuvent être observées de même dans les fondations des deux dents de mur à l'entrée de la porte (leur partie supérieure depuis le niveau des premières assises en brique a été détruite lors de la construction de la tour extérieure). Le socle de la dent Sud a été édifié dans une technique identique à celle du socle du mur (largeur 1m), en pierres grossièrement travaillées. Sa hauteur comporte 0.50m. La dent de mur Nord possède des fondations sensiblement plus profondes que les autres parties de la porte (2m.) et a été bâtie dans une technique différente. Au-dessous du socle (cotes 65.56—63.70) elles se composent de galets et de pierres baignés dans un mortier de chaux compact (*opus coementicium*). La largeur des fondations à partir de 0.50m. au-dessous du socle se retrouve à 0.50—0.60m. (sur 1.10m. dans la partie supérieure). Cette partie des fondations a été construite par

⁵M. Albert Février, *Gallia XIV*, 1956, 36; même forme de porte chez T. Bechert, *Bonn. Jahrb.* 171, 1978, fig. 1, 2.

application d'une tranchée dans laquelle a été entassée la masse de pierres et de mortier. Ceci indique encore une fois un remaniement d'une construction plus ancienne. D'autre part traces plus anciennes sont défaillantes dans les fondations des autres parties de la tour Nord. Il est vrai que non loin de ce mur on mit à jour deux briques de couleur ocre et d'une exécution parfaite dont l'une en forme de trapèze (cote 65.37). Mentionnons aussi la construction pas de la porte entre les dents de mur extérieures. Elle se rattache au Nord au mur de la porte, mais n'est qu'adossée à celui-ci dans sa partie Sud à une cote plus basse (niveau supérieur 65.74, fig.). Sa largeur comporte 0.70m. et aux extrémités 0.55 avec une courbure douce dans sa partie centrale. Sa construction est en pierres concassées dont la face intérieure est plane. La cote inférieure des fondations est de 65.19m. La base et la face extérieure du pas de la porte ont été endommagées par des reconstructions et les fondations de nouveaux murs.

Il est nécessaire aussi de poser à cette occasion le problème du pavage de l'entrée, compte-tenu du fait que sont niveau resta le même ou insensiblement changé au cours de différentes étapes. Mentionnons dans ce contexte un sol bien conservé devant la porte auprès de la dent de mur Nord. On a découvert également au niveau de l'entrée les restes d'un pavage composé de dalles de pierre grise-bleuâtre et bien lissées de dimension différentes.

LES TOURS

Comme nous l'avons déjà constaté la porte était flanquée de deux tours quadrangulaires à terminaison polygonale vers l'extérieur, formant à l'intérieur une niche semi-circulaire.

Les dimensions des deux tours sont identiques (4.50 × 5.30m.). Les niches comportent 1.75×1 m. (la longueur des côtés latéraux de la niche est inégale dans la tour Sud: 0.75m. sur la gauche, 1m. sur la droite). L'entrée des tours se trouve dans l'axe de la niche, sa largeur comporte en moyenne 1.20m. La largeur des murs intérieurs des tours est elle-aussi identique (1m.). Le mur latéral Nord de la tour Sud est quelque peu plus étroit (0.90m.). Les murs intérieurs sont assez bien conservés jusqu'à une hauteur de 2.20—2.40m. Bien que plus large (1.60—1.70m) les murs extérieurs sont détruits et se trouvent englobés en majeure partie dans la masse du mur de la tour extérieure. Jusqu'à la hauteur conservée, au-dessus des fondations ces murs sont construits en briques quadrangulaires de mêmes dimensions que celles dans les dents de mur de la porte: $0.29 \times 0.30 \times 0.06$ m. Des briques trapézoïdales ont été employées par endroit, ce qui correspond à la forme de la tour. Les jonctions sont très minces (0.02m. au plus). Des briques ont été introduites en partie dans la construction du parement extérieur à la même hauteur, ce qui également plaide en faveur d'une réfection au moment de la construction de la nouvelle porte. Ces remaniements ont presque entièrement détruit les restes de la phase de construction précédente.

LA STRATIGRAPHIE

Au cours des recherches sur la Porte Ouest les travaux ont porté également sur une partie importante du rempart (espace resté inexploré entre les sondages 2/78 et 13/80).

La portion fouillée de ce secteur longue de 60m., a contribué à mieux définir les ensembles et les niveaux sur le secteur de la porte-même. D'autant plus pour le caractère des restes mobilier, surtout ceux montrant une sensibilité chronologique. C'est ainsi que déjà à première vue il existait des différences importantes dans les matériaux des mêmes couches et niveaux au Sud de la porte. Les phases plus anciennes ont fourni moins de restes mobilier, celles du III^e—IV^e siècle contenaient sensiblement plus de céramique et d'ossements animaliers. Précisons que la largeur du secteur examiné à partir du parement intérieur du rempart ne dépassait pas 4.50m. C'est de ce fait qu'on ne saurait s'attendre ici à des objets important à l'époque depuis la construction du premier camp en pierre jusqu'à III^e siècle. On devra vraisemblablement s'attendre entre la tour Sud de la porte et la première tour intermédiaire à l'existence d'un agger en terre dans lequel furent fondées plus tard le mur de soutènement et les renforcements du rempart de la dernière étape.

La conception originel a été changée plus tard, dans des conditions historiques définies. Une série de construction séparées par des murs perpendiculaires a été adossée au rempart. On observe dans la coupe témoignent entre les carrés 34 et 35 un pilastre quadrangulaire en brique adossé au rempart et englobé plus tard dans la construction en pierre de l'agger. Il se trouve à 6m. de la tour Nord de la porte. Le pilastre suivant à une distance égale du précédent a été à peine visible dans ses fondations. La quantité de fragments de tuiles constatés sur ce secteur (sondage 34—35) en rapport avec ces considérations indique l'existence d'un portique accompagnant le rempart. A en juger d'après la hauteur des fondations cette construction serait plus récente que la porte. Les fouilles ont prouvé que ces remaniements pourraient être intervenus lors de la reconstruction de la porte (assises de brique aux angles) du III^e—IV^e siècles. Comme nous le verrons encore des reconstructions ont été entreprises plus tard sur ce secteur dans la seconde moitié du IV^e siècle, au début du V^e et au cours du VI^e siècle (fours, foyers fondations d'un bâtiment nouveau).

La coupe à travers les couches devant la porte (fig. 3), confirme elle — aussi que celle-ci a longtemps conservé la forme observée à l'étape ancienne. Il s'agit des couches 10, 11, 12 de terre brune, recouvrant la couche jaune-brunâtre (couche 13) au niveau du socle et immédiatement au-dessus de celui-ci. La couche d'incendie et les déblais de mortier (9, 8) correspondent à l'inruption d'un strate puissant à plusieurs phases recouvrant l'espace de temps depuis la construction originelle jusqu'à la première grande destruction, au second tiers du IV^e siècle. C'est à cette période qu'appartiennent les premiers remaniements de la

porte et, plus tard des tours, avec des couches recouvrant des périodes de temps plus courtes (7) et séparées par des niveaux d'incendie et de destruction au début du V^e siècle (6).

La dernière reconstruction fondamentale de la porte et des tours est datée par des découvertes faites en surface des débuts du VI^e siècle (couches 2, 1). Les dernières campagnes de fouilles permettent de distinguer à Karataš pour cette époque deux phases dont la seconde se place après 550. Les deux niveaux ont été constatés dans la tour extérieure.

LES PLANS

Des plans ont été relevés sur le secteur proprement dit de la porte. Ceux-ci correspondent à la stratigraphie déjà établie de Diana. Nous les décrivons ici dans leur ordre chronologique en commençant par les plus anciens. Certains d'entre eux sont d'autant plus importants qu'il permettent une datation plus précise dans le cadre des étapes chronologiques. La première phase du camp de pierre n'en reste pas moins insuffisamment définie. C'est — là une conséquence de la continuité ininterrompue du système de fortification, qui n'avait jamais perdu son importance pour le secteur du limes en question.

Plan X

Le niveau du sol le plus ancien a été constaté au niveau du socle de la porte (fig. 4). La couche comporte des fragments de brique (certains de dimensions $0.28 \times 0.27 \times 0.06$ m.), des galets et des restes de charbon (ceux-ci à la cote 65.75). Les briques se trouvent à la cote 65.90m. Des traces du sol ont été constatées le long du mur Sud de la porte, devant l'entrée, ainsi que sous forme de pierres disloquées sur tout l'espace en question. Un ensemble mieux conservé a été identifié un peu plus bas (cote 65.74) auprès de la dent de mur de la tour Nord, devant la porte (fig. 7). Ce sol a été mentionné déjà dans notre exposé. Précisons qu'il se trouve conservé sur une surface de 2×1.70 m. On ne saurait douter que l'intérieur de la porte avait été pavé de la même manière, les traces du pavement étant mises en accord avec notre interprétation des phases de la porte. Le pavement était disposé sur une couche de terre jaune avec des galets profilés "en pointe", enfouis dans la terre et en quadrant l'espace dallé. Au-dessus de ce pavement on a constaté une mince couche à restes carbonisés (0.02cm.) recouvrant tout l'espace devant l'entrée. Les matériaux correspondant à ce niveau appartenant aux I/II, au II^e et finalement aux II^e—III^e siècles (cette phase est mieux saisissable dans les parties moins remaniées de l'espace fouillé jusqu'ici). On a découvert également des exemplaires de sigillée de la fin du I^e siècle.⁶ La datation est confirmée du reste par la verrerie à décor en facettes appartenant à l'époque des Flaviens et de Trajan.⁷

⁶R. Birly, *Vindolanda — A Roman frontier post on Hadrian's Wall*, London 1977, p. 128, fig. 40 avec une écuelle identique provenant de Sud de la Gaule et datée de la même époque.

⁷E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida—Hedderheim*, Frankfurt a. M., 1974, 57, 59.

Un problème important est posé par les couches dans les tours. Leur remaniement a entièrement bouleversé les couches les plus anciennes. Des traces du même sol, disloqués, composé de briques de galets et de pierres ont été observées dans la tour Sud (fig. 5).

La céramique fine est contemporaine ici de celle provenant de la porte (sigillée, céramique à engobe noir, céramique en caoline etc.). Dans la couche au-dessus de ce niveau on a découvert une monnaie de Géta (C 664).

Les recherches dans les tours ont été menées jusqu'à la cote inférieure des fondations, dans le but d'élucider le problème des phases. Dans la tour Sud (cote 65.53) on a découvert une portion de sol avec des restes carbonisés et des cendres en partie encadrés de briques décomposées dont la largeur comporte 0.20m (fig. 6). Une grande pierre fixée dans la terre se trouvait auprès de ce sol, immédiatement adossée au mur de la tour. La couche à l'intérieur de la tour est composée d'une terre jaunâtre, compacte. La couche immédiatement sous le socle et au-dessus de ce niveau a produit plusieurs tessons d'une cruche à glazure jaune et décor foliacé à la barbotine ainsi que d'autres restes céramiques (tasses à parois minces) des Ier/II^e siècles.

On a trouvé également une anse en bronze (C 672)—cote 65.34, un instrument mal conservé travaillé aux deux extrémités (C 673—cote 65.53) et un peu plus bas (cote 65.19) une fusaiole en verre transparent bleu (C 675).

Plus bas encore—cote 65.20—dans une terre jaune presque stérile net très compacte on a découvert plusieurs zones de mortier suivant le mur latéral Nord et se poursuivant vers l'entrée de la tour (fig. 7). Ces zones se rapprochent des fondations sans toutefois les atteindre. Le mortier à caillouti et grins de pierres broyées est particulièrement dur. Dans la seconde zone le mortier est jaune avec des traces de charbon.

Ces plans ne peuvent s'expliquer que par l'existence de restes de constructions plus anciennes à un niveau inférieur à celui des couches d'époque de Trajan et des Sévères. La situation stratigraphique et le caractère du mobilier encadré dans le I^e siècle viennent à l'appui de cette conclusion. Les fouilles ont prouvé également l'existence de restes analogues au Nord de la porte à l'extérieur de la tour Nord (sondage 34). Au-dessous du niveau du socle (la cote—64.85) — est plus basse ici que la déclinaison du terrain), dans la terre jaune—compacte, se trouvait une zone de mortier, de briques décomposées et de restes carbonisées, de dimensions 1.50×5.30 m et de forme irrégulière. La céramique peu nombreuse appartient au I^e siècle. On a découvert encore à cet endroit une coupe en verre à décor en facettes (C 700) dont la datation ne pose aucun problème.⁸

Une situation analogue quant aux phases les plus anciennes a été observée dans la tour Nord de la porte. Des briques disloquées se trouvaient au niveau du socle de même que dans la tour Sud. Bien que les fonda-

tions des murs plus récents condamnant la tour atteignaient au niveau du socle les restes mobilier conservés dans cette zone correspondent à la chronologie et à la stratigraphie observée dans les autres parties de la porte. Ils appartiennent avant tout au II^e et aux II^e—III^e siècles. Le disque d'une lampe a été découvert à la cote 65.66. Elle possède un verni brun et a été exécutée en caoline (C 729).

Une construction intéressante dont la fonction reste incertaine a été découverte dans la partie absidale de la tour. Au-dessous du socle, la niche est barrée par une construction en briques disposées verticalement et rattachées par du mortier (fig. 8).

Les dimensions de briques comportent $0.30 \times 0.30 \times 0.06$ m. avec des rainures en diagonale. Cette zone était entourée de restes carbonisés, de briques décomposées et de fragments de mortier. Les restes mobilier peu nombreux sont bien datables: un tesson de terra nigra et un fragment de sigillée à décor en brabotine. Auprès de cette zone on a découvert un stercer de Domitien (C 730) et trois épingle en os endommagées (C 731—733). Il y avait également du mortier disloqué, presque au même niveau que dans la tour Sud (cote 65.28). Au contraire le couche au-dessous du socle, presque stérile dans la tour Sud comportait des restes de matériaux de construction dans une terre jaune-brunâtre qui sont attestés presque jusqu'au niveau des bases des fondations. Il en est de même des traces carbonisées s'étendant dans l'angle depuis le socle en direction de l'entrée de la tour. Dans la partie supérieure de cette couche on a mis à jour deux briques carrées ($18.50 \times 18.50 \times 0.05$ m.) ainsi qu'une brique en forme de trapèze dont un côté avait été taillé, rappelant les briques de la partie polygonale des tours. La céramique provenant de ce secteur appartient exclusivement au III^e siècles (amphores, pots). Une application en bronze provenant d'un manche (C 735) a été trouvée à la cote 65.28. Bien que à première vue on penserait à une fosse à détritus, la présence d'un nombre important de tessons d'amphores permet d'envisager l'existence d'un magasin d'alimentation dans l'intérieur de la tour. Une décision est rendue difficile par les destructions et les remaniements ultérieurs.

La continuité de l'usage de la porte peut être poursuivie dans les plans IX—VIII. Le niveau du terrain se trouve changer déjà au plan IX (fig. 9). Des restes d'un nouveau pavage ont été observés à la cote 66.08 dans une terre jaune-brune presque sur l'ensemble de l'intérieur de la porte et devant l'entrée. Outre des fragments de briques (cote 66.32) on constate des galets (cote 66.12) et des pierres (cote 66.27). Ces observations permettent d'envisager la substruction d'un sol pavé. Dans la partie centrale on a observé une fosse à chaux large de 0.70m. (cote 66.05) encadrée de gros galets. Il semble que cette chaux aurait servi plus tard à enduire les jointures des assises. Ceci advint selon toute vraisemblance au moment où les angles de la porte furent renforcés d'assises de brique, apparaissant approximativement au même niveau (66.36). La substruction contenait quelques tessons du III^e siècle. La couche contenait des restes carbonisés.

Plusieurs autres découvertes se rattachent également à ce niveau. Un dénar de Iulia Domna (C 637) a été trouvé à la cote 66.16m. auprès du mur Sud de la porte. Trois monnaies mal conservées (de Constantin I, de Valentinien et une monnaie identifiée proviennent de la même cote. Une perle cylindrique en pâte de verre sombre incrustée de blanc a été découverte à la cote 66.11. Le décor forme une spirale double.⁹

Dans la tour Sud ou ces niveaux sont mieux conservés il existe également des indices d'un sol. Le fait est attesté par le changement de niveau du seuil à l'entrée de la tour qui se trouve à la cote 66.13. La céramique, outre certains tessons plus anciens, comportent surtout des matériaux de la seconde moitié du III^e et du IV^e siècle. Ces constatations sont confirmées par les découvertes de monnaies: à l'entrée-même de la tour deux petites pièces, l'une de Constance (C 648, cote 66.06), l'autre de Constantin le Grand (C 652, cote 66.14), appartenant toutes les deux à la même couche. Il en est de même de la bague en or (C 636) provenant de la tour Sud (cote 66.34) et rattachée selon toute vraisemblance au sol mentionné. La gemme en carnéole porte la représentation de la Victoire. Les analogies les plus anciennes de cet objet se placent au milieu du III^e siècle.¹⁰

Le couche contenait une quantité importante d'ossements de gros animaux. Cette observation a été faite également sur d'autres secteurs le long du rempart et sur des surfaces plus étendues que ne le sont d'ordinaire celles où l'on rejette les détritus. Il s'agit probablement de fosses. Cette période termine l'étape où la tour a été en usage dans son ensemble originel. Les fouilles ont démontré que, après une couche puissante de ruines de toiture, intervient un changement dans l'usage de ces constructions.

Il en ressort que la réponse au problème de la fonction de cet objectif doit être recherchée dans les matériaux précédents cette couche de nivellation et que de même les objets les plus récents fournissent un terminus post quem non pour les changements intervenus sans doute par les premières grandes destructions qui subit le site. Certains niveaux non pu être datés jusqu'ici avec toute la précision désirable. Il s'agit d'étape chronologiquement très proches entre la première reconstruction et la première destruction de la porte.

Il nous paraît que le plan suivant — VIII — prouve la continuité du camp encore non interrompu par de grandes actions militaires (fig. 10.). Le sol n'est pas conservé. On a observé toutefois à plusieurs reprises des briques disposées à l'horizontal (en moyenne cote 66.34). Des briques décomposées se trouvaient également au niveau suivant (au-dessous du plan VII). A l'intérieur de l'entrée il a été possible de constater l'existence d'un dallage en pierres plates avec des restes carbonisés et des briques décomposées. Adhéran-

⁹M. R. Alföldi, *Intercisa II*, 442, 51-53.

¹⁰On retrouve des analogies dans différentes provinces de l'Empire. Cf. M. R. Alföldi, ouvr. cité, 412-413, Pl. LXXVII, 15, 17, et les bagues analogues datées de la même époque chez J. Garbsch, *Spätömische Schatzfunde aus Kastell Vemania*, Germania 49, 139, 140, Pl. 34, 9-10; H. Giraud, *Les bagues d'époque romaine du trésor de Boistry (Rhône)*, Gallia 39, 1981, type 3f.

te à la dent de mur nord se trouvait une zone recouverte de gros galets recouvrant 1.20 × 0.70m. dont l'interprétation est impossible (cote la plus haute 66.50).

Compte tenu de ces observations il est possible de rattacher l'étape la plus récente correspondant à ce plan à l'époque de la première négation de la porte. Ceci serait advenu au moment d'une menace immédiate. C'est en ce sens que plaident aussi le mode de construction et le manque d'autres objectifs de caractère défensif qui aurait mieux servi à la défense de ce point.

Les niveaux correspondants à ce plan ont fourni peu de restes mobiliers. La céramique peu typique (pots, tessons d'amphores appartient aux III^e-V^e siècles. Un antoninien de Gallien a été trouvé à la cote 66.31 (C 633).

La concentration intense de ruines de toiture devant la porte et dans les tours nous paraît particulièrement importante. L'épaisseur de cette couche atteint 0.30m. Il s'agit sans doute de restes provenant du toit des tours et du portique, entassées à l'époque des reconstructions importantes de la forteresse. En tenant compte de ces faits et d'autres observations faites à Diana c'est-la vraisemblablement une période assez éloignée de celle des Sévères entre la fin du III^e et les premières décennies du IV^e siècle.

Notre intention de présenter les résultats des recherches sur la Porte Ouest dans leur ordre chronologique sur tout les secteurs, n'a pas toujours pu être réalisée. C'est ainsi que notamment dans la tour Nord les nouveaux murs de cloison ont détruit l'ensemble stratigraphique depuis la zone supérieure jusqu'au socle, c'est à dire les restes correspondant à la construction de la tour, à ses remaniements et à son abandon. Ceci est confirmé du fait que dans les autres parties de la tour nous n'avons observé que des tronçons de mur mal conservés qui néanmoins permirent de ce faire un tableau des faits survenus à cet endroit.

Les couches jusqu'à la première grande destruction, avec le niveau relevé au plan VIII, on étaient constatées là-aussi. Cette fois encore, comme dans la tour Sud (fig. 11), la couche est interrompue par l'amas de débris de tuiles que l'on poursuit depuis la cote 67.11m. (au-dessous du Plan VI de la porte). Les restes de briques fragmentées ou entières au-dessous de ce niveau (cote 66.26), marquent peut-être le niveau du sol de la première reconstruction plus importante de la porte et des tours (plan IX-VIII). Cette couche contenait peu de céramique, mais toutefois d'autres découvertes importantes. Non loin du socle à la cote 66.06 on découvrit une monnaie de Gordien C 646. Un peu plus haut dans la même couche se trouvait une écuelle en argent à décor en rosace (cote 66.41, C 718).¹¹ Trois fragments de gobelet en verre de couleur verte-olive et à décor de bandes peintes au-dessous du bord, ainsi qu'un fragment de bracelet en fil de bronze tordu, complètent ce tableau chronologique complété par une monnaie de Constance provenant de la co-

¹¹H. Lenkei, *Three silver deshes from Moesia in the Hungarian National Museum*, Fol. Arch. VII., 1955, 97-109, 238-239.

uche de terre brune claire mêlées à des restes carbonisés.

L'analyse attentive de la stratigraphie et des plans a démontré que le premier mur de cloison est contemporain de celui barrant la porte et dont les fondations atteignent au niveau du socle. Un second mur, adossé à celui-ci à l'extérieur est fondé moins profondément, soit jusqu'au niveau des plans VII-VI de la porte, ce qui fournit un terminus post quem de sa construction. Une date plus précise est confirmée par la comparaison avec le mur de cloison 2 de la porte et de la tour Sud ainsi que par la situation par rapport aux parties renforcées du rempart sur la face extérieure de la tour Nord. Le mur est adossé à cette partie du rempart. Les autres murs mentionnés appartenant probablement à l'époque de la seconde grande destruction, le mur 2 se place rait à l'époque de la dernière reconstruction du camp.

PLAN VII. PREMIERE DESTRUCTION DU CAMP

Ce niveau est représentée par une couche puissante de déblais et de restes d'incendie (cote 66.38—66.60), bien visible dans le plan VII (fig. 12) et dans les couches 9, 8 de la coupe du sondage 33 (fig. 3). Les traces d'incendie se concentrent surtout entre le mur Sud de la porte et le mur de cloison 1 (en moyenne cote 66.50). Il est vraisemblable qu'elles doivent être rattachées aux premiers changements dans la fonction de l'espace originel, soit à l'époque de construction de certains objectifs nouveaux. Le plan devant la tour Sud n'a pas été relevé vue son état de conservation misérable. Le plan devant la tour Nord reflète vraisemblablement la première phase (niveau III) du sol II, soit du four dont nous aurons à reparler.

Dans la couche d'incendie à l'intérieur de la porte, on a découvert de nombreux restes céramiques appartenant à la poterie à glaçure de basse époque, riche en formes différentes (écuelles, platsets).¹² C'est de là que provient également un peigne en os à manche zoomorphe, décoré de cercles concentriques (C 624, cote 66.60). Un fragment de lampe à glaçure orange peut être attribué à la même période.¹³

La datation de ces objets au second tiers du IV^e siècle s'accorde avec notre conclusion, soit que les événements reflétés dans cette couche se rattachent à l'invasion de 378.

PERIODE DE LA RECONSTRUCTION

Cette période est représentée par notre plan VI, représentant le second relevé succédant aux couches de la première destruction. C'est à ce niveau qu'appartiennent des traces de sol devant et dans la tour Sud, le niveau II, le sol I du four dans l'angle et probablement aussi le second mur de cloison devant l'entrée, représentant un remaniement de la porte et de la tour.

L'espace de la porte retrécie par le nouveau mur adossé au mur précédent se divise en deux parties. Au-

¹²K. Sz. Pózsy, *Intercisa II*, 75-77, Pl. XVIII-XIX.
¹³A. Radnóti, *Ivid.* 97, Pl. XXXII, 4.

près du mur Sud la couche brune contient des briques décomposées, des fragments de mortier, des restes de charbon. Au Nord les déblais comportent plus de mortier, cote 67.44—67.52 (fig. 13).

Des restes d'un mur dirigé de la tour vers la coupe ab ont été observés devant la tour Sud. Parmi quatre pierres plus grandes on constate des blocs de grès partiellement travaillés. Outre des pierres disloquées, on a observé aussi des briques ainsi qu'un fragment de meule en pierre, diam. 0.40m.; épais. 0.06m. (cote 67.35). C'est à ce niveau qu'apparut également à la cote 67.29 le mur latéral Nord de l'entrée de la tour Sud, rasé probablement jusqu'à ce niveau lors de sa destruction.

C'est probablement à cette époque que la porte fut barrée par le mur de cloison 2, dont les fondations se terminent à ce niveau (67.18). On constate également dans la partie supérieure de la couche d'autres traces de sa destruction (bloc de pierre à traces d'incendie au niveau II de destruction, Plan V). Les murs barrant les tours en ont pratiquement nié la fonction. Ceci offre un terminus ante quem de la construction du mur 2 et de ce fait de l'état de chose fixé au plan VI (fig. 14).

La couche de cette période est riche en céramique (poterie grise, pots, écuelles etc. céramique à glaçure et moins d'exemplaires rouges découverts uniquement dans les déblais de mortier). Mentionnons un peigne double à extrémités profilés (C 607, cote 67.09) découvert dans les déblais auprès de la dent de mur de la porte, au-dessus du plan VI.¹⁴

Dans le contexte des plans marquant l'étape entre les deux destructions l'objectif le plus important est représenté par le four situé dans l'angle du sondage 33, et dont les contours de la partie conservée de la cavité apparurent à la cote 67.71, dans la couche de destruction du plan V. A ce niveau l'intérieur contenait des briques désagrégées recouvrant le sol composé d'une terre intensivement brûlée, très compacte et de couleur rouge ou grise (fig. 15).

Il comprenait tout l'intérieur du four à l'exception d'une zone de 20cm. auprès de la coupe ab. Dans cette couche, jusqu'au sol I (niveau II du four, Plan IV) il y avait beaucoup de céramique portant des traces d'incendie mais dont la glaçure était parfois conservée. Une mince couche comportant des restes carbonisés s'étendait jusqu'au-dessus du four I.

Nous rattachons au Plan VI le pavement découvert au-dessous de cette couche (Sol I, niveau II, cote 67.24—67.35). Le sol du four est pavé ici en majeure partie de briques quadrangulaires dimensions 0.39 × 0.04, 0.43 × 0.26 × 0.04, 0.37 × 0.25 × 0.04) le plus souvent entières disposées régulièrement (fig. 16).

Les parties extérieures des fondations des murs sont en pierres concassées en forme de trapèze, d'épaisseur différentes (0.04—0.08m.). La cote supérieure de la partie conservée du mur est de 67.71m. Les limi-

¹⁴E. B. Vágó—I. Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa, der spätömischen Südostfriedhof*, 1976, 199, Pl. XLV, 3, 4.

tes intérieures de l'espace ainsi délimité comportent $1.50 \times 1.50\text{m}$. On a constaté le manque de briques le long de la coupe ab, sur une largeur de 0.30m secteur dont la base est représentée de terre brûlée. L'intérieur comportait des restes de charbon, des cendres et des fragments de briques détériorés par le feu (cote 67.51).

Avant de passer à la discussion d'autre observations faites à ce niveau, il semble nécessaire de fournir encore quelques informations relatives à la stratigraphie si compliquée du four. Précisons tout d'abord l'existence d'encore un niveau (niveau III, sol II) représentant l'étape de début de cette construction. Il appartient à la période suivant immédiatement la première destruction. Le sol II repose sur une couche d'incendie intense (plan VII). Il paraît s'agir des premières constructions édifiées après que la porte ait été mise hors de fonction (au niveau du plan VI les murs de construction misérables devant la tour Sud ont également été rasés). Revenons toutefois au four. Après le décapage du sol I (niveau du plan VI) apparut un nouveau niveau (sol II, cote 67.15—67.28), pavé de briques qui cette fois étaient disposées radialement et de plus grandes dimensions ($0.40 \times 0.27 \times 0.06$, $0.42 \times 0.27 \times 0.07$, $0.37 \times 0.23 \times 0.06\text{m}$) en recouvrant presque l'ensemble de l'espace de ce fait agrandi jusqu'à la coupe ab (Dim. $2.10 \times 1.50\text{m}$., fig. 29, 30, 31). La couche entre les sols II et III était formée de galets, de briques carbonisées et de terre brûlée avec une épaisseur de 0.10m . et des restes calcinés. Les briques du sol II reposent sur la première couche de restes d'incendie.

Cette stratigraphie, quoique complexe démontre que le four n'avait pas existé à l'époque où la porte était encore en fonction. Il n'a été construit qu'après moment, soit après que la zone de la porte eut changé de fonction. Ceci fournit le *terminus post quem* de la construction du four, mis hors d'emploi au cours de destructions nouvelles (plan V, niveau III) sur lesquelles nous reviendrons bientôt.

SECONDE DESTRUCTION

Cette période précédant immédiatement celle de la plus grande catastrophe de camp se rattache au plan V (fig. 15).

Tout l'espace fouillé est recouvert d'une couche de restes carbonisés assez intense, ainsi que par des déblais de mortier auprès des tours et des murs (cote 67.73 en moyenne).

Outre des pierres disloquées (cote 67.75—67.82) représentant les derniers restes de constructions édifiées dans la zone d'entrée de la porte, on constate déjà à ce niveau les restes des parties supérieures conservées des murs des tours (cote 67.62—67.82) qui avaient été encadrés dans la constructions d'objectifs nouveaux. Les sols ayant été nivelés les restes de ces murs manquent par endroit, de même du reste que ceux rattachés aux plans V et VI.

Ces observations nous amènent à poser la question des raisons de l'abandon des constructions plus anciennes et de l'élévation du niveau du terrain. On remarque dans le plans des restes de briques désagrégées

et l'existence de restes carbonisés recouvrant presque tout l'espace en question. Ceci fait penser à des endommagements ayant précédé la seconde destruction et à la construction d'objectifs nouveaux qui à leur tour furent détruits dans une nouvelle vague de destruction. C'est alors que les restes des tours subirent de nouveaux dommages (couche de mortier et de caillouti devant et autour des murs). C'est alors aussi que se forma au-dessus du niveau plan V une couche importante de restes calcinés et de torchis (fig. 3, couches 6 et 7) séparant les couches récentes du Bas-Empire de celles paléobyzantines.

Cette couche n'a donné que peu de céramique avec un pourcentage moins important de tessons recouverts d'une glasure. On remarquera aussi les amphores décorées au peigne et la céramique grise.¹⁵ D'autres découvertes importantes sont une épée en fer (couche de torchis au-dessus du four) — C 566a (cote 67.78), et différents ustensiles: de ux couteaux (cote 67.75, C 581—582), des ciseaux en fer (C 580, cote 67.65), un hameçon (C 577, cote 67.59) etc. Un bracelet à section semi-circulaire et extrémités retrécies, et la partie centrale d'un peigne à décor de cercles concentriques se rattachent directement au plan V (C 597, cote 67.57; C 567, cote 67.78).

Il s'agit donc sans nul doute de l'étape précédant immédiatement l'époque du Vme siècle. Ces événements se trouvent séparés outre d'autres observations par l'élévation du niveau du terrain lors de la nivellation (fig. 3, couche 4).

Avant de passer à l'étape finale du camp nous attirons l'attention sur le niveau du plan III qui pour l'instant se distingue difficilement de celui de la seconde destruction. Certains objectifs fixés sur ce plan se rattachent encore au plan V (torchis le long des coupes ab et ad). C'est à cette période que nous attribuons une fibule à pied retroussé (C 566, cote 67.07), découverte dans le torchis à l'angle c.¹⁶

Dans la majeure partie de l'espace fouillé la couche est brune et meuble, mêlée de restes carbonisés (cote 67.83—67.68). Des traces d'un mur très mal conservé ont été constatés parallèlement au rempart. Il n'en reste qu'une assise conservée sur une longueur de 6m . (cote 68.17) avec une interruption sur 1.20m . Le mur, large de 0.35 , est construit de galets de dimensions différentes avec des fragments de briques et des traces de poutres carbonisées sur lesquels ont découvert également des graines de céréales carbonisées elles-aussi (fig. 18). Les pierres portent des traces d'incendie, des restes de torchis ont été constatés au angles.

Les traces des murs des tours et de la porte ne sont pas encore visibles sur ce plan. Par contre, le mur mentionné traverse le mur Nord de la porte. La proximité du mur Sud est confirmée par une masse compacte de mortier (cote 67.92). Ceci démontre la destruction des tours de la porte et leur nivellation avant

¹⁵H. Bötger, *Die Gefässkeramik aus dem Kastell Iatrus, Iatrus-Krivina, Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973*, 33 et suiv., Pl. IIa-e; 12a, b.

¹⁶G. Diaconu, *Über die Fibeln mit umgeschlagenem Fuss in Dacien*, Dacia VII, 1963, Pl. VIII.

la période représentée par le plan V. Ce plan ignore les constructions de l'étape précédente qui ne sont même plus visibles.

Ces observations ne s'opposent aucunement à nos conclusions, soit qu'il s'agisse d'une phase „intermédiaire“ vers l'étape suivante et qui appartiendrait au Vme siècle. Ceci est confirmé du reste par les objets mobiliers avant tout la céramique.

La phase finale du camp

Après l'abandon de la porte l'espace correspondant obtient dans le système défensif du camp une fonction nouvelle, par la construction de la tour extérieure. Les observations faites jusqu'ici permettent de distinguer dans la tour deux phases appartenant sans nul doute au VIme siècle.

Cette constation s'accorde avec la construction de la tour. Celle-ci est édifiée, comme nous le disions déjà, en *opus mixtum*, technique caractéristique de l'époque. Les assises de libages à 5 assises de briques séparant celles de pierre se poursuivent jusqu'aux fondations. La date proposée ne saurait donc être mise en doute. Il n'en reste qu'en même pas moins indispensable de contrôler ces observations en poursuivant la fouille jusqu'au niveau de base des fondations, d'autant plus que cette tour s'encadre difficilement dans les plans usités des fortins de ce secteur du Bas-Danube à l'époque envisagée.¹⁷

Stratigraphie de la tour extérieure.

Le sol I, appartenant à la dernière étape de l'existence de la tour se trouve à la cote 67.09. Il est conservé dans quelques briques carrées et dans les empreintes de briques disparues. Le sol et les briques dénotent des traces d'incendie. Ce sol repose sur une puissante substruction de galets baignés dans une couche de mortier.

On découvrit au-dessus du sol des tessons d'amphores décorés au peigne, un fragment de peigne double à décor incisé (C 803). Une céramique analogue a été constatée dans la substruction. Celle-ci contenait également, un bracelet en bronze à extrémités arrondies (C 745)¹⁸ et une monnaie de Justin I (C 802).

Au dessous de la cote 66.60 (à 60cm . en dessous du sol I) la couche de terre jaunâtre avec quelques restes carbonisés, contenait des déblais de matériau de construction (pierres, briques, galets) et de mortier. Certaines briques conservées comportent les dimensions $0.39 \times 0.26 \times 0.06\text{m}$. et $0.27 \times 0.28 \times 0.08\text{m}$. Il en est d'autres de forme trapézoïdale. Le nombre de tessons du type mentionné se trouve en croissance, certaines amphores pouvant être reconstruites. Les différences typologiques dans le mobilier céramique deviennent plus importantes. Celui-ci appartient au VIme siècle. On a trouvé également des tessons de vases à glasure.

Le sol II a été établi au cote 65.80 et 65.71. Il s'agit d'une petite portion d'un sol en mortier se trouvant au niveau du socle de la tour. Ce sol s'est affassé

¹⁷J. Rankov, *Cahiers des Portes de Fer II*.

¹⁸A. Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd 1978, 26.

en partie à l'angle Nord-Ouest. On constate également ici qu'il peut être poursuivi sous la première assise de briques du mur de la tour. Le sol, de mortier, les briques et les murs latéraux de la tour portent des traces d'incendie. Immédiatement au-dessus du sol quelques briques disloquées portaient le monogramme du Christ et le signe du triangle isocèle inscrit dans un Carré. Leurs dimensions sont de $0.33 \times 0.33 \times 0.05\text{m}$.

En résumé nous pouvons constater tout d'abord que le sol II appartient sans aucun doute, d'après les objets mobiliers, au VIme siècle et que d'autre part le sol I a été précédé de la destruction dont nous trovons également des preuves dans d'autres sites du limes.

Les plans II et I qui furent les plus récents relevés à l'intérieur du rempart appartiennent à la dernière étapes du camp.

Le plan 2 se distingue par une concentration intense de déblais de construction, recouvrant tout l'espace fouillé (pierres galets, briques, mortier disloqué). Il s'agit de la phase plus ancienne de la couche 2 composée d'une terre brune, meuble contenant des restes carbonisés. Des groupement de pierres portant des traces d'incendie ont été constatés à plusieurs endroits. Une brique portait le monogramme du Christ. La céramique est nombreuse à ce niveau. Il s'agit surtout de tessons d'amphores portant le décor caractéristique de l'époque. Une amphore conservée a été découverte à la cote 68.46. Il y avait aussi des tessons à glasure verte olive (VI siècle).

La découverte de trois monnaies byzantines fournit une datation assurée de ce niveau (Justinian, Justin).

La couche la plus récente se trouve presque immédiatement sous la surface du sol. On remarque sur tout l'espace du sondage des restes de pavement en briques (cote 68.49) ou composés de galets, de fragments de briques et de pierres. Il s'agit probablement en partie de reste de murs détruits. C'est à ce niveau qu'apparaît le bord supérieur conservé du renforcement du rempart (fig. 19).

Cette fois encore la céramique est représentée surtout par les amphores décorées au peigne, si typique du limes des Portes de Fer. A noter entre autres une chaîne de veilleuse (C 544, cote 68.59) et une lampe de couleur rouge faite à la main (C 547, cote 67.62).

Des traces d'habitat après le VIme siècle n'ont pas été observés de même du reste que sur l'ensemble du site.

CONCLUSION

En considérant dans l'ensemble les résultats de ces recherches nous désirons mettre en relief deux éléments importants. C'est tout d'abord que par le dégagement de la Porte Ouest, représentant un des éléments les plus importants de la fortification du camp, nous nous rapprochons également du tableau d'ensemble du camp et de l'établissement définitif de son plan. En outre il devient possible de saisir dans un cadre plus étendu la situation de Karataš par rapport aux autres camps du limes, surtout ceux des Portes de

Fer et de la Mésie Supérieure. Il va de soi que des conclusions définitives ne pourront être tirées qu'après la terminaison de la fouille. Il semble toutefois qu'une réponse satisfaisante à certaines questions puisse être proposée dès à présent avec, bien entendu toutes les réserves nécessaires. Nous trouvons confirmé que Diana représentait un point clef de la défense de cette partie du limes danubien aux époques romaine et paléobyzantine. Ceci est confirmé par de nombreuses découvertes de toutes les périodes de son existence. Il s'agit avant tout des inscriptions nouvellement découvertes dont l'une portant le nom de Diana, a résolu définitivement la question de l'identification du camp. En suivant l'ordre chronologique nous constatons que presque toutes les étapes du camp ont laissé leur empreinte sur ses fortifications. Les formes différentes des tours extérieures et de celles des portes s'expliquent pour le moment par les dates différentes de leur construction. Cette constation est confirmée par les observations archéologiques faites au cours des fouilles.

En tenant compte des éléments déjà connus et des faits constatés lors des fouilles de la Porte Ouest nous aboutissons aux conclusions suivantes:

I. Les restes les plus anciens déterminés par la stratigraphie atteignent la moitié du Ier siècle de n.e. Certains restes d'architecture observés sur ce secteur, pourraient être rattachés au premier fortin avant ou en rapport avec les guerres de Domitien.

II. Les fondations de tours en forme de U à plan polygonal à l'extérieur, ont englobé des éléments de constructions plus anciennes ignorées plus tard et dont l'usage ne peut être identifié. Il est possible, dans leur état de conservation, de les rattacher à l'époque de Trajan. On ne saurait affirmer d'autre part que se ne soit au contraire les tours en U qui appartiennent à cette période. La question de la première étape dans la construction de la Porte Ouest reste donc irrésolue. Les interventions plus récentes ont été ici très intensives en atteignant les zones de fondation, de sorte que la corrélation entre les couches et l'architecture est difficile à établir, étant gravement bouleversées. Une réponse définitive sera fournie peut-être par les fouilles de la Porte Est, qui remonte probablement à la même époque. Précisons tout de suite qu'il serait le plus simple d'admettre un schéma unique des camps de Trajan avec des tours quadrangulaires à tous les portes angles (ainsi aux Portes Nord et Sud), ou pour le moins aux portes opposées. Ce concept logique en soi définit une unité architectonique et constructive assurément solide. Les preuves archéologiques dont nous disposons à ce sujet sont toutefois toujours insuffisantes.

Il est vrai que des plans de portes semblables au notre sont connus dans des portes de ville depuis une époque bien plus ancienne (Auguste), mais on ne les retrouve pas sur les camps et fortification du limes. Si l'on accepte d'autre part que les restes aujourd'hui amorphes de constructions plus anciennes repré-

sentent les tours quadrangulaires du camp de Trajan, la question se pose tout de suite d'expliquer pour quelles raisons l'auteur des reconstructions (selon toute vraisemblance Septime Sévère ou quelqu'un de ses successeurs), aurait détruit jusqu'aux fondations les objectifs déjà existants? Il ne reste sûr que le fait, que le III^e siècle représente un terminus post quem non pour le plan de la Porte Ouest dont nous disposons. Le mobilier archéologique et les couches bien définies, permettent toutes les hypothèses mentionnées au point de vue chronologique indépendamment du plan de la porte.

III. Du point de vue stratigraphique et grâce au mobilier la période du milieu du troisième au début du IV^e siècle est bien définie. Sa date est confirmée par les découvertes de céramique de monnaie et d'autres objets susceptibles de fournir des données à ce sujet. Il s'agit de l'époque de Valérien, Gallien, d'Aurélien et, après l'abandon de la Dacie, de celle des réformes du III^e et des débuts du IV^e siècle (Dioclétien — Constantin). Il est difficile pour le moment de distinguer des interventions possibles à cette époque sur un objectif, tel la Porte Ouest ou une continuité ininterrompue peut être observée au moins depuis les débuts du III^e jusqu'au milieu du IV^e siècle. Les parties des murs refaits en briques paraissent appartenir à cette période. D'autre part la possibilité de séparer dans le mobilier les découvertes du milieu du III^e siècle, permet elle aussi certaines conclusions d'ordre historique relative à Diana. Nous soulignons encore une fois l'importance de la continuité établie jusqu'à 378. Ceci incique que le plan déjà existant des tours a été conservé à l'époque et qu'aucun changement ne se soit produit jusqu'au moment où la porte fut condamnée immédiatement avant invasion des Goths.

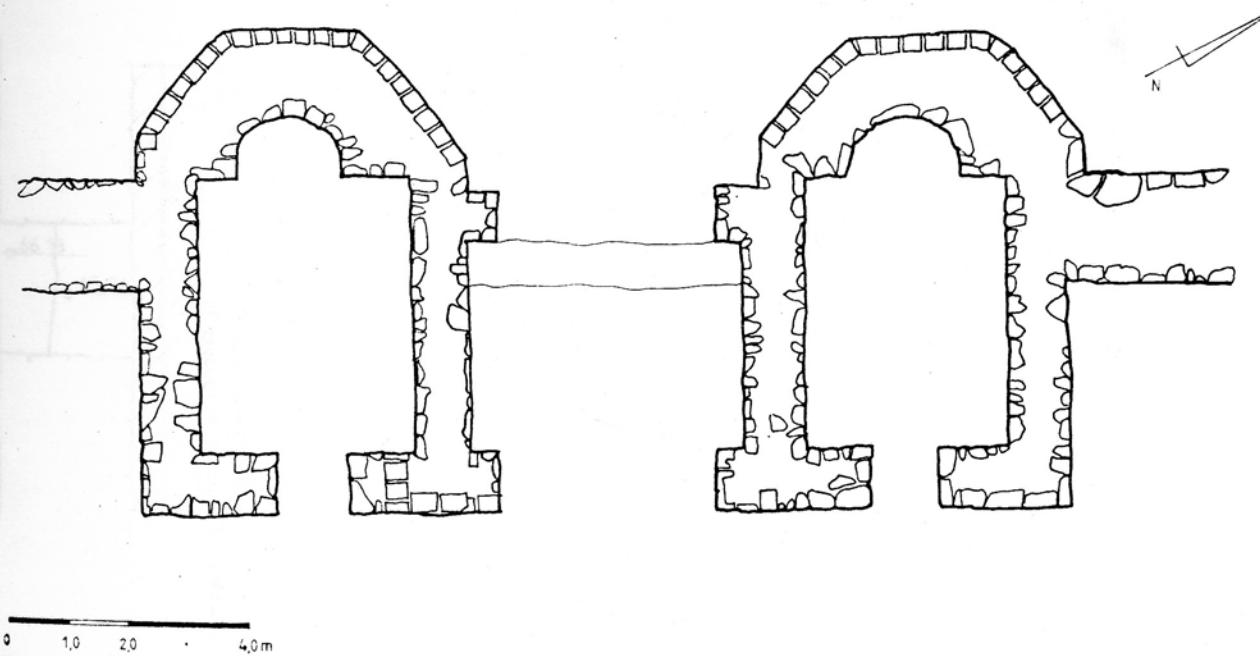
IV. On distingue sur le secteur de la Porte Ouest deux niveaux de destruction dus aux invasions des Goths et des Huns. C'est à cette époque que les tours et la porte furent d'abord barrés et plus tard condamnés. Des constructions en matériaux légers ont été constatées sur l'emplacement de la porte. L'apparition de fours et d'ustensiles agricoles ou d'artisanat, la céramique grossière grise commune à l'époque sur tout le limes, fournissent des preuves d'un changement fondamental dans la vie quotidienne sur ce secteur. Les observations archéologique confirment également qu'après cette brève accalmie, le camp fit l'objet d'une destruction intense, lors de l'invasion bien connue des Huns vers le milieu du V^e siècle. Il n'y eut pas avant cette date d'interventions importante dans cette partie du camp.

V. Au VI^e siècle le secteur en question représente un point important dans la défense du camp. Le fait est confirmé par la construction de la grande tour extérieure fermant définitivement la porte. La couche d'incendie après cette reconstruction démontre que Diana n'a pas été épargnée par les invasions avaro-slaves de la seconde moitié du VI^e siècle, qui menèrent à son abandon définitif en 596.

Statio Cataractarum Diana



Сл. 1. Западна капија
Fig. 1. Porta Oest



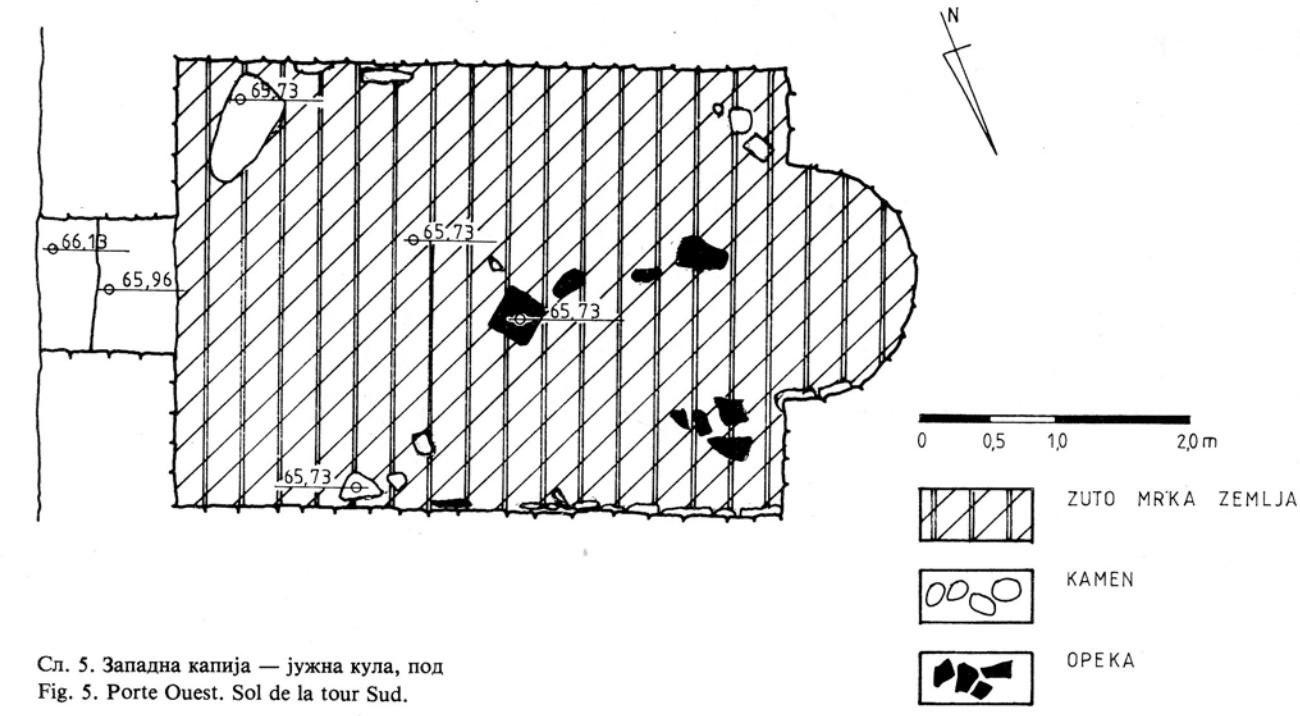
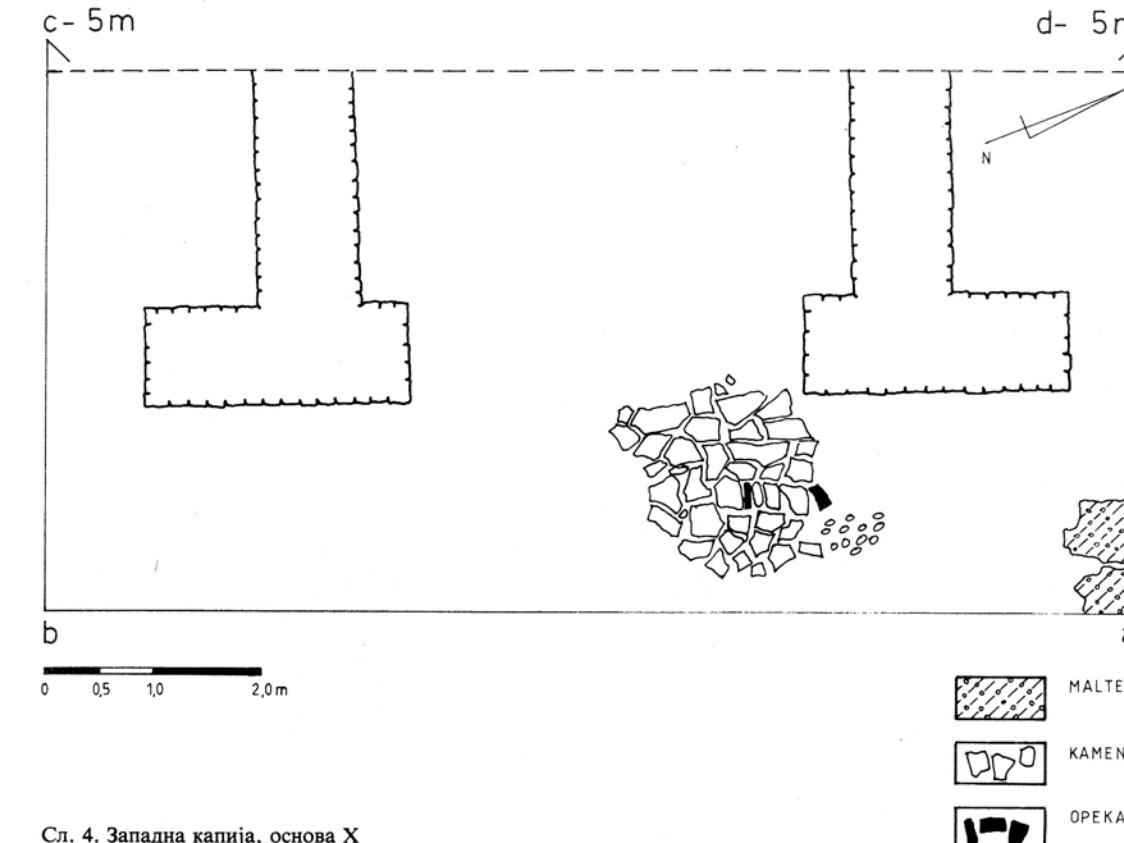
Сл. 2. Западна капија, основа
Fig. 2. Plan de la Porte Oest

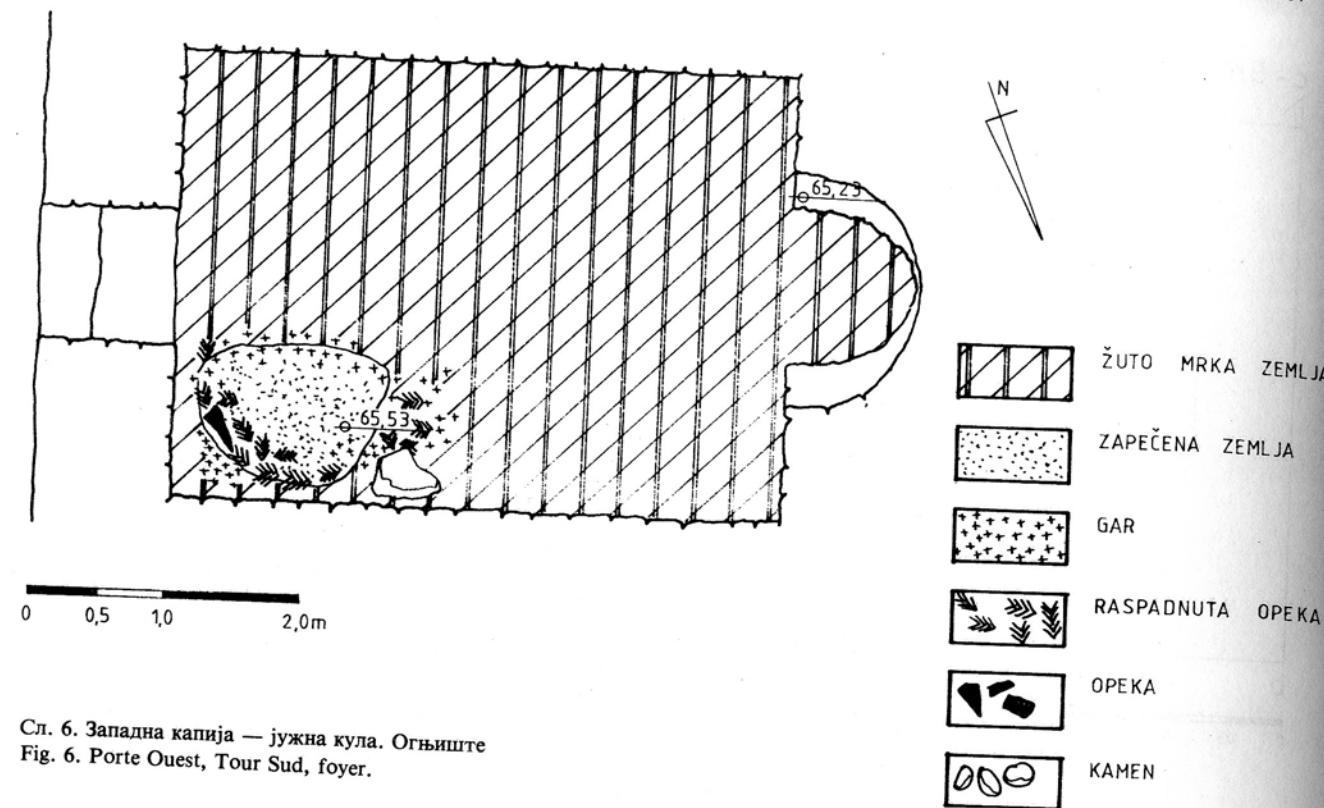


Jelena Rankov

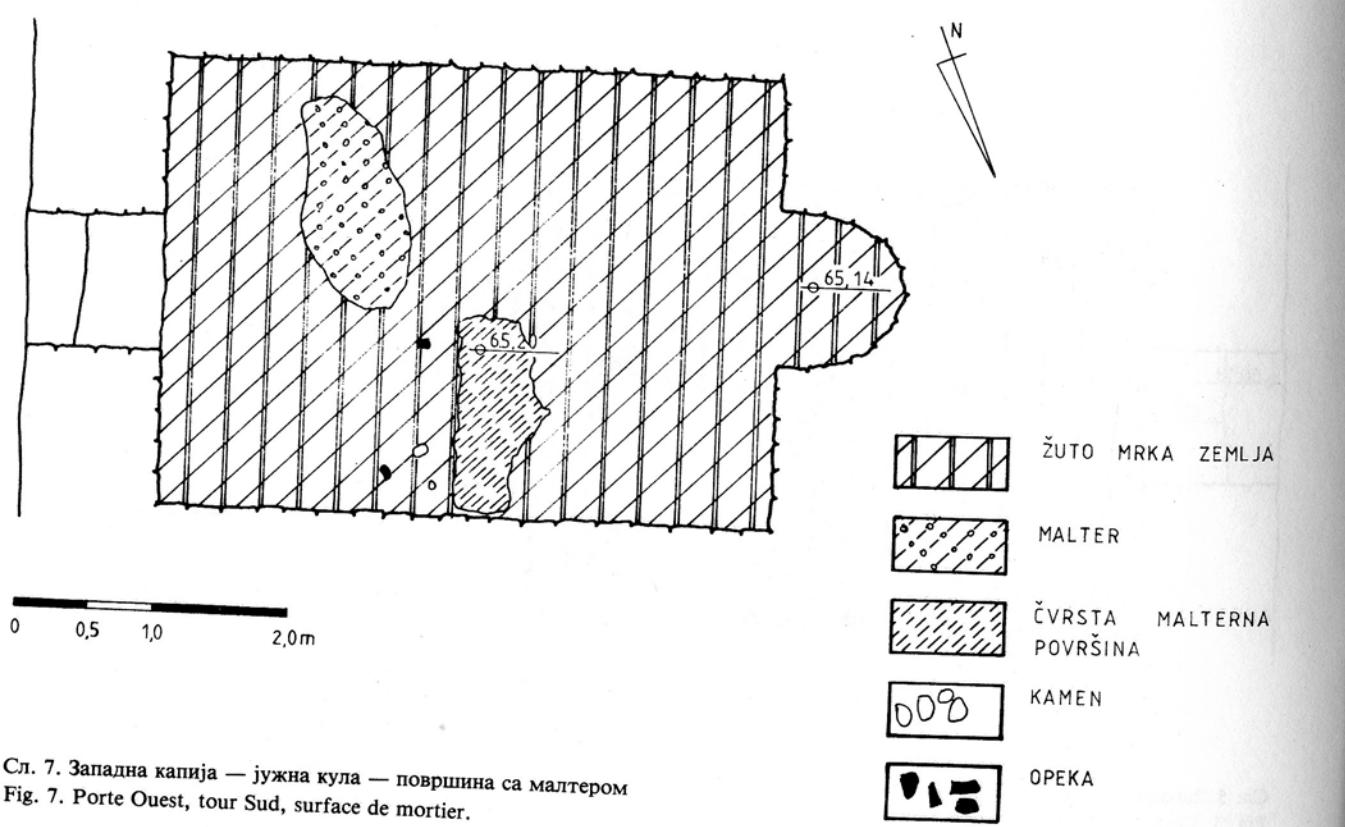
Сл. 3. Западна капија, профил а-б сонде 33
Fig. 3. Porte Ouest, Coupe a-b du sondage 33

Statio Cataractarum Diana

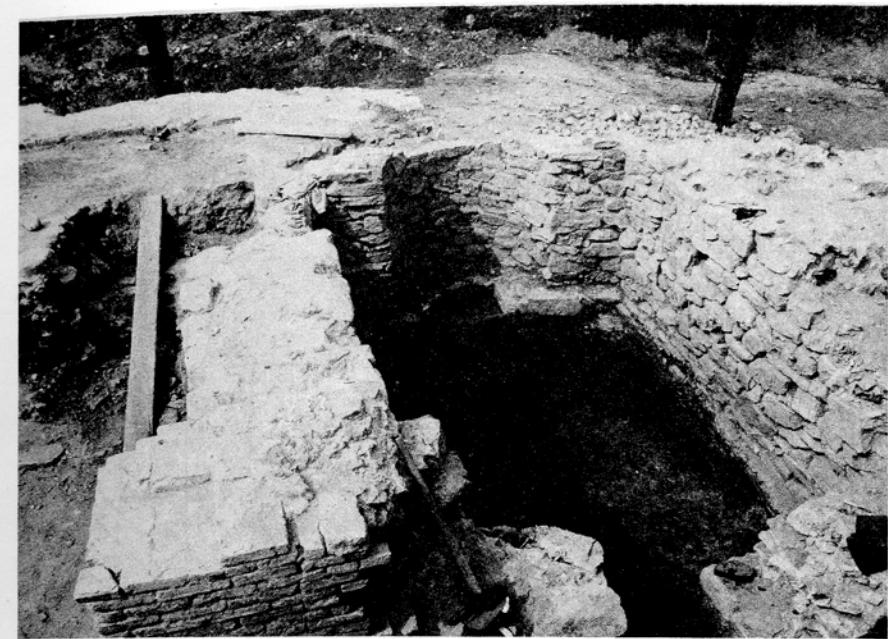




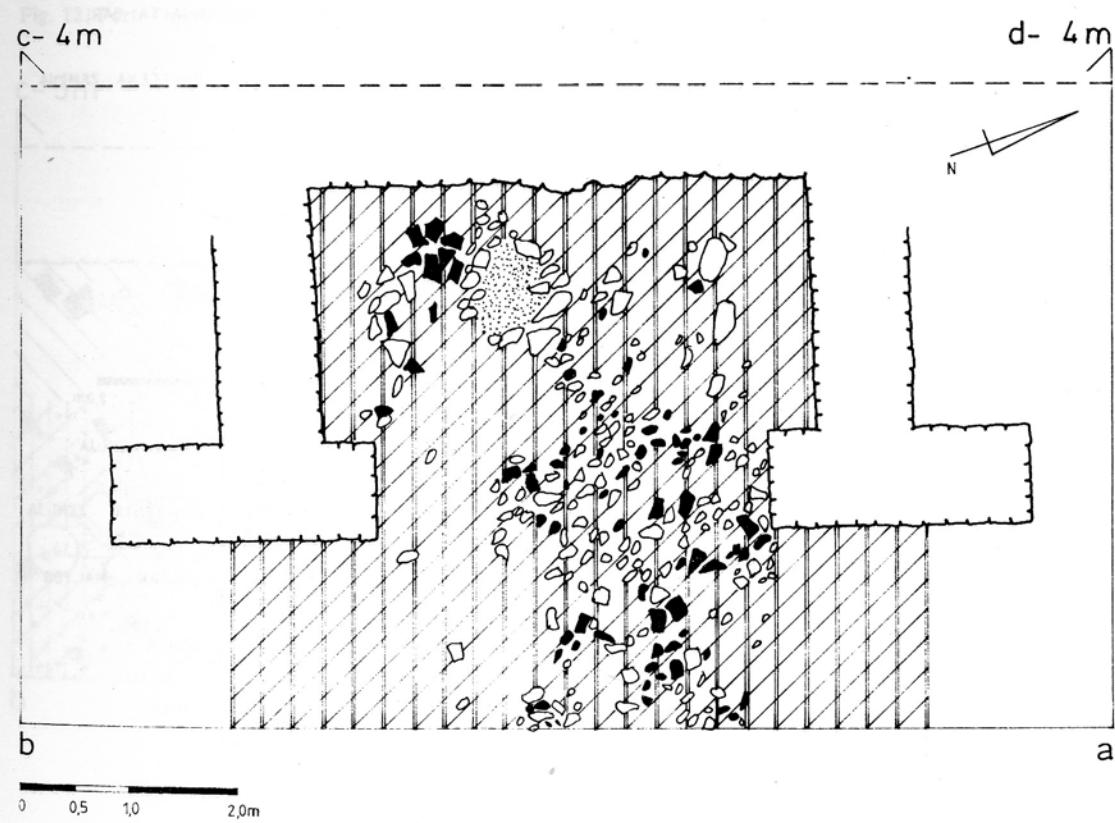
Сл. 6. Западна капија — јужна кула. Огњиште
Fig. 6. Porte Ouest, Tour Sud, foyer.



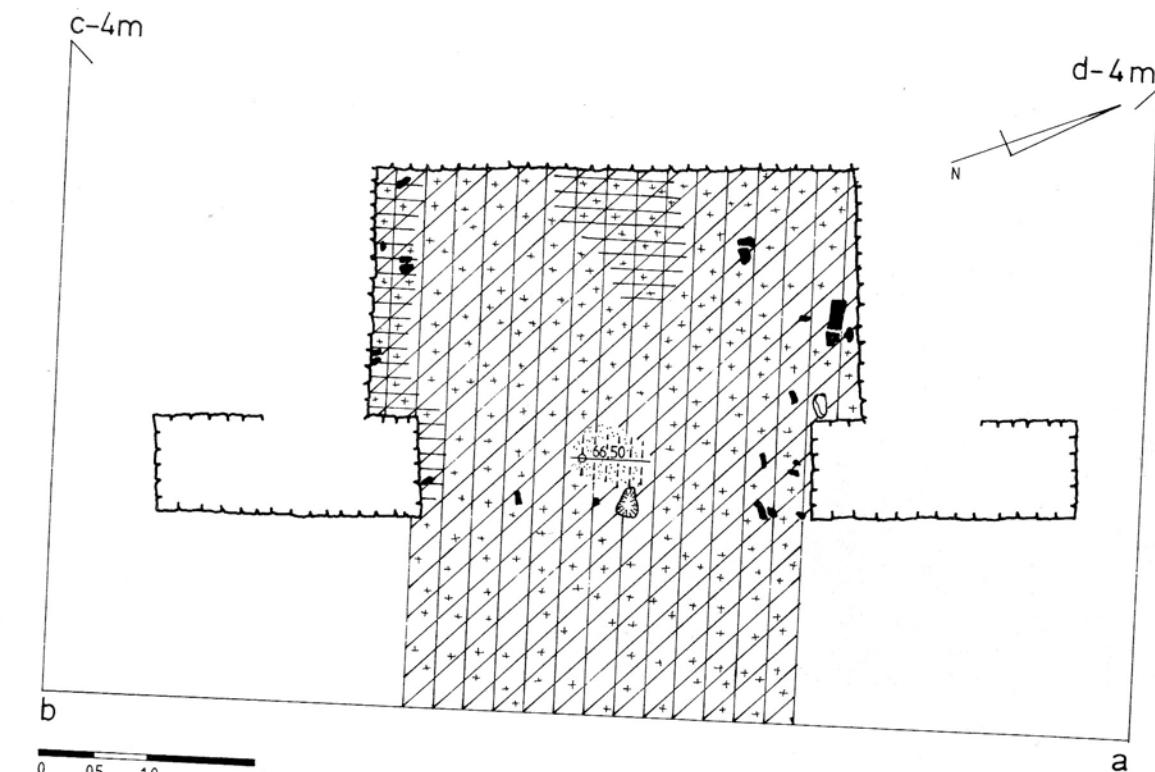
Сл. 7. Западна капија — јужна кула — површина са малтером
Fig. 7. Porte Ouest, tour Sud, surface de mortier.



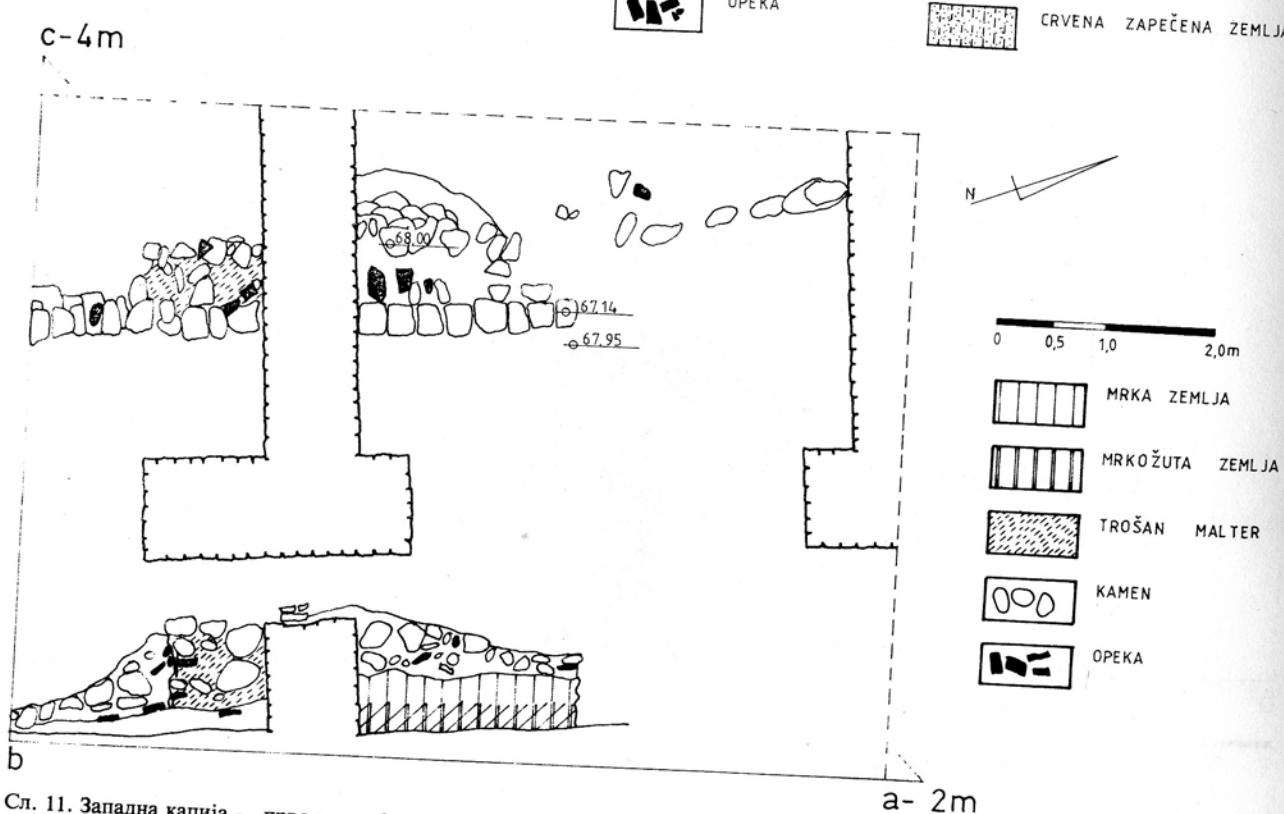
Сл. 8. Западна капија — северна кула /насатице укопане опеке у ниши/
Fig. 8. Porte Ouest, tour Nord (brique disposée verticalement dans la niche).



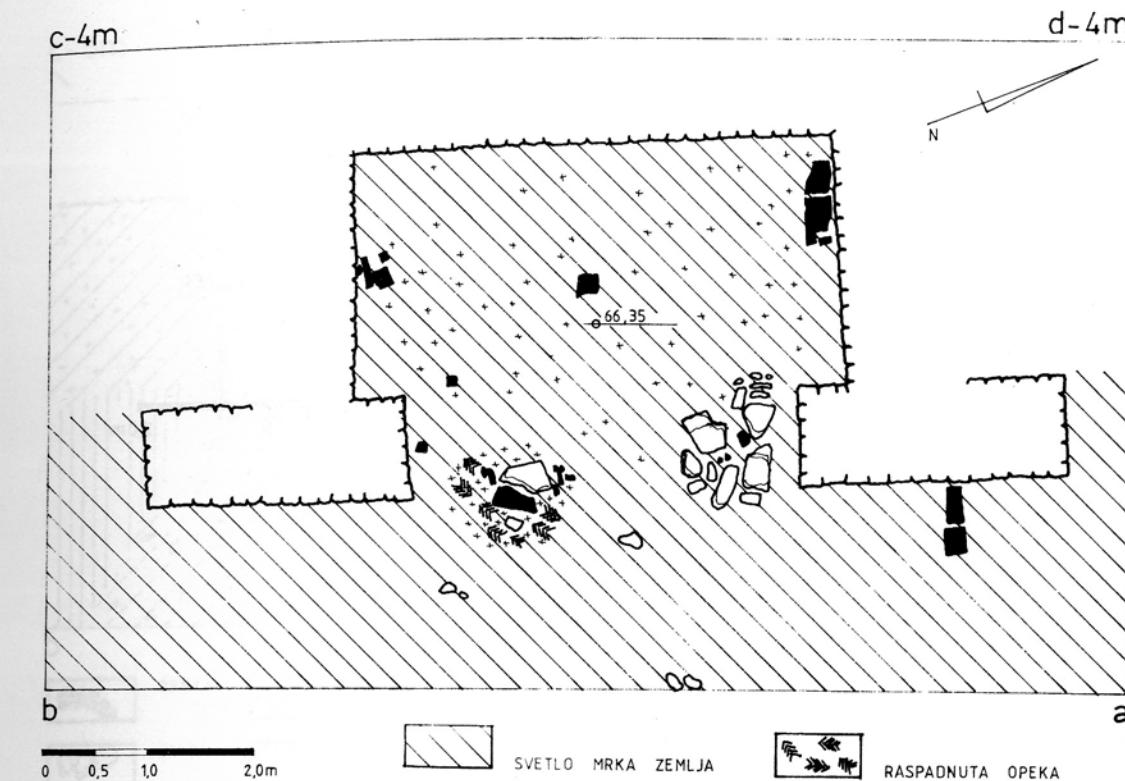
Сл. 9. Западна капија — јужна кула — калдрма /основа IX/
Fig. 9. Porte Ouest, tour Sud, Pavement (plan IX).



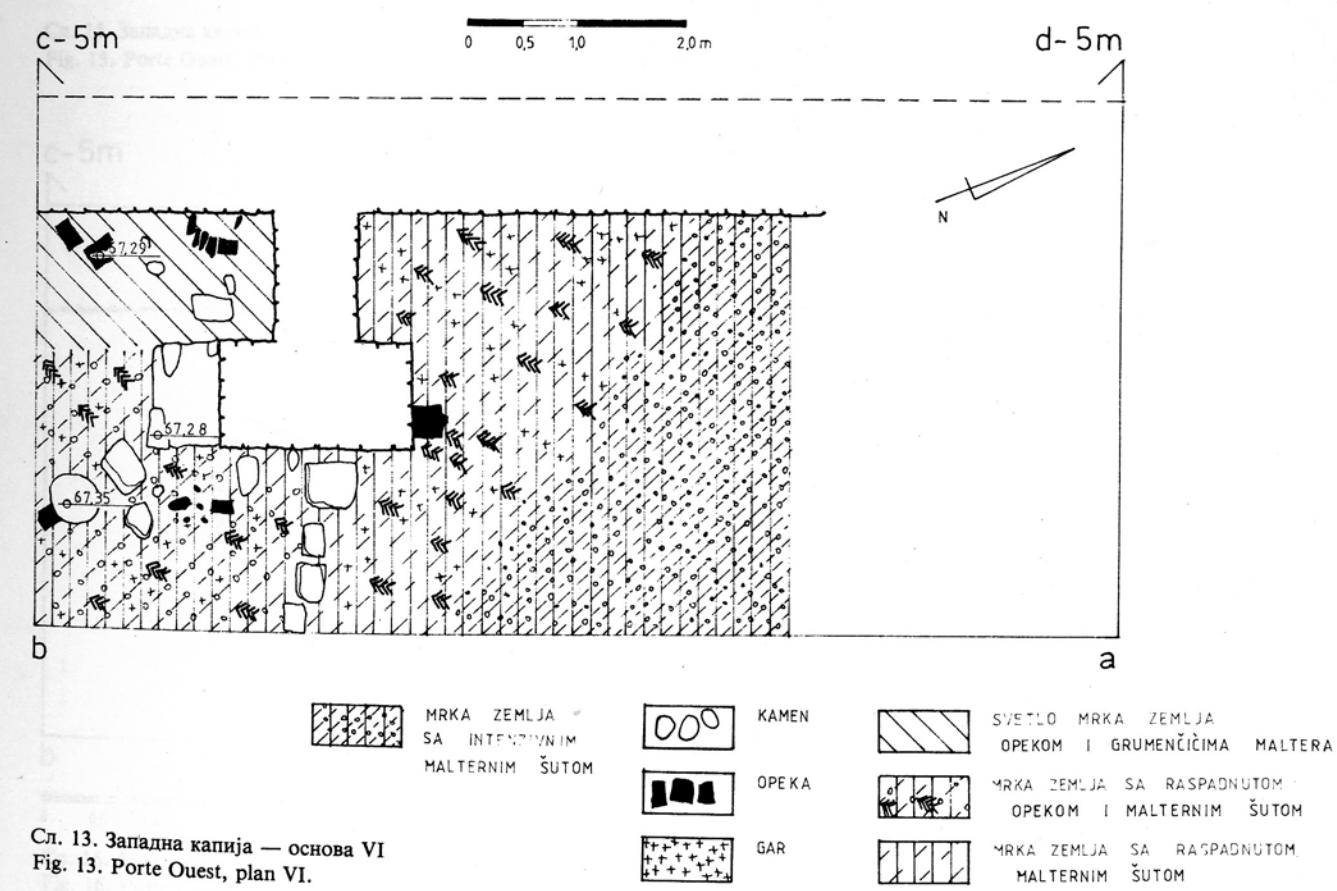
Сл. 10. Западна капија — основа IX
Fig. 10. Porte Ouest, plan IX.



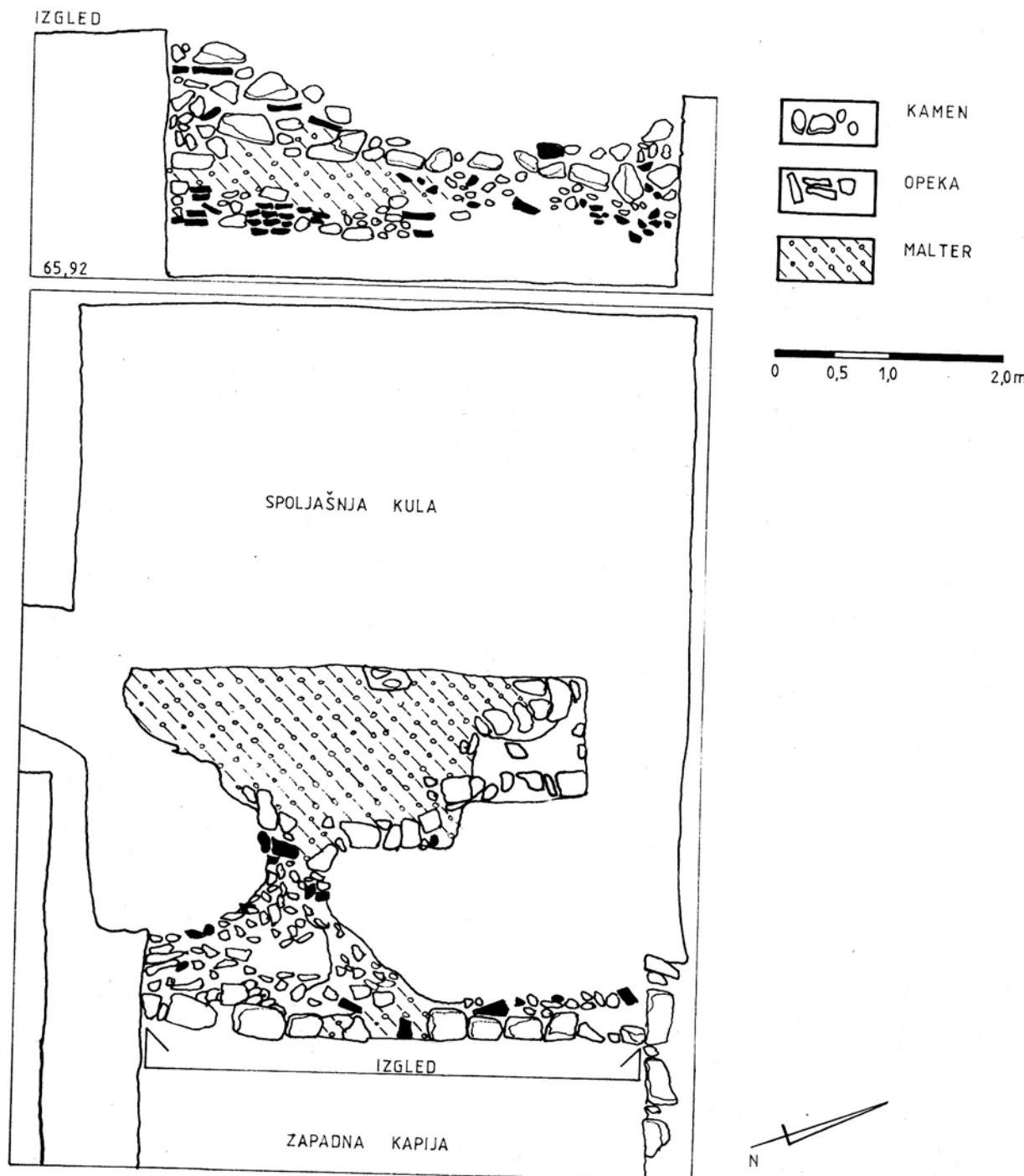
Сл. 11. Западна капија — прво преграђивање
Fig. 11. Tour Ouest, premier remaniement.



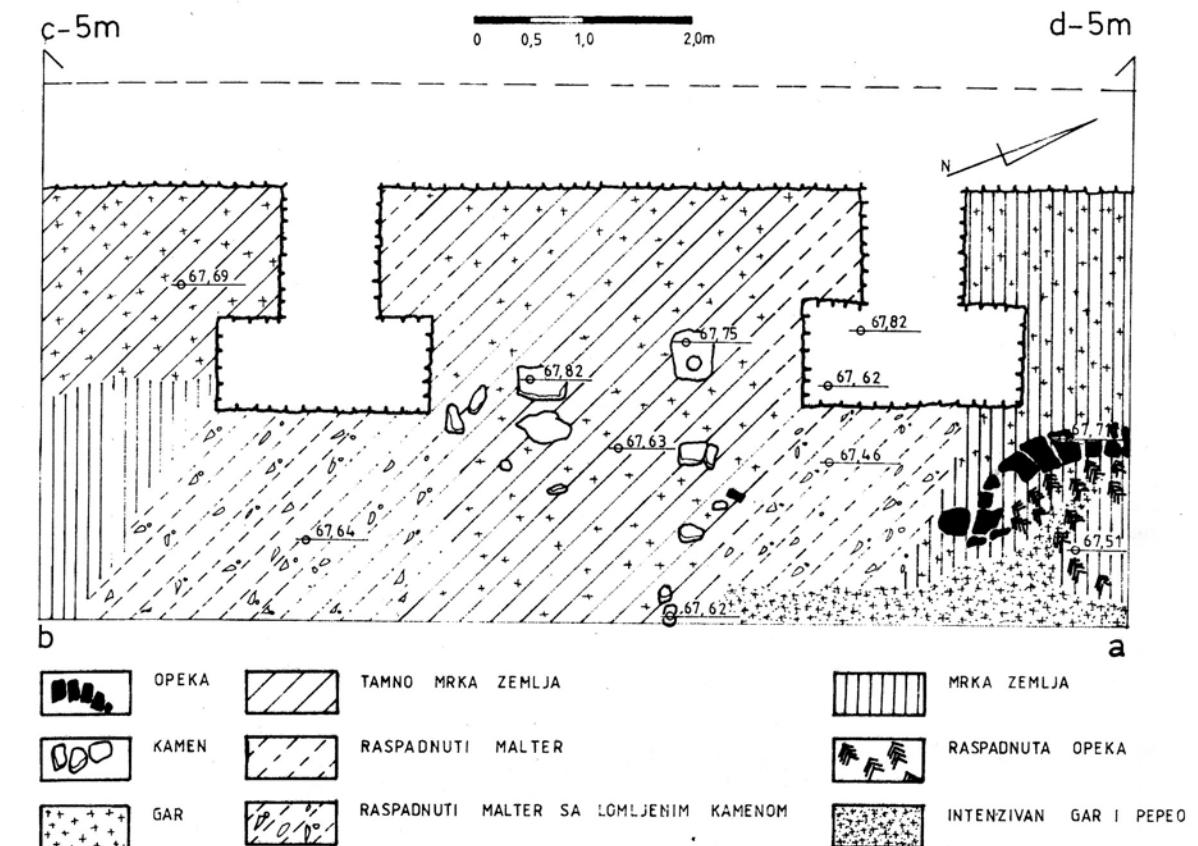
Сл. 12. Западна капија — основа VII
Fig. 12. Porte Ouest, plan VII.



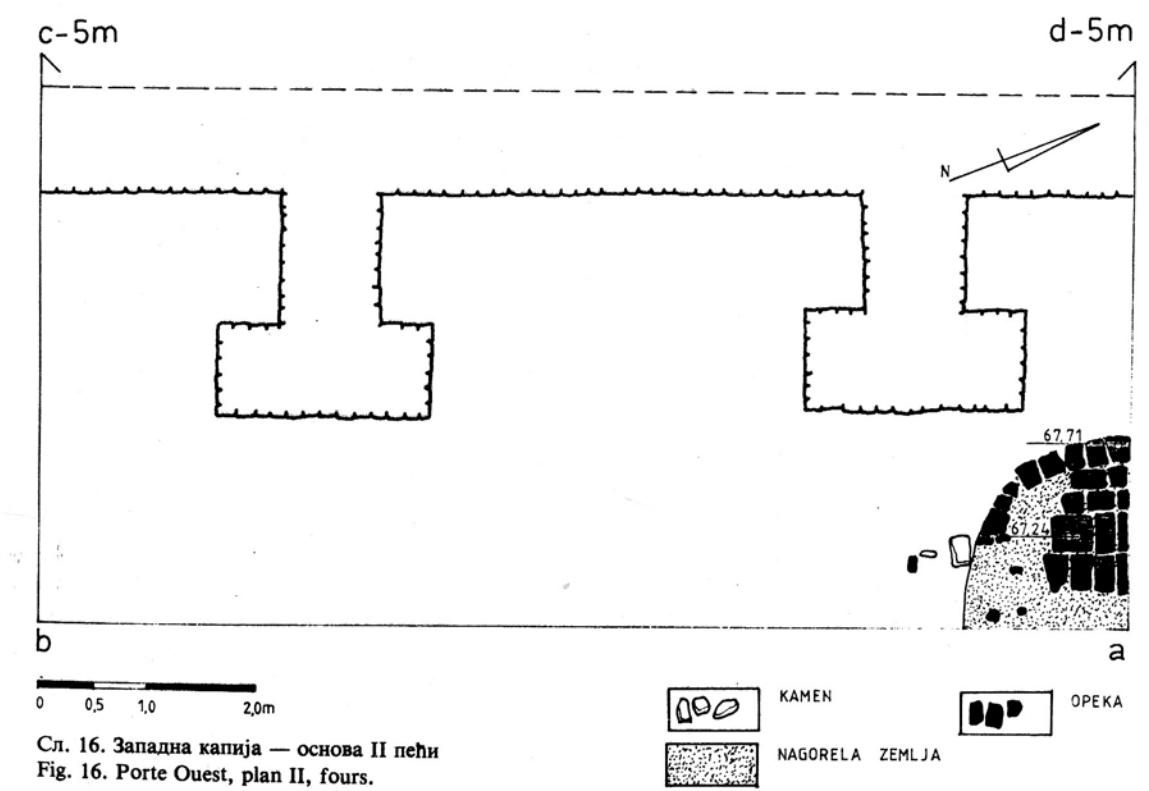
Сл. 13. Западна капија — основа VI
Fig. 13. Porte Ouest, plan VI.



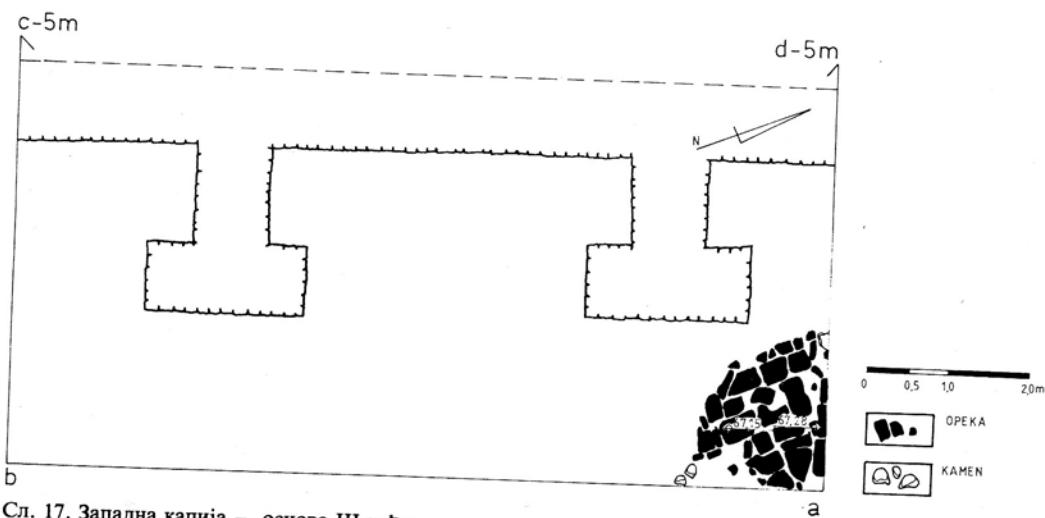
Сл. 14. Западна капија — јужна кула и други преградни зид
Fig. 14. Porte Ouest, tour sud et second mur de cloison.



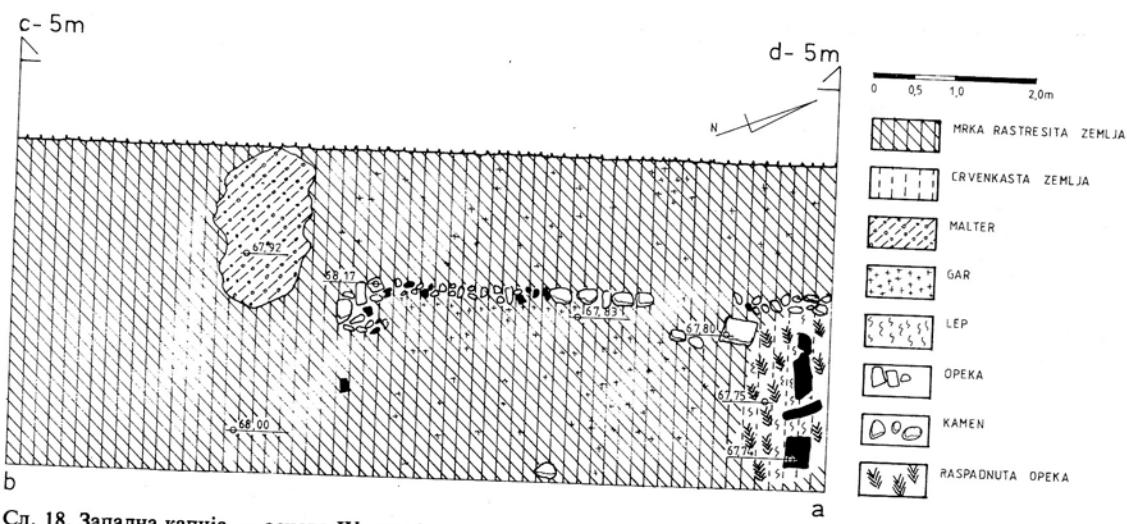
Сл. 15. Западна капија — основа V, пећ
Fig. 15. Porte Ouest, Plan V, four.



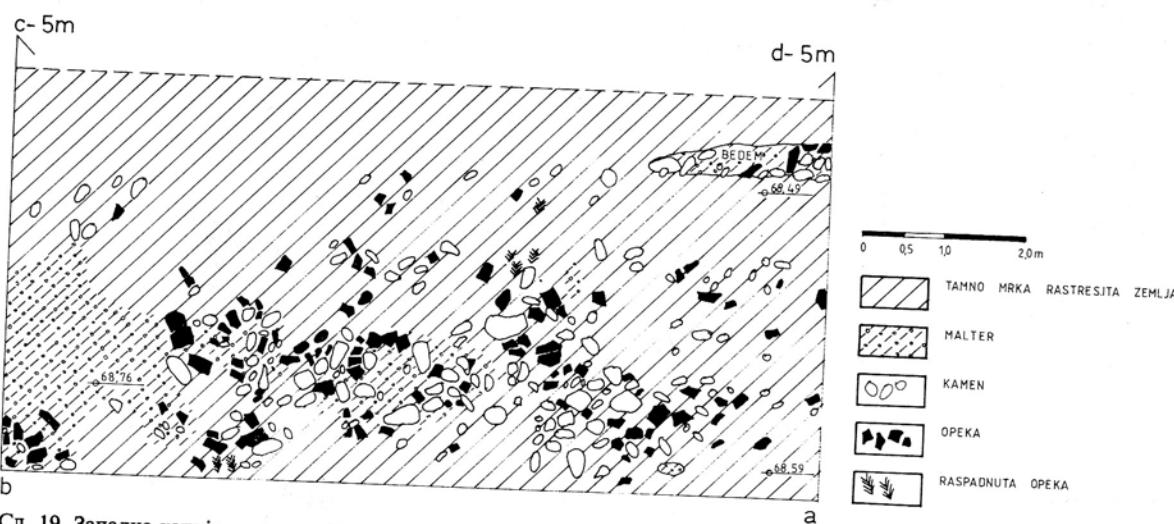
Сл. 16. Западна капија — основа II пећи
Fig. 16. Porte Ouest, plan II, fours.



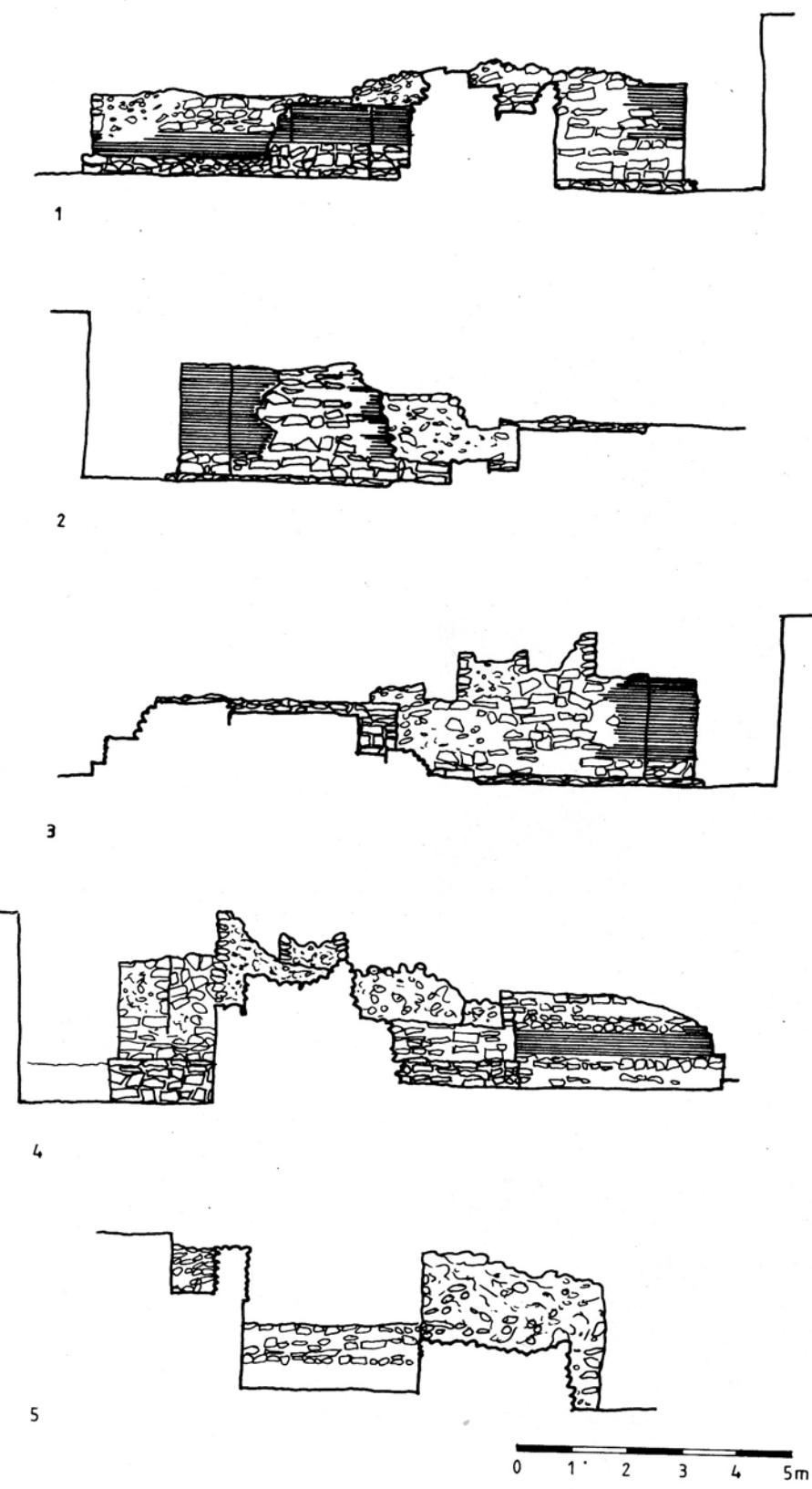
Сл. 17. Западна капија — основа III пећи
Fig. 17. Porte Ouest, plan III, fours.



Сл. 18. Западна капија — основа IV, зид 1
Fig. 18. Porte Ouest, plan IV, mur 1 (vue du Sud. est)



Сл. 19. Западна капија — основа I
Fig. 19. Porte Ouest, plan I.



Сл. 20. Западна капија — изгледи
Fig. 20. Porte Ouest



Сл. 21. Западна капија
Fig. 21. Porte Ouest



Сл. 22. Западна капија — спољна кула
Fig. 22. Porte Ouest — La tour extérieure



Сл. 23. Западна капија — спољна кула
Fig. 23. Porte Ouest — La tour extérieure

Владимир КОНДИЋ

BALNEUM логора DIANA

У непосредној близини утврђења (око 200 м југоисточно), на месту на коме и данас ради један живи извор воде, откривена је, приликом радова на успостављању трасе новог пута, једна мермерна плоча, делом оштећена. Димензије: 085×040 м.

Натпис је исписан у пољу оивиченом троугаоним оквиром (сл. 1). На левој, сачуваној страни на широкој, такође оивиченој маргини, налазе се рељефне представе. У горњем делу урезана су два храстова листа испод којих је изведен један троугаони клин, опет са листом у средини чији се врх протеже до поља са текстом. Овај наглашени троугаони украс придржава леђима и рукама један Атлант (сл. 2), у клечећем положају. Добар део плоче и текста на десној страни, недостаје. Дужина редова у изгубљеном делу може се приближно проценити на основу поуздане допуне редова 3/4, која гласи: *missi honest /a missione a sa/ ⁴ /cratissimo imp.* Одступања у процени су могућна стога што је допуњени део реда 3 вероватно садржао скраћенице (*honest.*, *m.* или *miss.* пре него *mission.*) а не читаве исписане речи; отуд можда и мало *o* у речи *honest*. Дебљина плоче је таква да искључује њену велику дужину: нестали део чинио је трећину или нешто више сачуваног, што се слаже с апроксимативним рачуном изведенним на основу допуне редова 3/4. Ове околности показују да су у Р.1 нестала само три слова: *In hoc bal /neo/*. Овакав почетак текста има аналогије у једном броју грађевинских натписа¹, али нисам успео да му нађем директну паралелу међу натписима који се тичу римских балнеа². Симетрично смештен према редовима 2—4, ред 1 — у реституцији *In hoc bal /neo/* — такође говори за процену по којој је изгубљена, десна страна споменика износила између трећине и две петине читаве плоче.

Разумевање и допуна текста не чине веће тешкоће. Генитиви у редовима 2—3 односе се на личност донатора — ексцентуриона који је о своме трошку подигао купатило. Вероватно је

¹ ILS 6030: *in hoc pomario*; 5913: *in his horreis*; уп. 5722: *in his praedis* итд.

² О њима в. Е. De Ruggiero, *Balneum*, Dis. ep. I, 964—972; ILS 5664 и д.

са S на крају р. 2 почињао његов когномен (односно други когномен, ако се Antoni схвати као први когномен а не други гентилијци), нпр. *Sextus*. Кад је реч о именима купатила, обично се укључује донаторово име у придевску конструкцију³, али може бити и у генитивској, као на нашем натпису⁴. Формула која спаја редове 3 и 4 спада у обичније⁵. Подмет читаве реченице, *MILTES* (очевидно је реч о ексцентурионовим саборцима), исписан је без I између L и T. Клесар је можда имао у виду лигатуру (уп. N, T у реду 2 и T, E одмах у наставку) L, I или T, I коју није реализовао, али се можда ради и о језичкој синкопи⁶. Завршетак текста, данас изгубљен, очевидно је садржао — у скраћеном облику, с обзиром на краткоћу несталог дела реда — име објекта који су војници подигли *in hoc balneo*, и прирок читаве реченице. Пре би се могло тумачити да су војници саградили уз купатило палестру, али је таква допуна мало вероватна и с обзиром на предлог In у реду 1⁷ и с обзиром на очекивани карактер наше грађевине: тешко је узети да је скромном, провинцијском и војничком купатилу била приодата палестра. Ни допуна која би рачунала с речју *paries* (уп. ILS 5715) не чини се привлачном на овом месту. Најпре, натпис би се завршавао с *pavimentum fecerunt*. Легионари су сами саставили камени под у базену купатила М. Улпија Антонија, можда као једноставни *opus musivum* (уп. ILS 5725; 5711: *pavimentum tepidari*). Читав текст се стога може овако реконструисати. Употреба лигатура у изгубљеном делу последњег реда би учинила скраћенице мање радикалним.

In hoc bal [neo]
M. Ulpi Antoni S [око 4 слова]
ex (centurione) missi honest(a) [miss(ione) a sa]
cratissimo imp(eratore) mil(i)tes pa [vim(entum)
fec(erunt)].

³ Нпр. *balneum Clodianum*, ILS 5677.

⁴ Нпр. бројна купатила из Рима: De Ruggiero, loc. cit., 970; од епиграфске документације в. нпр. ILS 5699: *thermae Cassiorum*, 5724: *thermae M. Crassi Frugi*.

⁵ Уп. нпр. CIL III 6787.

⁶ Уп. CIL III 14207: *miltavit*; Mihaescu² стр. 177.

⁷ Уп. ILS 5706.

Натпис не може бити ранији од Трајанове владе (уп. донаторов *praenomen* и гентиле, ред 2); палеографски и с погледом на формулу у р. 3/4 (*sacratissimus imperator, princeps* и сл. својствен је титулатури II века), која очевидно рачуна с једним царем, не с паром савладара, најпривлачније изгледа датовање у епоху Хадријана или Антонина Пија⁸.

Чин (екс)центуриона који је *M. Ulpius Antonius S.* носио постојао је у разним јединицама римске војске⁹, али је овде најприроднија прет-

поставка да се ради о легијском (екс)центуриону. Отуд ће и *milites* реда 4 бити припадници исте легије, можда исте центурије или вексилијације коју је Улпије водио¹⁰. Војна купатила, аугзилијарна и легијска, добро су епиграфски посведочена¹¹; један пример с горњомезијског лимеса¹² близак је нашем утолико што такође потиче од легијског ветерана¹³.

⁸ Обојица су *sacratissimi principes*, ILS 6472, 6988.

⁹ A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2. Aufl. (Einf., Bericht. u. Nachr. von B. Dobson), Graz-Köln, 1967, 318—9; преторијанској гарди, coh. urbanae, vigiles, coh. auxiliares, numeri, флоти.

¹⁰ Уп. чланак *Statio cataractarum Diana* у овом броју Ђердапских свезака. III Flavia пре него VII Claudia.

¹¹ Уп. R. Sacher, *Untersuchungen zu den Vexillationen des rom. Kaiserheeres...*, Köln 1967, 129.

¹² IMS I 48, Singidunum.

¹³ Слободан превод допуњеног текста: У овом купатилу М. Улпија Антонија С /екста/? Бившег центуриона, отпуштеног часним отпустом од најсветијег цара, војници (кameni) под /начинише/

LE BALNEUM DU CAMP DE DIANA

A proximité immédiate du camp, à environ 200 m. vers le Nord-est, auprès d'une source d'eau vive, on a découvert, lors de la construction de la nouvelle route, une plaque de marbre, partiellement endommagée, dont les dimensions comportent (085×040 m).

L'inscription est gravée sur une surface encadrée d'une triple bordure (fig. 1). Sur la marge du côté gauche, bien conservée se trouvent des représentations en relief. Dans la partie supérieure deux feuilles de chêne reposant sur un triangle, contenant également une feuille de chêne et dont le sommet atteint le champ réservé au texte. Un Atlante (fig. 2) agenouillé soutient de ses bras et de son dos ce triangle décoratif. Une grande partie de l'inscription et du côté droit de la plaque est sensiblement endommagée et fait défaut. La longueur des lignes dans la partie disparue peut être approximativement évaluée grâce à la reconstitution assurée des lignes 3 et 4: *missi honest /a missione a sa/*⁴ / *cratissimo imp*. On peut toutefois envisager certaines variations, les parties restituées du texte ayant probablement comporté des abréviations à la ligne 3 (*honest.*, *m* ou *mis* plus vraisemblables que *mission.*). C'est peut-être à ce fait que l'on doit aussi le *O* minuscule dans *honest.*). L'épaisseur de la plaque en exclue la longueur exagérée. La partie disparue représente environ le tiers ou peut-être un peu plus, de la partie conservée. Ceci correspond du reste aux évaluations d'après les restitutions aux lignes 3—4, et prouve également que le nombre de lettres disparues à la ligne 1 ne dépasse pas trois: *in hoc bal(neo)*. Cette formule possède des analogies dans nombre d'inscriptions publiques.¹ Je n'ai toutefois pas pu trouver des correspondances directes parmi les inscriptions relatives aux balnea romains.² La disposition symétrique de la ligne 1, dans sa restitution en *In hoc bal(neo)* et des lignes 2—4 plaide également en faveur des dimensions présumées de la partie disparue.

L'interprétation et la restitution du texte ne posent pas de problèmes difficiles. Les génitifs des lignes 2—3 se rapportent à la personne du dona-

¹ ILS 6030: *in hoc primario*; 5913: *in his horreis*; cf. 5722: *in his praedis* etc.

² V. à ce sujet: E. De Ruggiero, *Balneum*, Dis. ep. I, 964—972; ILS 5664 et suiv.

teur, un ex-centurion qui fit bâtir à ses frais le balneum. Son cognomen commence probablement par le *S p. e. Sextus*, à la fin de la ligne 2. Antoni devra alors être expliqué comme premier cognomen et non comme gentilice. Dans les désignations de thermes le nom du donateur se trouve d'ordinaire sous forme d'adjectif,³ l'emploi du génitif est toutefois également usité.⁴ La formule rattachant les lignes 3 et 4 est assez commune.⁵ Le sujet de la phrase *MILTES* (assurément les camarades de guerre de l'ex centurion) a été reproduit sans *I* entre *L* et *T*. On pourrait penser à une ligature non réalisée (cf. *N, T* è la ligne 2 et *T, E*, immédiatement à la suite) ou peut-être à une syncope.⁶ La fin du texte, aujourd'hui disparue comportait évidemment sous forme abrégée- compte-tenu de la partie détruite- la définition de l'objectif édifié par les soldats *in hoc balneo*, ainsi que le verbe. Il serait possible d'envisager une palestre. L'emploi de *in* à la ligne 1⁷ et le caractère même de l'édifice, humbles thermes militaires rendent toutefois cette hypothèse peu vraisemblable. Une restitution par *paries* (cf. ILS 5715), est également dubieuse à cet endroit. *Pavimentum fecerunt* semblerait par contre le mieux fondé. Les légionnaires auraient eux-mêmes posé le pavement de la piscine dans les thermes de M. Ulpius Antonius, peut-être sous forme d'un simple *opus musivum* (cf. ILS 5725; 5711: *pavimentum tepidari*). L'emploi de ligatures dans la partie disparue de la dernière ligne, rendrait les abréviations moins radicales. L'ensemble du texte pourrait être restitué comme suit:

In hoc bal [neo]
M. Ulpi Antoni S [environ 4 lettres]
ex(centurione) missi honest(a) [miss(ione) a sa]
cratissimo imp(eratore) mil(i)tes pa [vim(entum)
fec(erunt)]

³ P. e. *balneum Clodianum*, ILS 5677.

⁴ Notamment les nombreux thermes de Rome: De Ruggiero, ouvr. cité, 970. Pour les documents épigraphiques v. p. e. ILS 5699: *thermae Cassiorum*; 5724: *thermae Crassi Frugi*.

⁵ Cf. p. e. CIL III 6787.

⁶ Cf. CIL III, 14207: *militavit*; Mihaescu², 177.

⁷ Cf. ILS 5706.

L'inscription ne peut être antérieure au règne de Trajan (cf. le prénom et le gentilice, ligne 2). Les traits paléographiques et la formule aux lignes 3—4 (*sacratissimus imperator, princeps*, etc., spécifiques du II^e siècle), qui se rapporte sans nul doute à un seul souverain, rendent vraisemblable une datation à l'époque d'Hadrien ou d'Antonin le Pieux.⁸

Le grade d'(ex)centurion porté par *M. Ulpianus Antonius S.* est connu dans différentes unités de l'armée romaine.⁹ Il s'agit ici selon toute vraisemblance d'un(ex)centurion appartenant à une légion. Les *milites* de la ligne 4 appartiendraient alors à la

⁸ Tout deux *sacratissimi principes*, ILS 6472, 6988.

⁹ A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2 Aufl. (Einf..., Bericht u. Nachtr. von B. Doson), Graz-Köln 1967, 318—319: garde prétoire, cohortes urbaines, vigiles, cohortes auxiliaires numeri, flotte.

même légion, peut-être aussi à la même centurie ou vexillation commandée par Ulpius.¹¹ Des thermes militaires, d'unités auxiliaires ou de légionnaires, sont bien documentées par les monuments épigraphiques.¹² Un exemple attesté en Mésie Supérieure¹³ se rapproche du notre du fait que, là aussi, il s'agit d'un vétéran de la légion¹⁴

¹⁰ Cf. l'article *Statio cataractarum Diana*, dans ce fascicule des Cahiers des Portes de Fer. Il s'agit plutôt de la III Flavia que de la VII Claudia.

¹¹ Cf. R. Säger, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres...* Köln 1967, 129.

¹² De Ruggiero, ouvr. cité, 971—972.

¹³ IMS I, 48, Singidunum

¹⁴ Traduction libre Dans ces thermes et sous la direction de *M. Ulpianus Antonius S(exitus), ex-centurion, aynat terminé son service avec tous les honneurs sous le très pieux empereur, les soldats*(construire) un pavément.

Balneum лоi опа Diana
Le balneum du camp de Diana



Сл. 1. Balneum логора Diana. Натпис
Fig. 1. Le balneum du camp de Diana. L'inscription.



Сл. 2. Balneum логора Diana. Представа Атланта.
Fig. 2. Le balneum du camp de Diana. Un Atlante.

Владимир КОНДИЋ

STATIO CATARACTARUM DIANA

У четвртој кампањи обновљених радова на Каракашу, 1981. године, појавио се налаз од сасвим изузетног значаја за овај локалитет. У сонди 19/81, у слоју V века, откривен је жртвеник који је служио као део конструкције за једну логорску настамбу, типичну за тај период, грађену иначе од дрвета и земље.¹ У тексту овог споменика по први пут се спомиње назив логора и насеља са његовим пуним именом. Нађен је на месту које је у потпуној сагласности са географским положајем логора на Каракашу (*statio cataractarum — станица на слаповима*). Овим драгоценним налазом разрешено је питање убиификације једног од утврђења из Прокопијевог пописа. У свом делу, овај писац набрајајући кастеле који су се налазили низводно од Великог казана Ђердапске клисуре, спомиње кастел *Caput Bovis* („дело римског владара Трајана“) и „стари градић Занес“. ² Пошто је на овом делу Дунава било од раније познато више римских утврђења,³ учинjeni су покушаји да се она и убифицирају.

За разматрање ове врсте стајало је на располагању више локалитета. Од Zerne (*Dierna*), низводно знало се за два кастела код Сипа, на улазу и излазу из канала који је заобилазио каракте, прокопаног у време Трајана.⁴ Један од њих је истражен (тип *quadriburgium-a*). Његово настајање може се датовати у IV век са знатном реконструкцијом у време Јустинијана, у целини на габариту утврђења из претходног периода.⁵

¹ Ј. Ранков, *Караташ — Statio cataractarum Diana*. Ђердапске свеске II, Београд, 1984, 7 и д. најавила је овај налаз регистрован под бр. С 386.

² Прокопије, *De aedif.* IV 6. За Занес Прокопије дословно каже: πολύχνιον παλαιόν Ζάνες δύομα

³ в. Kanitz, *Romische Studien in Serbien*, Wien, 1892, 49; V. Kondić — В. Jovanović, Arheološki pregled 6,7, 1964, 1965.

⁴ У непосредној близини утврђења на Каракашу откриена је таблица којом је цар обележио изградњу канала који је омогућио заобилажење слапова и тиме овај део Дунава уничио пловним. Канал је, према Каницовым мерењима, био дуг 3220 м, широк 10 м, а висина насыла износила је 14 м. (в. F. Kanitz, op.cit. 50. На табли која се датује у 101. годину стоји уз цареву титулу и следећи текст: „*ob periculum cataractarum derivato flumine tiam Danii navigationem fecit.*“) (в. Р. Петровић, *Нова Трајанова таблица у Ђердану*, Старинар XXI, 1970, 31-38).

⁵ П. Милошевић, *Сип, касноантичко утврђење*, Старинар, XXXIII-XXXIV, 1982-83, 357 и д., сасвим непотребно се колеба када се ради о одређивању времена настајања утврђења, иако има непобитне доказе о овом термину и у почетним налазима и у облику и архитектонским карактеристикама фортификације. Ђ. Јанковић, *Подунавски део областима Аквиса у VI веку и у почетку VII века*, датује настајање фортификације у 550. годину без икаквог разумног основа.

Друго утврђење је уништено тако да о њему немамо никаквих података. Логично је закључити да је истовремено са претходним. Осим логора на Каракашу, на линији до Понтеса налази се још једно веће утврђење, Доње Буторке, код Кладова. То је комбинована фортификација која се састоји из једног бургуса са тетрапилоном у средини, изграђеног у време Диоклацијана. Као и нека друга утврђења из овог времена и овај бургус је обновљен за владе Јустинијана а око њега је подигнуто једно класично рановизантиско утврђење.⁶ У овом кругу су се кретала и нагађања око идентификације поменутих кастела са именима из Прокопијева дела. Неки аутори су били склони да кастел на Каракашу прогласе за *Caput Bovis* а утврђење код Кладова требало је по редоследу назива да буде *Diana*.⁷ Ову теорију која је била скоро прихваћена, озбиљно је угрозио налаз једног жртвеника, посвећеног Долихену. Откопан је приликом открића једног уништеног храма испод кастела на Каракашу. Највећу недоумицу на иначе једноставном натпису изазвала је скраћеница MCRD. М. Мирковић је предложила читање: M(agister) C(ivium) R(omanorum) D(iana).⁸ Тако је по први пут отворена могућност за идентификацију утврђења и насеља на Каракашу са називом *Diana*. Треба, међутим, споменути да наши аутори који су се бавили овим проблемом нису никада узимали у обзир и два велика римска утврђења која су се налазила на дунавским острвима Аде Кале и Insula Banului. Ово последње је тачно преко пута Каракаша.⁹ То је велика фортификација за коју смо већ изнели претпоставку по којој би могло да се повеже са именом *Caput Bovis*.¹⁰ Натпис који је пронађен приликом ископавања на Каракашу (сл. 1), разрешио је, међутим, све дилеме око идентификације топонима *Diana*. У питању је жртвеник следећих димензија: 1,16 (висина) x 0,43 x 0,45 м. Жртвеник је ра-

⁶ О овом утврђењу, в. А. Цермановић-Кузмановић, Старинар XXVIII-XXIX, 127 и д.

⁷ О овим нагађањима в. М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu i Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 112; Р. Петровић, op. cit. 37

⁸ М. Мирковић, *J. Marius Perpetuns, consularis*, ŽA, Skopje, 1977, XXVII,-2, 443 и д.

⁹ М. Davidescu, *Cercetările arheologice din Ostrovul Banului-Golu-Gura Vaii*, 37 и д.

¹⁰ В. Кондић, *Равна (Campsas), римско и рановизантиско утврђење* Старинар, XXXIII-XXXIV, 235, нап. 3

ђен од кречњака. Местимично је оштећен. Натпис гласи:

Deo Toto [...] (?)
VITIONI Aur(elius)
.....
Agathomi —
nus(!) mil(es) leg(ionis)
III Fl (aviae) catarac(tarum)
Stationis Di —
a [na] e honest(e)
votum libiens (!)
posuit

P.1. — На крају реда назире се траг слова које се не може са сигурношћу идентификовати.

P.2. — Првих седам знакова у реду (које можда треба повезати и са последњим словом из реда 1), вероватно су садржавали некакав Тотов атрибут (изведен од неког египатског топонима?)¹¹ који како изгледа није иначе посведочен. Да је реч о божанском епитету указује суфикс —ON који је најприродније узети за датив.

P.3-4 — Когномен дедиканта, непознат у овом облику, може се исправити у *Agathonymus*, име добро посведочено у хеленофоним срединама римског царства.¹² Облик *Agathomitus* је иначе непознат а мало је вероватно да га треба поделити у два когномена (*Agatho*, *Minus*=Минос).

P.7. — За употребу прилога honeste у сличном (али не и идентичном контексту), види нпр. *Dig. 49,18,2*; за прилог *honestus v. Thes. linquae lat.*, s.v. (col. 2910, ред 36-39; ул. col. 2897, ред 66-70).

P.8. — Вулгаризам *libiens=libens*, сцада у начешће (B. Mihaescu 82,65).

Посвета у реду 1 очигледно се тиче египатског бога Тота, чије име се у класичним изворима понекад пише и без aspirata.¹³ Колико ми је познато, ово је први натпис посвећен Тоту у европским провинцијама римског царства.¹⁴ Идентификација божанства је, међутим, сигурна из неколико разлога. Дедикант носи грчко име, спомен катараракта у реду 5, указује на Nil. (Утицај египатске пловидбене терминологије оставио је трага и у именима дунавских бродова); присуство Египћана добро је посведочено у италским и балканским флотилијама.¹⁵ С обзиром да је Тот првенствено заштитник писмености и вештине

рачунања,¹⁶ дозвољена је претпоставка да је дедикант нашег споменика био припадник *militio officialis* задужен да води администрацију о заједничким пословима флоте и легије III Flavie.¹⁷ Положај и карактер нашег локалитета су такви да је могао служити као станица за претоваривање бродова па и транспорта. Подразумева се постојање већег пристаништа. Веома је вероватно да се на овом punkту где су се због канала којим су заobilажени слапови, и пута на изласку из клисуре укрштали сувоземни и водени каравани, развио јак трговачки центар. Досадашња истраживања некрополе и рекогносцирање околине говоре о веома развијеном цивилном насељу. У логору и изван њега, открiven је археолошки материјал изузетне вредности.

Занимљиво је да дедикант није војник ауксилијарног логора, него легије. Његов статус не имплицира присуство легијске вексилације на Караташу него стоји вероватно у вези са значајном административном функцијом коју је вршио.

Жртвеник је тешко датовати. Облик слова и друге околности ипак наговештавају време с краја II и првих деценија III века.¹⁸

За само проучавање Прокопијевог текста и његово упоређивање са ситуацијом на терену, налаз овог натписа има изузетан значај. Топоним Diana је сасвим сигурно идентификован. Од њега се може поћи даље. Решење понуђено за фортификацију на острву Banului у овом чланку само је једно од могућих. У сваком случају о свemu треба пажљиво размислити и тражити и друге могућности.¹⁹

¹⁵ G. G. Stoor, *Roman Imperial Navy 31 B.C. — A.D. 324, 74-81*; на *Classis Flavia Pannonica*, в. Dušanić, *Arch. Iug.* 8 (1967, 79, нап. 99)

¹⁶ W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie*, I-VI, Leipzig, 1884-1937, 825-827

¹⁷ *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV* (P. Petrović), Београд, 1979, 83, бр. 31

¹⁸ Слободан превод текста:

Богу Тому/Томов
епитет/Аурелије
Агатоми —
нус војник легије
IV Флавија, станице Дијане (Дунавских)
слапова, пристао заветни споменик
радо постави.

¹⁹ Када је овај чланак био већ увељоко у штампи, вратио сам се још једном Прокопијевом тексту. Тада ми се указала и једна врло привлачна могућност да дефинитивно разрешим и питање римског и рановизантијског назива утврђења на острву Banului. Показало се да топоним Transiana код Prokorija може сасвим сигурно да се протумачи као Трансдијана, дакле фортификација преко пута Diana-e, а то може да буде само објекат на острву Banului. Ову тезу разрадио сам у једном реферату на међународном симпозијуму посвећеном 75-годишњици почетка истраживања Царичиног грађауничког скупа.

¹¹ Б. Тураевъ, *Бог Тотъ*, Лейпцигъ, 1898, 167-175

¹² В. нпр. H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom*, I, Berlin-New York 1982, 13. Из Рима, Солин наводи три примера од којих се два пишу без ипсилона као и у начешћу.

¹³ RE, Thoth, col. 351-352

¹⁴ Б. Тураевъ, op.cit; RE, op.cit.

STATIO CATARACTARUM DIANA

La quatrième campagne des fouilles reprises à Karataš en 1981, a fourni une découverte da la plus haute importance pour l'histoire de ce site. Dans le sondage 19/81, dans la couche du V me siècle et en position secondaire, dans une habitation militaire typique de cette période, on mit à jour un autel comportant une inscription. Celle-ci mentionne pour la première fois le nom du camp et de l'agglomération.¹ Le lieu de découverte s'accorde en tout point avec la position du camp de Karataš (*statio cataractarum-station des cataractes*). Cette découverte permet de préciser l'ubication d'un des fortins mentionnés dans la liste de Procope. Ennumérant dans son ouvrage les castalla en aval du Veliki Kazan des Portes de Fer, cet auteur mentionne le camp de *Caput Bovis* (*œuvre de l'empereur romain Trajan*) et *l'ancienne bourgade de Zanes*.² On avait déjà entrepris au paravant des tentatives d'identifications de plusieurs fortins romains situés dans cette partie du cours du Danube.³

Il s'agissait en fait de plusieurs sites. On connaît en aval de Zerna (*Diema*) deux fortins situés aux extrémités du Canal de Sip, édifié sous Trajan dans le but de contourner les cataractes.⁴ L'un d'eux un *quadriburgium* a fait l'objet de fouilles. Il a été construit au IV^e siècle et sensiblement remanié sur le même plan sous Justinien.⁵ Le se-

¹ J. Rankov, Karataš—*Statio cataractarum Diana*, Cahiers des Portes de Fer II, Beograd 1984, 7 et suiv. mentionne la découverte sous la sigle C 386.

² Procop., *De Aedificiis IV,6*. Zanes y est mentionné comme πολλήνιον παλαιόν Ζάνες δύομα

³ Cf. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, Wien 1892, 49; V. Kondić—B. Jovanović, Arheološki pregled 6, 7, 1964, 1965.

⁴ La nouvelle Tabula Traiana, glorifiant la construction du canal permettant d'éviter les cataractes et rendant navigable le Danube, a été découverte aux environs immédiats de Karataš. Selon Kanitz le canal comportait 3220m. de longueur avec une largeur de 10m. La hauteur du rambrai était de 14m. (Kanitz, ouvr. cité 50). L'inscrition de l'an 101, comportant le nom de l'Empereur avec son cursus honorum nous informe que: „ob periculum cataractarum, derivato flumine tutam navigationem fecit“ (*Traianus*). Cf.P. Petrović, *Nova Trajanova tabla u Derdaru*, Starinar XXI, 1970, 31—38.

⁵ P. Milošević, *Sip, kasnoantičko utvrđenje*, Starinar XXXIII—XXXIV, 1982—1983, 357 et suiv. Les réserves de l'auteur relatives à la date du fortin sont injustifiées. Les traits caractéristiques de l'architecture et les objets mobiliers confirmant la date proposée. C'est sans aucune raison plausible que Dj. Janković date la construction de l'objectif en 550.V. Podunavski deo oblasti Akvisa u VI. veku i u početku VII veka.

cond fortin a été détruit de sorte que nous ne possédons pas de données à son sujet. Il paraît naturel de considérer les deux objectifs comme contemporains. Outre Karataš, entre ce camp et Pontes il existe encore un fortin, celui de Donje Butorke près de Kladovo. Il possède un plan combiné avec un burgus à tétrapylone au centre, appartenant, à l'époque de Dioclétien. De même que d'autre fortification, le burgus a été reconstruit sous Justinien, quand fut bâti un fortin de type classique paléobyzantin.⁶ C'est autour de ces objectifs que gravitent les tentatives d'identification des fortins mentionnés par Procope. On avait pensé à identifier *Caput Bovis* à Karataš et Donje Butorke à Diana.⁷ Ce point de vue accepté presqu'à l'unanimité a été sensiblement ébranlé par la découverte d'un autel dédié à Jupiter Dolichénien, mis à jour dans les restes d'un temple détruit aux abords immédiats de camp de Karataš. Un problème difficile a été posé alors par les abréviation MCRD que comporte l'inscription. Selon M. Mirković il s'agit d'un *M(agister) C(ivium) R(omanorum) D(ianae)*,⁸ ce qui permettrait pour la première fois d'identifier le site de Karataš à Diana. Mentionnons toutefois qu'aucun des auteurs modernes qui s'occupèrent de ce problème n'avait pris en considération deux fortifications romaines importantes sur les îles du Danube, soit Ada Kale et Insula Banului, cette dernière immédiatement en face de Karataš.⁹ Nous avons déjà émis l'hypothèse selon laquelle ce fortin important devrait être identifié à *Caput Bovis*.¹⁰ L'inscription récemment découverte à Karataš (fig. 1) écarte actuellement tous les doutes à sujet de Diana.

Les dimensions de l'autel en pierre calcaire comportent l.16 (hauteur)x0.43x0.45m. Il est par-

⁶ V.A. Germanović-Kuzmanović, Starinar XXVIII—XXIX, 127 et suiv.

⁷ Pour ces hypothèses cf.M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 112; P. Petrović, ouvr. cité, 37.

⁸ M. Mirković, *J. Marius Perpetius, consularis*, Ž.A. XXVII, 2, Skopje 1977, 443 et suiv.

⁹ M. Davidescu, *Cercetările arheologice din Ostrovul Banului—Golu—Gura Vaii*, 37 et suiv.

¹⁰ V. Kondić, *Ravna (Campsia), rimsko i ranovizantiski utvrđenje Starinar XXXIII—XXXIV*, 235 et n.5.

tiellement endommagé et porte l'inscription suivante:

Deo Toto [.]
Vitioni Aur(elius)
.....
Agathomi —
nus(!) mil(es) leg(ionis)
III Fl(aviae) catarac(tarum)
Stationis Di
a[na] e honest(e)
votum libiens(!)
posuit

L.1. — à la fin lettre difficilement lisible.

L.2. — Les premières sept lettres, auxquelles se rattachent peut-être la dernière de la ligne, 1, comportent probablement un épithète du dieu Toth (provenant d'un toponyme égyptien?),¹¹ qui autrement paraît être inconnu. Cette explication semble confirmée par le suffixe ON au datif.

L.3—4. — Le cognomen du dédicant inconnu sous cette forme peut être rectifié en *Agathonymus*, confirmé dans les milieux grécophones de l'Empire.¹² La forme *Agathonymus* est inconnu. Il est peu vraisemblable qu'elle doive être divisée en *Agatho Minus* (—Minos).

L.7. — L'emploi de l'adverbe honête est confirmé dans un contexte analogue mais non identique. Cf.Dig. 49,18,2; pour *honestus* v.Thes.linguae latinae s.v. (col. 2910, 1.36—39; cf.col. 2897, 1.66—70).

L.8. — *Libiens* pour *libens*. vulgarisme des plus communs (v.Mihaescu, 82, 65).

La dédicace de la ligne 1 se rapporte sans aucun doute au dieu Toth dont le nom dans les textes classique se trouve parfois sans aspirante.¹³ Il s'agit à ma connaissance de la première inscription dédiée à ce dieu dans les provinces romaines de l'Europe.¹⁴ L'attribution de la dédicace est confirmée par le nom grec du dédicant, la mention des cataractes, rappelant le Nil (la terminologie navale égyptienne a laissé des traces dans les noms de navires danubiens). La présence d'Egyptiens est attestée dans les flottes d'Italie et des Balkans.¹⁵

¹¹ Б. Тураевъ, *Бог Тотъ*, Лейпцигъ, 1898, 167—175.

¹² Cf.p.ex. H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom I*, Berlin—New York 1982, 13. Solin mentionne trois exemples provenant de Rome dont deux transcrits sans ypsilon, comme dans notre cas.

¹³ R.E.,s.v. *Toth*, col. 351—352.

¹⁴ Б. Тураевъ, ouvr. cite; R.E., loc. cit.

Le fait que Toth est en premier lieu dieu de l'Ecriture et des connaissances mathématiques¹⁶ permet peut-être de reconnaître dans le dédicant un membre de la *militia officialis* chargé de l'administration commune de la flotte et de la légion IIII Flavia.¹⁷ Par sa situation géographique notre site devait servir de station de transbordement des navires et des transports. Ceci implique l'existence d'un port important. On devra admettre également l'existence d'un centre commercial notable, là où l'on évitait les cataractes à l'issue du défilé et où s'entrecroisaient d'importantes voies de communications fluviales et terrestres. Les recherches dans la nécropole et les prospections entreprises aux environs de Karataš plaident en faveur d'une agglomération civile importante. Le camp et ses alentours ont fourni des objets mobiliers de valeur exceptionnelle.

Le fait que le dédicant n'appartient pas aux contingents auxiliaires mérite lui aussi notre attention. Sa situation n'implique toutefois pas la présence à Diana d'une vexillation de la légion. Elle s'explique plutôt par la fonction importante d'Aurelius Agathonymus dans l'administration.

Il est difficile de dater notre autel avec la précision désirable. La forme des lettres et certaines autres observations semblent indiquer la fin du II^e et le début du III^e siècle.¹⁸

La découverte de cette inscription est particulièrement importante pour l'étude du texte de Procope. Le toponyme Diana est identifié sans aucun doute. L'identification proposée ici pour le fortin d'Insula Banului ne représente qu'une des possibilités existantes. Il est nécessaire d'y penser et de chercher aussi d'autres explications.¹⁹

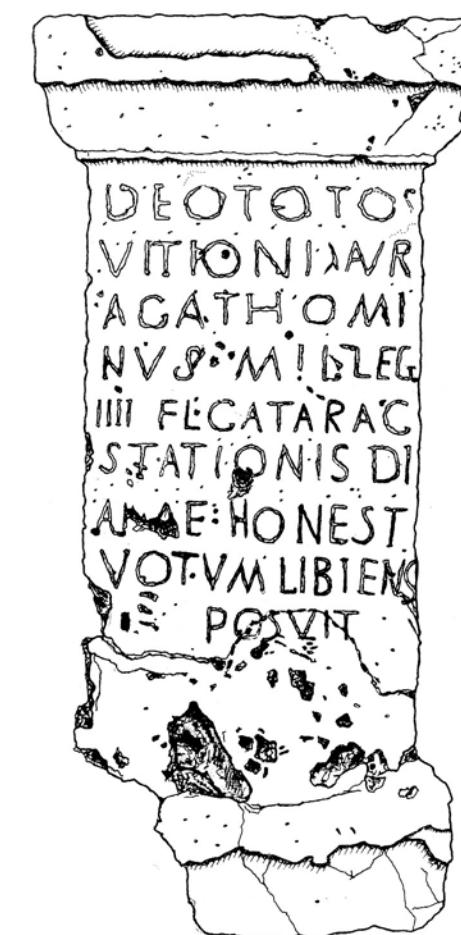
¹⁵ G.G. Stoer, *Roman Imperial Navy 31BC.—AD.324, 74—81. Pour la classis Flavia Pannonica cf. Dušanić, Archaeologia Jugoslavica 8, 1967, 79 et n.99*

¹⁶ W.H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. I - VI*, Leipzig, 1884—1937, 825—827 et 849—852.

¹⁷ *Inscriptions de la Mésie Supérieure IV* (P. Petrović), Beograd 1979, 83, no.31.

¹⁸ Traduction libre du texte: *Au dieu Toth (épithète) Aurelius Agatominus, soldat de la IVme légion flavienne, dans la station de Diana auprès des cataractes, a posé en son honneur votif de son plein gré.*

¹⁹ Cet article était déjà sous presse au moment où je revois encore une fois au texte de Procope. C'est alors que m'apparut une possibilité attrayante d'identification du fortin paléobyzantin et romain de l'Insula Banului. Le toponyme Transiana mentionné par Procope peut être interprété comme Transdiana, c'est à dire en face de Diana ce qui ne peut être que le site de l'île en question. Le problème a été traité en détail dans ma contribution au colloque dédié au 75me anniversaire des fouilles de Caričin Grad, qui sera publiée dans les matériaux du colloque.



Сл. 1. Statio Sataractarum Diana. Натпис.
Fig. 1. Statio Sataractarum Diana. L'inscription.



КЕРАМИКА ЈУЖНОГ И ЗАПАДНОГ БЕДЕМА ЛОКАЛИТЕТА DIANA — КАРАТАШ

Керамички материјал је, без сумње, најбројнија категорија покретног археолошког материјала. Његова систематска анализа заснива се на примени утврђених принципа типолошког метода везаног за стратиграфско-хронолошка определења. Овакав систем даје могућност систематске анализе форми и техника израде, односно утврђивање процента присуства једне керамичке врсте у односу на другу, њихове карактеристике и њихов међусобан однос, као и утврђивање хронолошких граница развоја једног одређеног типа и његове генезе у стратиграфски издвојеним слојевима.

Овим методолошким приступом добијају се изузетно значајни и корисни резултати за утврђивање аналогија импортоване керамике, њене хронолошке границе, просторне границе, као и за уочавање специфичних локалних грнчарских радионица нарочито везаних за касно-римску и рановизантијску керамику. Такође се добија и одговор на једно веома важно питање — питање развоја римско-провинцијског лончарства на територији Римске империје.

Систем обраде керамичког материјала са локалитета Diana — Караташ, такође је заснован на стратиграфско-хронолошким подацима уз примену систематског метода у стратиграфско издвојеним целинама. Типолошка класификација и хронолошка детерминација форми је резултат анализе керамичког материјала са вишегодишњих систематских истраживања.

У овом раду задржаћемо се на обради материјала са истражених целина западног и јужног бедема.¹

Пошто су добијене јасне стратиграфске одреднице за хронолошка определења о настанку и развоју утврђења, могу се издвојити четири културна хоризонта:

I — најмлађа фаза обнове и живота утврђења — датује се у VI век н.е.

II — хронолошки се креће у период преласка III у IV век — IV век н.е.

III — хронолошко определење у крај II и III век н.е.

IV — најстарија фаза, настанак утврђења, крај I и почетак II века н.е. у време Трајанових најачих активности на Дунаву.²

Покушајемо да издвојени керамички материјал посебно анализирамо по утврђеним културним хоризонтима, дамо њихове специфичности како у облицима тако и у техници израде. Сваки културни хоризонт представљен је графиконом облика и графиконом фактуре и обраде површине. Дате су статистичке анализе и јужног и западног бедема ради прецизнијих међусобних упоређења, као и да би се упоредило и потврдило присуство одређених типова као и њихова хронолошка детерминација.³

РИМСКА КЕРАМИКА I И II ВЕКА Н.Е.

Графикон IV, VIII

Керамика најстаријег културног хоризонта одликује се како богатством у квалитету техника израде, тако и у квалитету разноликости форми. Ову фазу настанка утврђења заступа керамички материјал израђен у техници terra sigillata, terra nigra у имитацијама форми terra sigillata као и у продукту локалних лончарских радионица.

Претежно је рађена од добро пречишћене земље, на брзо ротирајућем витлу, црвено печена са премазом од светло црвене до црвенкасто- mrke боје, сјајне површине. Међу овом фином римском керамиком издаваје се и она рађена у техници фирмисовања у више тонова: од оранџ до црвенкасто-смеђег тона, металног сјаја. Веома значајна техника такође, карактеристична за римску керамичку продукцију је техника мраморизације. Заступљена је мањим бројем фрагмената на чијој се оранџ-смеђој подлози изводи мраморизација све-тијум тоновима (Тип I/69 — Т. V).

Још једна карактеристика ове најстарије фазе огледа се у присуству аутохтоних традиција керамичке производње, тзв. „дачке керамике“. То је керамика грубе фактуре, рађена руком, дебелих зидова од светло-мрке до тамно мрке боје печења са карактеристичним орнаментом смештеним на трбуху а изведенним отискивањем прстију или орнаментом у виду пластичне тордиране траке.

¹Ископавања на западном и јужном бедему вршена су у кампањама 1978—1980, и 1982. године.

²Ј. Ранков, Ђерданске свеске I, Београд, 1980.

³Детаљне статистичке анализе, како у типолошком смислу, тако и са свим специфичним особинама, дате су и за западни и за јужни бедем према већ утврђеној класификацији, односно, типологији локалитета Diana—Караташ.

Од облика најбројније су зделе, лонци, поклопци, амфоре.

Зделе, које представљају најбројнију форму римског лончарства, у овом хоризонту не само да се издавају као најобилнији керамички садржај (заступљене са 37%), већ су и по богатству облика најразноврснија форма. Оне својом разноликошћу и квалитетом техника израде презентирају луксузну римску керамику (типологија ло. Караташ садржи 96 типа здела). С обзиром да је овим прелиминарним извештајем обухваћен преглед римске керамике, издвојићемо само интересантне примерке здела које се издавају или по својој форми или пак по својој техници израде. Зделе рађене у имитацији terra sigillata — провинцијска terra sigilata — прате форме тера сигилате и идентификоване су по већ познатим типологијама са територије царства,⁴ или се по фактури, технички израде као и по стилу раљефног украсавања разликују од праве. Та разлика између провинцијске и аретинске тера сигилате, као што смо већ речли, огледа се како у техничкој производњи (дебљих зидова, лошијег квалитета), тако и у начину украсавања. Поред уобичајеног украсавања помоћу калупа са рељефима, користи се и барботин орнамент као и техника мраморизације. Украси су: лозице, гирланде, подела на медаљоне, представа животиња и митолошке scene. Те стилске карактеристике се знатно разликују па самим тим и свака радионица, у зависности од квалитета импортера, имала је своје стилске специфичности. Издавамо форме галских радионица које су у нашој типологији заступљене типовима: I/31 (Drag. 37/T II), I/35 (Drag. 35/T III), I/19 (варијанта Drag. 44/T III), I/69 (варијанта DRag. 40/T.V). Док је тип I/16, T. I (Drag. 33, Ritt. 10)⁵ форма средње галских радионица, карактеристична по својој нарацдастоцрвеној боји и орнаменту — украсена барботин орнаментом — чија примена почиње тек у другој половини I века н.е.⁶ Међутим, наш примерак по свом облику већих димензија и окомитијих страна може се датовати у II веку.⁷

Дачка керамика заступљена је формама лонаца II/7 и II/9 (графикон IV, VIII/T VI, и шољом VIII/3 (T XVII)). Овај облик лонца, већих димензија, дебелих зидова са благо профилисаним ободом и шоља такође, незнанте профилације са једном дршком, задржавају исте облике из I века пре н.е. а израђују се током I, II и III века н.е.

⁴H. Dragendorff, *Terra sigillata*, Boner Jahrbücher XCVI/XCVII, 1985, CIII—1898; H. Dragendorff — C. Watzinger, *Die aretinische religiöse Keramik*, Reutlingen, 1946; J. Dechelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule Romaine*, Paris, 1904; E. Ritterling, *Führerömische Lager bei Hofheim im Taunus*, Annalen des Vereins für Nassauisch Altertumskunde und Geschichtsforschung 40, Wiesbaden, 1913.

⁵Ibid.

⁶A. Čermanović—Kuzmanović, *Rimski keramika*, Beograd, 1981, str. 26.

⁷O. Bruckner, *Rimski keramika u južnoslavenskom delu Provincije Duge Panonije* 1977, T 13/15, 4, I—III век. Форма како средњегалских тако и источногалских радионица, Rheinzabern-a i Westerndorff-a. Јавља се у Клаудијево доба и прати се до

Аналогије показују да је то форма врло честа на целом простору Дакије у II и III веку н.е.⁸

Упоредо са аутохтоним традицијама форме лонаца јављају се и нове римске форме. Најзаступљенија је сферична форма са споља закошеним ободом, са унутрашње стране ужљебљеним. Испод обода често полази мања тракаста дршка. Површина је ребраста (тип II/10, T. VII). Израђен је од жућкасто-беличасте каолинске земље. Датује се у II век н.е. с тим што представља чест облик кухињске керамике III века.⁹

Поклопац је веома чест облик римске керамике чија форма и профилација је прилагођена формама тањира, здела, лонаца (V/11, V/14, V/16, T. XIV, XV) и амфоре тип V/5 (T XIV). Рађени су од песковите земље, сиво, црвено и жућкасто-беличасто печени. Преовладава тип плитког поклопца за лонац (V/11) стањене ивице са дугметастом дршком.

Облик амфора¹⁰ је веома чест у керамичкој продукцији јер има практичну намену за смештај вина, уља или пак зрнасте хране. У овом културном хоризонту представљене су типом IV/8 (T. XI), провинцијском формом цилиндричног врата са равним ободом, споља тракасто профилисан са прстенастим ојачањем испод. Дршке постављене испод ојачања спуштају се до рамена. Рађена је од пречишћене земље, често оранж бојене, углачане површине. Датује се у крај I и II век н.е.¹¹ Други тип IV/16 (T. XII) равног обода, споља прстенасто задебљаног са карактеристичним дршкама постављеним под оштрим углом, рађен је од црвено печене, добро пречишћене земље са жућкасто-беличастим премазом.¹²

Питоси (VI/1, VI/4, VI/9 — T. XVI) рађени су од црвено печене, пречишћене земље са црносмолосастим премазом на ободу, често са углачаним површинама. Још једна од карактеристика је, фини, густи чешљасти орнамент на рамену.¹³

Луксузна римска керамика заступљена је формом тањира типа III/6 (T. X) (Drag. 36) израђеног у технички тера сигилате са барботин орнаментом по ободу, гроздоликим мотивом и копљастим листовима са волутастим петељкама. Овај копљасти облик листова датује наш примерак у почетак II века н.е.¹⁴ Такође је присутан и тип III/10 (T. X)

средине III века. Најразвијенија је у Панонији у доба Хадријана. Често се јавља у имитацији t.s.

⁸G. Popilan, *Ceramica romana din Oltenia*, Craiova, 1976, 134.

⁹O. Bruckner, *Rimski keramika u južnoslavenskom delu Provincije Duge Panonije*, 1977, T. 120/109, Tip 25.

¹⁰C. Scorpan, *Dacia XXI*, 1977; H. Dressel, *CILXVI*, Berlin, 1899.

¹¹Lj. Plesničar, *Emona*, 1972, T. CLXXVII; O. Bruckner, op. cit. str. 45, датује у I век. н.е.

¹²G. Popilan, *Contribution à la typologie des amphores romaines découvertes en Oltenie (II—III s. de n.e.)* Dacia n.s. XVIII, Bucureşti, 1974, Pl. I, тип I, крај I и почетак II века н.е.

¹³D. Bojović, *Rimski keramika Singidunuma*, Beograd, 1977, тип 565-568, O. Bruckner, op. cit. T 127, tip I.

¹⁴E. Ettlinger, *Formen und Farben Römischer Keramik*, Basel 1971, T. 2B, I—до краја II века; O. Bruckner, op. cit. T. 12 — у Панонији су најчешће у II веку.

познат као „романски тањир“¹⁵, плитак, косих или благо заобљених зидова и равног дна. Црвено или благо смеђе печене са светло смеђим до тамно мрког премаза или пак фирнисованом површином. Облик провинцијске производње чија израда траје почевши од I века н.е. кроз II са најинтензивнијом производњом у III веку.

КЕРАМИКА II — III ВЕКА

Графикон III и VII

Керамички материјал III хоризонта датује се у II — III век н.е.¹⁶ Одликује се интензивнијом провинцијском производњом рељефне тера сигилате која представља врхунац знања и умешности локалних радионица. Forme зделе тањира настављају да живе без промена у профилацији и техничкима израде, с тим што је рељефна орнаментика разноврснија и богатија. Типични представници су зделе I/31 (Drag. 37) (T II) и I/51 (T IV). Израђене су од пречишћене земље, црвено печене са непостојаним љуспастим премазом, неуједначених тонова, често мат површине. Рељефни орнамент је веома разнолик: траке јајница, розете, флорални мотиви, животиње у слободном простору, фигуране представе (Херкул, Амор) сцене лова и мотива у облику ратничког штита. По стилским карактеристикама орнамента могу се везати за групу Siscia — Margum, а такође и за провинцијску радионицу Виминацијум.¹⁷ поред провинцијске производње рељефне тера сигилате, која чини велики део керамичког садржаја (око 30%) доминира и израда типова здела (I/11 — T I), лонаца II/10 (T VII), поклопаца V/7, V/15, V/16, V/29 (T XIV и XV) крчага XII/3 (T XX) од каолинске жућкасто-беличасте земље, песковите фактуре. Поред форми лонаца II/7, II/9, II/10 уочава се и наставак живљења још једног типа — II/38 (T IX). Јајасте форме са споља закошеним и оштро профилисаним ободом. Сиво печене, ређе смеђе, песковите фактуре (ситнија и крупнија зrna песка). Други облици лонаца присутни у садржају овог културног хоризонта, рађени од сиво и мрко печене земље, лошије песковите фактуре, типични су за период III века н.е.

Констатовано је неколико типова амфора чији се облици прате од II па све до IV односно VI века. Међу њима најраспрострањенији су облици IV/1, IV/7, IV/10 (T XI, XII) чија фактура и начин израде трпе промене од добро пречишћене, црвено печене са компактним беличасто-жућкастим премазом до лоше пречишћене са ситним и крупним зrnима песка често необрађене површине.

Међу формама овог периода издавају се и шоље и пехари. Облик шоље је уједначен, мањих димензија са споља закошеним ободом и мањом дршком која полази испод обода, рађене од црвено печене земље, добро пречишћене, често црвено бојене и фирнисоване, као и углачане површине: типови VIII/1, VIII/2, VIII/11 (T XVII) сим код облика VIII/3 аутохтоне производње — „дачка форма“.

Пехари су представљени типовима IX/2, XI/3 и IX/5 (T XVII). Тип цилиндричног облика, равног обода IX/2 црвено бојене површине је старија форма, или пак, сиво печене необрађене површине — млађа форма, датују се од II до IV века. Тип IX/3, благо закошени обод и суженог дна, чије су површине фирнисоване или бојене црвено-смеђом бојом на чију влажну подлогу су набацана зrna идоваче. Датован је у II век.¹⁸

За хоризонт II-III века карактеристична је и форма кадионица X/1, X/2, X/3 (T XVIII). Коничне форме са шупљом ногом и проширеном стопом, обод је назубљен, или тракасто профилисан. Украшене су назубљеним, пластичним тракама или таласасто извученим, црвено печене са жућкасто-беличастом енгобом.¹⁹ Касније форме су уже и имају стрмије зидове.

Једна од највећих производија овог периода представља форма суда са две или три дршке чија разноликост варијанти, распространетост и бројност указују на његову честу употребу. Међу њима издавају се тип XI/9 (T XIX) цилиндричног врата, наглашеног преласка у раме и хоризонтално разгрнутог обода, црвено-смеђе печене са црвено или мрком бојеном површином или пак фирмисованом.²⁰

Крчаг, форма италског порекла заузима значајно место у римској керамици од I до IV века н.е.²¹ Типови XII/11, XII/15 (T XXI) су добре фактуре, црвено печене са црвено-смеђим премазом, мат боје. За III век карактеристична је и форма XII/3 издужене форме, цилиндричног врата, лопастог трбуха. Обод је споља благо разгрнут, прстенасто профилисан са кљунастим изливком. Рађен је од жућкасто-беличасте каолинске земље. Тип XII/4 (T XX) издужене форме са високим вратом, кратким грлом и ободом споља тракасто профилисаним такође се везује за овај период, док је његова млађа форма (IV век) рађена техником глеђосања.

КЕРАМИКА IV ВЕКА

Графикон II и VI

Керамички материјал овог хоризонта има све одлике касноримске провинцијске керамике која се огледа нарочито у формама лонаца и поклопаца, сиво печених, песковите фактуре. Друга карак-

¹⁵ E. Gose, *Gefäßtypen der Römischen Keramik in Rheinland*, Bonn 1950, тип 188-190, крај I и II век.

¹⁶ Б. Султолов, *Глинени кадилници от Бутово и Хотица*, ИВАИ, XXXIII, 1972, 178, II-IV век.

¹⁷ B. Rutkowski, *A fragment of a mould for decorated sigillata from Margum*, Acta X, Rei cretariae Romanae favtorvm, 18-27

¹⁸ O. Bruckner, op. cit, str. 44

теристика је глеђосана керамика у формама здела, тањира и крчага.

Лонци, најмасовнија форма утилитарне керамике (око 30%) иако се јављају у различитим варијантама, заједничка карактеристика им је разгнут обод (II/6, II/8, II/17, II/34 — Т VI, VII, VIII), са жљебом (II/4) за поклопац и наглашеним вратом. Најчешће су јајасте и сферичне форме, широког трбуха. Свима њима је заједничко да су израђени од слабије пречишћене земље са примесама песка и плеве чиме се добија већа порозност зидова. Површина им је обично црно надимљена, углачана. Поклопци, пратећи форму лонаца су дубљи (V/15, V/16, V/18, V/20, V/22 — Т XV), конични, са дугметастом дршком. Типичан је поклопац-здела V/13, V/27 (Т XIV, XV) са хоризонталним ободом, косих зидова и равног дна. У форми зделе рађен је тип V/29 (Т XV) са хоризонтално ужљебљеним ободом, такође равног дна.

Продукција глеђосане керамике доживљава највећи процват у IV веку (техника глеђосања може се пратити на формама караташке типологије од II све до VI века) с тим што су најстарији примерци глеђосани светло жуто, глатке глазуре са високим степеном квалитета, битно различит од неуједначене глеђосане зелено — зелено-мрке површине млађих продуката. Техника глеђосана везана за IV век примењује се на веома малом броју форми: плитке зделе, калотастог облика са хоризонталним ободом често ужљебљеним или пак орнаментисаним, урезаном таласастом линијом, равног дна (тип I/5 — Т I) и масивне дубље зделе (мортаријум) за припремање хране I/13 и I/29 — Т I, II). То су дубље зделе, коничне форме, обод је или хоризонтално разгнут, нешто вертикалнији (I/29) или благо споља савијен и прстенасто задебљан и формира изливак, дно је равно. Унутрашња површина је најчешће маслинасто глеђосана са набаченим зрнима песка у глазуру. Тип I/13 са оштрот унутрашњом ивицом која формира изливак, боље фактуре, често бојене површине представља старију форму и везује се за III век.²²

Доста чест облик глеђосане керамике је и плицак тањир, већих димензија (III/8, Т. X) хоризонталног обода, украшен са два паралелна жљеба.

У форми крчага у овој техници рађени су типови XII/2 и XII/4, Т. XX, сферичне форме са благо закошеним и са унутрашње стране ужљебљеним ободом, песковите фактуре, маслинасто глеђосани.

КЕРАМИКА VI ВЕКА Графикони I и V

Најмајлађа фаза живота и обнове утврђења одликује се керамиком карактеристичном за сва утврђења ѡердапског дела лимеса (Чезава, Текија, Болјетин, Михајловац)²³ V и VI века. Керамички

садржај, врло једноставних форми углавном сачињавају лонци, амфоре и питоси.

Честа форма лонаца је тип II/19 (Т. III) јајасте форме, ненаглашеног врата, разгрнутог обода који са унутрашње стране има плитко урезан жљеб. Овај тип представља продужетак једне старије форме, врло честе, сличне профилације или нешто суженог обода (II/6 и II/8). Песковите фактуре, рађени на споро-ротирајућем витлу, сиве, мрко надимљене површине.

Амфора, због своје функције и облика погодним за смештањем, представља форму која се отуда током века није много мењала, па самим тим и не подлеже специфичним локалним производијама што омогућује њихову идентификацију у типологијама на читавој територији царства. Облик IV/3 (Т XI) је најбројнија група амфора на овом локалитету а то потврђују и друга утврђења ѡердапског лимеса. Јајасте форме, кратког цилиндричног врата, полупрстенастог задебљалог обода са тракастим ужљебљеним дршкама које полазе одмах испод обода. Трбух је украшен карактеристичним чешљастим орнаментом. Другу групу амфора чини тип IV/12 (Т XI) дугог цилиндричног врата, благо профилисаног и на спољну страну заштитеног обода, дршке полазе испод обода.

Најчешћи облик питоса је тип VI/2 (Т XVI), хоризонтално разгрнутог и задебљаног обода. Рађени су од сиве и мрко печене земље, грубе фактуре.

ЗАКЉУЧАК

Римску керамику локалитета „Diana — Карапаш“, насталу у распону од скоро пет века, карактерише бројност примерака, разноврсност форми и техника израде. Њено присуство прати се од краја I па до последњих година VI века н.е. без прекида генезе керамичког продукта наравно са специфичним одликама које носе одређени временски периоди.

С обзиром, да су на локалитету јасно утврђене стратиграфске целине, четири грађевинске фазе, значи издвојена четири културна хоризонта, и у керамичком материјалу такође се, у оквиру типолошких анализе могу издвојити хронолошке етапе, односно јасне карактеристике појединачних културних хоризоната са својим специфичностима а што је била намера овог извештаја, наравно везана за објекте јужног и западног бедема. Још једанпут, али грубо, сумирајући резултате обраде керамике издвојене по стратиграфским целинама, указујемо на њена својства и специфичности у оквиру сваке хронолошке периодизације. Па тако, за подове и зидове најстарије грађевинске фазе — Трајановске фазе — везује се аутохтона домородачка керамика са импортованом раноцарском.

Друга грађевинска фаза, која се може назвати северовском,²⁴ одликује се интензивном провин-

цијском производњом рељефне керамике са локалним карактеристикама али са наслеђеном формом.

Касноантички период, везан за значајне грађевинске интервенције, одликује се како усташним римско-провинцијским формама тако и новом, тзв. варварском керамиком, која, а што је и разумљиво, даје посебан печат и карактер касноантичкој керамици, у време ослабљене одбрамбене границе Дунава.

И најмајлађа фаза обнове и живота на утврђењу — Јустинијановска фаза — одликује се облијем керамичког материјала, керамика утилитарног карактера и домаћа груба керамика, али свакако, различита од оне домородачке I века н.е.

Публиковањем керамичког материјала овог дела утврђења нисмо улазили у детаљну анализу ни

проблематику импорта, развоја облика типова, њихове хронолошке ни просторне границе. Обрађујући богати керамички садржај ове значајне римске фортификације, желели смо да покажемо резултате до којих смо до сада дошли, доприносећи тиме бољем упознавању керамике ѡердапског дела лимеса.

Морамо да укажемо и на то, да типологија локалитета Диана — Карапаш још није завршена. Даљим истраживањима, а нарочито у унутрашњости утврђења обогатиће се сигурно, новим типовима а самим тим добиће се и прецизнија хронолошка датирања не само у оквиру већ постојећих хоризоната него и у тачним одредницама хронолошких граница развоје једног одређеног типа.

²²O. Brukner, op. cit. T. 61/12-18, тип 4-5.

²³Ђердапске свеске, II; Старијар XXXIII-XXXIV, 1982,

²⁴J. Ранков, Ђердапске свеске, I, стр. 60

LA CERAMIQUE DES REMPARTS SUD ET OUEST DECOUVERTE SUR LE SITE DIANA — KARATAŠ

La céramique est sans aucun doute la catégorie la plus nombreuse de tout mobilier archéologique. Son analyse systématique s'appuie sur l'application de la méthode typologique dans un contexte stratigraphique et chronologique donné. Cette méthode permet d'analyser systématiquement les formes et les techniques de fabrication d'une poterie, de quantifier la présence de différents types sous forme de pourcentages, de définir les caractéristiques de chaque type et leur corrélation, ainsi que de préciser les limites chronologiques de l'évolution d'un type donné et de sa genèse à l'intérieur des strates distincts.

Cette approche méthodologique fournit des résultats extrêmement importants et utiles pour pouvoir établir les analogies d'une céramique importée, ses limites chronologiques, le domaine de son extension et pour identifier les particularités des ateliers locaux, quand il s'agit de la céramique de la basse époque romaine et de la haute époque byzantine. Elle apporte ainsi la réponse à une question de grande importance, qui est celle d'évolution de la poterie dans les provinces romaines de l'Empire romain.

La méthode appliquée à l'analyse du matériau céramique provenant du site Diana — Karataš est fondée elle aussi sur les données d'ordre stratigraphique et chronologique et sur les procédés d'une étude systématique à l'intérieur d'ensembles stratigraphiques clos. La classification typologique et la détermination chronologique des formes résultent d'une analyse de documents recueillis au cours de plusieurs années de fouilles.

Le présent compte-rendu est consacré plus particulièrement à une analyse de la poterie provenant des structures explorées dans le cadre des remparts ouest et sud.¹

Une fois établis les repères stratigraphiques sûrs permettant de déterminer chronologiquement la création et l'évolution de la forteresse, il a été possible de distinguer quatre horizons de civilisation:

I — la phase la plus récente de reconstruction et d'existence de la forteresse, qui se situe au VI s. de n.è;

II — la phase correspondant à la période de transition du III au IV siècle et au IV siècle de n.è.;

¹ Les fouilles des remparts ouest et sud ont été menées durant les campagnes de 1978—1980 et de 1982.

III — la phase attribuée chronologiquement à la fin du I et au III siècle de n.è.;

IV — la phase la plus ancienne correspondant à la fondation de la forteresse — fin du Ier et début du II siècle de n.è. — et à l'étape culminante des activités de Trajan sur le Danube.²

Nous nous efforcerons de soumettre les matériaux retenus à une analyse détaillée selon les divers horizons de civilisation pour établir leurs caractéristiques en matière de forme et de technique de fabrication. A chaque horizon correspond un graphique des formes et un autre relatif à la facture et à la qualité de la surface des récipients. Pour permettre une comparaison plus précise de deux groupes de matériaux, pour attester et suivre la présence de divers types et les déterminer chronologiquement, notre analyse statistique porte d'une part sur les documents liés au rempart sud et de l'autre sur ceux en connexion avec le rempart ouest.³

CERAMIQUE ROMAINE DES I ET II SIÈCLES DE N.E.

Graphiques IV, VIII

La céramique de l'horizon le plus ancien est caractérisée aussi bien par la richesse et la qualité supérieure des techniques de fabrication que par une grande variété des formes. Cette phase, qui est celle de la fondation de la forteresse, correspond à une poterie comprenant des spécimens de la terra sigillata, ceux de terra nigra imitant les formes de la terra sigillata et les produits d'ateliers locaux. Façonnée au tour rapide dans une argile bien épurée, elle est de couleur de cuivre rouge et couverte d'un enduit lustré dont la teinte varie du rouge clair au rougeâtre-brun. Parmi cette fine céramique romaine, il faut mentionner les vases obtenus par le procédé du vernissage en plusieurs nuances, qui vont de l'orange au rougeâtre-brun d'un éclat métallisé. Un autre procédé également très en vogue, qui caractérise la production de la poterie ro-

²J. Rankov, Cahiers des Portes de Fer I, Beograd 1980.

³Les remparts ouest et sud ont fait l'objet d'une analyse statistique détaillée tant typologique qu'en ce qui concerne les caractéristiques particulières de la poterie, sur la base de la classification, c'est-à-dire de la typologie élaborée pour le site Diana-Karataš.

maine, est celui de marbrure. On le reconnaît sur un petit nombre de fragments dont le fond orange et gris est couvert de marbrures en nuances plus claires (type I/69 — Planche V).

Cette phase reculée se caractérise encore par la présence de l'ainsi dite „céramique dace“, qui est le fruit d'une tradition potière autochtone. C'est une production de facture grossière faite à la main aux parois épaisses et de couleur de cuisson variant du brun clair et brun foncé, décorée sur la panse d'un ornement caractéristique exécuté par impressions digitales ou se présentant comme une bande en relief torsadée.

Les formes les plus courantes sont l'écuelle, le pot, le couvercle et l'amphore.

Les écuelles, qui sont la forme la plus répandue de la poterie romaine, se distinguent dans cet horizon non seulement par leur abondance (proportion de près de 37%) mais aussi par la variété de leurs formes. D'une grande diversité et d'une excellente qualité de fabrication, c'est une céramique romaine de luxe (la typologie du site Karataš comprend 96 types d'écuelles). Puisque le présent compte-rendu préliminaire comporte notamment un aperçu de la poterie romaine, nous ne citerons que les exemplaires d'écuelles qui sont intéressants soit par leur forme soit par la technique de leur exécution. Ces écuelles, qui sont une imitation de la terra sigillata proprement dite et qui sont connues sous le nom de terra sigillata de province, puisqu'elles reprennent les formes de la première, sont identifiées sur la base des typologies déjà établies pour le territoire de l'Empire romain,⁴ mais leur facture, la technique de leur exécution et le style de leurs ornements en relief les rendent distinctes du genre authentique. Cette différence entre la terra sigillata provinciale et la terra sigillata arétine, nous l'avons déjà dit, apparaît tant pour la technique de fabrication (parois plus épaisses, qualité inférieure de la pâte) que pour l'ornementation. Outre le mode courant de décoration à l'aide d'un moule à relief, on fait ici appel à la barbotine et à la marbrure. Voici les ornements les plus fréquents: pampe, guirlandes, médaillons, figures d'animaux et scènes mythologiques. Ces caractères de style sont très variés, parce que chaque atelier, en fonction de la qualité des importations, avait son style particulier. Nous citons à cet égard les formes issues des ateliers gaulois, qui sont représentées dans notre typologie par des types suivants: I/31 (Drag. 37/Pl. II), I/35 (Drag. 35/Pl. III), I/19 (variante Drag. 44/Pl. III), I/69 (variante Drag. 40/Pl. V). Le type I/16 Pl. I (Drag. 33, Rit. 10)⁵ est, lui, une forme provenant des ateliers de la Gaule centrale caractérisée par sa couleur orange et par son ornement à la barbotine, dont l'usage ne commence qu'à la seconde moitié du Ier siècle de n.è.⁶ Cependant, notre exem-

⁴H. Dragendorff, *Terra sigillata*, Bonner Jahrbücher XCVI, XCVII, 1985, CIII — 1898; H. Dragendorff — C. Watzinger, *Die arretinische Religskeramik*, Reutlingen, 1946; J. Dechelette, *Les vases céramiques ornées de la Gaule Romaine*, Paris, 1904; E. Ritterling, *Frührömische Lager bei Hofheim im Taunus*, Annalen des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung 40, Wiesbaden, 1913.

⁵Ibid.

⁶A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimska keramika*, Beograd, 1981, p. 26.

plaire, plus fortement dimensionné et aux parois plus près de la verticale, peut dater du II siècle.⁷

La céramique dace est représentée par les types de pots II/7 et II/9 (graphiques V, VIII/Pl. VI) et de la tasse VII/3 (Pl. XVIII). Ces types de pot sont assez grands, aux parois épaisses et avec un bord à faible profilation, tout comme la tasse, qui a une profilation à peine marquée et une seule anse. Ces formes remontent au Ier siècle avant n.è. et leur fabrication se poursuit durant les Ier, II et III siècles de n.è. Leurs analogies font apparaître que ces formes sont très courantes sur le territoire de la Dace aux II et III siècles de n.è.⁸

Parallèlement aux formes de pot appartenant à la tradition autochtone, on rencontre ici des formes romaines nouvelles, dont la mieux représentée est un vase sphérique au bord taillé en biseau extérieurement et rainuré intérieurement. Une petite anse en forme de bande prend souvent naissance sous le bord. La surface du vase est côtelée (type II/10, Pl. VII). Celui-ci est façonné dans une pâte à kaolin jaunâtre-blanchâtre. Cette forme date du II siècle de n.è. et figure souvent parmi les récipients de cuisine au III siècle.⁹

Le couvercle est une forme très répandue de la poterie romaine dont le modelage et la profilation s'adaptent à la forme des plats, des écuelles, des pots (V/11, V/14, V/16, Pl. XIV, XV) et de l'amphore du type V/5 (Pl. XIV). Ces couvercles sont obtenus à partir d'une pâte sableuse de couleur de cuisson grise rouge, et jaunâtre-blanchâtre. Le type prépondérant est celui d'un couvercle de pot plat (V/11) à bord aminci et avec une anse en forme de bouton.

L'amphore¹⁰ est une forme très fréquente dans cette production céramique, étant donné qu'elle servait au stockage du vin, de l'huile et des céréales. Dans cet horizon de civilisation, elle est représentée par le type IV/8 (Pl. XI), qui est une variété provinciale au col cylindrique et au bord aplati ayant une profilation en forme de bande et un renforcement annulaire au-dessous. Les anses disposées sous le renforcement descendant jusqu'à l'épaule. Ce type, fabriqué dans une pâte épurée souvent de couleur orange, a une surface lustrée. Il date de la fin du Ier et du II siècle de n.è.¹¹ L'autre type IV/16 (Pl. XII) au bord aplati, avec une enflure extérieure en forme annulaire et muni d'anses caractéristiques disposées à angle aigu, est fabriqué d'une pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge couverte d'un enduit jaunâtre-blanchâtre.¹²

⁷O. Bruckner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donja Panonija*. Sa forme est due aux ateliers tant de la Gaule centrale que de la Gaule de l'Est, de Rheinzabern et de Westeradoff. Elle apparaît durant le règne de Claude et persiste jusqu'au milieu du III siècle. Elle s'est fort propagée en Pannonie à l'époque de Hadrien. On la rencontre fréquemment sous forme d'imitation de terra sigillata.

⁸G. Popilian, *Ceramica romana din Oltenia*, Craiova, 1976, 134.

⁹O. Bruckner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, 1977, T. 120/109, type 25.

¹⁰C. Scropan, *Dacia XXI*, 1977, H. Dresse. CIL XV, Berlin, 1899.

¹¹J. Plesničar, *Emona*, 1972, Pl. CLXXVII; — O. Bruckner, op. cit. p. 45, le situe chronologiquement au I siècle de n.è.

¹²G. Popilian, *Contribution à la typologie des amphores romaines découvertes en Olténie (II — III s. de n.è.)*, Dacia, XVIII, Bucarest, 1974, Pl. I, type I date de la fin du I et du début du II siècle de n.è.

Les pythoi (VI/1, VI/4, VI/9) sont modelés dans une pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge avec un enduit résineux noir sur le bord, leur surface étant souvent lustrée. Ils se distinguent aussi par leur ornement sur l'épaule constitué de lignes serrées tracées soigneusement au peigne.¹³

La céramique romaine de luxe est représentée aussi par le plat du type III/6 (Pl. X) (Drag. 36) exécuté selon la technique de la terra sigillata et présentant sur son bord un ornement à la barbotine constitué de motifs en forme de grappes et de feuilles lancéolées à la queu en volute. Grâce à cette feuille lancéolée, nous pouvons attribuer notre exemplaire au début du II siècle de n.è.¹⁴ On y rencontre également le type III/10 (Pl. X) dit „plat de Pompéi“,¹⁵ de faible profondeur, aux parois obliques ou légèrement bombées et à fond plat. Il est de couleur de cuisson rouge ou grise avec un enduit brun clair ou brun foncé ou à la surface vernissée. Il s'agit-là d'une production des ateliers provinciaux, qui commence au Ier siècle de n.è., se poursuit durant le II siècle et atteint son apogée au III siècle.

CERAMIQUE DES II — III SIECLES

Graphiques III et VII

Le matériau céramique du III horizon date des II — III siècles de n.è.¹⁶ Cette production plus ou moins massive issue des centres de fabrication en province comprend des spécimens de terra sigillata en relief, qui synthétisent la somme des connaissances et de l'habileté des artisans locaux. La forme d'écuelle-plat continue son existence sans subir de modifications sur le plan de sa profilation et de la technique de son exécution, étant remarqué que son ornement en relief devient encore plus varié et plus riche. Les représentants les plus marquants sont les écuelles du type I/37 (Drag. 37) (Pl. II) et I/51 (Pl. IV). Elles sont faites d'une pâte épurée de couleur de cuisson rouge, couverte d'un enduit en écailles de faible consistance, de nuance peu uniforme, souvent de surface mate. L'ornement en relief est très varié: bandes d'oves, rosettes, motifs floraux, animaux en liberté, représentations figuratives (Hercule, Amor), scènes de chasse et motifs en forme de bouclier. Compte tenu du style qui caractérise ces ornements, il est possible de rattacher ces écuelles au groupe Siscia-Margum et de les attribuer également à l'atelier provincial de Viminacium.¹⁷ Outre la terra sigillata en relief issue d'ateliers de province, qui constitue une grande partie de ce matériau (pr-

¹³D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd, 1977, type 565—568; O. Bruckner, op. cit. Pl. 127, type I.

¹⁴E. Ettlinger, *Formen un Färben römischer Keramik*, Basel, 1971, Pl. 2B, I — jusqu'à la fin du II siècle.

¹⁵Ritterling, op. cit. 100, Oberaden 21.

Lj. Plesnić-Gec, *Keramika emonskih nekropolja*, Ljubljana, 1977, tombe 56, Pl. XIV, 17 (Marc Aurèle).

¹⁶La suite des fouilles durant 1983 a permis de distinguer dans cet horizon deux phases: une ancienne et une récente.

¹⁷B. Rutkowski, *A fragment of a mould for decorated sigillata from Margum*, Acta X, Rei cretariae Romae Favtorvm, 18-27.

ès de 30%), on constate aussi une prépondérance des types d'écuelles I/11 (Pl. I), de pots II/10 (Pl. VII), de couvercles XII/3 (Pl. XX), faits d'une pâte à kaolin jaunâtre-blanchâtre additionnée de sable. En plus des variantes de pot II/7, II/9 et II/10, on remarque aussi la persistance d'une autre variante — II/38 (Pl. IX) ovoïde au bord oblique extérieurement de profilation à angle aigu, de couleur de cuisson grise, quelquefois brune, faite d'une pâte sableuse (sable fin et grossier). D'autres variantes de pot reconnues dans le matériau de cet horizon sont fabriquées d'une pâte sableuse de qualité inférieure et de couleur de cuisson grise ou brune; elles sont typiques du III siècle de n.è.

On y constate aussi plusieurs types d'amphores dont les variantes se rencontrent depuis le II jusqu'en IV respectivement VI siècle. Les plus répandues sont les types IV/1, IV/7 et IV/10 (Pl. XI, XII), dont la facture et la technique de fabrication varient et comportent d'une part des spécimens faits d'une pâte bien épurée, de couleur de cuisson rouge couverts d'un enduit compact blanchâtre-jauâtre et d'autre part des pièces façonnées dans une pâte mal épurée contenant des grains de sable de diverses grosseurs et dont la surface reste souvent à l'état brut.

Parmi les formes appartenant à cette période, il faut mentionner aussi les tasses et les coupes. La tasse ne change pas de forme dans le temps, ses dimensions sont réduites, son bord est oblique au-dehors, sa petite anse part sous le bord. Elle est faite d'une pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge et teintée de rouge, sa surface, est vernissée ou lustrée. Les types sont les suivants: VIII/1, VIII/2, VIII/11 (Pl. XVII) sauf le type VIII/3, qui est une „forme dace“ de fabrication autochtone.

Les coupes sont représentées par les types IX/2, IX/3 et IX/5 (Pl. XVII). Le type IX/2 se présente sous une double forme: ancienne qui est celle d'un récipient cylindrique à bord plat teinté de rouge, et récente, qui est celle d'un vase de couleur de cuisson grise à la surface brute, toutes les deux datant de la période comprise entre le II et le IV siècle. Le type IX/3 a un bord légèrement oblique, un fond rétréci et une surface vernissée ou teintée de rouge-brun. Dans ce dernier cas, la pâte humide du vase recevait des projections de grumeaux d'argile. Ce type date du II siècle.¹⁸

L'horizon du II—III siècle est caractérisé par les formes d'encensoirs X/1, X/2, X/3 (Pl. XVIII). Ils sont coniques, sur pied creux à large patte, leur bord est denté ou à profilation en forme de bande. Ils sont ornés de bandes en relief ou en méandres, de couleur de cuisson rouge à engobe jaunâtre-blanchâtre.¹⁹ Les formes postérieures sont de plus faible diamètre et leurs parois sont plus près de la verticale.

Une des productions les plus massives de cette période est celle d'un récipient à deux ou à trois anses dont les très diverses variantes, la grande extension et l'importance numérique témoignent de son usage très répandu. A noter le type XI/9 (Pl. XIX) au col cylin-

drique, à la transition marquante entre le col et l'épaule et au bord étalé horizontalement, de couleur de cuisson rouge-brune, teinté de rouge ou de brun ou bien vernis.²⁰

La cruche, qui est une forme d'origine italique, occupe une place importante dans la céramique romaine entre le I et le IV siècle de n.è.²¹ Les types XII/11 et XII/15 (Pl. XXI) ont une facture soignée, une couleur de cuisson rouge, un vernis mat rouge et brun.

Le III siècle est aussi caractérisé par le type de cruche XII/3 de forme allongée au col cylindrique et à la panse bombée. Le bord est légèrement évasé au-dehors, a une profilation annulaire et comporte un bec.

Il est façonné dans une pâte à kaolin jaunâtre-blanchâtre. Le type XII/4 (Pl. XX), qui a une forme allongée, un col haut, un goulot de faible longueur et un bord à profilation extérieure en forme de bande, se rattache aussi à cette période, tandis que sa variante récente (IV siècle) est couvert d'émail.

CERAMIQUE DU IV SIECLE Graphiques II et VI

La poterie de cet horizon présente toutes les caractéristiques d'une production provinciale de la basse époque, qui sont particulièrement évidentes dans le cas des pots et des couvercles faits de pâte sableuse et ayant une couleur de cuisson grise. Une autre caractéristique en est une poterie émaillée sous forme d'écuelles, de plats et de cruches.

Les pots, qui sont la forme la plus massive de céramique utilitaire (près de 30%), malgré la présence de plusieurs variantes, ont un certain nombre de traits communs bord étalé (II/6, II/8, II/17, II/34 — Pl. VI, VII, VIII), rainure où se loge le couvercle (II/4) et un col accentué. Le plus souvent de forme ovoïde ou sphérique, ils ont une large panse. Un autre élément qui leur est commun, c'est qu'ils sont faits d'une pâte mal épurée mêlée de sable et de paille hachée, qui donnent une meilleure porosité aux parois. Leur surface est d'habitude enfumée de noir et lustrée. Les couvercles, qui épousent la forme des pots, sont assez profonds (V/15, V/16, V/18, V/20, V/22 — Pl. XV), coniques, à une anse en forme de bouton. Un cas typique est celui des couvercles-écuelles (V/13, V/27 — Pl. XIV, XV), à bord horizontal, aux parois obliques et à fond plat. A la forme d'écuelle correspond aussi le type V/29 (Pl. XV) au bord rainuré horizontalement et lui aussi à fond plat.

La production de la poterie émaillée atteint son apogée au IV siècle (les formes de la typologie de Karađaš illustrent l'évolution de la technique de l'émail depuis le II jusqu'en VI siècle), étant remarqué que les spécimens les plus anciens émaillés de jaune clair, d'une glaçure lisse de qualité très supérieure, diffèrent considérablement des produits plus récents émaillés de vert et de vert-brun à la surface inégale. Au IV siècle,

la technique de l'émail ne s'emploie que pour un très petit nombre de formes: écuelles plates en calotte à bord horizontal souvent rainuré ou orné d'une ligne ondulante gravée et à fond plat (type I/5 — Pl. I) et écuelles massives et profondes (mortarium) servant à préparer des plats (I/13 et I/29 — Pl. I, II). Il s'agit-là d'écuelles d'une certaine profondeur, de forme conique, à bord horizontal étalé (I/29) ou légèrement bombé à enflure annulaire (I/13). Le rebord est enflé en demi-bourrelet et forme un bec, le fond est plat. Intérieurement, le récipient est d'habitude émaillé de vert-olive dont la glaçure est saupoudrée de sable. Le type I/13, à rebord tranchant qui forme le bec, d'une facture plus soignée et de surface souvent teintée est une variante ancienne et remonte au III siècle.²²

Une autre forme de céramique émaillée qu'on rencontre assez souvent est un plat de grandes dimensions (III/8, Pl. X) à bord horizontal orné de deux rainures parallèles.

A la forme de cruche émaillée correspondent les types XII/2 et XII/4 — Pl. XX de silhouette sphérique à bord légèrement oblique avec rainure intérieure, faites d'une pâte sableuse et émaillées de vert-olive.

CERAMIQUE DU VI SIECLE Graphiques I et V

A la phase la plus récente de l'existence et de la reconstruction de la forteresse se rattache une céramique que l'on retrouve dans toutes les forteresses des limes danubien sur le secteur des Portes de Fer (Čezava, Tekija, Boljetin, Mihajlovac)²³ au V et VI siècle. Cette poterie aux formes très simples est constituée pour la plupart de pots, d'amphores et de pythoi.

Une variante fréquente de pot est le type II/19 (Pl. III) de silhouette ovoïde, au col discret, à bord étalé, qui comporte une rainure peu profonde sur sa face intérieure. Ce type se situe dans le prolongement d'une forme plus ancienne très courante de profilation analogue mais avec un bord moins large (II/6 et II/8). Faite d'une pâte sableuse, elle est façonnée au tour lent et présente une surface enfumée grise et brune.

Les fonctions de l'amphore et les exigences de son emmagasinage ont déterminé sa forme, qui n'a pas beaucoup varié au cours des siècles. C'est pourquoi elle ne présente pas de particularités de productions locales et peut ainsi être identifiée dans les typologies sur toute l'étendue de l'empire. La variante IV/3 (Pl. XI) est la plus nombreuse sur ce site comme c'est d'ailleurs le cas des autres forteresses le long du limes danubien. De silhouette ovoïde, à court col cylindrique, à bord enflé en demi-cercle, elle est munie d'anses rainurées en forme de bande, qui se fixent juste sous le bord. Sa panse est décorée de l'ornement caractéristique tracé au peigne. Un autre groupe d'amphores relèvent du type IV/2 (Pl. XI) au long col cylindrique,

¹⁸E. Gose, *Gefäßtypen der römischen Keramik in Rheinland*, Bonn 1959, type 188-190, fin I et II siècle.

¹⁹Б. Султов, *Глинени кадилници от Бутово и Хотница*, IBAJ, XXXIII, 1972, 178, II—IV siècle.

²⁰K. Poczy, *Die Töpferwerkstätten von Aquincum*, AAH VII, Budapest 1956.

²¹O. Bruckner, op. cit., p. 44.

à bord évasé de faible profilation, qui est muni d'anses prenant appui juste sous le bord.

La variante de pythos la plus courante correspond au type VI/2 (Pl. XVI) à bord enflé et étalé horizontalement. Ces vases sont fabriqués d'une pâte grossière de couleur de cuisson grise ou brune.

CONCLUSION

La céramique romaine du site „Diana-Karataš“, dont la production a duré près de cinq siècles, est caractérisée par son abundance, la variété de ses formes et par les techniques de sa fabrication. Sa présence sur ce site est attestée depuis la fin du Ier siècle jusqu'aux dernières années du VI siècle de n.è. sans qu'il y ait eu interruption de la genèse de produit céramique, étant bien entendu que chaque séquence chronologique avait ses particularités propres.

Comme l'exploration de ce site a permis d'y reconnaître nettement quatre ensembles stratigraphiques, quatre phases de construction, c'est-à-dire quatre horizons distincts de civilisation, l'analyse typologique de la poterie a fait apparaître elle aussi quatre étapes dans son évolution, dont chacune met en évidence les caractéristiques et les particularités de divers horizons de civilisation. D'ailleurs, c'est bien l'objectif que nous cherchons à atteindre dans ce compte-rendu, mais il est limité bien entendu aux structures des remparts sud et ouest. En résumant une fois de plus et de façon sommaire les résultats de l'analyse de cette céramique classée selon les divers ensembles stratigraphiques, nous faisons ressortir ses caractéristiques et ses traits particuliers dans les limites de chaque séquence de temps.

Ainsi, à la phase la plus ancienne, qui est celle de construction de la forteresse par Trajan, phase qui est matérialisée par des sols et des murs, correspondent la poterie dace autochtone et la céramique importée de la haute époque.

Neda Jevremović
La deuxième phase, qu'il est permis de rattacher au règne des Sévères,²⁴ est caractérisée par une production abondante de poterie en relief dans des ateliers de province, production qui présente des particularités locales et des formes traditionnelles.

La basse époque impériale, marquée par des interventions de grande envergure sur la plan de la construction, est à la fois sous le signe des formes romaines et provinciales stabilisées et d'une poterie nouvelle dite barbare, qui, bien entendu, imprime son cachet à la céramique de la basse époque, au cours de laquelle la puissance défensive du limes danubien n'était plus celle d'autrefois.

Finalement, la phase récente, celle de la reconstruction et de la réoccupation de la forteresse, qui coïncide au règne de Justinien, est marquée d'une abondance de matériaux comprenant des vases utilitaires et une poterie grossière de cuisine, qui diffèrent bien entendu de la production autochtone du Ier siècle de n.è.

En publiant les matériaux céramiques, qui proviennent du secteur considéré de la forteresse, nous avons omis d'analyser en profondeur les questions posées par les importations, par l'évolution des variétés de chaque type et par leur extension chronologique et territoriale. En présentant cette riche documentation céramique recueillie sur le site de cette importante fortification romaine, nous avons tenu à mettre en évidence les résultats de l'étape actuelle de cette étude, pour contribuer ainsi à une meilleure connaissance de l'industrie céramique le long du limes danubien.

Il est à noter par ailleurs que la typologie du site Diana-Karataš n'est pas toujours complète. Une suite des fouilles, notamment à l'intérieur de la forteresse, ne manquera pas de mettre au jour des types nouveaux de récipients et permettra ainsi non seulement d'avoir des datations plus exactes à l'intérieur de chaque horizon mais aussi de définir avec précision les limites chronologiques de l'évolution de tel ou tel type.

²⁴J. Rankov, op. cit. p. 60.

ФОРМЕ

- I — здела
- II — лонац
- III — тањир
- IV — амфора
- V — поклопац
- VI — питос
- VII — цедиљка
- VIII — шоља
- IX — пехар
- X — кадионица
- XI — суд са две или три дршке
- XII — крчаг
- XIII — суд ваза
- XIV — минијатурни суд
- XV — свећњак
- XVI — пећњак

FORMES

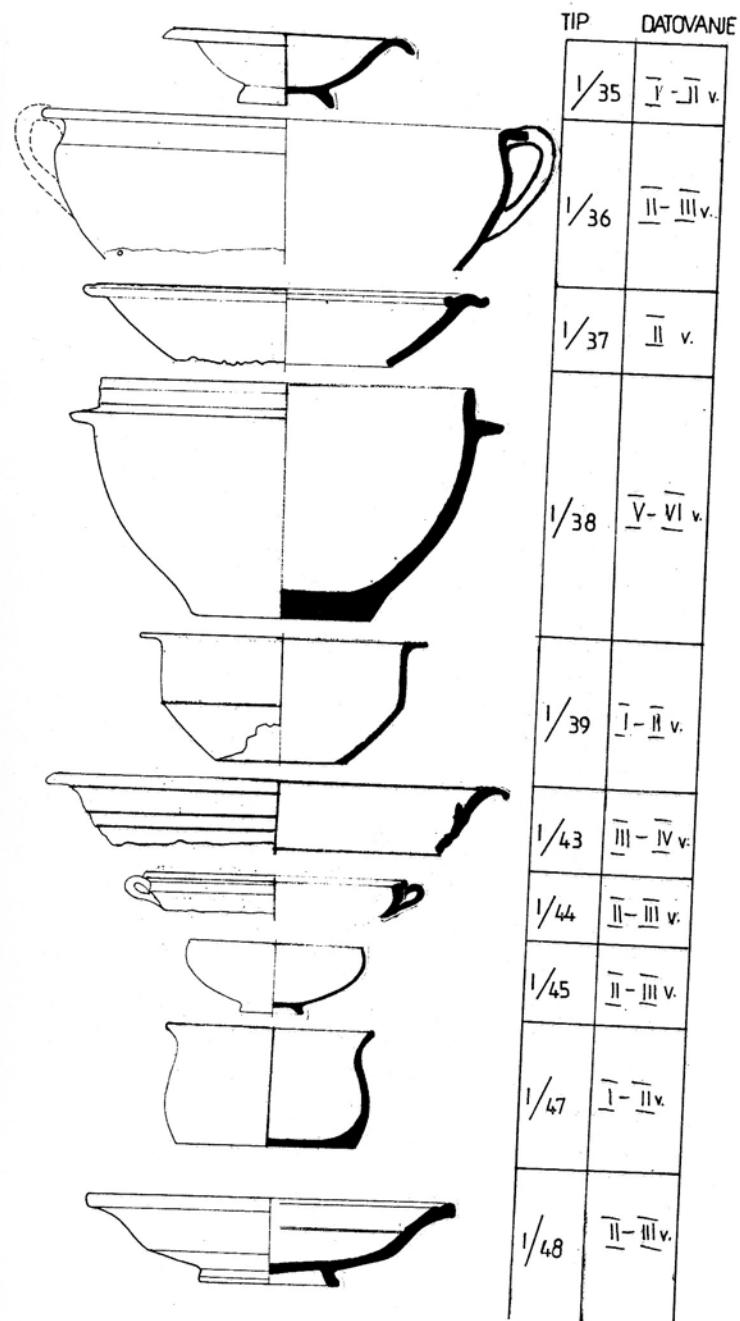
- I — Ecuelle
- II — Pot
- III — Plat
- IV — Amphore
- V — Couvercle
- VI — Pythos
- VII — Passoire
- VIII — Tasse
- IX — Coupe
- X — Encensoir
- XI — Vase à deux ou à trois anses
- XII — Cruche
- XIII — Récipient
- XIV — Vase miniature
- XV — Bougeoir

TIP	DATOVANJE
I/1	VI v.
I/2	V - VI v.
I/3	IV - VI v.
I/5	V - V v.
I/8	II - IV v.
I/9	IV - VI v.
I/11	II - III v.
I/12	II - III v.
I/13	III v.
I/14	II - III v.
I/15	I - IV v.
I/16	II v.

TIP	DATOVANJE
I/17	II - III v.
I/18	II - III v.
I/19	I - II - III v.
I/20	II - III v.
I/24	II - III v.
I/27	II - III v.
I/29	IV v.
I/31	I - II v.
I/32	II - III v.
I/33	II - III v.
I/34	II v.

T. I. Караташ, керамички материјал
Pl. I. Karataš, matériel en céramique

T. II. Караташ, керамички материјал
Pl. II. Karataš, matériel en céramique

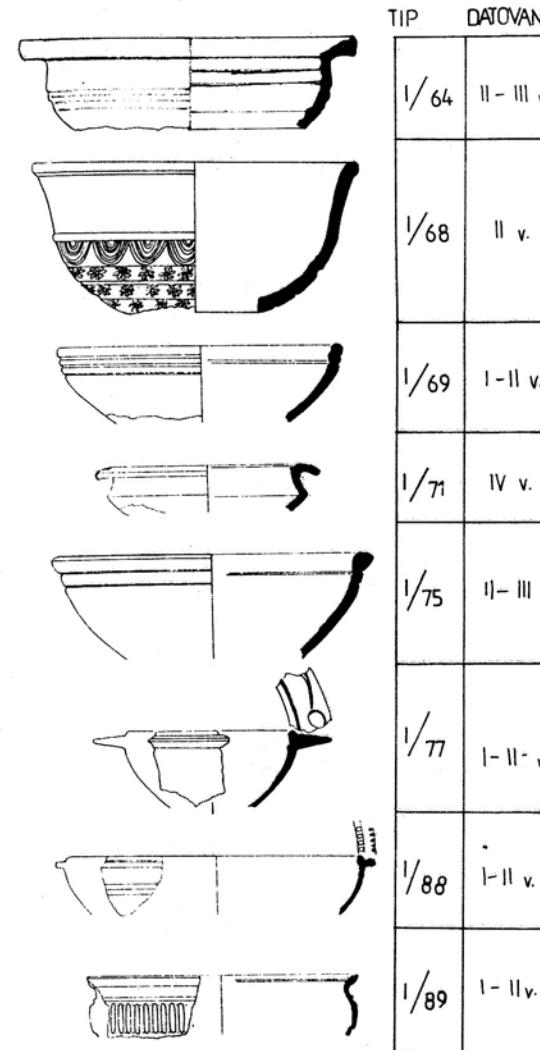


T. III. Караташ, керамички материјал
Pl. III. Karataš, matériel en céramique

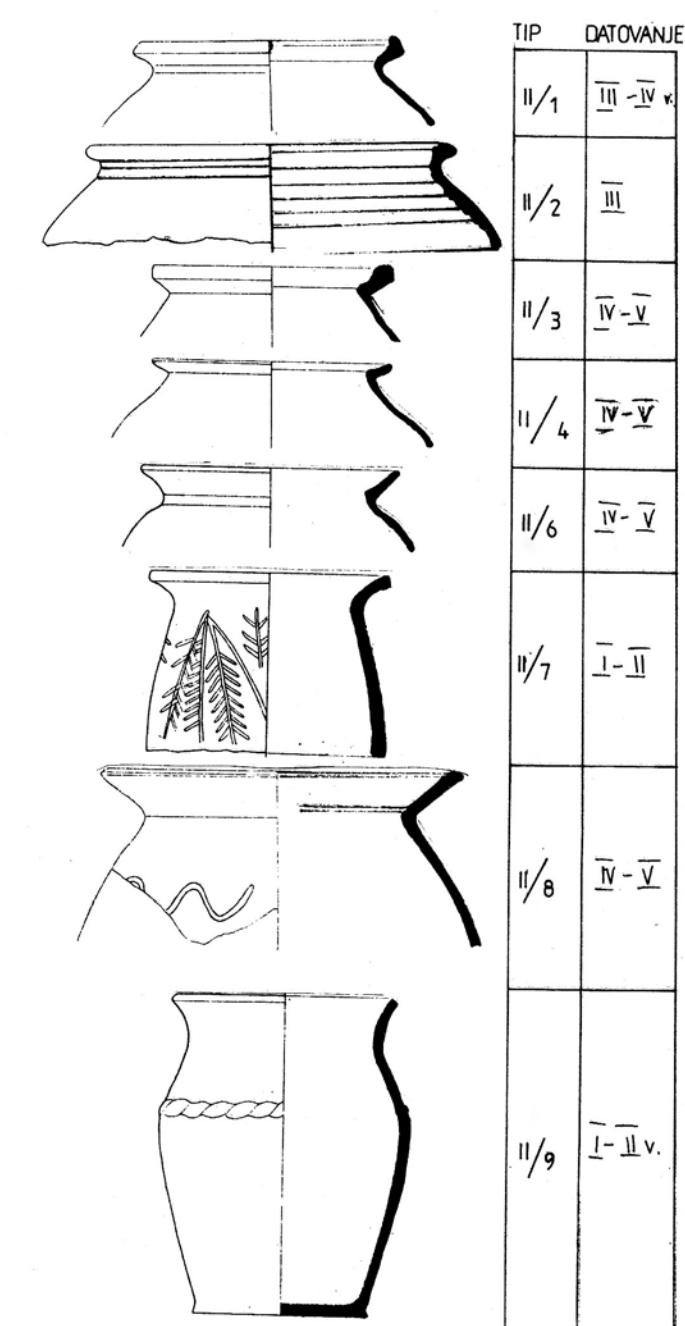
T. IV. Караташ, керамички материјал
Pl. IV. Karataš, matériel en céramique

Керамика јужној и западној бедема локалитета Diana
La céramique des remparts Sud et Ouest découverte sur le site Diana

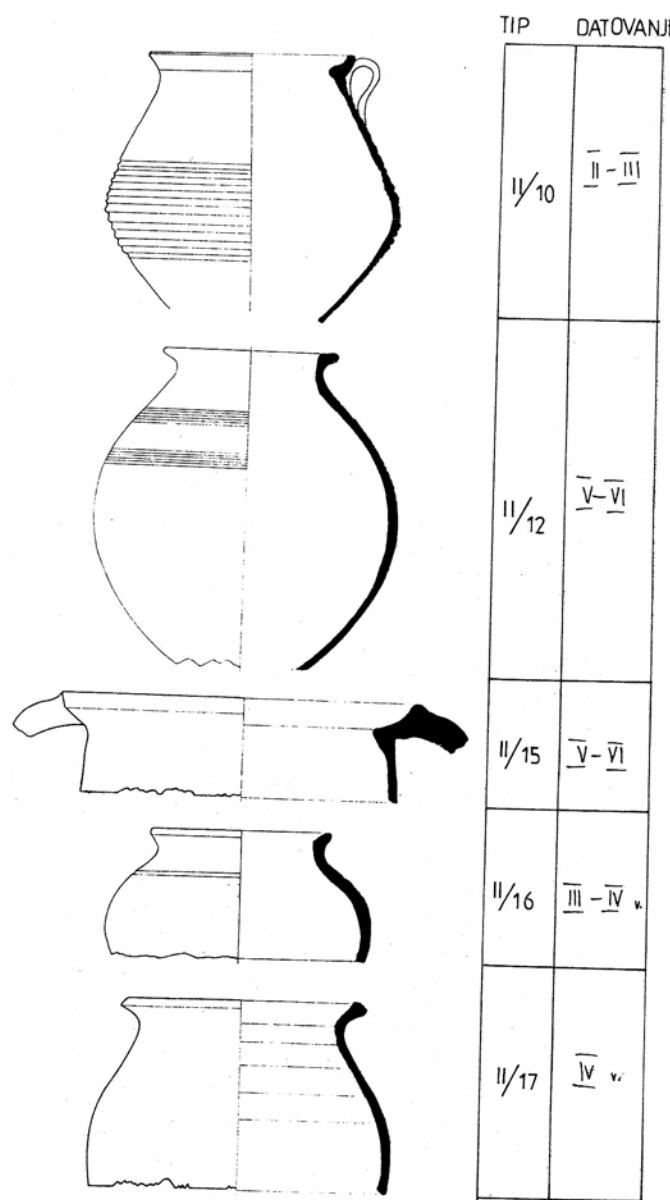
TIP	DATOVANJE
I/49	I-II v.
I/51	I-II v.
I/54	IV v.
I/55	II v.
I/58	V-VI v.
I/60	III v.
I/61	II-III v.
I/62	II-III v.
I/63	I-II v.



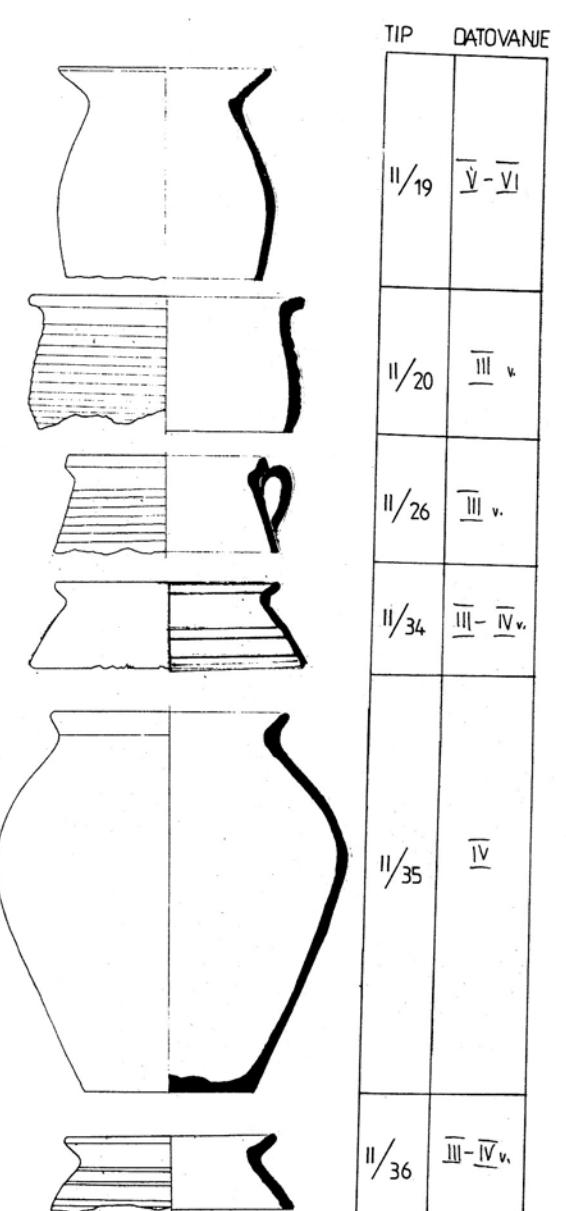
T. V. Караташ, керамички материјал
Pl. V. Karataš, matériel en céramique



T. VI. Караташ, керамички материјал
Pl. VI. Karataš, matériel en céramique

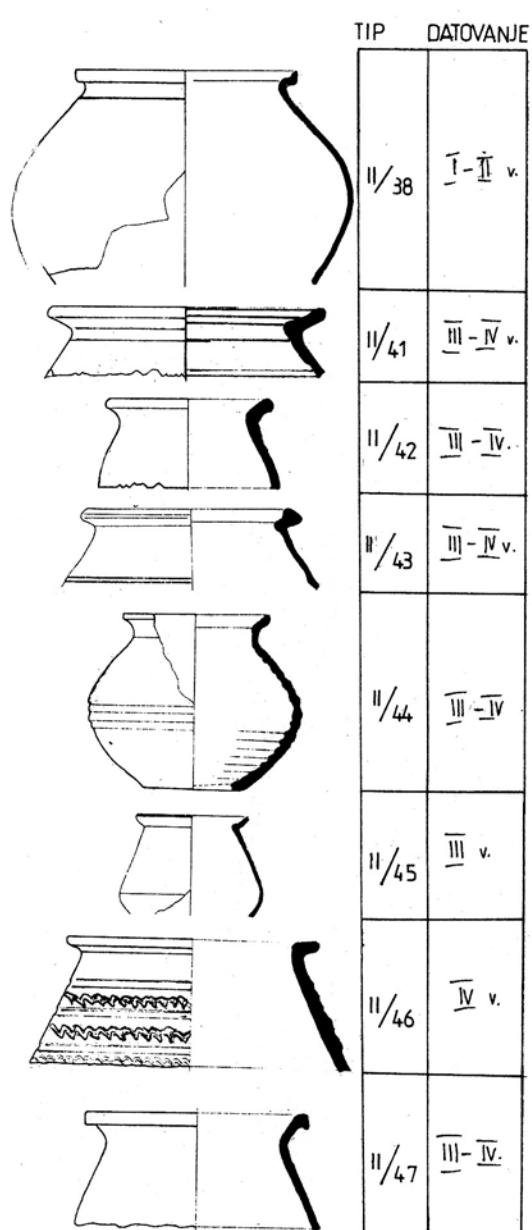


T. VII. Карагаш, керамички материјал
Pl. VII. Karataš, matériel en céramique

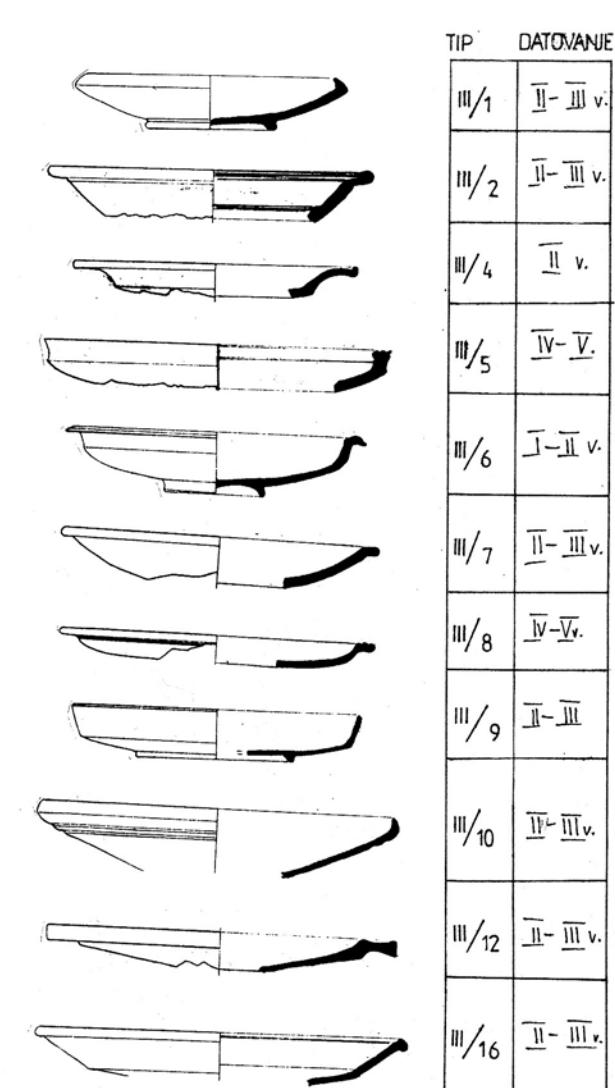


T. VIII. Карагаш, керамички материјал
Pl. VIII. Karataš, matériel en céramique

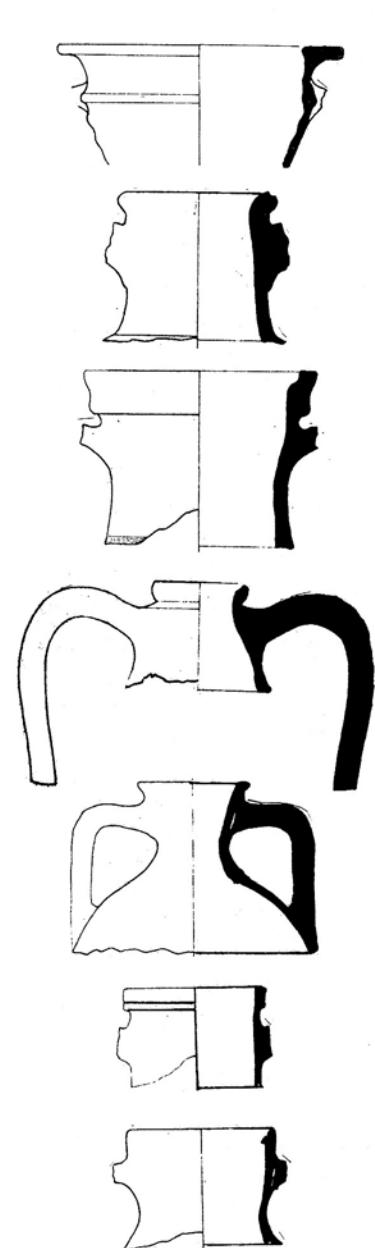
Керамика јужно и западно од бедема локалитета Diana
La céramique des remparts Sud et Ouest découverte sur le site Diana



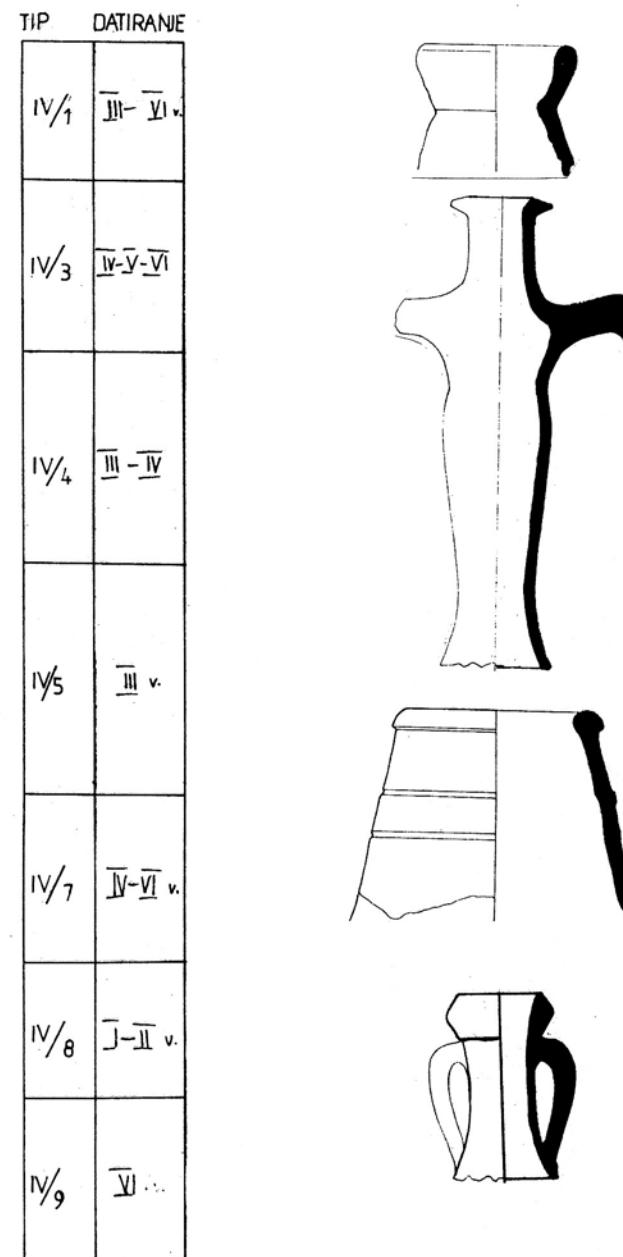
T. IX. Карагаш, керамички материјал
Pl. IX. Karataš, matériel en céramique



T. X. Карагаш, керамички материјал
Pl. X. Karataš, matériel en céramique



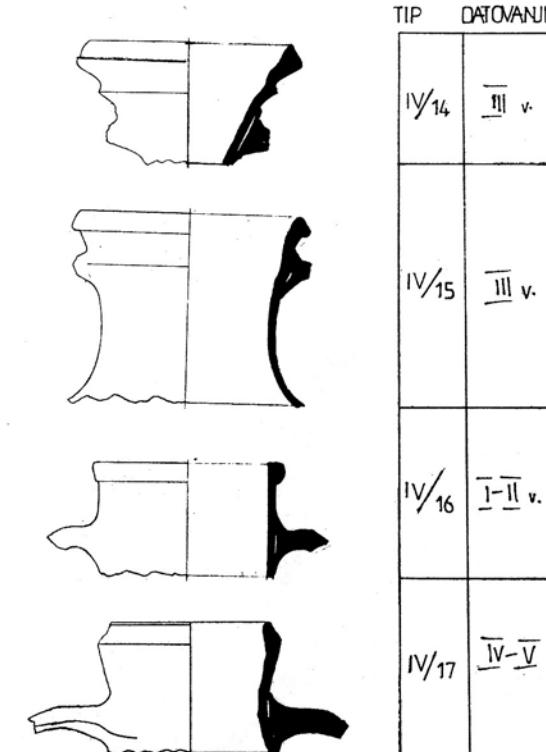
Т. XI. Карапаш, керамички материјал
Pl. XI. Karataš, matériel en céramique



Т. XII. Карапаш, керамички материјал
Pl. XII. Karataš, matériel en céramique

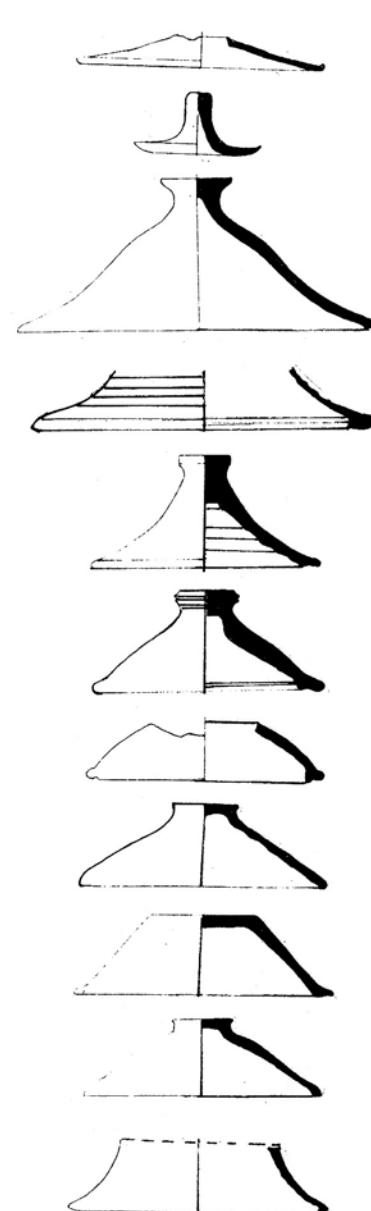
Керамика јужно и западно бедема локалитета Diana
La céramique des remparts Sud et Ouest découverte sur le site Diana

TIP	DATOVANJE
IV/10	III - VI v.
IV/11	II - III v.
IV/12	III - IV - V - VI
IV/13	III - VI



Т. XIII. Карапаш, керамички материјал
Pl. XIII. Karataš, matériel en céramique

TIP	DATOVANJE
V/2	I - II
V/5	I - IV
V/6	VI v.
V/7	III - IV
V/8	VI v.
V/9	VI v.
V/10	VI v.
V/11	I - II v.
V/13	III - IV v.
V/14	III - IV v.
V/15	III - IV v.



Т. XIV. Карапаш, керамички материјал
Pl. XIV. Karataš, matériel en céramique

TIP	DATOVANJE
V/16	III-IV
V/17	II-III v.
V/18	III-IV v.
V/19	III-IV-V
V/20	III-IV
V/22	III-IV
V/24	VI
V/27	IV *
V/28	II-III
V/29	III
V/30	IV

T. XV. Karataš, керамички материјал
Pl. XV. Karataš, matériel en céramique

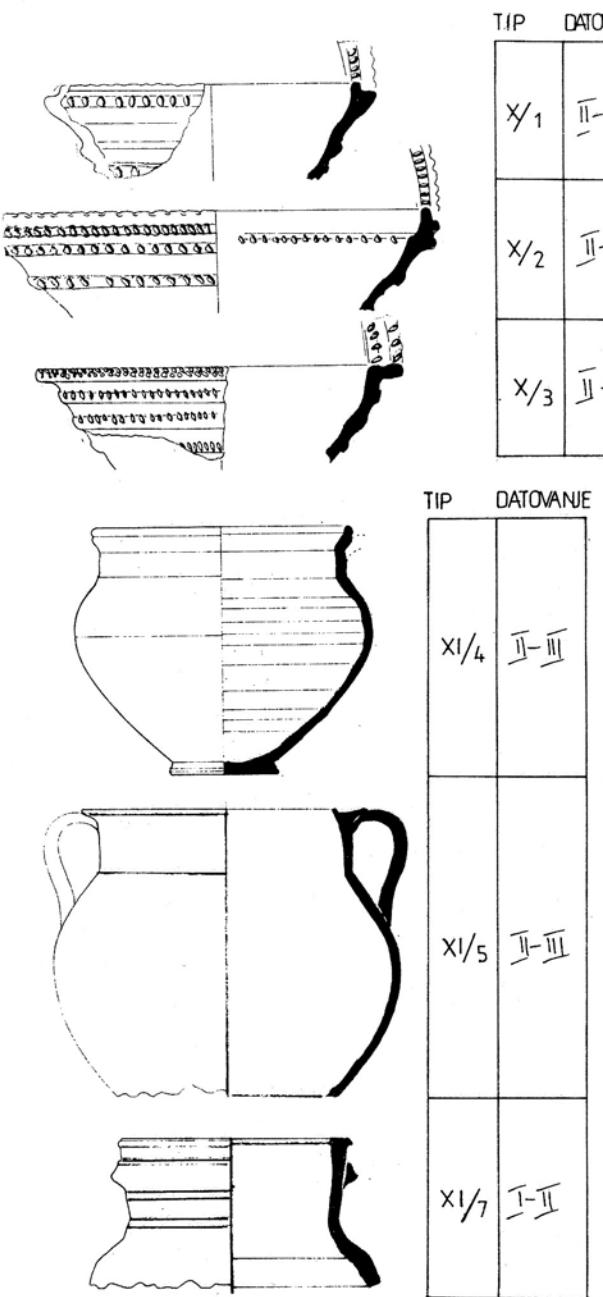
TIP	DATOVANJE
VI/1	I-II
VI/2	VI
VI/3	VI
VI/4	II-III
VI/5	VI
VI/6	VI
VI/7	I-II
VI/8	VI
VI/9	I-II
VI/10	IV

T. XVI. Karataš, керамички материјал
Pl. XVI. Karataš, matériel en céramique

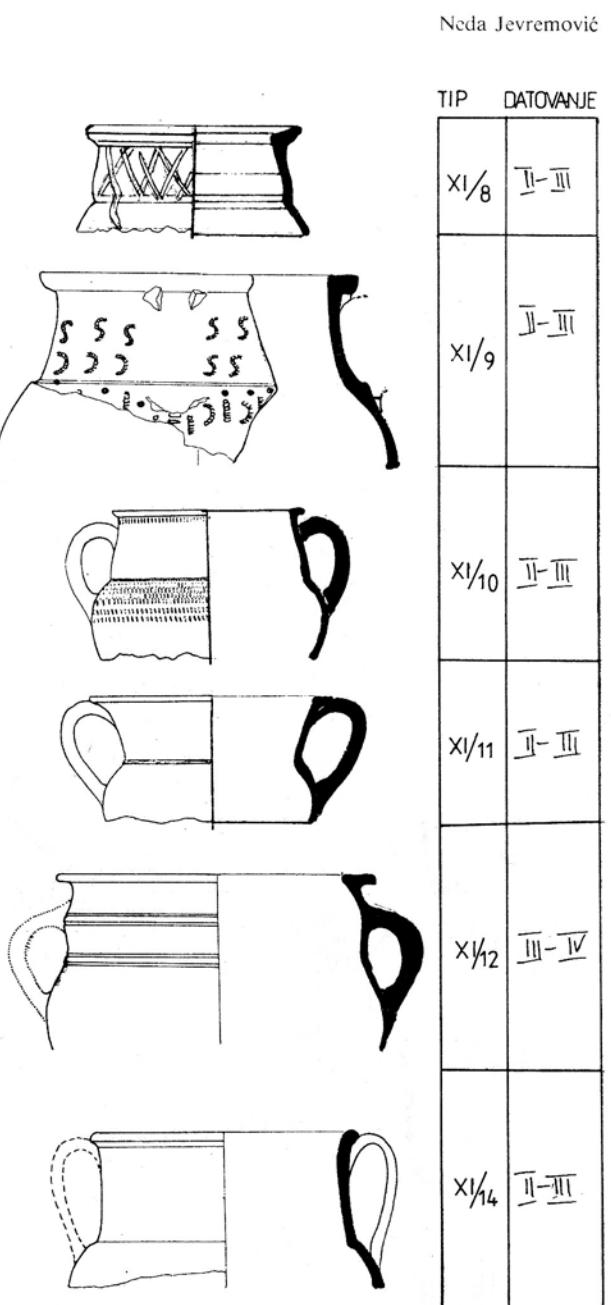
Керамика јужној и западној бедема локалитета Diana
La céramique des remparts Sud et Ouest découverte sur le site Diana

TIP	DATOVANJE
VII/1	I-II
VII/2	II-III
VII/3	I-II
VII/4	II-III
VII/5	VI
VII/6	VI
VII/7	I-II
VII/8	III-IV
VII/9	II-III
VII/10	II-III
TIP	DATOVANJE
IX/2	III-IV
IX/3	II-III
IX/4	II-III
IX/5	II-III
IX/6	II-III
IX/7	II-III
IX/8	II-III

T. XVII. Karataš, керамички материјал
Pl. XVII. Karataš, matériel en céramique



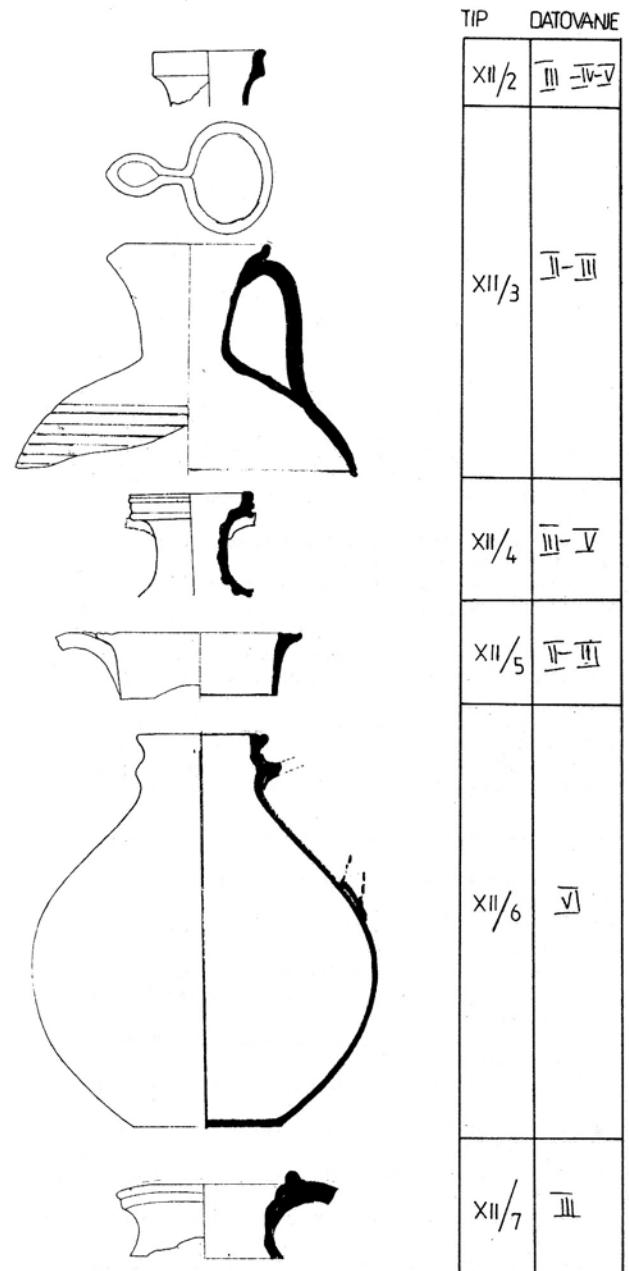
Т. XVIII. Карагаш, керамички материјал
Pl. XVIII. Karataš, matériel en céramique



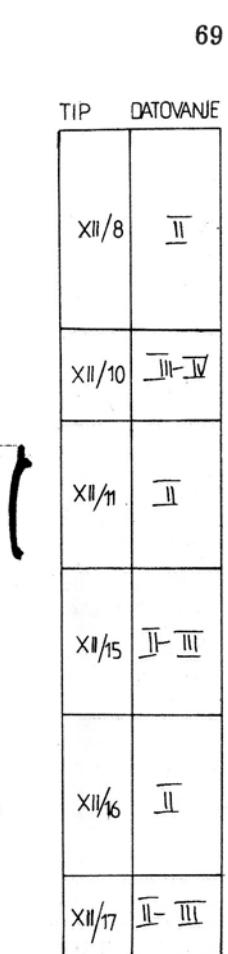
Т. XIX. Карагаш, керамички материјал
Pl. XIX. Karataš, matériel en céramique

Neda Jevremović

Керамика јужној и западној бедема локалитета Diana
La céramique des remparts Sud et Ouest découverte sur le site Diana



Т. XX. Карагаш, керамички материјал
Pl. XX. Karataš, matériel en céramique



Т. XXI. Карагаш, керамички материјал
Pl. XXI. Karataš, matériel en céramique

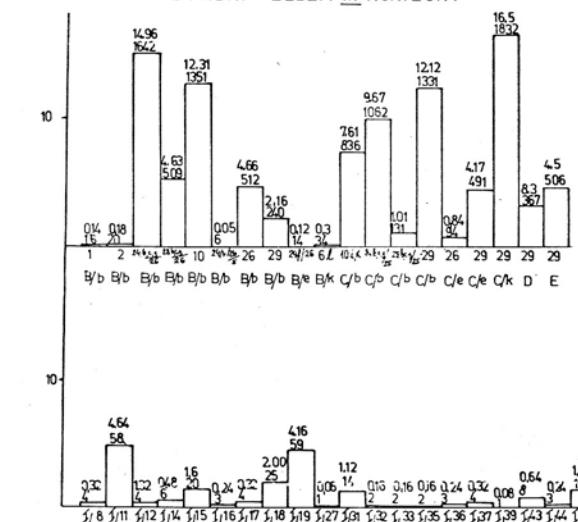
ФАКТУРЕ

- 1 — terra sigillata
 2 — имитација terra sigillata
 3 — terra nigra
 4 — имитација terra nigra
 B/b/5 — пречишћена, црвено печена, бојене површине у технички мраморизације
 B/b/10 — пречишћена, црвено печена са премазом беличасте, мат боје
 B/b/24b/c/g/26 — пречишћена, црвено печена са бојеним површинама од светло црвене до црвенкасто-мрке боје
 B/b/28b/c/g/26 — пречишћена, црвено печена са фирмисованим површинама од светло црвене до црвенкасто-мрке боје
 B/b/26 — пречишћена, црвено печена, глачане површине
 B/b/29 — пречишћена, црвено печена, необрађених површина
 B/k/61 — пречишћена, жућкастобеличасто печена, жуто глеђосане површине
 C/b/6 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена, глеђосана
 C/b/10 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена са премазом беличасте, мат боје
 C/b/24b/c/g/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена са фирмисованим површинама од светло црвене до црвенкасто-мрке боје
 C/b/28b/c/g/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена са фирмисованим површинама од црвене до црвенкасто-мрке боје
 C/b/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена, глачаних површина
 C/b/29 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвено печена
 C/c/29 — песковита фактура (ситна зрна песка), светло оранџ печена
 C/d/6 — песковита фактура (ситна зрна песка), сиво печена, глеђосана
 C/d/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), сиво печена, глачане површине
 C/d/27 — песковита фактура, (ситна зрна песка), сиво печена са глачаним орнаментом
 C/d/29 — песковита фактура (ситна зрна песка), сиво печена
 C/e/24f/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), тамно сиво печена, црно бојених површина
 C/e/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), тамно сиво печена, глачаних површина
 C/g/26 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвеносмеђе печена, глачане површине
 C/g/29 — песковита фактура (ситна зрна песка), црвеносмеђе печена
 C/k/29 — песковита фактура (ситна зрна песка), жућкастобеличасто печена
 D/e/29 — песковита фактура (крупна зрна песка), тамносиво печена
 D/g/29 — песковита фактура (крупна зрна песка), црвеносмеђе печена
 E — груба фактура са примесом тузане школјке, пужева и зрна песка, црвеносмеђе и мрко печена, обликована руком

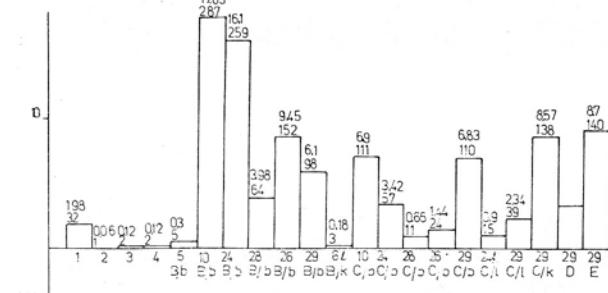
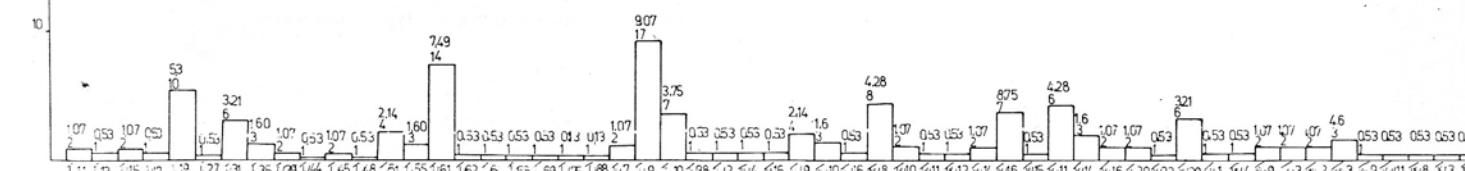
FACTURES

- 1 — terra sigillata
 2 — imitation de la terra sigillata
 3 — terra nigra
 4 — imitation de la terra nigra
 B/b/5 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge teintée à la surface selon le procédé de marbrure
 B/b/10 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge couverte d'un enduit blanchâtre mat
 B/b/24b/c/g/26 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge à la surface teintée de rouge clair ou de rouge-brun
 B/b/28b/c/g/26 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge à la surface vernissée en nuances allant du rouge clair au rouge-brun
 B/b/26 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge à la surface lustrée
 B/b/29 — pâte bien épurée de couleur de cuisson rouge à la surface en état brut
 B/k/61 — pâte bien épurée de couleur de cuisson jaunâtre-blanchâtre émaillée de jaune
 C/b/6 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge, émaillée
 C/b/10 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge couverte d'un enduit blanchâtre mat
 C/b/24b/c/g/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge à la surface teintée en nuances allant du rouge clair au rouge-brun
 C/b/28b/c/g/26 — pâtesableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge à la surface vernissée en nuances allant du rouge au rouge-brun
 C/b/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge à la surface lustrée
 C/b/29 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rouge
 C/c/29 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson orange claire
 C/d/6 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise, émaillée
 C/d/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise, à la surface lustrée
 C/d/27 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise ornée par lustrage
 C/d/29 — pâte sableuse (sable fin) de cuisson grise
 C/e/24f/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise foncée, teintée de noir
 C/e/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise foncée, à la surface lustrée
 C/e/29 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson grise foncée
 C/g/26 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rougebrune, à la surface lustrée
 C/g/29 — pâte sableuse (sable fin) de couleur de cuisson rougebrune
 C/k/29 — pâte sableuse (sable fine) de couleur de cuisson jaunâtre-blanchâtre
 D/e/29 — pâte sableuse (sable grossier) de couleur de cuisson grise foncée
 D/g/29 — pâte sableuse (sable grossier) de couleur de cuisson rouge-brune
 E — pâte grossière additionnée de coquilles de mollusques broyées et de sable, de couleur de cuisson rouge-brune et brune, modelée à la main.

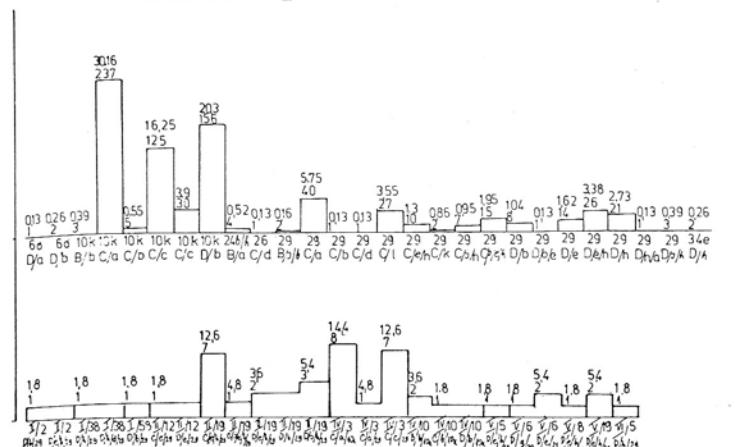
ZAPADNI BEDEM III HORIZONT

Графикон VII. Хистограм керамичких типова
Graphique VII. Histogramme des types céramiques

ZAPADNI BEDEM IV HORIZONT

Графикон VIII. Хистограм керамичких типова
Graphique VIII. Histogramme des types céramiques

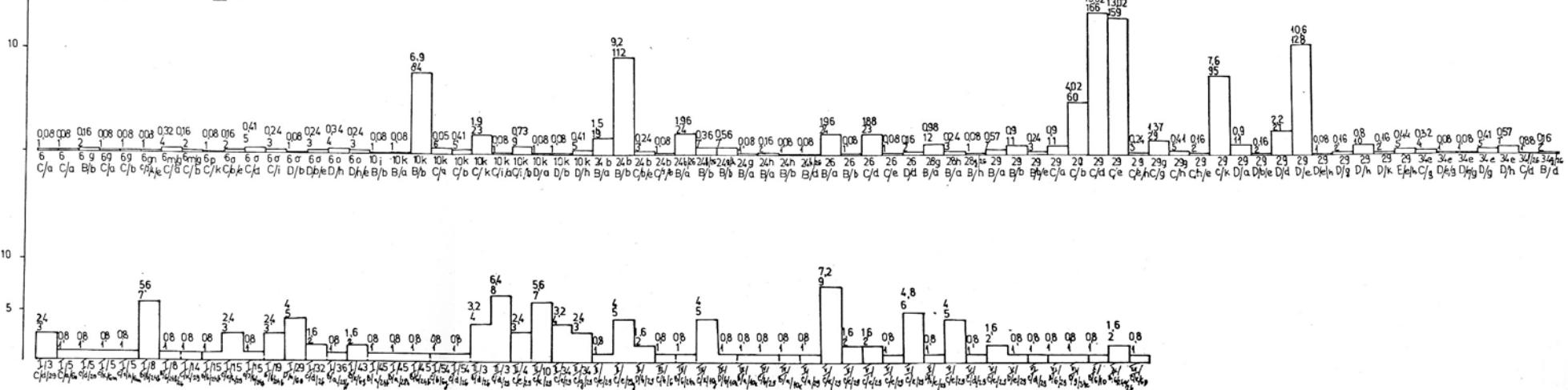
JUŽNI BEDEM Į HORIZONT



Графикон I. Хистограм керамичких типова

Graphique I. Histogramme des types céramiques

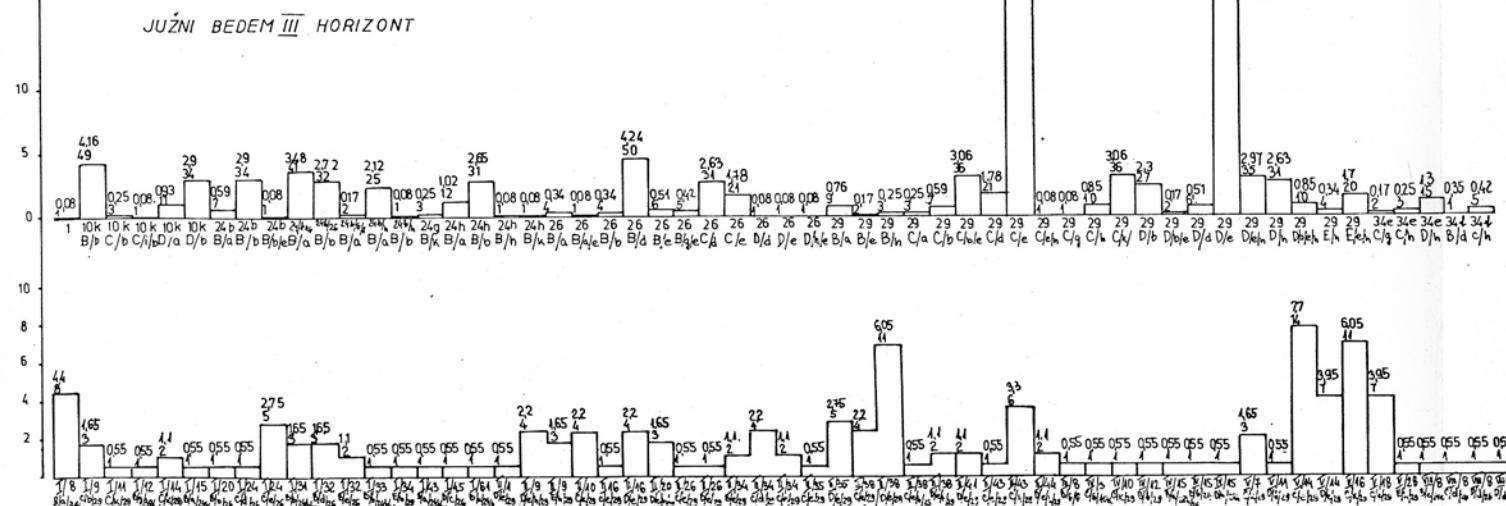
JUŽNI BEDEM II HORIZONT



Графикон II. Хистограм керамичких типова

Graphique II. Histogramme des types céramiques

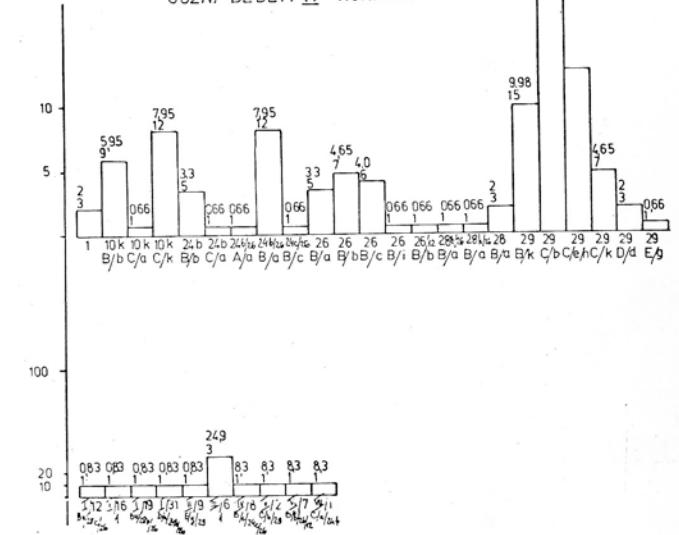
JUŽNI BEDEM III HORIZONT



Графикон III. Хистограм керамичких типова

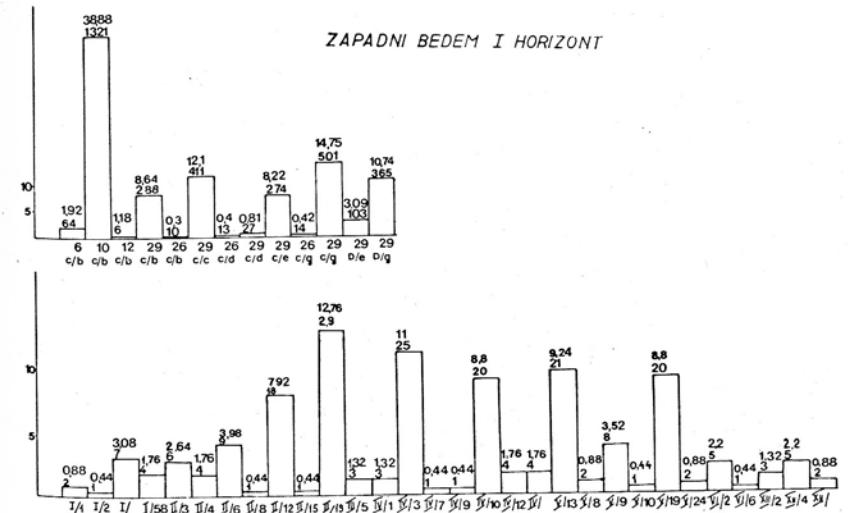
Graphique III. Histogramme des types céramiques

JUŽNI BEDEM IV HORIZONT



Графикон IV. Хистограмм керамичких типова Graphique IV. Histogramme des types céramiques

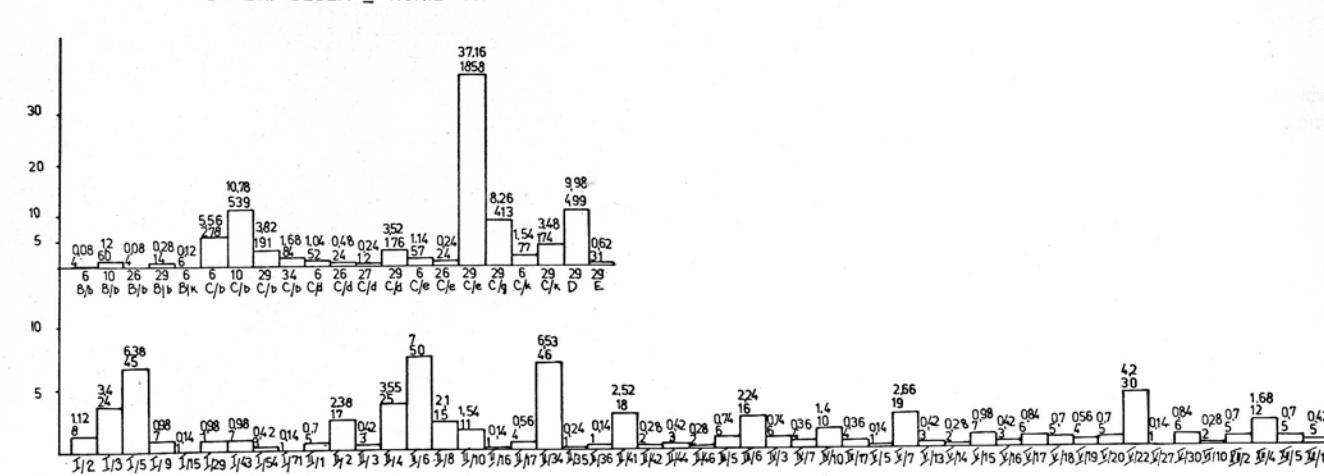
ZAPADNI BEDEM I HORIZONT



Графикон V. Хистограм керамичких типова

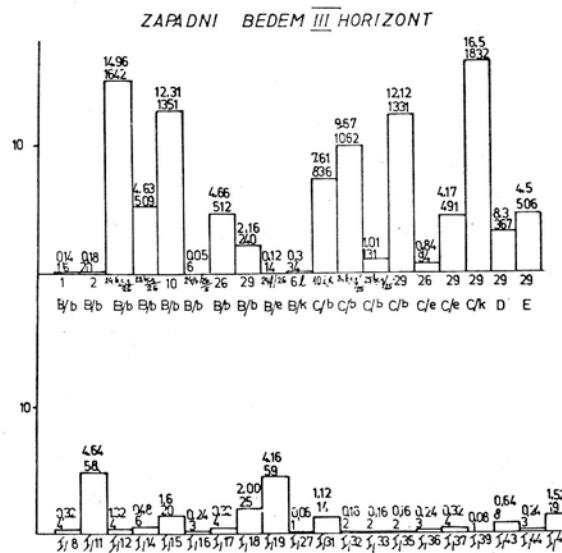
Graphique V. Histogramme des types céramiques

ZAPADNI BEDEM II HORIZONT

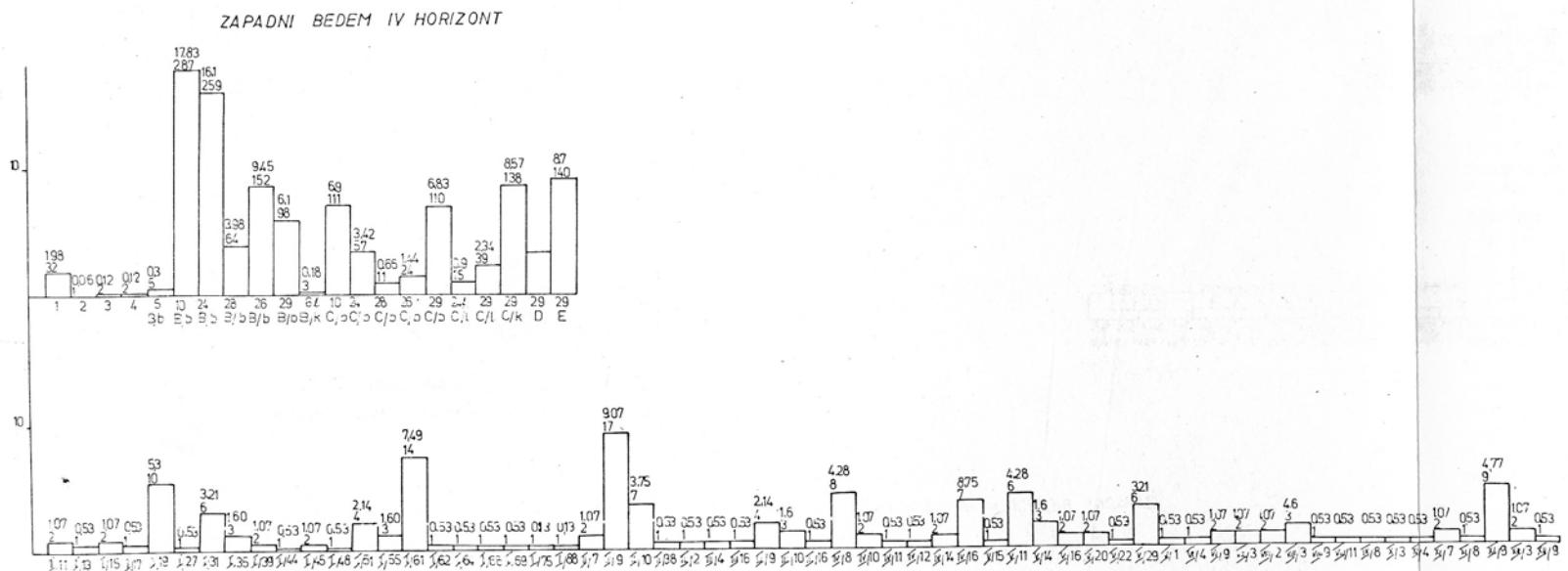


Графикон VI. Хистограм керамичких типова

Graphique VI. Histogramme des types céramiques



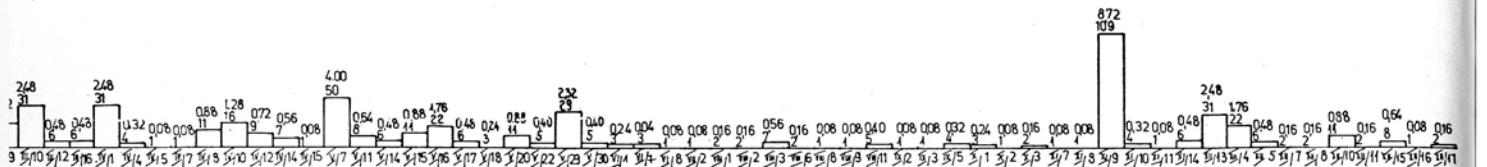
Графикон VII. Хистограм керамичких типова Graphique VII. Histogramme des types céramiques



Графикон VIII. Хистограм керамичких типова Graphique VIII. Histogramme des types céramiques

CASTRUM PONTES

Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години



зује слој шута настao вајењем зида западног бедема. Западни бедем је у свим истраженим квадратима овог сектора у знатној мери порушен и сачуван само у свом доњем делу. Његова ширина износи просечно 1.80 м. Слој шута спушта се ка западу пратећи пад терена и прекрива спољну ивицу бедема, спуштајући се и поред његовог сачуваног дела. У овом шуту нађено је обиље грађевинског материјала (камен, дислоциран малтер, фрагменти опека). Посебно треба поменути фрагменте опека са жигом DRUBETA и DAR DIANA који су нађени са спољне стране бедема, испод нивоа његове горње очуване ивице. Фрагменти по свему судећи потичу из конструкције горњег дела бедема, што индицира да је на њему вршена преправка у једном сразмерно касном времену, после губитка Дакије. У досадашњим истраживањима није било никаквих података о рефекцији бедема у то време.

У средњем делу истог профила, испод слоја А, на унутрашње лице западног бедема директно се надовезује шетна стаза, која је овде очувана у сразмерно великој висини и насута је у горњем делу жутом а у доњем тањим слојем црвенкасте пескуше (слојеви В и D). Слична ситуација јасно се запажа и на плану III, где је међутим пре уцртавања већ био скинут део слоја шетне стазе (слојеви В и С). Слој црвенкасте пескуше поремећен је на профилу (план I) укопом који се добро одражава у западном делу шетне стазе спуштањем жуте пескуше (слој В) на низи ниво. Првобитна конструкција шетне стазе међутим је јасно уочљива у основи (Пл. V) квадрата R-S 11—12 и у профилу квадрата R11 (Пл. II). У поменутој основи са унутрашње стране бедема издвајају се две малтерне поднице обележене као ниво к (дубина 50.83) и л (дубина 50.61), међусобно одвојени насутим слојем сиве пескуше са гаром. Оба нивоа у основи су поремећена и прекинута укопима. У профилу (Пл. III) такође су, у доњем делу шетне стазе, испод насипа црвенкасте пескуше (слој С) видљиве ове поднице: горња (слој D на плану) на дубини 51.10 и доња — прослој набијене сиве пескуше прекривен са гаром на дубини 50.80. Разлика у нивоу ових подница објашњава се падом слојева у правцу север-југ који је уочљив на овом сектору. Доња подница прекривена је овде слојем насуте црвенкасте пескуше. Стратиграфска запажања на профилима показују међутим да је укопавање у шетној стази морало да буде вршено у два маха: у јужном профилу R-S 11—12 (Пл. II) укопом су оштећене обе поднице шетне стазе; у јужном профилу R11 (Пл. III) доња подница сачувана је само уз унутрашње лице бедема, док горња (слој D) продужује целом дужином профилу и прекрива јасан укоп који је испуњен жутом пескушом и насутим остацима земље старијих слојева. Укоп у профилу R-S 11—12 настao је очигледно после друге фазе обновљања шетне стазе и постављања горње поднице к. Он без сумње стоји у вези са вајењем потпорног зида шетне стазе, који је овде уочљив уз њену западну ивицу а делимично је сачуван у југоисточном делу квадрата R-S 11—12 (Пл. IV). Зид је најме најве-

ћим делом повађен тако да је очуван само његов доњи део. Значајно је при томе да дно темеља потпорног зида у овом профилу лежи готово на нивоу поднице к. Ова ситуација индицира да је потпорни зид шетне стазе саграђен тек у фази рефекција шетне стазе. Стратиграфска запажања на истом профилу указују такође на време када је овај зид могао бити повађен. У западном делу профила очувани део потпорног зида покрiven је слојем сиве земље са доста шута (слој С) који је делом засекао шетну стазу. Овај се слој прати и у источном профилу R-S 11—12 (Пл. III). У оба профила слој је оштећен укопом средњовековне куће која се спушта са нивоа горњег слоја А и само је делимично откопана. Вајење потпорног зида шетне стазе извршено је према томе пре грађења средњевековне куће. Ситуација на профилу (Пл. IV) показује да се у слоју С разликују две фазе на шута указују слој сиве земље и рушевина са шутом који се појављује компактно приближно на средини овог профила. Дно овог слоја у профилу налази се на приближно 51.51 м, што одговара горњој ивици очуваног дела зида шетне стазе у јужном профилу истих квадрата (Пл. III). Рушевине видљиве на средини источног профила (Пл. V) прате се и у основи квадрата R-S 11—12 и задиру дубоко преко унутрашње ивице шетне стазе. Вајење зида шетне стазе уследило је према томе у време тога нивоа. Материјал слоја С досада није детаљно проучен, тако да се не могу изразити разлике у његовом карактеру у горњем и доњем делу слоја (изнад и испод рушевина). У целини међутим, он оквирно припада IV—VI века, те се у то време има рачунати са рушењем и вајењем потпорног зида. Да поменемо, најзад, да на сличну стратиграфску и хронолошку ситуацију указују и запажања на помоћном профилу R11 (повоћеном за 1.10 м ка северу). И овде се дно темеља повађеног потпорног зида налази у нивоу горње поднице шетне стазе, а повађени зид прекрива и прати слој С.

Ситуација на плану упућује међутим на старији укоп који је могао настати у време постављања горње поднице шетне стазе (слој D у овом профилу, ниво к у R-S 11—12, Пл. IV). Овај укоп стоји по свему судећи у вези са вајењем сухозида који је у квадратима R11 и R-S 11—12 установљен у њиховом источном делу (Пл. III—IV). Сухозид је јако оштећен и повађен тако да је највећим делом сачуван само у једном или два доња реда, у самим темељима. У квадрату R11 његова највиша тачка је на 49.90 док је у R-S 11—12 местимично боље сачуван, иако у целини у знатно већој мери оштећен: његова највећа висина у северном делу овог квадрата достиже коту 50.19. Ширина сухозида износи 1.40 м а правац дивергира од линије западног бедема. Грађен је са спољним и унутрашњим лицем од неправилног камења и већих и мањих валутака (Пл. V). Унутрашњост сухозида била је испуњена набијеном мрким или црвенкастом пескушом (Пл. III слој Е; Пл. III слој М'); у оба случаја оштећен тако да је део земље овог слоја избачен преко западног, унутрашњег лица сухозида. Са унутрашње стране сухозид прати ред верти-

кално побијених дебљих колаца (Пл. V). За стратиграфски и хронолошки положај сухозида значајно је:

а) На јужном профилу квадрата R-S 12 (Пл. II) испод поремећеног прослоја сиве пескуше са гаром који вероватно одговара пуњењу између горње и доње поднице шетне стазе, налази се слој црвенкасте пескуше који се благо спушта ка сухозиду а добро је видљив између сухозида и шетне стазе (слој G). Овај слој лежи на танком прослоју набијене сиве пескуше који допира до спољнег лица сухозида. Сам сухозид укопан је међутим у дубље слојеве испод тога нивоа. Ситуација је практично иста и у јужном профилу квадрата R11 (Пл. III) с тим што овде слоју G одговара слој набијене црвене пескуше (слој I) а нивоу прослоју чврсто набијене мрке пескуше, сличне пуњењу сухозида (слоју M) и обележене истом шрафуром у профилу. Овај је прослој овде ухватљив са обе стране поремећаја — укопа у шетној стази, насталог вајењем сухозида у време рефекције шетне стазе, односно настанка њене горње поднице (овде слој D). Слој G (Пл. II) и I (Пл. III) имају се свакако тумачити као насип настao или у време подизања сухозида (бедем?) или као насип у основи шетне стазе на почетку њене градње. Да је сухозид старији од шетне стазе и западног бедема великог каструма потврђују још следећа запажања:

б) У основи квадрата R-S 11—12 оба нивоа поднице шетне стазе, к и l (старији) прекривају делом линију сухозида, а оштећени су очигледно тек касније, свакако у време вајења потпорног зида млађе фазе шетне стазе;

ц) сам сухозид је негиран приликом изградње западне капије. Међутим, у југоисточном углу јужне куле западне капије зид куле делимично је налегао на сухозид и ослања се на њега, при чему је касније градња капије очигледна.

Темељи сухозида укопани су у један слој пескуше разних нијанса која је интензивно мешана са гаром и садржи у изобиљу остатке металне згуре (Пл. II слој F, Пл. III, IV слој K). Пресецање овог слоја укопом сухозида јасно је видљиво у јужном профилу квадрата R-S 11—12 (Пл. II) и јужном профилу квадрата R11 (Пл. II), где је поменут слој пробијен очуваним делом сухозида. У источном профилу R11 (Пл. IV) слој K лежи непосредно испод нивоа који одговара површини терена у време подизања сухозида (прослој мрке набијене земље).

Датирање сухозида са пропратним нивоом и слоја пескуше са интензивним гаром и згуром није потпуно јасноали је сигурно да оба припадају римском периоду иако су старији од западног бедема „каменог каструма“ и шетне стазе. У сухозиду нађено је врло мало, махом атипичног римског материјала. Један фрагмент тере сигилата типа Drag. 35 не даје довољно елемената за датирање. У слоју пескуше са гаром и згуром нађено је и фрагментата римских опека. Ови налази, међутим, јединно потврђују припадност тога слоја римском периоду.

Најнижи слој на овом делу терена претставља компактна глиновита земља разних нијанса — црвене и сиве боје (Пл. II), слој K, Пл. III, слој L). У први мах овај је слој оцењен као здравица, али се приликом његовог ископавања, на разним дубинама, нашло на ретке фрагменте праисторијске керамике. Поред атипичних комада неки од примерака могу се са дosta сигурности приписати енеолитској Salcutza групи.

Посматрано у целини, резултати истраживања на сектору западне капије у 1981. години пружају следећу хронолошку и стратиграфску слику:

1. Оставимо ли по страни најнижи слој глиновите земље са ретким праисторијским фрагментима који, по свему судећи, указује на периферни део праисторијског, енеолитског, насеља Salcutza групе, лоцираног на платоу „каменог каструма“, у римском парском периоду, пре подизања утврђења везаног за одбрану Трајановог моста, ваља рачунати са постојањем још једне или двеју етапа и то: а. период утврђења са сухозидом и палисадом и б. период слоја пескуше са интензивним гаром и бројним фрагментима згуре (Пл. I, слој F; Пл. II, IV, сл. K). Недостатак сигурно датираних налаза у покретном инвентару ових двеју етапа не допушта њихово прецизније датирање. У томе смислу потребно је указати на следећа констатације:

1а. Утврђење са сухозидом и палисадом може се настати у време Трајана и то: пре подизања „каменог каструма“ у периоду градње Трајановог моста (103—105. год. н. е.), у коме би се случају дало повезати са платформом на обали Дунава констатованом 1979. године, у време Трајана, у доба Првог дачког рата (101—102. год. н. е.), или у време Трајанових припрема за овај рат, одржаних у градњи дела пута у Ђердапу, коју помињу Трајанове табле.³ Не може се међутим искључити ни везивање овог утврђења за време Домицијанових ратова (85/86—89. год. н. е.). Мишљење да је Корнелије Фуск (Cornelius Fuscus), тада прешао Дунав код Костола и Турну Северина (Pontes — Drobeta) прихваћено у науци, те се сматра да је он војску пребацио на понтонском мосту на линији Oreal — Vadim. С друге стране претпоставка да се други понтонски мост Трајана у његовом I дачком рату налазио код Текије — Оршаве (Transdierna — Dierna) ствара велике тешкоће због карактера дунавског корита на том месту. Теориски не би било искључено да се овај, други, понтонски мост налазио код Костола.⁴

³ За Домицијанове и Трајанове написе у Ђердапу ул. J. Šašelj, *Limes et Jugoslavij I*, 1958, 158 и д.; 162 и д. За нову Трајанову таблу која помиње изградњу канала код Сипа: P. Petrović, *Archaeologia Iugoslavica IX*, 1968, 83 и д. За Трајанову датестру на лимесу: I. Bogdan—Catanaciu, *Evolution of the system of defense works in Roman Dacia*, BAR., Intern. Ser. 116. 1981, 6 и д.

⁴ D. Tudor, *Les ponts romains sur le Bas-Danube*, 1974, 19 и д.; 30 и д. I. Bogdan—Catanaciu, op. cit., 6 и д., с обзиром на налаз старије од каменог кастела у Drobeti сматра да је Трајан већ у првом рату могао прећи Дунав између овог кастела и Pontesa.

15. Датирање ранијег слоја пескуше са интензивним гаром и згуром уколико и не претставља нивелацију у време грађења сухозида, остаје, зависно у првом реду од датирања утврђења са сухозидом: уколико би ово припадало раној фази Трајанових операција према Дакији, овај би се слој могао везати за време Домицијана. У противном, он би припадао некој ранијој етапи римске активности на простору Ђердапа, при чему се не би могла сасвим искључити ни могућност повезивања са акцијом успостављања војних посада од стране Лентула (Lentulus) у време Августа.⁵ У интерпретацији Флорова текста (Florus II, 28—29, 18—20) остали су недовољно вредновани неки подаци. С тога на овом месту преносимо, у целини, поменути текст: *Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Vism est Caesar Augusto gentem aditu difficillimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriore repulit ripam; citra praesidia constituta. Едино место на Дунаву где Дачани који су укорењени у планинама (Daci montibus inhaerent) доспевају до обале Дунава, у планинском подручју, те ту, где је краљевство краља Kotisa (inde Cotisonis regis imperio), могу прелазити Дунав онде када се он заледи (quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas), налази се у подручју Ђердапске клисуре. Отуда се и не сме искључити могућност да су се бар нека од Lentulovih praesidia налазила у овом подручју. При томе је наравно карактер слоја констатованог на Pontes-u као и обим његовог истраживања још увек недовољан за извођење коначних закључака.*

2. Тек на ову етапу следује период каменог утврђења подигнутог у вези са одбраном Трајановог моста, и чији се настанак и део даљег живота сигурно уклапа у фазу Iб живота на Pontes-u. У вези са каменим бедемом стоји и штетна стаза, у којој се међутим сада са сигурношћу могу констатовати две фазе градње: старија фиксирана доњом и млађа фиксирана горњом подницом. При томе је јасно да горња подница у штетној стази стоји у вези са изградњом потпорног зида. Констатације на сектору источног бедема и капије, потврђују да се ова, каснија фаза изградње штете стазе везује за северијанску епоху, у ранијим извештајима обележену као фаза III⁶. Фазу II, констатована изван утврђења и везана за епоху Марка Аурелија није било могуће документовати на овом, као ни на сектору источног бедема.

3. Следећа етапа, која одговара већ раније констатованим кућама лимитана, обележена је у претходним извештајима као фаза IV, одговарајућа слоју C (Пл. II, IV, делимично Пл. V) и може се овде, само оквирно поделити у две основне етапе према стратиграфији констатованој у источном

профилу квадрата R-S 11—12 (Пл. IV)⁷. Оквирно се може определити у IV—V в. пре н. е., при чему је у ранијој фази овог раздобља, на сектору западне капије изгледа извршено делимично рушење потпорног зида штете стазе. Значајно је међутим да стратиграфска запажања о положају опека са жиговима DRUBETA и DAR DIANA са спољне стране западног бедема каменог утврђења указују на поправку и реконструкцију овог бедема у то доба. Ово је утолико значајније, што, у источном делу каменог утврђења и на северо-источном углу, слојеви везани за лимитанске куће негирају ранији бедем „каменог каструма“.⁸ Ова ситуација индицира значајне промене у обиму и изгледу утврђења, постављајући проблеме чије коначно решење ваља очекивати од даљих истраживања.

4. Горњи слој A из кога су укопане средњевековне куће може се само оквирно везати за средњевековни период, при чему је на овом сектору нејасна ситуација фазе V, равновизантијског периода, јасно издвојене 1980. године на североисточном углу каменог утврђења и потврђене 1981. године на сектору источне капије.

ЈУГОЗАПАДНА УГАОНА КУЛА КАМЕНОГ КАСТРУМА (Пл. VI; сл. 2)

У кампањи 1982. године дефинисана је и југозападна угаона кула, делимично откривена 1980. године⁹. Кула је сачувана само у темељима, а предњи зид је просечен као и код југоисточне куле. И овде ово просецање није последица вађења бедема, већ је то урађено већ у антици. Поставља се питање да ли су на тај начин хтели да негирају употребу куле као фортификације, но због чега је то тако за сада немамо одговор. Кула је димензија $5 \times 4,5$ м споља и $2,3 \times 2,3$ унутра. Темељи су рађени истом техником као и све остале куле.

На овом простору нема остатака утврђења и слојева старијих од каменог логора, какви су констатовани код западне капије.

СТРАТИГРАФИЈА КВАДРАТА G15—G19 (Пл. VII-XI; сл. 3-7)

1982. години истраживан је на сектору источне капије део квадрата G15-19. У питању је појас северно и јужно од централне куле између капије и југоисточног угла каменог каструма, који ширином углавном покрива простор штете стазе између њеног потпорног зида и источног бедема. У источном делу овог појаса, слојеви и објекти били су углавном уништени укопом насталим вађењем источног бедема.

⁵За Лентулову делатност на Дунаву ур. R. Syme, *Danubian Papyrs*, 1971, 40 и д.

⁶М. Гарашанин, Р. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, Ђердапске свеске II, 1980, 26 и д.; 43 и д. (североисточни угао логора).

⁷Ibid. Даља истраживања вршена после 1982. показала су сигурно постојање три фазе лимитанске на Pontesu, од којих најранија није била констатована радовима о којима говори овај извештај. Последња фаза (лимитанска фаза III) поуздано је датирана новчима Теодосија II о којима ће бити говора у даљем излагању.

⁸Ђердапске свеске II, 27.; 43. и д.

⁹Ibid., 41 и д.; 72.

Одмах треба истаћи да су ова истраживања показала сложену стратиграфију са слојевима из IV до средњег века, који су прекривали насып штете стазе и делом се у њега укопавали, а такође су негирали потпорни зид. Ова констатација свакако је од значаја и за познавање фортификације и њеног карактера у касном римском и рановизантијском периоду.

Стратиграфија овог сектора најпотпуније је утврђена у квадратима G16-G18, укључујући ту и денивелацију слојева по вертикалама, која је констатована између простора северно и јужно од средишње куле (Пл. VII).

У оба квадрата површински слој A представља земља тамносиве боје са обиљем шута који је садржао византијски и средњевековни материјал. Због бројних укопа и поремећаја у овом слоју није било могуће извршити прецизније стратиграфско издавање материјала ових епоха. У квадрату G17, источно од профила, констатован је велики укоп нешто светлије боје, слој A1 који је додирао профил, те се у њему манифестовао испод слоја A и обележен је као слој A1. У питању је укоп средњевековне куће која се протезала у квадрате G17 и G18. Северно одатле, добро уочљив у профилу налазио се други велики средњевековни укоп у коме је лежала средњевековна камена пећ 1. Овај укоп пробио је највећим делом слој пуњења лимитанске куће G17/1 а делом и њен под. Слој пуњења куће, слој C чини жута земља са шутом, који је нарочито интензиван при дну слоја. Исти слој протеже се и у квадрат G16, где је боље очуван и претставља пуњење лимитанске куће G16/1. Обе куће припадају најмлађој фази лимитanskog живота на Pontesu, чија је датација поуздано утврђена налазом златника Теодосија II који су нађени код југозападног угла куће G17/1 на нивоу набоја жуте-зеленкасте пескуше на коме је фундиран зид, а у унутрашњости куће (дубина 52, 99).

Како је већ истакнуто у квадрату G17 слој C је јако оштећен каснијим укопима, којим је земља овог слоја прећиена изнад сачуване круне зида лимитанске куће код југозападног и северозападног угла што се добро уочава у профилу. Због овог укопа као и поремећаја проузрокованог укопавањем византијских јама 44°—45° и средњевековног коца (јама 46°) ниво укопавања лимитанске куће G17/1 није могао бити сигурно фиксиран, а делом је сачуван њен под жућкасти набој са шљунком обележен као ниво D који лежи на дубини 52,91 м. Ситуација је јаснија у квадрату G16 код куће G16/1 те се јасно види да је њено укопавање вршено из слоја C, са дубине 53,20-53,25, чијом је земљом такође делом испуњен укоп зграде. Сам укоп овде је прекрiven једним прослојем гара (ниво a), који одговара првобитној површини земље, а у укопу се местимично такође налазе слични прослоји (Пл. VII). Под куће лежи на дубини 52,74 (југ)-52,76 (север) и манифестирује се као набој дебљине 2-3 см. И ова кућа била је оштећена укопом византијске јаме (јама 48°). На истоку, она је делом укопана у насып штете стазе који представља црвена пескуша (слој B).

За исти период везују се и пећи зидане од опека које су констатоване у квадратима G17 (пећ G17/4), G18 (пећ G18/2) и G19 (пећи G19/1-2). Ове пећи пробијају потпорни зид штете стазе а укопавају се у њен насып. У квадрату G18 јасно се види да је укопавање вршено из слоја сиво-мрке земље (слој D у овом квадрату, док је у квадрату G17 укоп делом засекао насып штете стазе (Пл. XI).

Испод слоја E у квадрату G17 у правцу запада, према унутрашњости каменог кастела шире се слој црвенкасто мрке земље слој F.

Стратиграфија у квадрату G18 добро се повезује са ситуацијом у G17 (Пл. VII). У западном профилу овог квадрата такође се издвајају средњевековни и рановизантијски слојеви A и A1, истог састава и изгледа као у G17. Укоп средњевековне куће који ни у овом квадрату није видљив у приложеном профилу, спушта се до нивоа пода лимитанске куће G18/1, који је тиме у знатној мери оштећен. Овај под од сивог набоја видљив је у јужном делу западног профила квадрата на дубини 53.15-53.20 (мрко-жута набијена земља у профилу, Пл. VII). Виши ниво пода у односу на ситуацију у квадратима G17 (дубина 52.91) и G16 (дубина 52.75), објашњава се падом терена у правцу југ-север који је уочљив на овом сектору. У северном делу квадрата боље је сачуван слој С који стратиграфски одговара томе слоју у квадрату G17, али се од њега нешто разликује у боји (мркосива земља). И овде слој С одговара пуњењу укопа лимитанских кућа што се јасно види код боље очуване стратиграфске ситуације лимитанске куће 2. Иако дубље укопана од куће 1, лимитанска кућа G18/2, чији под од сиве набијене земље лежи на дубини 52.85 м, такође припада најкаснијој лимитанској фази. Поред карактера слоја пуњења ове куће (слој C), на ово указује чињеница да је укоп куће делом засекао слој C1.

Под лимитанске куће 1 фундирани су сивој земљи која одговара нивоу g у квадрату G17. Слој испод лимитанске куће 2 овде као и делом у квадратима G17 и G16, у боји и саставу одговара слоју C, (слој C доњи део). У средишњем делу западног профила (Пл. VII), између слоја сиве земље и слоја C, издваја се сиво-жути слој C1 истог карактера као у квадрату G17. Ова два слоја стоје у вези са нивелацијом између старије и млађе фазе лимитанских кућа на овом сектору. Испод слоја сиве земље (ниво g у G17), лежи под лимитанске куће G18/3. Иако се налази на истој дубини као и под куће G18/2, он је према свом стратиграфском положају сигурно старији.

Испод поменутих слојева и пода куће G18/3 протеже се слој D, тамно сива земља са гаром, који одговара слоју E у квадрату G17 и слоју D у квадрату G16.

У западном профилу квадрата F15 (Пл. VIII), који је према линији западних профиле квадрата G16-18 померен за т према истоку, такође је добро уочљив слој A истог карактера као у описаним профилима. У овом квадрату наставља се дубок укоп из слоја A видљив у северном делу квадрата G16 (Пл. VII), који је у том квадрату пресекао оба нивоа лимитанских кућа. Овај укоп доспева до зида штете стазе и у источном делу квадрата G15, западно од профиле F15 обележен је као слој A1. Оба слоја садрже средњовековни и византијски материјал. Слој A1 прекрива међутим делимично сачувану византијску малтерну подницу дебљине 10-15 см. Одмах испод нивоа византијске поднице на дубини 53.35, појављују се укопи двеју лимитанских кућа обележених као G15/1 и G15/2, од којих је прва оштећена укопом византијске јаме (43'); Укопи кућа испуњени су сиво-зеленом зе-

мљом са гаром, а леже у слоју С који овде има карактер мрко-жуте пескуше са интензивним гаром. Земља испод укопа и овде је истог карактера као у делу око и изнад њега те је обележена као слој С. Дно ових кућа лежи на дубинама 52.97-53.07 (кућа 1) и 52.88 м (кућа 2), што упућује на извесно подизање нивоа терена на овом простору.

Слој С испод нивоа лимитанских кућа G15/1 и G15/2 у источном делу терена доспева до насипа штете стазе. Овим слојем прекрiven је ранији ниво лимитанског живота који се манифестишу делимично сачуваним остацима малтерне поднице на дубинама 52.42-52.52 м. Ова је кућа (G15/3) знатно оштећена укопима јама 43; 43a'; 52'-54'. Ниво пода куће одговара нивоу i' у квадрату G16 и прослоју са шљунком у квадрату G17. Куће G18/3, G15/3, керамичка пећ у квадрату G17 и поменути нивои припадају према томе ранијем периоду лимитанског живота на овом сектору.

Ова запажања допуштају, према томе следеће закључке:

1. На сектору источног бедема, на простору између бедема и потпорног зида штете стазе у IV веку извршене су извесне рефекције на фортификационом систему, којима одговара објекат са зидовима од опека прислоњен уз средишну кулу и слој D (G18, G16) и E (G17), добро уочљиви у овим квадратима.¹⁰ За овај период везују се и пећи од опека у квадратима G17-G19, које негирају штетну стазу и њен потпорни зид.

2. Следећу етапу представља најранија фаза лимитанског живота на овом сектору, која у оквиру периода лимитанских зграда на Pontesu, како су то показала каснија ископавања одговара средњој лимитанској фази (лимитанска фаза II). Том периоду припадају лимитанске куће G18/3 и G15/3, керамичка пећ 1 у квадрату G17 и ниво i' (заједно са прослојем шљунка квадрата G17) у G16.

3. Изнад рушевина ове фазе извршена је нивелација, нарочито добро уочљива у квадрату G17, која је постигнута наношењем земље често неједнаког карактера и састава. На изнивелисаном терену подигнути су објекти над касније лимитанске фазе (лимитанска фаза III у целини стратиграфске и културне слике Pontesa). Овом периоду припадају куће G18/1-2, G17/1, G16/1 и G15/1-2, које су већим делом оштећене каснијим укопима византијских јама и средњевековних кућа и пећи.

4. Византијски и средњевековни слој не могу се прецизно разликовати у материјалу, због бројних укопа и интензивних поремећаја. Њихово постојање међутим сигурно је утврђено констатовањем низа рановизантијских јама, као и средњевековних укопа и средњевековном кућом у квадра-

¹⁰У кастелу Hinova на румунској обали који је саграђен веома у време тетрархије, а био у употреби током целог IV века, куће су биле ослоњене непосредно на бедем. Њихова је конструкција нешто боља од оне на Pontesu. Посаду су и овде чинили лимитани. Уп. M. Daivdescu, *Sapaturile arheologice din castrul roman de la Hinova*, Drobeta IV, 1980, 77 i d., Pl. I, III.

тима G17 и G18 која је могла бити јасно издвојена и документована.

Како је у ранијем излагању о стратиграфији већ показано, на сектору источне капије у простору северно и јужно од средишне куле између источне капије и југоисточног угла каменог кастела, откривено је више непокретних објеката: зидане пећи од опека, остаци лимитанских кућа који временски припадају двема фазама и керамичка пећ G17/1. По свом стратиграфском положају са овом пећи су близке и пећи 2 и 3 у квадрату G17.

На овом месту биће сумарно дате основне карактеристике ових објеката.

Зидане пећи (G17 пећ 4 (сл.3) G18 пећ 2 (сл.4); G19 пећи 1 и 2) (Пл. XI) су везане за период који претходи првим лимитанским зградама на овом сектору, које у целини стратиграфске и културне слике живота на Pontesu припадају лимитанској фази II (Пл. VII). Све пећи укопане су у насип штете стазе (слој B) а ослањају се отвором на потпорни зид штете стазе који је на месту отвора пећи пробијен. Укопавање пећи извршено је из слоја D у квадрату G18, што потврђује њихову стратиграфску припадност.

Све ове пећи су потковичастог облика са отвором оријентисаним према унутрашњости кастела. Поред отвора пећи G18/2 и G19/1 налазиле су се мање јаме које су служиле при чишћењу пећи. Калоте свих ових пећи грађене су од ломљене опеке и камена а под од квадратних опека. Такође је у свим пећима под у благом паду (10-19 см) од отвора према задњем зиду. Под пећи G19/1 био је оштећен. Ниједна пећ није дала никаквих покретних налаза.

Лимитанске куће (Пл. IX). У обе фазе заступљене на сектору источне капије лимитанске куће и друге градње (пећи) негирају штетну стазу, у чији се насип укопавају, и њен потпорни зид. У простору дуж источног бедема ове куће су поређане у правилном реду, што је нарочито уочљиво, код зграда касније фазе (куће G15/1-2, G16/1; G17/1, G18/1-2). За жаљење је што је источни део ових кућа уништен укопом вађења бедема те се не може тврдити да ли су куће допирале директно до бедема без обзира на питање да ли се он у ово доба још налазио у функцији.²¹

Ранијој лимитанској фази (лимитанска фаза II) припада кућа G18/3 од које је сачуван део пода и под куће G15/3 који је јако оштећен каснијим јамама.

Каснијој фази припадају следеће куће (Пл. IX): **кућа G18/2.** Под куће чини набијена сива земља на дубини 52.94. Он је делимично сачуван и претставља горњу површину сиве земље која чини део нивелације између ранијег и млађег лимитanskog нивоа. Такође је сачуван јужни зид куће са грађен од необрађеног и притесаног камена, делом и сполија и фрагмената опеке. Зид на истоку доспева до насипа штете стазе (слој B) и делимично се укопава у њега. На томе месту има се утисак

²¹M. Vasić, *Nalaz solida Teodosija II u kastrumu Pontes, Numizmatičar 6, 1983, 99 i d.*

да је зид скретао према северу или је очуваност недовољна да би се извели сигурнији закључци. Дужина сачуваног (јужног) дела зида у квадрату износи 41.10 м. Северни део куће био је оштећен укопом средњевековне куће.

Кућа G18/1 припада истом периоду. Њен под истог карактера као под куће 2 лежи у профилу на дубини 52.15—52.20. Својим северним делом укопава се у слој C1, а источним у штетну стазу. Добро је очуван њен северни зид паралелан са јужном зидом куће G18/2 чија укупна дужина (са прекидима) износи 4.65 м. Поред северног зида, приближно у средини куће било је укопано огњиште.

Кућа G17/1. Упркос знатним оштећењима њене унутрашњости (укоп средњевековне куће) средњевековни укоп са каменом пећи 1, јаме 44'—46', очуваност северног и јужног зида допушта утврђивање њене дужине — 6.70 м док је очувана ширина (источни зид је уништен укопом код бедема) 4.50. Западни зид куће лежи непосредно у профилу G17, тако да су сигурно сачувани северозападни и југозападни угао. Како је већ истакнуто ниво укопавања куће није било могуће установити. Делимично сачувани под од жуте набијене земље (ниво d) лежи у унутрашњост куће на дубини 52.91. Сами зидови грађени су слично онима куће G18/2, при чему пада у очи да је ломљена опека коришћена при дну темеља. Испод зидова конституована је дренажа од шљунка. На угловима су били постављени већи камени блокови који су лежали на набоју жућкасто зеленкасте пескуше. На том набоју, код југозападног угла, са унутрашње стране куће на дубини 52.99 откривени су златници Теодосија II. Код северозападног угла налазили су се остаци јако оштећеног огњишта. У штуке куће нађено је и обиље фрагмената сагорелог лепа, који се под дејством високе температуре делом претворио у згuru. То очигледно показује да је зграда страдала у интензивном пожару и да је горњи део конструкције био од дрвета и земље.

Кућа G16/1 (сл. 5) лежи паралелно са кућом G17/1 и мање је оштећена те је јако укопавање из слоја C јасно уочљиво. Ово укопавање почиње на дубинама 53.20-53.25, док под куће лежи на дубинама 52.74-52.76. Кућа је неправилно овалног облика са димензијама 5.40 (север-југ очувано у квадрату). Под куће пробијен је јамом 48. Испод највећег дела пода, повучено од западног профиле, налазило се подрум који се на западу ослања на очувани део потпорног зида штете стазе, док је на истоку кућа делом укопана у насип агера. Дно подрума сезало је до дубине 52.15. Конструкција подрума била је ојачана колем. Карактер ове зграде и њена конструкција и план можда указују на посебну намену.

Кућа G15/1 делимично лежи у откопаном квадрату. Пробијена је византијском јамом 43'. Њена највећа дужина у квадрату износи 3.75 м (север-југ). На јужној страни делом је сачуван зид од необрађеног камена. Под куће чини жута набијена земља са местимично сачуваним запеченим површинама. Он лежи на дубинама 52.97-53.07 м

Kuha G15/2 својим стратиграфским положајем и карактером пуштења везује се са претходним објектом. Оријентисана је у правцу север-југ а њене димензије у ископаном делу квадрата износе 4.50×2.50 м. Дно укопа је на $52.67-52.88$ м. На овој последњој коти сачувана је мања површина запечене земље.

Керамичка пећ G17/1 и лимитанскe пећи G17/1 и 2.

Керамичка пећ 1 налази се у квадрату G17 и стратиграфски припада ранијој лимитанској фази на овом сектору (лимитанска фаза II).

Керамичка пећ (Пл. X; сл. 6-7) је у источном делу незнатно оштећена укопом вађења бедема. Калота пећи се највећим делом обрушила на њен горњи решеткасти под који је због насталог пристиска делом угнут. Овај под био је подупрт ступцим који је лежао на доњем интензивно запеченом поду од премаза. Стубац је постављен нешто екцентрично. Његов горњи део чине две опеке везане глином, које почивају директно на насатице постављеним опекама. Унутрашњост постамента је шупља и испуњена земљом. Зид пећи која је у основи кружна чине вертикално, насатице постављене тегуле чије су спојнице премазане глином. Изнад тегула био је постављен ред черпића. На јужном зиду пећи налазио се отвор који је запуштен једним каменом. Калота на унутрашњој страни носи трагове јаке дрвене арматуре. Ложиште пећи било је на северозападној страни. Отвор између пећи и ложишта грађен је опекама на испуштање редова и полуобличасто завршен. Дно ложишта такође је запечено. Како је већ речено сама пећ је укопана у црвену пескушу наслипа штете стазе, док приступ пећи, према ложишту чини укоп испуњен сивом земљом делом интензивно мешаним са гаром, који води до ложишта, а пресекаје потпорни зид штете стазе. Пречник пећи износи 1,50 м.

У пећи је нађена већа количина керамичких судова што ће знатно допринети бољем познавању инвентара лимитанске фазе II.

Пећ G17/2 која лежи испод лимитанске куће G17/1 налази се у слоју C1 а пресечена је укопом керамичке пећи 1. Пећ G17/3 чија је стратиграфија иста затвара приступ керамичкој пећи. Све ове пећи припадају истом периоду са мањим хронолошким разликама.

Налаз солида Теодосија II

У квадрату G/17 на поду куће 1 нађени су 1982. године пет комада солида Теодосија II. Овом налазу писано је детаљније на другом месту¹¹, тако да овде не бисмо улазили у детаље. Напомињемо да се налаз завршава комадима из 443. године. У поменутом чланку изнета је хипотеза да је у нашем делу подунавља поред хунског похода 441. године био и други поход током 443. године, када је дефинитивно уништен и опустошен део дунавског лимеса од Сингидунума до Рацијарије или Нова. Поход Хуна 447. године би у том случају био везан искључиво за Мезију секун-

ду и Тракију. Разматрајући поново ово питање чини нам се да је ова хипотеза могућа и за сада остављамо при 443. години као години дефинитивног уништења лимеса Мезије Приме и Дакије Рипенсис средином V века.

Друго питање које је дотакнуто у раду је питање лимитана. Откривене куће и други покретан материјал недвосмислено говоре да се римска култура меша с културом федерата примљених у римску војску. Делови фортификације IV и V века такође говоре да је Pontes задржао место међу војним утврђењима на лимесу. У раду о налазу изнето је мишљење да налаз представља donativum у вези датума ступања на престо Теодосија II, пошто је он 443. године славио 42-годишњицу доласка на престо; donativum такође стоји у вези с војском.

У раду у „Нумизматичару“ није изнето о којој војној јединици може да се ради. Стога бисмо овде напоменули да је вероватно у питању део Legio XIII gemina, јер Notitia dignitatum, or. XLII, 35 бележи да се у Transdroteti налази praefectus legionis terciadecimae geminae. Transdroteta може да се идентификује само с Pontesom, те претпостављамо да је и у време Теодосија II у Pontesu био део ове легије.

Архитектура (Пл. I, XII, XIII, XIV, XV, XVa, XVI, XVII, XVIII, сл. 8-9)

У току ове две кампање источни бедем је истражен целом дужином, тако да су ухваћени сви елементи, битни за његово грађење. На бедему су посебно истражени: капија (porta principalis dextra), средишња кула између капије и југоисточног угла и југоисточни угао. Између капије и средишње куле констатован је део зида који је био управљан на унутрашње лице бедема (Пл. XII). Тешко је рећи да ли је он био зид још једне куле или потпорни штете стазе, јер нисмо констатовали никакву другу везу овог зида, те о њему не може ништа прецизније да се каже. У његовој близини, али са спољне стране бедема констатован је призидани широки темељни зид који иде према истоку. Судећи према слојевима изнад њега може да се претпостави да се ради о касноантичкој, истуреној кули. Ископавања овог објекта остављена су за 1983. годину.

а) *Источни бедем* је нешто боље сачуван него северни и западни, тако да су местимично сачувани и делови изнад темељне зоне, али нам ипак недостају подаци о томе да ли су у каснијим периодима вршene некадне рефекције и на ком делу.¹² У градњи темеља Трајановог каменог каструма примењене су две технике. Најнижа зона рађена је тако што су на кратком размаку побијени шипови у два паралелна реда између којих је у темељни ров убациvana маса „бетона“ (opus coementicium).

¹²Током кампање у 1981. години сигурно је утврђено да су бедеми поваћени у најновије време (изгледа после II св. рата), јер су између блокова у северној кули и у штути од вађења, нађена мала длета начињена од завртања за прагове железничке пруге.

На овако урађеној стопи зидана је друга темељна зона која се састоји од крупно ломљеног камена и речних облутака везаних јаким кречним малтером. На овој подлози гради се сокл од квадера пешчара, а изнад њега је надземни део зида, исто тако грађен од квадера пешчара, са спољње стране, док је с унутрашње грађен од ломљеног камена због штедње, јер се на њега непосредно наслан је agger. Између ова два лица убацује се ломљени камен везан малтером.

У обе кампање је и на источном бедему несумњиво пронађена штетна стражарска стаза првобитног каменог логора. На основу пружања првобитног наслипа стазе може да се закључи да су куле капије и средишња кула биле њоме делимично обухваћене. У другој фази логора, коју везујемо за период Северног крајем II и почетком III века, стражарска стаза је преправљена тако што је на 3,5 м од првобитног бедема постављен према унутрашњости логора потпорни зид ширине 85 см. (уп. и стратиграфију код западне капије). Овај зид је органски везан за млађу унутрашњу кулу на североисточном углу (описану у извештају за 1980. годину), а прислања се на углове северне и јужне куле капије и није с њима органски везан. Потпорни зид је грађен од ломљеног, притесаног камена везаног малтером. Између два лица зида убаџиван је трпанац. У тренутку грађења овог зида, на стару штетну стазу ставља се слој малтера као подлога за нову, доста повишену штетну стазу. Она у овој фази прекрива соклове и делимично надземни део Трајанових кула, што је сигурно утврђено код јужне куле источне капије.

б) *Porta principalis dextra*: (Пл. XIII) капија се по својим општим карактеристикама не разликује од две досада откривене (porta praetoria i porta principalis sinistra). Формирају је две квадратне куле које су увучне према унутрашњости каструма и сасвим незнатно излазе из равни бедема. Сам улаз је брањен испустима на угловима кула, који чине prorugnakulum. Спољње димензије кула су $5 \times 4,7$ м, а унутрашње $2,3 \times 2$ м. Димензије зубаца су: дужина 1,5, ширина 0,65 м. Ширина улаза је 3,2 м, а ширина prorugnakuluma је 4,6 м.

Карактеристично је грађење кула. У темељну јamu стављане су талпе за шаловање (као код моста и западне капије). Са спољње стране, темељ је рађен у техници opus coementicium, док је с унутрашње рађен од ломљеног камена. На северном зиду северне куле опажа се да је дошло до клизања opus coementicium и настали отвор је затворен ломљеним каменом. На први поглед добија се утисак да се ради о две фазе градње, но то сигурно није случај.

Надземни делови зидова су, као и бедем, са спољашње стране били обложени квадерима пешчара, док су унутрашња лица била од ломљеног, притесаног камена. Надземни делови су стајали на соклу (дубина 52,53). На јужној кули је делимично, а на северној у потпуности сачуван праг (дубина 52,55). На њему се уочавају удубљења за багламе дрвених врата.

На унутрашњем зупцу северне куле капије налази се *in situ* камени блок профилисан на бази.

ц) *Средишња кула* (Пл. XIV, XV, сл. 8): кула је грађена на потпуно исти начин као и куле капије и сасвим је јасно да је с њима истовремена. На кули се не опажају никакве касније рефекције, али се у унутрашњости куле на прелазу из темеља у надземни део налази јак шут од квадара и ломљеног камена везан малтером.

За западни зид куле прислања се конструкција од два паралелна зида постављена управо на кулу, а на њих се управо постављају још два зида. Колико може да се утврди ова конструкција није прелазила ширину куле. Зидови су рађени од опека уливених у кречни малтер, а простори између зидова и куле били су испуњени ситнијим ломљеним каменом уливеним у јак кречни малтер. Простор између два паралелна зида био је пресвођен. Намена ове конструкције није сасвим јасна. Могуће је да је служила као нека платформа (за ратне справе?) или као нека врста куле. Ови зидови су негирани кућама краја IV века у јужном делу, а у северном делу правца исток-запад који се такође прислања на западни зид куле (G 16, зид 1) (Пл. XVa). Овај зид је једним делом фундиран на зиду од опека, а у источном делу на шуту и крупном ломљеном камењу, а у горњим зонама је по свој прилици био рађен у техници opus mixtum. Сада се опажа само један ред опека као либажни слој, изнад кога су редови ломљеног камена, притесаног и везаног кречним малтером. И овај зид је негиран кућом с подрумом у кв. G, F/16.

У овом тренутку не може да се изврши сасвим прецизно датовање зидова. Сасвим је сигурно да зидови под углом, зидани опекама, леже на стражарској стази II—III века и негирају потпорни зид штете стазе. По начину зидања одговарају технички зидања краја III и почетка IV века. Техника зидања зида који их негира карактеристична је за пуни IV век. За сада бисмо остали само код ове релативне хронологије.

д) *Југоисточни улаз* (Пл. XVI; сл. 9): ископавањем квадрата H, G/19 и 20 откривени су скретање бедема и југоисточна угаона кула. Темељи бедема су у овом делу укопани знатно дубље него на другим местима због депресије у кв. G/18 и 19. Угаона кула Трајанове градње је веома оштећена, нарочито њен предњи део и то вероватно још у антици. У северном углу куле сачуван је део малтерне поднице на дубини 50,21. На овом делу врло

добро је сачуван млађи потпорни зид штете стазе, који је овде ископан до темеља (дно темеља на дубини 51,00), грађен као и у осталом делу од ломљеног притесаног камена везаног малтером. На лицу према унутрашњости каструма откријен је мали сокл. Зид је везан за млађу кулу која је била повучена нешто према унутрашњости у односу на Трајановску кулу. Од млађе куле нађен је само северозападни темељни зид чија је сачувана круна на дубини 51,56 и мали део малтерне поднице на дубини 51,27. Све остало је уништењено (Пл. XVII). Изнад сачуваног зида млађе куле налази се слој растреситог шута и земље, а на том слоју је фундиран каснији зид који затвара настalu брешу на бедему. Темељ зида прислања се на угао потпорног зида штете и укопан је у њу, а рађен је од неуредно сложеног ломљеног камена и опека везаних јаким кречним малтером. На овом темељу је грађен зид од опека који је у основи имао троугаони отвор (за изливавање отпадних вода?) (Пл. XVI-II). Зид је померен према углу каструма у односу на млађу кулу, тако да њена сачувана круна служи као сокл зиду од опека. Зид од опека је грађен на исти начин као и поменути зидови од опека код средишње куле. Овде се врло јасно види да је грађен у време када је каструм II—III века био запуштен и у рушевинама што би оправдавало нашу датацију ових зидова у прву трећину IV века. Нажалост, слој око зидова на југоисточном углу је веома поремећен рановизантијским и средњовековним јамама, а и део зида од опека је био пробијен средњовековном јамом тако да не можемо са сигурношћу да вежемо никакав покретни материјал за зидове од опека. Нешто је бољи случај с потпорним зидом штете и млађом кулом, јер у слојевима који се везују за сокл потпорног зида нађен керамички материјал који сигурно припада крају II до средине III века, иако су и ови слојеви пробијани јамама. У сваком случају, материјал није богат јер је око бедема свакако ишао intervalum.

Јужни бедем—рота decumana (Пл. I, XXI, XXII, XXIII; сл. 10-11)

Архитектура

Да бисмо добили комплетан габарит каструма, у кампањи 1982. године отворени су квадрати M, N/19, 20, где је претпостављено да се налази porta decumana. Због извесног померања мреже у 1981. години, ухваћена је западна половина капије из Трајановог времена и касноантички додатак (кула или пропулакулум) који је затворио првобитну капију. Од куле Трајанове фазе према западу ухваћен је и део јужног бедема, знатно оштећен вађењем камена.

Западна кула порте декумане сачувана је само у темељној зони, док је надземни део потпуно скинут (можда већим делом још у касној антици) (Пл. XXI; сл. 10). Темељ је рађен у технички опус coementicium. Према отвору капије налазе се зупци који затварају пропулакулум (делимично су откриви и зупци источне куле). Димензије куле

су: дужина 5,25, ширина (без зубаца) 2 м. Ширина улаза у капију је 2,70 м. Унутрашњи део куле је дosta неправилно изведен и вероватно је тек у надземном делу исправљен овај недостатак. Калдрма у капији је уништена тако да овде немамо сигурну коту via decumane кроз капију.

С јужне стране на првобитну капију призидана је кула димензија $8,30 \times 4,30$ m; унутрашњост $4,50 \times 2,15$ m, која затвара улаз у ранију капију. Кула је сачувана у темељној зони, с малим траговима надземног дела рађеног од опека. У темељу је примењена техника opus coementicium, али нешто другачија него у време грађења првобитног каменог логора. Гранулација камена је знатно већа, није употребљено шаловање и темељ је рађен у више слојева. (Пл. XXII; сл. 11) Западни темељни зид био је пробијен и извршено је накнадно пломбирање у технички opus mixtum (Пл. XXIII). Источни зид је изгледа поново грађен, такође у технички opus mixtum. Очуване круне су између кота 51,31 и 51,88, а дно темеља је на 49,93 просечно. Начин грађења opus mixtum потпуно одговара поменутом управном зиду на средишњу кулу источног бедема.

На јужном зиду куле налази се веће оштећење, зид је био пробијен и само делимично затворен штотом. Могуће је да је овде направљен лагум којим су опсађивачи могли да прору у логор.

У северном делу ископа констатована је дебела малтерна подница која је прекривала темеље раније порте декумане и свакако припада касноантичкој фази. Њена кота је на 52,59.

Овај призидани део не можемо још да дефинишијемо као кулу или пропулакулум касноантичке капије, јер немамо довољно елемената за реконструкцију касноантичког утврђења. Могуће је да је у једном моменту цео стари габарит логора био утврђен у касној антици, а да је у некој доцнијој фази био смањен на само једну четвртину логора. Тада би призидани део код порте декумане могао бити угаона кула. У профилу иза рота decumana види се укоп који индицира вађени зид, али за сада не можемо ништа прецизније да кажемо.

Битна је чињеница да су први пут у кампањи 1982. године откривили делови фортификације који могу да се вежу за IV век, и за коју досад нисмо имали елемената, те смо претпостављали да се касноантичко утврђење налазило на другом месту.

Други важан податак који смо добили овим ископавањима су коначне поуздане димензије логора: у правцу исток-запад 130 m, а у правцу север-југ 125 m, тако да захватава површину од 1,6 ha, што би опет одговарало смештају једне cohors quingenaria.

Стратиграфија иза источне капије (Пл. XIX-XX; сл. 12-19)

Стратиграфска ситуација иза источне капије разматрана је на комплексу квадрата F/11, 12, 13 и G/12, 13. Комбинацијом основа квадрата с профилима могуће је да се добије следећа слика:

1. Средњовековно насеље, које је констатовано на падини северно од каструма протеже се делом и дуж источног бедема, иако оно није констатовано у квадратима непосредно уз северни бедем. Не улазећи на овом месту у детаљнија разматрања о средњовековном насељу, можемо само да укажемо на чињеницу да се између овог дела насеља и оног на падини налази некропола која се развија око северног и делом источног бедема каструма, са спољне стране. Средњовековне куће с огњиштима констатоване су у кв. F/12 и F/13 на коти сса, 53,40, а у кв. F/11 констатовано је веће огњиште. У кв. G/12 и делимично у G/13 откријен је већи број јама са средњовековним материјалом. Ниво кућа је прекривен слојем тамно сиве земље (слој A), а укопан у слој светлије сиве земље (слој B). Средњовековном слоју припада и зид констатован у кв. F/11, правца исток-запад, чија очувана круна почива непосредно испод површине (слој A — кота 54,29), а завршава се на коти 53,99. Зид је рађен од опека везаних дебљим фугама кречног малтера.

У кв. G/13 откријене су две оставе. Једна је садржавала бронзану кадионицу (кота 53,77), гвоздену узенгију, гвоздене српове и гвоздену копчу за појас.¹³ Дно оставе је на 53,65 (сл. 12, 13, 14). Друга остава је откријена у неоштећеном питосу (сл. 15, 16), in situ, и састојала се од бронзане кадионице и бронзаних копчи за корице књиге.¹⁴ Усна питоса је на коти 54,03, а дно на 53,66. Обе оставе могу да се вежу за нивое откријене у кв. G/12 (ниво с: 53,86; ниво д: 53,88; ниво е: 53,85 до 53,90; ниво ф: 53,88) око којих су откријене веће групе ломљеног камена (кота ± 54,15). Овакве групе откријене су у кв. G/13 у нивоу оставе (група код питоса на коти 53,74; група код прве оставе 53,80).

Резимирајући речено дошли бисмо до закључка да се поред зида од опека формира средњовековни ниво са стамбеним објектима који су нешто ниже укопани од самог зида, а у непосредној близини се закопавају две оставе.

¹³За бронзану кадионицу нисмо могли да пронађемо сигурне аналогије. За узенгију су најближе аналогије код: А. Н. Кирпичников, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII в.в.*, Археология СССР Е 1-36, 1973: хронолошка таблица на стр. 89 и 92; Т. XIV, 11 и 12. J. Hampel, *Altstädtler des frühen Mittelalters in Ungarn*, 1905; Monaj, Т. III, Taf. 384/11; Т. II, str. 551 i d. На страни 553 датује гроб у IX—Х век; доста блиска аналогија и у некрополи у Regöly: Т. I, 228, Abb. 524. За српове немамо сигурних аналогија. Гвоздена копча није хронолошки осетљива, али напомињемо да су сличне нађене у Јакимову и датоване у IX—Х век: А. Милчев, *Раносредновековни Български наклади и кръстове — Енколпииони*, Археология, 1963, 3, 27-37, сл. 14.

¹⁴За кадионицу је најближа аналогија раскошна кадионица из Старе Врлике, K. Vinski, Starohrvatska proučjata III ser. 6, 1958, 95 i d; Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arh. muzej Zagreb*, 3. ser X-XI, 1977-78, 162-3; 164; Т. IX. За копче директна аналогија је из Јакимова код Михајловграда, чак се добија утисак да су из истог калупа: А. Милчев, loc. cit., 34-35, сл. 13; Исти, *Zur Frage der Materiellen Kultur und Kunst der Slaven und Protobulgaren in den bulgarischen Ländern während des frühen Mittelalters (VI—X Jh.)* I Miedzynarodowy Kongres archeologii słowiańskiej, Т. V, Komunikaty, сепарат без године издања, сл. 14. На стр. 51 аутор каже да би Јакимово ишло у VIII—IX в.

2. Дно претходног нивоа лежи на слоју светло сиве земље (слој B) чија је горња ивица на коти ± 53,80, што би одговарало и коти на западном профилу кв. F/12 (Pl. XIX, ± 53,74). Овај слој је слој Castrum Pontes од кога је у овом делу остао само фрагмент зида I у кв. G/12. Зид је рађен од секундарно употребљених квадера и ломљеног камена у технички сувозиди. Сачувана круна зида је на коти 53,98, а дно зида је на коти 53,38. На овој коти је и праг отвора на зиду. Ова кота одговара дну слоја B на западном профилу кв. F/12 (53,39—53,19) са великим укопом од коте 53,04), а овом нивоу одговара и ниво гарежи на профилу (кота 53,44 до 53,24). Осим тога, у средини кв. G/13 откријен је део малтерне поднице чија је кота 53,39 што несумњиво показује крај слоја B. Овом, рановизантијском слоју, припада у низ јама за отпатке у кв. F/3 и Г/12, са материјалом који може сигурно да се веже за VI век.

3. У извештају о ископавању у 1980. години речено је да су констатована два слоја кућа грађених од слабијег материјала. Оба слоја страдала су у пожару. Током ископавања у 1981. години ова констатација је сасвим потврђена у квадратима иза источне капије. Оба ова слоја су констатована и код североисточног угла у кв. F/9.

Испод рановизантијског слоја налази се слој компактне жуте или сивожуте пескуше помешане с гаром (слој C). Овај слој лежи на првом нивоу зграде. Најбоље очувани остаци зграде откријени су у кв. G/13 (кућа 3) (Pl. XX). Кућа је страдала у пожару, тако да су зидови запечени. Зграда је нивелисана и горњи део лепа коришћен је као подлога рановизантијског слоја (кота 53,39). Откријен је само мањи део зграде, јер се она пружа у кв. H/13. На источном зиду налазио се отвор за врата. Ископавање је показало да је на набијену подлогу од земље стављан ред ломљеног камена и опека (као сокл, јер се у каснијим кампањама показало да се испод пода налази подрум), а надњим зграда је грађена дрвеним гредама које су већеватно биле облепљене блатом (судећи према лепу, мада на њему нису нађени отисци греда). Кота пода куће је на 52,79. У истом квадрату откријени су остаци још три куће (Pl. XX). Коте темеља су: кућа уз северни профил 52,75—53,00; кућа уз источни профил 53,03; кућа уз јужни профил 52,90. Посматрајући распоред ове четири куће добија се утисак да су биле распоређене око четвртог дворишта. Кућа уз северни профил се протеже и у кв. G/13, где су управно на јужни профил откријена три паралелна зида чије су очуване круне на котама: зид III — 53,31; зид IV — 53,25; зид V — 53,29. Зидови су грађени у технички сувозиду, од ломљеног камена и фрагмената опека. И ови зидови су практично темељи (сокл) за дрвене греде чији су угљенисани остаци сасвим јасно виде у јужном профилу кв. G/12. Северни зид ове зграде уништен је укопавањем рановизантијских јама.

Осим ових, откријена је делимично зграда у кв. F/12, уз западни профил (Pl. XIX). Источни

зид зграде (коте 52,96—52,84) био је грађен од лољеног камена и квадера, а на два метра источно од њега откривен је део паралелног зида (круна на 53,07) (сл. 17). Зид уз западни профил затвара простор попложен опекама које су за подлогу имале слој шљунка (кота шљунка 52,99; дебљина слоја сса 10 см.). Овај под је према југу прекинут каснијим јамама и укопима, али се наставља ближе југозападном углу квадрата и овде је на коти 52,90. Овај под се наставља и у квадрату G/12.

Над остацима поменутих кућа у свим квадратима формира се слој С, који је практично слој рушења и засипања ових кућа. Како је напред ређено, први слој кућа грађених од лаког материјала формира се на котама између 53,07 и 52,75.¹⁵ У кв. G/13 поред куће уз северни профил нађен је *in situ* лонац од печене земље (сл. 18) који по својим карактеристикама иде у крај IV и почетак V века¹⁶. У једној јами поред куће откривени су коштани чешаљ и коштана правоугаона плочица (оплата). Јама је средњовековна, али је прошла кроз старији слој те су се ова два предмета задржала у њеним зидовима. По својим карактеристикама оба коштана предмета оквирно иду од друге половине IV до у V век¹⁷. (сл. 18)

Горњи ниво кућа формира се на слоју рушења претходног нивоа (слој F на западном профилу F/12) (Пл. XIX). Од овог, ранијег, нивоа зграда истражени су остаци у кв. F/12, док су у квадратима G/12 и 13 ископавања у 1981. години заустављена на овом нивоу и настављена су на овом месту у 1983. години (када је потпуно потврђен овај ниво кућа у целом квадрату). У кв. F/12 испод млађег пода уз западни профил откривен је старији под од опека (кота 52,71) исто тако са супструкцијом од шљунка дебљине сса. 10 см (ниво b' — кота 52,64). Овом поду припада зид III управан на западни профил (круна на 52,64) који се продужава и у кв. G/12 (круна на 52,74).

Уз источни профил кв. G/13 заглачавањем основе откривен је ниво интензивне гарежи и угљенисане греде које би припадале овом, старијем нивоу кућа. У овом нивоу откривена је брон-

¹⁵Ова разлика од 32 см не треба да збуњује јер се ради о простору од 400 m².

¹⁶Суд је рађен од слабије пречишћене земље, на спором витлу, црвено мрке боје печења. На усни има сасвим мали траг глеђи. По својим карактеристикама (осим глеђи) и по типу највише се приближава лонцима који су налажени у оквиру некрополе културе Sintana de Mures, — Tcherniachov: Gh. Diaconu, *Tirgsor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, 1965, гроб 42 и гроб 69 оба датована у IV век. За датовање ове фазе некрополе в. на стр. 49 и д.

¹⁷За коштану плочицу нема ближих аналогија. За коштани чешаљ најближе аналогије се налазе у кругу културе Sintana de Mures — Černjajov: Gh. Diaconu, op. cit., гроб 42, гроб 78, гроб 105. На стр. 104 аутор каже да се на основу стратиграфске ситуације и на основу инвентара коштани чешаљеви датују у другу половину IV века. L. Barzu, *Continuitatea populatiei autochtonie în Transilvania în secolele IV—V*, 1973, Pl. XXXV, 1, 2, 3. На стр. 74 аутор сматра да се коштани чешаљеви са звонастом дршком јављају и после 400. године. C. Blosiu, *Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Letani* (Iud. Iasi), Arch. Moldovei, VIII, 1975, 203 i d.; fig. 6/1, fig. 8/14, fig. 15/4. Аутор датира чешаљеве у крај IV века.

зана фибула (сл. 19) која би, према аналогијама, ишла од средине IV века до почетка V века¹⁸.

Посматрајући оба нивоа кућа, можемо да дођемо до закључка да између пропasti првог и формирања другог нивоа није протекло много времена. На ово насе наводе следеће чињенице: релативно танак слој између два нивоа (око 40 см) састављен од шута од рушења, исти начин градње, и што је још важније, исти распоред кућа, што све говори да је непосредно по уништењу доњег нивоа у пожару, извршена нивелација и на њој формиран нов ниво кућа који је исто тако страдао у пожару. Ова стратиграфска ситуација потпуно одговара стратиграфској ситуацији какву имамо у квадратима F/G/15—19, а и покретни налази, посебно налаз солида Теодосија II, временски одговарају налазима иза источне капије.

4. У кампањи 1981. године копано је испод старијег нивоа кућа само у кв. F/12, где се дошло до здравице (Пл. XIX). У овом квадрату ниво кућа лежи на слоју F1 који се формирао од коте 52,69 до коте 52,54—52,29. У јужној половини квадрата овај слој лежи на нивоу а' — набијеној зеленкастој пескуши (кота 52,49—52,39, дебљине сса. 10 см.). Слој F1 са нивоом формира се непосредно иза источне капије. Из његове основе укопане су неколико јаме испуњене mrком земљом раније штетне стазе. Материјал који је у њима нађен, као и керамика из слоја F1 везује се оквирно за сам крај III и почетак IV века. У кв. G/12 констатована је источна фасада horgeuma (мањи део). Зид је солидно грађен од ломљеног камена везаног кречним малтером. На спољњој страни фасаде налазе се три пиластра. Очувана круна зида је на коти 53,52 и 53,37. Током ове кампање није се дошло до темеља. У унутрашњости horgeuma налази се малтерна подница од кречног малтера мешаног с туцаном опеком. Кота пода је на 52,62. Под је на више места пробијен византиским јамама, а уз унутрашње лице зида констатован је под од опека (коте 52,55 и 52,60) који припада старијем слоју кућа. Поменути зид III млађе лимитанске куће лежи на слоју који затвара малтерни под horgeuma, а зид horgeuma је у овом делу сравњен до нивоа пода лимитанске куће. Ово јасно говори да horge-

¹⁸Gh. Diaconu, *Über die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien*, Dacia N. S. XV, 1971, Taf. VIII, по. 5, 6; на стр. 253 ставља их између 250. и 400. године и сматра их готским. Нешто даља аналогија W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, 1975, кат. пг. 206 (Taf. 28, п. 61); на стр. 85/6, у коментару, датује овај тип од средине III до краја IV века, с напоменом да је најача концентрација у првој половини IV века. L. Barzu, op. cit., Pl. XXIV, 1; она сматра да овај тип фибула прелази и у почетак V века. C. Blosiu, loc. cit., fig. 33/4, fig. 22/5, fig. 20/3. Аутор их ставља у другу половину IV века, но напомиње да су у Мађарској ове фибуле датоване и у почетак V в. (M. Párducz, *Archaeologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*, Acta Arch. Hung. XI, 1959, 374-375, pl. XVIII, 1-4). Gh. Diaconu, Tirgsor, гроб 1, 42, 45, 69. На стр. 142 оквирно их датује у крај IV и почетак V века. Све наведени типови фибула (осим из Lauriacum) припадају култури Sintana de Mures. Све наведене аналогије у напом. 16, 17 и овој указују да је на Pontesu у другој половини IV в. постојао западно готски — сарматски елеменат, носилац културе Sintana de Mures — Černjajov, али који је доласком у римски каструм претприео утицај римске културе.

ум није више функционисао у време лимитанске фазе II и III.

Према котама, дубина малтерног пода horgeuma одговара дубини нивоа а' у кв. F/12 (разлика је 13—23 см) тако да су вероватно временски блиски. Horgeum практично прелази преко раније via principalis и затвара пут према источној капији.

5. У кв. F/12 испод слоја F1 и нивоа а' налази се слој G чије су горње коте 52,29 и 52,39, а доње 52,19 и 52,34 (Пл. XIX). Општа карактеристика доњих слојева је да су они у кв. F/12 релативно равни, али се пењу према северу, односно кв. F/11. Овде треба узети у обзир два момента. Прво, кв. F/12 налази се на правцу via principalis; друго, овде је почињала штетна стражарска стаза иза бедема која је делимично обухватала куле капије. На западном профилу кв. F/12, 11 јасно се уочава слој I (набијена пескуша која је у паду од севера према југу; горња кота 52,34) и овај слој би свакако припадао штетној стази првобитног каменог логора. Изнад овог слоја саграђена је нова штетна стаза (слој H) од набијене црвенкасте пескуше. И овај слој је у паду од севера према југу, што би вероватно била последица закошавања штетне стазе према унутрашњости каструма. Горња кота слоја H је 52,59, а у кв. F/12 спушта се до 52,34. У кв. F/12 слој H је изнад нивоа паљевине (ниво d' — кота 52,14) и прекрива га. Ниво паљевине је по свој прилици из времена првог каменог каструма. У кв. f/11 у слоју H је фундиран темељ унутрашњег бедема, односно потпорног зида штетне стазе, и они су истовремени. У кв. F/11 и F/9 нова штетна стаза је фундирана на слоју малтера (F/9: кота 52,06; F/11: кота 52,37). У кв. F/9 испод слоја нове штетне стазе откривена је јама 22' која би била истовремена с изградњом стазе. Горња ивица јаме 22' је на коти 51,98. У њој су нађени бројни уломци керамике и ватром деформисане опеке¹⁹. Карактеристике керамике говоре о периоду II—III века. Тиме се добија и приближен датум изградње нове штетне стазе, крај II — почетак III века.

Изнад слоја H у кв. F/11, 12 формира се слој G (коте 52,39—52,29) (Пл. XIX) с врло мало покретног материјала. Но, у кв. F/9 иза потпорног зида констатован је велики укоп-депонија који почиње на коти 52,22 с доста керамике и поломљених опека, тегула и имбрекса. Јасно се уочава да овај материјал није употребљаван, већ су то отпади настали током градње. Керамика из овог укопа је из III века, те бисмо на основу тога могли и слој G у кв. F/12 да датујемо у исто време.

Резимирајући досад речено стратиграфија у делу иза источне капије даје следећу слику²⁰ (Пл. XIX):

Слој А — тамно сива земља. Припада му зид од опека делимично откривен у кв. F/11, полууко-

¹⁹Керамика је исто тако доста деформисана и нагорела и добија се утисак да је у јаму избачен садржај неке лончарске пећи.

²⁰Слојеви у различитим квадратима обележени су према појави новог слоја. Постоји још није извршена дефинитивна конкорданца слојева у овом делу дајемо обележавање слојева према западном профилу кв. F/12.

пане средњовековне куће и две оставе у кв. G/13. Оквирно датовање IX—X век.

Слој В — светлија сива земља. Припада му сувозид I у кв. G/12 и малтерна подница у кв. G/13. Оквирни датум VI век.

Слој С — жута и сивожута компактна земља. Слој лежи на остацима кућа лимитанске фазе III.

Слој F — светло жута пескуша. Слој лежи на остацима кућа лимитанске фазе II.

Слој F1 — сива пескуша с гаром. У вези је лимитанске фазе I.

Оквирно датовање слоја С би било око средине V века, слоја F крај IV — поч. V века, а слоја F1 прва половина IV века.

Слој G заједно с укопом у кв. F/9. Оквирно датовање средина III века.

Слој H — црвена компактна пескуша. Нова штетна стражарска стаза с потпорним зидом. Оквирно датовање крај II — почетак III века.

Слој I — тамно жута пескуша. Штетна стражарска стаза првог каменог каструма. Припада му ниво d' у кв. F/12. Оквирно датовање почетак II века.

Слој J — светло жута пескуша. Здравица у коју је укопан темељ првобитног каменог каструма.

Плато узводно од Трајановог моста (Пл. I, XXIV; сл. 20)

Да би се дефинитивно решило питање да ли се на овом платоу налази каструм IV—VI века, отворена је у кампањи 1981. године сонда III с квадратима 1, 5, 6 и 7 дим. 5 × 5 m, који пролазе кроз линију квадрата I' опште квадратне мреже постављене на Pontesu. Ова сонда се налазила на парцелама катаст. бр. 148/2 и 149/2 (Пл. I). Ова сонда, као и сонде I и II ископаване на овом платоу 1980. године²¹, постављене су на местима где би се по конфигурацији терена могла очекивати фортификација. Северно од квадрата III/1 терен нагло пада према Дунаву и на тој падини се налази касноантичка и рано средњовековна некропола. Западно и јужно од квадрата III/6 и 7 терен такође доста најло пада и на тим косинама није погодно да се постављају бедеми каструма. Сонде су постављене и на местима где се на површини примећивала највећа концентрација шута од опека и малтера²².

Квадрат III/1 показао је да на овом месту нема никаквих остатака архитектуре, као ни трагова вађења неког зида. У квадрату је откривен део словенске куће с каменом пећи.

У кв. III/5 исто тако нису нађени остатци архитектуре, а слојеви су показали материјал из средњег века, ране Византије и периода краја III и почетка IV века. Откривен је и један гроб по свој прилици из раног средњег века.

²¹Вид. М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, *Трајанов мост*, castrum Pontes, Ђердапске свеске 2, 45 и д.

²²Екипа која је под руководством В. Поповића и В. Јовановића сондирала некрополу на падини, извршила је геомагнетска истраживања и констатовала на платоу на коме су отворене сонде, дугачке паралелне зидове правца приближно исток-запад.

У кв. III/6 и 7 и делом у квадрату који је на граници линије I' и J' откривени су остаци грађевине В чија се круна западног зида делимично видела на површини (Пл. I). Западни зид је уједно и фасадни зид у овом делу и грађевина се простирала према истоку. На 50 см јужно од југозападног угла грађевине В констатован је северозападни угао грађевине С која је била постављена паралелно с грађевином В. Зграда С није детаљније истраживана.

У грађевини В истражене су две просторије, од којих је западна доста добро сачувана, док је источна нађена у доста лошем стању јер су зидови били извађени до темеља и само су остали негативни зидови (Пл. XXIV). Димензије западне просторије су $3,20 \times 2,70$ м. Уз северни зид грађевине откривене су и две мање просторије, накнадно приздане, које припадају трећој, најмлађој фази зграде. Просторија 1 је постављена уз северозападни угао зграде, тако да су додани само јужни и источни зид. Просторија је дим. $1,10 \times 1,20$ м. Била је поплочана опекама уливеним у малтер које леже на супструкцији од камена уливеног у малтер. Јужни и источни зид грађени су од каналских опека и ширине су 15 см. На источном зиду налазио се улаз у просторију.

На 1 м источно од просторије 1 делимично је откривена просторија 2 која се прислања уз северни зид зграде В. Откривени су западни и део јужног зида исте ширине и конструкције као код просторије 1. Источни део просторије 2 залазио је под контролни профил који није скидан. Вероватно је и просторија 2 била истих димензија као просторија 1. Поплочање просторије је уништено.

Стратиграфска ситуација у грађевини В је следећа: (Пл. XXIV)

Слој А — сива пескуша помешана с интензивним шутом од камена, малтера и кровних опека. Слој делом лежи на поду просторије 1, а делом на слоју В изван просторије. У слоју је нађена рановизантијска керамика. Коте слоја су: горња $\pm 52,72$, доња $\pm 52,22$.

Слој В — сива компактна земља са шутом и керамиком. Горња кота $\pm 52,22$, доња $\pm 52,02$. $\pm 52,02$, доња $\pm 51,86$.

Слој С — испод слоја В јавља се слој жуте пескуше са шутом од ломљеног камена и мало керамике крајем III и почетком IV века. Горња кота $\pm 52,02$, доња $\pm 51,86$.

Слој D — слој С лежи на црвеној компактној пескуши која у горњем делу има танак прослој гари с нешто керамике (вероватно дно слоја C, односно првобитни ниво грађевине В). У овај слој је укопан темељ западног зида грађевине В.

Из над западног темеља налази се мањи део надземног зида рађен од ломљеног камена и облучен везаних малтером. Слој С представља рушевине прве фазе грађевине. На овом зиду саграђен је нов зид фазе II, рађен у истој техничкој као и зид фазе I. Фази II припада и јужни зид грађевине, јер се јасно види да његов темељ лежи на жутом набоју који у том делу прекрива слој С. Вероват-

но је рушење фазе I било тако снажно да је морао да се изгради нов зид. Слој В представља рушење фазе II.

У следећој фази темељ зида се гради на фази II, а у надземном делу зид је грађен мешавином камена и опека везаних малтером. Фази III, како смо рекли, припадају и просторије 1 и 2. Слој А је рушење треће фазе.

У слојевима је нађено мало покретног инвентара. Керамика слоја А је рановизантијска, с упадима средњег века, те бисмо фазу III датовали у VI век. У слоју В је нађено мало керамике која би генерално припадала IV веку, али неможемо да смо прецизније хронолошко опредељење ове фазе. Керамика из слоја С може с доста прецизности да се датује у сам крај III и прве деценије IV века, те смо у то време и ставили изградњу фазе I. За сада остављамо отворено питање да ли је то време тетрархије или Константина I.

Грађевина је недовољно истражена да би јој се сигурно одредила намена. Вероватно је да се сличне просторије налазе уз јужни зид. Ово постављање просторија у низу, затим слична паралелна грађевина С, најпре упућују на магацинске просторије. Јужни и источни зид грађени су од каналских опека и ширине су 15 см. На источном зиду налазио се улаз у просторију.

Овоме у прилог говори и налаз два ступца у сонди IV/6, која је била постављена на највишој коти терена на парцели 148/2. Око стубаца и кроз целу сонду налази се на делове малтерне поднице, доста неравне (између кота 52,74 и 52,49). И ступци и подница индицирају постојање хореума на овом месту (сл. 20).²³

У овој сонди, изнад малтерног пода формирао се слој сиве пескуше с гаром (слој В) који је свакако настао рушењем грађевине, а изнад њега слој А, тамнија сива пескуша с рановизантијском и средњовековном керамиком. Слој В је знатно поремећен каснијим укопима средњег века (нађена је пећ од глине), а отк rivena су и два гроба која су пробила малтерну подницу. Један од њих, дечији, био је слободно укопан, док је други био озидан опекама и вероватно припада периоду касне антике — ране Византије (сл. 20). Одсуство покретног материјала онемогућава прецизније датовање ове грађевине, али укопавање гробова би можда индицирало да је и ова грађевина паралелна с фазом I грађевине В.

У сваком случају мислимо да су ова ископавања показала да се на платоу узводно од Трајановог моста налазио каструм IV—VI века, већ само концентрација највероватније магацинских простора за опскрбу војске (односно прикупљање annone).

Одсуство фортификације на платоу узводно од моста и отк riveni делови фортификације на великом каструму у кампањи 1982. године говоре да је велики каструм задржао током IV—VI века функцију одбране овог дела лимеса.

²³Према речима власника винограда који се граничи с источном страном парцеле 148/2, налажени су приликом риголовања винограда дугачки паралелни зидови правца исток—запад у правцу грађевине В.

CASTRUM PONTES

Compte-rendu des fouilles en 1981—82

INTRODUCTION*

Ce rapport est dédié à la présentation des recherches sur le site antique de Pontes en 1981—1982. Les résultats du secteur médiéval seront soumis dans le rapport suivant.

Les travaux ont été repris sur le rempart Est qui a été déblayé dans son ensemble, de même que la porte Est et l'angle Sud-Est du camp (carrés F9-19, G12-13, 15—19), ainsi que sur les secteurs de la porte et du rempart Ouest (carrés R-S 11—12) et à l'angle Sud-Ouest dans les carrés R-S19. On a également fouillé le secteur de la porte Sud (carrés M-019) et Est (carrés G12—13).

Outre des restes importants d'architecture, ces travaux ont confirmé et sensiblement élargi nos connaissances sur les phases de Pontes et sur leur caractère.¹ C'est ainsi que sur le secteur Ouest, outre des restes préhistoriques *in situ*, on a constaté l'existence d'une couche romaine et d'un fortin à palissade et mur édifié à sec précédant la période du camp en pierre. L'existence des phases du IV—V siècles appartenant aux limitani a été confirmée. Dans les carrés G15-18 sur le secteur de la Porte Est, ainsi que dans les carrés F12—13, G12—13, on a constaté l'existence de plusieurs de leurs habitations se répartissant sur deux étapes, ainsi qu'une phase d'habitats de limitani encore plus ancienne. La découverte des solides de Théodore II dans l'habitation G17/1 a permis d'attribuer la dernière phase à l'époque des invasions huniques en 443. Finalement des restes de fortification de la Basse Antiquité ont été établis pour la première fois sur les secteurs de la Porte Sud et du rempart Est. L'hypothèse de l'existence du camp de cette période sur la colline en amont du Pont devra être définitivement écartée.

Ce rapport contient des données sur les restes d'architecture et sur la stratigraphie. Les restes mobiliers

liers très nombreux provenant des habitations, des fours, ainsi que des fosses byzantines seront présentés dans le rapport suivant.

SECTEUR DE LA PORTE OUEST (Pl. I—V, fig 1)

Les recherches ont été reprises sur le secteur de la Porte Ouest du camp en pierre de Trajan, découverte dans son ensemble dès 1979² (Pl. I). Les recherches ont porté sur les parties des carrés R-S9, 11—12, au Nord et au Sud de la Porte, et surtout sur l'agger et le rempart de même que sur les couches recouvertes par l'agger, ainsi que sur une étroite tranchée de terrain immédiatement derrière celui-ci. Les observations obtenues ont sensiblement enrichi nos connaissances sur la stratigraphie et la chronologie du camp. La découverte d'un fortin plus ancien avec mur construit à sec et palissade est particulièrement importante.

Cette stratigraphie a été bien observée sur les coupes R-S12 sud (Plan II) et R11-S Sud avec un décalage de 0,80 m . vers l'intérieur du carré R12 (Plan III).

La coupe Sud des carrés R-S12 (Pl. II) est particulièrement instructive pour l'étude du rempart, de l'agger et des couches plus anciennes. La couche supérieure est composée d'une terre meuble, brune, comportant des restes de destruction et un mobilier appartenant surtout au Moyen-Age (Couche A). La partie Ouest de la coupe est riche en restes de destruction provenant de l'extraction des matériaux de construction du rempart, conservé en majeure partie que dans ses fondations et les assises inférieures, et large de 1,80 m. Cette couche est inclinée vers l'Ouest et suit la pente du terrain à l'extérieur. On notera dans les déblais des fragments de briques à estampille DRUBETA et DAR DIANA découvertes sur la face extérieure du rempart au-dessous du niveau conservé du mur. Ils appartiennent selon toute vraisemblance à la construction supérieure du rempart et indiquent des remaniements à une époque relativement tardive, soit après la perte de la Dacie et la réforme de l'armée. Les traces en place de cette reconstruction n'ont pas été constatées jusqu'ici.

Dans la partie centrale de la coupe, la couche A recouvre les restes de l'agger relativement bien conservés et composés dans leur partie supérieure d'une couche de déblai et plus bas de terre sablonneuse rouge (couches B at D). Une situation analogue peut être ob-

*Les fouilles ont été dirigées par M. Garašanin, M. Vasić et G. Marjanović—Vujović. Membres de l'équipe: Dr D. Garašanin, J. Paprenica, M. Raonić, P. Pejić, M. Tomović, B. Mikić, S. Unetić, L. Ristanović, M. Jocić, S. Nikolić, D. Šaula, Lj. Milošević. Etudiants en architecture: S. Popović, V. Berežni, M. Peković, K. Sindić, R. Grbo; en 1982: D. Garašanin, S. Unetić, M. Babić, S. Arsenijević, N. Živković. Etudiants en architecture: V. Vujković, S. Lukić, O. Milašinović, J. Bodulić, D. Zarin, M. Bračić.

¹M. Garašanin, M. Vasić, Cahiers des Portes de Fer I, 1979, 8-41; M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujović, Ibid. II 1980 (1984), 25-84.

²Cahiers des Portes de Fer I, 21 et suiv.; 38 et suiv.

servée sur la coupe III (couche B et C), ou toutefois une partie de l'agger avait déjà été décapée avant l'exécution du relevé. Sur la plan I la couche de sable (B) a été bouleversée par une instrusion contenant du sable jaune. La construction du l'agger n'en est toutefois pas moins saisissable. Les plans des carrés R-S11 — 12 (Pl. V, coupe Pl. II) montrent à l'intérieur de l'agger l'existence de deux sols situés à 50.83 et 50.61 m. Deux sols sont également visibles sur le plan III au-dessous de la couche C au niveau de 51.10 m (couche D) et de 50.80 (couche G). La différence de niveau entre les plans et les coupes s'explique par la déclinaison du terrain en direction Nord-Sud bien observée sur ce secteur. Les observations stratigraphiques démontrent que l'agger a été entamé à deux reprises. Dans la coupe R-S12 (Plan II) les deux sols ont été endommagés. Sur le plan III le sol inférieur (G) n'est conservé qu'à l'ouest de la face intérieure du rempart. Le sol supérieur (couche D) se poursuit sur toute la largeur de l'agger. Il recouvre une instrusion composée de sable jaune et de restes disloqués des couches plus anciennes. L'instrusion au Plan II a eu lieu après la reconstruction de l'agger et l'aménagement du sol supérieure. Elle se rattache sans doute à l'extraction du mur de soutènement de l'agger, visible dans la partie Est de la coupe. Les fondations de ce mur se trouvent presque au niveau du sol supérieur ce qui est bien visible dans les plans. Ceci démontre que le mur de soutènement n'a été édifié que lors de la reconstruction de l'agger. Les restes-mêmes de ce mur sont recouvert d'une terre grise comportant de nombreux déblais (couche C) et qui elle a été endommagée par une habitation du Moyen-Age rattachée à la couche A. L'extraction du mur a donc été entreprise avant la construction de cette habitation, ce qui ressort de la coupe Est des carrés R-S12 (Plan IV). On constate également sur cette coupe l'existence de deux étapes dans la couche C, séparées par les déblais de la partie centrale de la coupe. Ceux-ci se rattachent à des traces de deux niveaux en terre battue. La base de la couche C se trouve à 51.51 m. ce qui correspond à la hauteur conservée du mur de soutènement dans la partie Sud du carré (Plan II). C'est donc à cette époque qu'a été endommagé le mur. Les restes mobiliers de la couche C n'ont pas encore été étudiés en détail. Ils se rattachent toutefois en bloc aux IV-V me siècles. Ceci indique d'autre part l'existence de deux phases d'habitations des limitani sur ce secteur.

Les observations sur la coupe Plan III prouve l'existence d'une instrusion plus ancienne peut-être immédiatement avant la construction du sol supérieur (couche inférieure de sable jaune, couche N). Cette instrusion se rattache à l'extraction des restes du mur découverts au-dessous de l'agger dans les carrés R11 et R-S11—12 (Plan). Le mur en question n'a été conservé en sa majeure partie que dans les deux assises inférieures à 49.90 (carré R11) et 50.19 (carré R12). Il est édifié sans mortier et comporte une largeur 1.40 m. Les faces intérieure et extérieure sont en pierre grossièrement taillées (Pl. V), l'intérieur se compose d'une terre battue de couleur brune mêlée à des restes calcinés. (Plan II, couche E; plan III couche M'). A l'intérieur le mur est accompagné d'un alignement de pousses verticales (Plan V, fig. 1).

Les observations suivantes se rapportent à la stratigraphie et à la chronologie de ce mur:

a. La couche de sable gris comportent des restes calcinés dans les carrés R-S12 (Plan II) représente probablement le remblai entre les deux sols successifs de l'agger (couche G). Cette couche descend vers la ligne du mur sans toutefois l'atteindre. Le mur repose sur un niveau de terre battue atteignant sa face extérieure. Il entame d'autre part les couches plus anciennes. Une situation analogue existe dans le carré R11 (Plan III) où cette couche est remplacée par une terre battue rouge (couche I). Le niveau au-dessous du mur est représenté ici par une couche mince de sable battue de couleur brune analogue dans sa consistance à la couche M de ce carré. Ici le niveau est saisissable des deux côtés du mur, soit de la fosse formée par son extraction. Les couches G (Plan II) et I (Plan III) appartiennent soit au remblai accompagnant le mur soit à celui formé lors de l'édition de l'agger. La priorité du mur par rapport à l'agger et au rempart du camp en pierre de Trajan est confirmée par les faits suivants:

b. Dans les carrés R-S11—12 les deux sols successifs de l'agger recouvrent en partie le mur édifié à sec. Ils n'ont été endommagés que plus tard, assurément lors de l'extraction des matériaux du mur de soutènement. Cette situation n'est pas visible dans les coupes présentées;

c. Le mur a été abandonné lors de la construction de la Porte Ouest. Ceci ressort du fait que l'angle Sud-Est de la tour Sud de cette porte est adossé au mur.

Les fondations du mur entament une couche de sable à nuances différentes mêlée à des masses de restes carbonisés et de scories (Plan F; Plan III couche K).

La datation de cette couche et du mur ne peut être établie avec certitude. Les deux objectifs appartiennent toutefois à l'époque romaine, bien qu'êtant plus anciens que le camp en pierre et l'agger. Dans le remblai de l'intérieur du mur on découvrit des restes romains peu typiques, ainsi qu'un fragment de sigillée du type Drag. 35, qui toutefois ne permet aucune datation plus fine. La couche de sable du de scorie contenait des fragments de briques romaines dont il est impossible d'établir les dimensions.

La couche la plus ancienne de ce secteur est composée d'une terre argileuse rouge (Plan II, couche H) ou grise (Plan III, couche L). Interprétée tout d'abord comme sol vierge. La fouille de cette couche dont la base n'a pas été atteinte a fourni néanmoins plusieurs fragments de céramique préhistorique dont certains paraissent devoir être attribués au groupe énéolithique de Salcata.

Les recherches du secteur de la porte Ouest permettent d'établir le tableau suivant de la chronologie et de la stratigraphie:

1. Laissant de côté la couche argileuse de base, représentant probablement la limite extérieure d'une agglomération préhistorique dont le centre devrait être recherché sur le plateau du camp, on constate l'existence de deux étapes d'époque romaine antérieures. (Plan II, couche E; plan III couche M'). A l'intérieur

res au camp en pierre de Trajan. Une date plus précise ne saurait être établie actuellement. Les possibilités suivantes devront être prises en considération:

1a. Le fortin représenté par le mur édifié à sec qui représente peut-être le noyau d'un rempart en terre pourrait provenir de l'époque de Trajan avant la construction du camp en pierre. Il se situe contemporain en ce cas de la plateforme observée sur le versant danubien du camp en 1979. Le fortin pourrait également appartenir à l'époque de la première guerre de Trajan ou à celle des préparatifs pour cette guerre. Il se rattacherait alors aux activités de l'empereur sur la voie romaine des Portes de Fer et dans la construction du canal de Sip³. On ne saurait exclure non plus l'époque de Domitien et de ses campagnes assez malheureuse. L'hypothèse que Cornelius Fuscus aurait traversé le Danube entre Kostol(Pontes) et Drobeta(Turnu Severin), a été plus ou moins écartée. On envisage par contre la traversée sur un pont de bateaux identifié entre Orlea et Vadin. Il est peu vraisemblable d'autre part que le second pont de bateaux utilisé par Trajan lors de sa première guerre doivent être localisé entre Oršava(Dierna) et Tekija(Transdierna) vu le caractère du lit du fleuve peut propice à une opération de ce genre à cet endroit. Il n'existe toutefois aucune preuve que ce pont aurait existé à Kostol⁴.

1b. La date de la couche de sable et de scorie dépend de l'attribution du fortin mentionné. Au cas où celui-ci se rattacherait aux premières opérations de Trajan, la couche pourrait être attribuée à l'époque de Domitien. Sinon, il s'agirait d'une étape plus ancienne des activités romaines dans la zone des Portes de Fer. On devrait même admettre ne fusse que théoriquement un rapport avec les activités de Lentulus et l'institution des premiers praesidia mentionnés par Flore (II,28-29,18-20) dont nous reproduisons ici le texte: "Daci montibus inhaerent. Inde Cotisonis regis imperium, quotiens concretus gelu Danubius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriore retulit ripam, circa praesidia constituta,. Le seul endroit où les Daces "fermement établis dans les montagnes" ("Daci montibus inhaerent") atteignent à la berge du Danube est précisément la zone des Portes de Fer. On devrait donc s'attendre à identifier ici certains des praesidia de Lentulus. Il va de soi que les dernières découvertes de Pontes ne permettent aucune conclusion définitive à ce sujet.

2. Ce n'est qu'après ces deux étapes que fut édifié le camp en pierre. La construction de l'agger se rattache

³Pour les inscriptions de Domitien et de Trajan dans les Portes de Fer: J. Šešelj, *Limes u Jugoslaviji* I, 1958, 158 et suiv. Pour la nouvelle Tabula Traiana relative à la construction du canal de Sip: P. Petrović, *Archaeologia Iugoslavica* IX, 1968, 83 et suiv. Pour les activités de Trajan sur le limes cf. aussi: I. Bogdan — Catanaciu, *Evolution of the System of defense works in Roman Dacia*, BAR., Intern. Ser. 116, 1981, 6 et suiv.

⁴D. Tudor, *Les ponts romains sur le Bas-Danube*, 1974, 19 et suiv.; 30 et suiv.; I. Bogdan — Catanaciu, ouvr. cité, 6 et suiv. Selon cet auteur les découvertes de Drobeta précédant la construction du camp en pierre pourraient se rattacher à la traversée du Danube entre Drobeta et Pontes dès la première guerre de Trajan.

⁵Pour l'activité de Lentulus cf. R. Syme, *Danubian Papers*, 1971, 40 et suiv.

he à celle de ses remparts. On en distingue toutefois deux phases, saisissables dans l'existence de deux sols successifs au sein de l'agger. Le mur de soutènement n'a été édifié qu'au cours de la seconde étape. Les observations faites sur les secteurs du rempart et de la Porte Est, ainsi que de l'angle Nord-Est permettent d'attribuer cette reconstruction à l'époque des Sévères.

3. L'étape suivante est représentée par les habitations des limitani. Celles-ci se répartissent ici en deux étapes appartenant aux IVme-Vme siècles (R-SI2 couche C). Les fragments de briques à estampilles Drubeta et Dar Diana confirment par leur situation stratigraphique des reconstructions entreprises sur le rempart à cette époque. Ceci est d'autant plus important que les couches de cette période auprès de la tour Nord-Est et de la Porte Est recouvrent l'agger, le mur de soutènement et même en partie le rempart. Ceci indique des changements importants dans les dimensions et dans la forme du camp.

4. Finalement, la couche supérieure à laquelle se rattache les restes d'une habitation, appartiennent au Moyen-Age. Les couches de la période byzantine n'ont pas été établies sur le secteur de la Porte Ouest.

ANGLE SUD-OUEST DU CAMP EN PIERRE (Pl. VI, fig. 2)

La tour Sud-Ouest du camp en pierre, partiellement découverte en 1980 a été déblayée dans son ensemble en 1982. Elle n'est conservée que dans ses fondations, son mur extérieur ayant été détruit de même que celui de la tour Sud-Est. Il ne s'agit pas, cette fois encore de l'extraction des matériaux de construction, mais d'un remaniement d'époque romaine. On ne saurait établir s'il s'agit de la négation de la tour entant qu'élément du système de fortification. Les dimensions de la tour comportent 5 × 4. 5m. (extérieur) et 2.3 × 2.3m. (intérieur). La construction des fondations est identique à celle des autres parties du rempart.

LA STRATIGRAPHIE DES CARRÉS G/15—G/19 (Pl. I, VII-XI, fig. 3-7)

Les recherches entreprises en 1982 ont porté sur ce secteur, auprès de la Porte Est sur les carrés G15 et G16-19. Il s'agit de la zone au Nord et au Sud de la tour méridiane, entre la Porte Est et l'angle Sud-Est du camp en pierre de Trajan. Celle-ci recouvre en majeure partie l'agger entre le mur de soutènement et le rempart Est. Les couches de cette zone ont été plus ou moins détruites dans la partie Est par l'extraction plus récente de matériaux de construction.

Mentionnons dès l'abord que ces recherches ont démontré l'existence d'une stratigraphie complexe

⁶M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović — Vujošić, ouvr. cité, 26 et suiv. 43 et suiv. (angle Nord-Est du camp).

⁷Ibid. Les recherches entreprises après 1982 ont établi l'existence de trois niveaux d'habitats des limitani, dont le plus ancien était inconnu lors des travaux présentés dans ce rapport. La dernière étape est datée de l'époque de Théodore II, comme on le verra dans le texte suivant.

⁸Cahiers des Portes de Fer II, 27; 43 et suiv.

⁹Ibid, 41 et suiv. 72

avec des couches se repartissant entre le IVme siècle et le Moyen-Age. Les couches en question recouvrent l'agger en partie entamé et mettent hors de fonction le mur de soutènement. Ces constatations fournissent certaines données sur les fortifications de basse époque et de la période byzantine.

La stratigraphie de ces secteurs a été observée avec le plus de précisions dans les carrés G16—G17, en tenant compte des différences de niveau entre les zones situées au Nord et au Sud de la tour médiane (Pl. VII.).

Dans les deux carrés la couche supérieure (A) est représentée par une terre grise-sombre contenant outre des déblais un mobilier d'époque byzantine ou du Moyen-Age. Compte-tenu du bouleversement des couches par de nombreuses intrusions une séparation plus précise des matériaux appartenant à ces époques n'a pu être effectuée. On remarque dans le carré G17 à l'Est de la coupe une intrusion importante-couche A1, atteignant en partie la coupe et saisissable de ce fait au dessous de la couche A. Il s'agit des restes d'une habitation médiévale constatée dans les carrés G17 et G18. Plus au Nord, bien saisissable dans la coupe, se trouve une autre incursion rattachée au four 3. Celle-ci traverse en partie les ruines de l'habitation des limitani G17/I et en a endommagé le sol. La couche des ruines de cette habitation (couche C) est représentée par une terre jaune mêlée de débris, ceux-ci intensifs surtout dans sa partie inférieure. Cette couche se poursuit dans le carré G16 où, mieux visible, elle représente les ruines de l'habitation G16/I de même époque. Les deux habitations appartiennent à la phase finale des limitani à Pontes, datée par la découverte des solides de Théodore II à l'angle Sud-ouest de l'habitation G17/ au niveau de la base du mur de l'habitation (terre battue sablonneuse de couleur jaune-grisâtre) dans sa partie inférieure (52,99).

Dans le carré G17 la couche C a été sensiblement bouleversée par des intrusions plus tardives. Les ruines des murs de l'habitation se trouvent en partie recouvertes par la terre ramenée à cette occasion (angles Nord-Ouest et Sud-Ouest), visible dans la coupe Plan VII C'est de ce fait, ainsi que par les bouleversements causés par les fosses 44'—45' d'époque byzantine et un poteau médiéval (fosse 46') qu'il est impossible de préciser le niveau original au moment de la construction de l'habitation semisouterraine G17/I. Le sol de cette habitation (terre battue jaune) n'est conservé que partiellement à 52,91 m. Plus claire par contre la situation de l'habitation G16/I (carré G16), édifiée depuis la couche C (53,20—53,25 m.), dont l'intérieur, creusé dans le sol est également rempli par une terre meuble de même caractère. Le sol contenant des restes carbonisés (niveau a') correspond à la surface originale du terrain à l'époque. On remarque également à l'intérieur de l'habitation certaines zones plus ou moins semblables (Pl. VII). Le sol-même de l'habitation se trouve à 54,74 (Sud) — 52,76 m (Nord). Il se manifeste par une couche de terre battue de 2—3 cm. d'épaisseur. Cette habitation a été elle-aussi endommagée par une fosse byzantine (48'). Le sol de l'habitation a entamé à l'Est le remblai de l'agger, composé de sable rougeâtre (couche B).

Le couche recouverte immédiatement par le sol de l'habitation ne se distingue pas dans sa consistance de la couche supérieure (C). Dans la carré G17 on constate au dessous du sol d'habitation une couche de terre battue grise avec des enclaves jaunes (niveau g) adhérant au même niveau à la couche C1 de couleur grise-jaunâtre. Il s'agit d'une nivellation des ruines d'un habitat plus ancien au moment de la construction de l'habitation G17/I. C'est dans ce cadre entre les restes des couches C1 et du niveau g' qu'on découvre des restes de terre brûlée comportant la calotte du four 1, appartenant à une époque plus ancienne. L'accès au four est représenté par une instruction emplie d'une terre grise contenant des restes carbonisés. Celle-ci interrompt le mur de soutènement et entame le remblai de l'agger. Elle se rattache à la couche C1 recouverte par l'habitation G17/I. Le niveau correspondant à la surface du sol à l'époque de la construction du four est représenté en G16 par un sol de mortier (niveau h') en pente vers le Sud jusqu'à 52,60 m. Dans le carré G17 un sol formé de galets se rattache immédiatement au niveau h'. D'autre par le niveau en question aboutit en G16 au socle du Mur I (cf. le chapitre sur l'architecture). Celui-ci est fondé dans sa partie Ouest sur le mur de soutènement de l'agger. A l'est les fondations du mur sont édifiées en galets. C'est à ce mur que correspond dans le carré G16 un sol de sable jaune (niveau i', Plan VII, endommagé par la cave de l'habitation G16/I, qui appartient à la dernière phase limitane. Malgré les différences d'altitude des niveaux h' et i' ceux-ci appartiennent à la même époque que les habitations limitanes dans ce secteur (Cf. Secteur de la Porte Ouest, rem. 7). Les différences d'altitude s'expliquent par la stratification inégale au Nord et au Sud de la tour médiane, dépendant des interventions ultérieures dans le secteur de cette tour. Le four 1 (carré G17) le sol à restes carbonisés et le sol de mortier représentent de ce fait un ensemble chronologique.

Au dessous de ce niveau de la période limitane on constate l'existence d'une couche de terre brune-grisâtre (couche D en G16; E en G17). Celle-ci est disposée derrière la tour médiane et entame le remblai de l'agger. Elle comporte de nombreux restes de débris dans la zone immédiatement voisine de la tour. C'est à cette période datée par les restes mobiliers du IVme siècle que ce rattache la construction à murs en brique adossée à la tour (Pl. XIV) et conservé jusqu'à la cote 52,17 m.

Les fours en brique constatés dans les carrés G17 (four 4,6), G18 (four 2) et G19 (four 1—2) appartiennent à la même époque. Ceux-ci traversent le mur de soutènement et ont entamé le remblai de l'agger. Le four du carré G18 se rattache à la couche grise (D). En G17 les fours ont entamé le remblai de l'agger. (Plan XI).

Dans le carré G17, vers l'intérieur du camp la couche E recouvre une couche de terre rouge-brunâtre (couche F).

La stratigraphie en G18 correspond à celle du carré G17. (plan VII). Là aussi, dans la coupe Ouest on distingue les couches médiévales et byzantine (A et Al). Le fond de l'habitation médiévale que l'on ne voit pas dans la coupe atteint le niveau de l'habitation G17/I sensiblement endommagée. Le sol de cette habitation est visible dans la coupe entre 53,15 et 53,20 m. (terre battue brune jaunâtre de la coupe Plan VII). La différence de niveau par rapport aux carrées G17 (cote 52,91 m.) et G16 (cote 52,75) est due à la déclinaison de terrain en direction Sud-Nord. Dans la partie Nord du carré la couche C se trouve mieux conservée et se rattache à la couche correspondante de G17 malgré les différences de couleur. Ici encore la couche C représente le remblai des habitations limitanes après leur abandon. Ceci est perceptible surtout dans la stratigraphie de l'habitation G18/2, mieux conservée et dont le sol en terre battue grise se trouve à 52,85 m. Elle appartient elle-aussi à la dernière étape limitane. Ceci est démontré outre par le caractère du remblai (couche C) par la situation stratigraphique: l'habitation G18/2 a entamé la couche C1.

L'habitation G18/1 repose sur une couche grise correspondant au niveau g' en G17. La couche immédiatement au-dessous de l'habitation G18/2 ne se distingue pas particulièrement de la couche C en G16 et G17 (partie inférieure de cette couche). La couche C1 est visible ici dans la partie centrale de la coupe Ouest (terre grise jaunâtre, Plan. La couche grise et la couche C1 représentent la nivellation entre les deux étapes d'habitats limitanes saisissable sur ce secteur. La couche grise (niveau g' en G17) recouvre ici le sol de l'habitation G18/3 qui de ce fait est certainement plus ancienne, bien que son sol a été constaté au même niveau que celui de l'habitation G18/2, enfoncee elle aussi dans les couches plus anciennes.

Les couches en question et le sol de l'habitation G18/3 précèdent la couche D (terre grise comportant des restes carbonisés) ce qui correspond couche E du carré G17 et D en G16.

Dans la coupe Ouest du carré F15 (Plan VIII) avec un décallage par rapport aux coupes de carrés G16—G18 la couche A est toujours bien visible. Une intrusion profonde rattachée à la couche A et saisissable dans la partie Nord de la coupe de G16 (Plan VII) se continue dans ce carré. Elle atteint le mur de soutènement de l'agger et a été désignée dans la partie Est du carré G15, à l'Ouest de la coupe en F15 de couche A1. Les deux couches en question comportent des matériaux byzantins et du Moyen-Age. La couche A1 repose en partie sur un sol en mortier de 10—15 cm. d'épaisseur appartenant à l'époque byzantine. Immédiatement au-dessous de ce sol on constate dès la cote 53,35 m. les restes de la partie inférieure de deux habitations limitanes: G15/1 et G15/2, dont la première a été endommagée par la fosse byzantine No. 43'. Les fonds de ces habitations sont remplis d'une terre grise-verdâtre comportant des restes carbonisés.

Ils ont entamé la couche C (sable brun jaunâtre avec beaucoup de traces de charbon) La consistance de la couche ne se distingue pas de celle autour et au-dessus des restes d'habitats. Elle a été donc désignée de couche C. Les fonds des habitations 1 et 2 se trouvent respectivement à 52,97/53,07 et 52,88 m., ce qui indique une certaine élévation du terrain à cet endroit.

Dans la partie Est du carré la partie inférieure de la couche C a atteint le remblai de l'agger. Elle recouvre le niveau plus ancien d'habitats limitanes, caractérisé par un sol de mortier à 52,42—52,52 m. Cette habitation a été fort endommagée par les fosses 43', 43a', 52'—54'. Le niveau de ce sol correspond au niveau i' du carré G16 et au sol de gravier en G17. Les habitations G18/3, G15/3, les niveaux en question et le four de potier du carré G17 appartiennent donc à la phase plus ancienne des habitations limitanes sur ce secteur.

Les observations ci-dessus permettent les conclusions suivantes:

1. Sur le secteur du rempart Est, entre le rempart et le mur de soutènement de l'agger certaines refections ont été entreprises au IV siècle dans le système de fortification. Celles-ci correspondent à l'objectif en brique adossé à la tour médiane ainsi qu'à la couche D (G16, G18) et E (G17).¹⁰ C'est à la même époque qu'appartiennent les fours bâtis en brique dans les carrés G17—G19.

2. L'étape suivante est celle des habitations limitanes les plus anciennes du secteur représentant en fait dans l'ensemble de Pontes l'étape limitane II. Il s'agit des habitations G18/3 et G15/3, le four de potier en G17 ainsi que le niveau i' (avec le niveau de gravier en G17) de G16.

3. Les ruines de cette phase une fois nivellées par rapportement de terres de consistance et de couleur souvent différente, on établit les habitations du niveau limitan suivant (phase III dans l'ensemble de Pontes, Il s'agit des habitations G18/1—2, G17/1, G16/1 et G15/1—2, le plus souvent sensiblement endommagées par les fosses byzantines, les habitations et les fours du Moyen-Age.

4. Les couches byzantines et médiévales ne peuvent être séparées avec précision, compte-tenu des nombreuses intrusions et de leur bouleversement. Leur existence est attestée toutefois par les nombreuses fosses d'époque byzantine, ainsi que par des intrusions du Moyen-Age et par l'habitation de cette époque bien observée dans les carrés G17 et G18.

Comme nous l'avons fait remarquer déjà dans l'exposé précédent les fouilles du secteur du rempart Est ont mis à jour plusieurs fours en brique et le four de potier G17. I rapporqué par sa stratigraphie des fours 2 et 3 du carré G17.

Nous reproduisons ici les traits caractéristiques de ces objectifs,

Les fours en brique (Plan XI G17 four 4, fig. 3; G18 four 2; G19 (four 1-2, fig. 4) se rattachent as surément à l'époque précédant la première étape d'habitats limitanes sur ce secteur (phase limitane II dans l'ensemble du site) (Plan VII). Ils ont entamé le remblai de l'agger (couche B) et s'adossent par leur orifice au mur de soutènement interrompu à cet endroit par la construction du four. Les fours on

¹⁰Dans le camp de Hinova sur la rive gauche, construit selon toute vraisemblance à l'époque de la Tetrarchie, mais qui resta en emploi au long du Vme siècle, les habitations s'adossent directement au rempart. Leur construction est plus soignée qu'à Pontes. La garnison était formé là encore par les limitani. Cf. M. Davidecu, *Sapaturile arheologice din castrul roman de la Hinova, Dobrota IV, 1980, 77 et suiv., Pl. I, III.*

été édifiés depuis la couche D du carré G18, ce qui confirme leur position chronologique.

Tous les fours possèdent un plan en fer-à-cheval avec l'orifice orienté vers l'intérieur du camp. Devant l'orifice des fours G18/2 et G19/1, se trouvaient de petites fosses servant au nettoyage des fours. Les calottes sont construites en briques concassées et en pierres, le sol en briques carrées. Le sol montre une légère déclinaison de l'orifice vers le fond. Le sol du four G19/1 est endommagé. Ces fours ne possédaient aucun mobilier.

Les habitations limitaines (Plan IX) des deux phases représentées sur ce secteur ont ignoré l'agger et le mur de soutènement, qu'elles ont en partie détruits. Les habitations s'alignent le long du rempart Est, ce qui est particulièrement visible pour celles de la phase récente (G15/1—2; G16/1; G18/1—2). Il est regrettable que les parties Est de ces habitations aient été détruites lors de l'extraction de matériaux de construction sur le rempart. Nous ne savons donc pas si les habitations s'adossaient immédiatement à celui-ci, indépendamment du fait si le rempart se trouvait encore en fonction à l'époque.

L'étape limitane plus ancienne et représentée par les habitations G18/3 dont une partie du sol était conservée et G15/3, très endommagée par les fosses plus récentes.

Les habitations suivantes appartiennent à la phase plus récente (Plan IX).

G18/2. Les sols en terre battue grise se trouvent à la cote 52.94 m. Il est conservé en partie et représente la surface de la couche de nivellation entre les deux niveaux d'habitatis. Conservé également le mur Sud de l'habitation construit de pierres grossièrement taillées, de spolies et de fragments de briques. A l'Est ce mur a entamé en partie le remblai de l'agger (couche B). Il fait l'impression à cet endroit de tourner vers le Nord. Son état de conservation ne permet pas toutefois des conclusions certaines. La longueur conservée de ce mur dans le carré comporte 4.10 m. La partie Nord de l'habitation a été endommagé par une construction du Moyen-Age.

Le bâtiment G18/1 appartient à la même époque. Le sol semblable à celui de l'objectif précédent se trouve à la cote 52.15—52.20 m. Sa partie Nord est creusée dans la couche C1, elle entame à l'Est le ramblai de l'agger. Le mur Nord parallèle au Mur Sud de l'habitation G18/2 est bien conservé sur une longueur de 4.65 m. Un foyer se trouvait auprès de la partie centrale de mur Nord.

Le bâtiment G17/1. Malgré les endommagements notables (fond de l'habitation médiévale, intrusion médiévale avec restes d'un four, fosses 44—46), l'état de conservation des murs Nord et Sud permet d'établir la longueur de l'habitation comportant 6.70 m. Le mur Ouest se trouve dans la coupe du carré, de sorte que les angles Nord-Ouest et Sud-Ouest sont conservés. L'habitation a été creusée dans le sol, le niveau exact de la surface n'a pu être identifié. Dans l'intérieur le sol battue en terre jaune est en partie conservé à 52.91 m. La construction des murs est identique à celle dans l'habitation G18/2. On remarque toutefois l'emploi de briques concassées à la

base des murs. Les angles étaient marqués par de grands blocs en pierre reposant sur une couche battue de terre sablonneuse jaune-verdâtre. C'est sur cette couche qu'à l'angle Sud-Ouest à la cote 52.99 m on découvrit les solides de Théodore II. Les restes d'un foyer très endommagé se trouvaient dans l'angle Nord-Ouest. Dans les ruines découvertes dans l'intérieur de l'habitation il y avait de nombreux fragments de torchis en partie transformés en scorrie par l'incinération secondaire. Ceci démontre sans doute que l'habitation fut détruite par incendie.

Le bâtiment G16/1 (fig. 5) est disposée parallèlement à G17/1. Elle est moins endommagée de sorte que le niveau de la surface originelle du sol a pu être fixé à 53.20—53.25 m. Le sol-même se trouvant à la cote 52.74—52.76 m. L'habitation comporte un plan oval irrégulier de dimensions 5.40 m (Nord-Sud) 3.25 m (Est-Ouest). Le sol a été endommagé par la fosse 48'. Au-dessous de la majeure partie de l'habitation à l'exception de la zone immédiatement auprès de la coupe Ouest du carré on a constaté l'existence d'une cave adossée à l'Ouest au mur de soutènement de l'agger. A l'Est l'habitation est creusé dans le remblai de l'agger. Le fond de la cave atteignait la cote de 52.15 m. La construction de la cave était renforcée par des poutres. La caractére de cette habitation en indique peut-être une destination spéciale.

Le bâtiment G15/1 a été en partie découverte dans le carré. Elle fut endommagée par la fosse byzantine 43'. La longueur saisissable dans le carré est de 3.75 m. (Nord-Sud) Dans la partie Sud se trouve des restes d'un mur en pierres brutes. Le sol battue partiellement conservé est constitué d'une terre jaune en partie brûlée. Il se trouve à 52.97—53.07 m.

Le bâtiment G15/2 appartient par sa stratigraphie à l'étape plus ancienne. Elle est orientée en direction Nor-Sud. Les dimensions de la partie découverte dans le carré comporte 4.50 × 50 m. Le fond de l'habitation est à 52.67—52.58 m. Il se compose en partie d'un sol brûlé.

Le four de potier G17/1 et les fours d'époque limitane G17/2-3 (Plan X, fig. 6-7)

Le four de potier a été découvert dans le carré G17. Sa situation stratigraphique le rattache à l'étape plus ancienne des habitations limitaines de ce secteur (phase II dans l'ensemble de Pontes).

Le four (Plan X; fig. 6—7) a été légèrement endommagé dans sa partie Est par l'extraction de matériaux du rempart. La calotte s'était effondrée en sa majeure partie sur un sol percé de trous dont la forme est quelque peu altérée de ce fait. Ce sol était soutenu par un pilier reposant sur le sol inférieur calciné. La position du pilier est quelque peu excentrique. Sa partie supérieure est composée de deux briques rattachées par de la terre glaise et qui reposaient sur des briques disposées verticalement. L'intérieur du pilier est creux, rempli de terre. Le mur circulaire du four été édifié en briques (tegulae) disposées verticalement et rattachées par un enduit de terre grise. Cette construction était recouverte d'une assise de briques crues. Dans la partie Sud du mur on remarque une ouverture bouchée par une pierre. L'alimentation en combustible se faisait

sur le côté Nord-Ouest sur une surface dont le sol est intensivement calciné. L'ouverture à cette endroit était construite en briques disposées en encorbellement et se terminait par une partie voûté en berceau. Le four-même a été creusé dans le remblai de sable rouge de l'agger. L'accès au four est représenté par une sorte de corridor rempli d'une terre grise fortement mêlée à des restes de bois carbonisé, et interrompant le mur de soutènement de l'agger. Le diamètre du four comporte 1.50 m.

Le four contenait un certain nombre de vases céramique. Cette découverte est de la plus haute importance pour la connaissance de l'inventaire de la phase limitane II de Pontes.

Le four G17/2 se trouvait au-dessous de l'habitation G17/1. Il a été endommagé par la construction du four de potier. Le four G17/3 possède une situation stratigraphique semblable tout en fermant l'accès au four de potier. Les trois fours appartiennent à une même étape avec certaines différences chronologiques.

Découverte des solides de Théodore II

Dans le carré G17, sur le sol de l'habitation 1 on découvrit (en 1982) 5 solides de l'empereur Théodore II, qui ont déjà été publiés¹¹. Leur série se termine avec les pièces battues en 443. Nous avons émis l'hypothèse qu'il y eut dans ces régions, outre l'invasion hunnique de 441, une autre en 443. C'est à cette occasion qu'aurait été définitivement détruit et saccagé le secteur du limes entre Singidunum et Ratiaria ou Novae. L'invasion de 447 aurait porté en ce cas uniquement sur la Seconde Mésie et la Thrace. Cette hypothèse nous semble vraisemblable. Nous considérons donc l'année 443 comme celle de la destruction finale du limes de la Première Mésie et de la Dacie Méditerranéenne.

Une seconde question posée dans l'étude mentionnée est celle des limitani. Les habitations et les restes mobiliers découverts démontrent ici une fusion de la civilisation romaine et d'éléments rattachés aux fédérés enrôlés dans l'armée. Les restes de fortification du IVme—Vme siècle démontrent que Pontes avait gardé sa place dans le système du limes. La découverte des solides s'explique comme un donativum lors de l'accès au trône de Théodore II. Cet empereur fêtait en 443 le 42. anniversaire de cet événement au trône. Le donativum se rattache également à l'armée.

Nous ne précisons pas dans notre article l'unité qui pourrait être envisagée alors à Pontes. Il s'agit probablement de la Legio XIII Gemina dont un pae-fectus résidait à Transdrobeta (*Notitia dignitatum*, or. XLII, 35). Transdrobeta ne saurait être identifiée qu'à Pontes, ce qui rend vraisemblable cette identification.

¹¹M. Vasić, *Nalaz solida Teodosija II u kastrumu Pontes*, Numizmatičar 6, 1983, 99 et suiv.

Le rempart Est a été dégagé dans son ensemble au cours des campagnes de 1980—1981. On connaît donc tous les éléments caractéristiques de sa construction. Une attention particulière a été vouée à la porte (*porta principalis dextra*) et à la tour médiane entre les deux angles du rempart. Entre la porte et la tour on a constaté l'existence d'un mur perpendiculaire à la face intérieure du rempart (Plan XII). On ne saurait décider s'agit-il du mur d'une seconde tour ou du soutènement de l'agger: nous n'avons constaté aucun autre mur rattaché sous angle à celui-ci. Non loin de là, mais à l'extérieur on a identifié les fondations d'un mur reconstruit et dirigé vers l'Est. Les couches recouvrant ce mur semblent indiquer une tour extérieure de basse époque. La fouille de cet objectif est réservée aux campagnes suivantes.

a. Le rempart Est et un peu mieux conservés que les remparts Nord et Ouest, de sorte que des portions de sa partie supérieure son partiellement conservées sur quelques assises. Il n'a toutefois pas été possible d'établir des réfections tardives.¹² Les fondations de l'époque de Trajan sont édifiées en deux techniques. La partie inférieure est construite avec des poutres verticales disposées sur deux alignement dont l'interstice était rempli de „béton“ (*opus coementicum*). C'est sur cette base qu'a été édifiée la seconde zone des fondations en pierres concassées et galets, rattachés par un mortier de chaux. Elle porte le socle en pierres de taille et les assises supérieures composées elles-aussi de blocs du même genre sur la face extérieure. La face intérieure adossée immédiatement à l'agger est en pierres concassées. L'espace entre les deux faces est rempli d'une masse de pierres rattachées par du mortier.

L'agger du premier camp en pierre a été constaté sur le rempart Est. Celui-ci englobait en partie les tours de la porte et la tour médiane. L'agger a été reconstruit à la seconde phase attribués par nous à l'époque des Sévères (fin du IIme-début du IIIme siècle). On a construit à cette époque, à 3.50 m. du rempart un mur de soutènement large de 85 cm. Ce mur est lié à la tour intérieure reconstruite de l'angle Nord-Est (décrise dans notre rapport de 1980). Il n'est qu'adossé par contre aux tours Nord et Sud de la porte. Le mur de soutènement est construit en pierres concassées ou grossièrement taillées, rattachées par du mortier. L'espace entre les deux faces est rempli d'un emplecton. C'est au moment de la construction de ce mur que la surface originelle de l'agger a été recouverte d'une couche de mortier servant de base à la construction de la partie surélevée de l'agger. Celui-ci recouvre en partie à cette époque le socle de la tour d'angle mentionnée et des tours de la porte. Cette situation est bien visible surtout à la tour Sud de la porte.

¹²Au cours de la campagne de 1982 on a trouvé la preuve de l'extraction des murs à l'époque contemporaine. Des boulets provenant d'une construction de voie ferrée ont été employés comme levier.

b. *Porta principalis dextra* (Plan XIII). Celle-ci ne se distingue pas dans ses caractères généraux des deux portes déjà découverte au paravant. Elle se compose de deux tours intérieure ne dépassant que de peu, vers l'extérieur la ligne du rempart. L'entrée possède un propugnaculum. Les dimensions extérieures sont de 5×4.7 m, celles intérieures 2.3×2 m. La largeur de l'entrée et de 3.2 m., celle du propugnaculum 4.6 m.

La construction des tours est particulièrement caractéristique. On a disposé tout d'abord dans la tranchée de fondation des poutres verticales renforçant la construction et observées également dans les piles du pont et sur la Porte Ouest. La face extérieure des fondations est en *opus coementicium*, celle intérieure en pierres concassées. Sur le mur Nord de la tour Nord une brèche provoquée par un éboulement a été fermée par des pierres concassées. Il ne s'agit donc assurément pas de deux étapes de construction.

La face extérieure est comme celle des remparts en bloc de grès taillés, la face intérieure comporte des pierres concassées ou grossièrement taillées. Les murs supérieurs reposaient sur un socle (cote 52.53 m). Le seuil de la tour Nord est entièrement conservé, celui de la tour opposée que partiellement (cote 52.55 m). On y remarque les sillons servant à fixer les montants.

Sur le saillant se trouve enmuré un bloc profilé à la base.

c. *La tour médiane* (Plan XIV—XV; fig. 8). Sa construction est identiques à celle des tours flanquant la porte dont elle est contemporaine. On ne remarque aucune trace de réfection. A l'intérieur, au niveau de la transition des fondations au mur en surface il y avait une couche de déblais comportant des blocs taillés ou des pierres concassées. Cette couche a été nivelée et se trouve recouverte d'une couche de terre brune ou grise. La couche de déblais contenait des tessons et un grand bronze de Philippe l'Arabe frappé à Viminacium. Il s'agit peut-être du terminus post quem d'un effondrement de la tour. Les dimensions de celle-ci comportent à l'extérieur 4.40×4.70 m., à l'intérieur 2×2.40 m. La socle se trouve à la cote de 52.74 m, les parties les plus élevées qui ont été conservées à 53.03 et 53.13 m. A l'entrée le mur est conservé jusqu'à 52.88 m. Il est possible que l'accès à l'intérieur du camp était indirect, soit par l'agger.

Une construction de deux murs parallèles perpendiculaire à la tour, se trouve adossée au mur Ouest. Elle est recouverte de murs disposés perpendiculairement à cette construction. Celle-ci ne semble pas avoir dépassé la largeur de la tour. Les murs sont en briques baignées dans le mortier, l'espace entre les murs et la tour était recouvert d'une masse de pierres concassées rattachées par du mortier de chaux. L'espace entre les deux murs était surmontée d'une voûte. L'interprétation de cette construction reste incertaine. Il s'agit peut-être d'une sorte de plateforme (pour des machines de guerre?) ou de tour. Ces murs ont été rasés lors de la construction des habitations de la fin du IVme siècle et dans la partie Nord d'un mur orienté d'Est à Ouest et adossé également au mur Ouest de la tour (Pl. XVa). Ce dernier repose en partie sur un mur en briques et dans l'Est sur la couche de déblais. Sa partie supérieure semble avoir été construite en *opus mix-*

tum. On observe actuellement qu'une assise de briques, servant de libage et surmontée d'assises de pierres concassées ou grossièrement taillées rattachées par du mortier. Ce mur a été rasé lors de la construction de la cave de l'habitation G16/1.

Une datation précise de ces murs ne peut être établie. Il est hors de doute que les murs en briques, disposés sous angle, reposent sur l'agger du IIme—IIIme siècle et en ignorent le mur de soutènement. La technique de construction est celle du IIIme—IVme siècle, celle du mur plus récent appartenant aux étapes plus tardives du IVme siècle. Ces observations n'ont toutefois qu'une valeur de chronologie relative.

d. *L'angle Sud-Est* (Plan XVI; fig. 9). Les recherches dans les carrés H G19—20 ont permis d'établir l'angle Sud-Est du camp avec la tour correspondante. Les fondations du rempart sont ici sensiblement plus profondes, ce qui est dû à la dépression de terrain dans les carrés G18 et G19. La tour intérieure du camp de Trajan est très endommagée, surtout sur sa face extérieure. Il s'agit probablement d'une destruction survenue dès l'antiquité. Des restes d'un sol en mortier ont été observés dans la partie Nord de la tour à 50.21 m. Le mur de soutènement de l'agger est ici bien conservé. Il a été fouillé jusqu'aux fondations dont la base se trouve à 51.00 m. Sa construction est identique à celle observée sur les autres secteur de la fouille. Il possédait sur la face intérieure un petit socle. Ce mur se rattache à la tour plus récente remplaçant celle de Trajan et disposée un peu plus vers l'intérieur du camp. On a découvert que la partie Nord. Ou-Ouest des fondations conservées jusqu'à la cote 51.56 m., ainsi qu'une partie restreinte du sol à 51.27 (Pl. XVII). Les restes de cette tour sont recouverts d'une couche de déblais et de terre meuble. C'est sur cette couche que se fonde un mur plus récent fermant une brèche dans le rempart. Les fondations de ce mur reposent sur l'angle du mur de soutènement de l'agger en étendant l'agger-même. Il est construit d'une manière peu soignée en pierres concassées et en briques rattachées par du mortier de chaux. C'est sur ces fondements qu'il a été édifié un mur en brique comportant une ouverture de forme triangulaire à la base (Plan XVIII) servant probablement à l'évacuation des eaux. Ce mur est plus rapproché de l'angle du camp par rapport à la seconde tour. C'est de ce fait que les ruines du mur de cette tour lui ont servi de socle. La construction du mur en brique est identique à celle des murs sur le secteur de la tour médiane. Il est hors de doute ici que le mur en question a été bâti à l'époque où le camp du IIme—IIIme siècle avait été abandonné et se trouvait en ruines. Ceci semble confirmer sa datation au IVme siècle que nous voudrions proposer. Il est regrettable que les couches de l'angle Sud-Est soient bouleversées par les fosses byzantines et médiévales. Le mur lui-même a subi certains endommagements. Il est donc impossible de se baser avec certitude sur les restes mobilier découverts à cet endroit. La situation du mur de soutènement est quelque peu plus propice aux observations. Les matériaux découverts au niveau du socle de ce mur appartiennent sans nul doute aux IIme—IIIme siècles, nonobstant le fait que

les couches ont été en partie traversées par des fosses. Ces matériaux sont toutefois rares ce qui s'explique par l'existence incontestable d'un *intervallum*.

Le rempart Sud-la Porte Décumane Architecture (Pl. I, XXI—XXIII; fig. 10-11)

Le carrés MN 19-20 ont été fouillés en 1982, dans le but d'obtenir le plan complet du camp. Ceux-ci se trouvent dans la zone de la *Porte Décumane*. On a découvert que la partie Ouest, vu un certain remaniement du réseau de carrés effectué en 1981. L'annexe de basse époque (tour et propugnaculum) fermant la tour originelle a également été déblayé, ainsi qu'une partie du rempart Sud à l'Ouest de la tour du camp de la période Trajan.

La tour Ouest de la *Porte Décumane* n'est conservée que dans ses fondations, les assises supérieures ayant été rasées peut-être même à la Basse antiquité (Pl. XXI; fig. 10). Les fondations sont exécutées en *opus coementicium*. Du côté de l'entrée deux tronçons de mur refermaient le propugnaculum. Cette situation a été constatée aussi en partie à la tour Est. Les dimensions de la tour compor tent 5.25 m (sans tronçons) $\times 2$ m. L'entrée est large de 2.70 m. L'intérieur de la tour est assez irrégulier. Il est probable que ces irrégularités n'aient été corrigées que lors de la construction des parties supérieures, au-dessus des fondations. Le pavement de l'entrée n'est pas conservé ce qui rend impossible la détermination de la cote exacte de la *Via Decumana* à cet endroit.

Sur le côté Sud une tour de dimensions 8.30 m $\times 4.30$ m (intérieur 4.50×2.15 m) a été adossée à la porte. Elle n'est conservée en sa majeure partie que dans les fondations les traces de la construction supérieure en brique n'étant existantes que par endroit. Là aussi les fondations sont en *opus coementicium*, avec toutefois certaines différences par rapport au premier camp en pierre: la pierre est différente, le système de poutre n'a pas été appliqué et les fondations ont été exécuté en plusieurs couches (Plan XXII; fig. 11). Le mur de fondation Ouest a été percé à un certain moment et l'orifice refermé plus tard dans la technique de l'*opus mixtum* (Pl. XXIII). Le mur Est semble avoir été reconstruit dans cette même technique. Il est conservé jusqu'à la cote de 51.31 m et 51.98 , la base des fondations se trouve à 49.93 m. La construction est identique en tout point à celle du mur perpendiculaire à la tour médiane du rempart Est.

Le mur Sud a été gravement endommagé, percé d'un orifice qui ne fut comblé qu'en partie. Il est possible qu'il s'agisse d'un tunnel par lequel des envahisseurs auraient tenté de forcer l'entrée du camp.

Dans la partie Nord du secteur fouillé on a constaté un sol de mortier très épais, recouvrant les fondations de la première *Porte Décumane* et assurément de basse époque. Sa cote était de 52.59 m.

On ne peut encore décider si la partie reconstruite représentait une tour ou un propugnaculum de la porte de basse époque, tous les éléments relatifs à la reconstruction faisant toujours défaut. Il est possible qu'à un certain moment l'ensemble du camp est été fortifié à nouveau à la Basse Antiquité et que, plus

tard, son plan aurait été limité à un quart de l'espace original. La partie adossé à la *Porte Décumane* pourrait en ce cas représenter une tour d'angle. On voit dans la coupe derrière la porte une intrusion pouvant s'expliquer par l'extraction de matériaux d'un mur. Une interprétation certaine ne peut encore être fournie.

Il est important que c'est pour la première fois qu'en 1982 on a identifié les restes d'une fortification pouvant être rattachée au IVme siècle, et dont nous ne possédions jusqu'ici aucun élément. De là l'idée que le camp de basse époque se serait trouvé sur un emplacement différent.

Mentionnons encore que ces fouilles nous ont permis d'établir les dimensions exactes du camp. Celles-ci comportent 130 m. (Est-Ouest) $\times 125$ m. (Nord-Sud) ce qui équivaut à 1.6 ha, soit au camp d'une *co-hors quingenaria*.

Stratigraphie derrière la Porte Est (Pl. XIX — XX; Fig. 12-19)

La situation stratigraphique de ce secteur a été observée dans la complexe des carrés F/11-13 et G/12,13. La comparaison des plans et des coupes permet de fixer le tableau suivant:

1. L'agglomération médiévale constatée sur le versant Nord du camp a englobé également une partie du secteur du rempart Est, bien que ses restes n'aient pas été constatés dans les carrés suivant immédiatement le rempart Nord. Sans entrer dans des observations plus détaillées au sujet de cette agglomération, nous attirons l'intérêt sur le fait que cette partie de l'agglomération est séparée de celle sur le versant par la nécropole disposée autour des remparts Nord et Est, sur le côté extérieur. Des habitations médiévales à foyers ont été constatées dans les carrés F12 et F13 (cote 53.40), de même qu'un foyer de plus grandes dimensions en F/11. Un nombre important de fosses contenant des matériaux du Moyen-Age a été identifié dans les carrés G/12 et, en partie G/13. Le niveau des habitations est recouvert d'une couche de terre grise (couche A) et a entamé une couche grise-claire (couche B). C'est également à la couche médiévale qu'appartient un mur constaté en F/11, orienté d'Est à Ouest et dont la partie supérieure affleurait à la surface (cote 54.29), la base des fondations se trouvant à 53.99 m. Le mur est construit en briques rattachées par un mortier de chaux.

¹³Nous n'avons pu trouver aucune analogie pour l'encensoir. Pour l'étrier cf. surtout: A. M. Кирпичников, Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX — XIII вв. Археология СССР Е 1-36, 1973, tableau chronologique pp. 89 et 92; Pl. XVII, 11-12; J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1905, T. III, Pl. 384 et suiv., pp. 551 et suiv. A la p. 553 la tombe est datée du IXme—Xme siècle. Analogie assez proche à Rögely: T. 228, fig. 524. Nous ne possédons pas d'analogies proches pour les fauilles, la boucle de ceinture représente une forme peu sensible au point de vue chronologique. Notons toutefois des exemplaires semblables découverts à Jakimovo et datés du IXme—Xme siècle: A. Милчев, Раносредновековни български накити и кръстове — Енколпии, Археология, 1963, 3, 27—37.

Deux dépôts ont été découverts dans le carré G/13. L'un d'eux contenait un encensoir en bronze (cote 53.77 m), un étrier en fer, des fauilles et une boucle de ceinture également en fer.¹³ La base du dépôt se trouvait à 53.65 m (fig. 12, 13, 14). Le second dépôt a été découvert dans un pithos in situ (fig. 15, 16). Il contenait un encensoir en bronze et plusieurs pièces de décor de reliure de livre, elles aussi en bronze.¹⁴ L'orifice du pithos se trouvait à 54.06 m., le fond à 53.66 m. Les deux dépôts se rattachent aux, niveaux observés dans les carrés G/12 niveau c': 53.86 m; niveau d: 53.88 m; niveau e: 53.85—53.90 m; niveau f: 53.88 m. Des amas de pierres broyées se trouvaient autour de ces niveaux (cote ± 54.15 m). Ils ont été constatés également au niveau des dépôts (cote 53.74 auprès du pithos; 53.80 m en relation avec le premier dépôt).

On constate donc finalement que le mur en brique se rattache à un niveau du Moyen-Age comportant des restes d'habitations atteignant une cote inférieure à celle du mur. C'est immédiatement auprès de ces objectifs que furent déposés les deux dépôts.

2. Le niveau précédent repose sur une couche de terre grise-claire (couche B), dont la surface se trouve à ± 53.80 m ce qui correspond à la cote observée dans la coupe Ouest du carré F/12 (± 53.74 m) (Pl. XIX). Il s'agit de la couche de destruction de l'agglomération d'époque paléobyzantine à Pontes. Le mur I du carré G/12 est le seul objectif de cette agglomération conservé dans le secteur en question. Ce mur est édifié à sec avec des pierres de taille en position secondaire et des pierres concassées. Sa hauteur conservée atteint la cote 53.98 m, sa base se trouve à 53.38 m. C'est à ce niveau que se trouvait également le seuil de l'entrée traversant le mur. Il correspond à la base de la couche B dans la coupe Ouest du carré F/12 (63.39—63.19 m, avec une intrusion descendant jusqu'à 53.04 m de même qu'au niveau de restes carbonisés dans cette coupe (53.44—53.24 m)). On a découvert en outre, dans la partie centrale du carré G/13 les restes d'un sol de mortier (53.39 m) marquant sans aucun doute la base de la couche B. C'est à cette même couche du haut-byzantin que se rattachent une série de fosses à détritus dans les carrés F/13 et G/12, dont le mobilier appartient au Vme siècle.

3. Le rapport des fouilles de 1980 mentionnait l'existence de niveaux d'habitations édifiées en matériaux périssables. Les deux niveaux ont été détruits par incendie. Ces constatations se trouvent confirmées par les observations faites en 1981 sur le secteur derrière la Porte Est. Les deux couches en question ont été observées de même à l'angle Nord-Est camp dans le carré F/9.

La couche paléobyzantine recouvre une couche compacte de terre sablonneuse jaune mêlée à des restes carbonisés (couche C). Cette couche repose sur le premier niveau d'habitation. Les restes de constructions sont particulièrement bien conservés dans le carré

G/13 (maison 3) (Pl. XX). L'habitation a été détruite dans un incendie. Ses ruines ont été nivellées, la surface des restes de torchis ayant de ce fait servi de base au niveau byzantin (cote 53.39 m). L'habitation n'a été dégagée qu'en partie, elle s'étend partiellement dans le carré H/13. La porte se trouvait sur la paroi Est. Les fouilles ont permis d'établir qu'une couche de terre battue a été recouverte de pierres concassées et de briques, constituant une sorte de socle. Les parties supérieures de l'édifice sont construites en poutres de bois enduites de boue (à en juger d'après les restes de torchis que ne portent toutefois pas d'empreintes de poutres). Le sol se trouvait à 52.79 m. Des restes de trois autres habitations ont été découverts dans le même carré (Pl. XX). Leurs fondations se trouvaient aux cotes: 52.75—53 m (habitation auprès de la coupe Nord) 53.03 (habitations de la coupe Est); 52.90 (habitation de la coupe Sud). La disposition de ces quatre habitations semblent indiquer leur répartition autour d'une cour carrée. L'habitation de la coupe Nord s'étendait en outre dans le carré G/13. C'est dans ce carré qu'on a constaté l'existence de trois murs parallèles disposés perpendiculairement à la coupe Sud et dont la cime conservée se trouvait aux cotes: 53.31 (mur III); 53.25 (mur IV); 53.25 (mur V). Ces murs ont été construits à sec en pierres broyées et fragments de briques. Ils représentent également les fondations (le socle) pour la construction supérieure en poutre de bois dont les restes calcinés sont bien visibles dans le coupe Sud du carré. Le mur Nord de l'édifice a été détruit par des fosses paléobyzantines.

On a également dégagé en partie une habitations du carré F/12 située auprès de la coupe Ouest (Pl. XIX). Le mur Est de l'édifice (52.96—52.84 m) a été bâti en pierres de taille et pierres concassées. Des restes d'un mur parallèle situé plus à l'Est ont été constatés en deux endroits (cote 53.07 à la cime) (fig. 17). Le mur auprès de la coupe Ouest détermine un espace pavé de briques disposées sur une couche de caillouti de 10 cm. d'épaisseur (cote 52.99 m). Vers le Sud se sol a été interrompu par les intrusions de fosses plus récentes. Il se continue néanmoins vers l'angle Sud-Ouest du carré (52.90 m) et dans le carré G/12.

C'est au-dessus de ces habitations que dans tous les carrés s'est formée la couche C, représentant en fait les ruines de ces maisons. Comme nous l'indiquions déjà, le premier niveau d'habitations en matériaux périsables s'est formé entre les cotes 53.07 et 52.75 m.¹⁵ Auprès de la maison de la coupe Nord du carré G/13 on a découvert in situ un pot de terre (fig. 18) qui selon son caractère appartient à la fin du IVme ou au début du Vme siècle.¹⁶ Une fosse située auprès de l'habitation a fourni un peigne et une plaque en os.

¹⁵Cette différence de 32 cm s'explique par l'ampleur de la superficie comportant 400 m².

¹⁶Le vase est formé dans une pâte mal épurée sur roue de potier à rotation lente. La couleur à la cuisson est le brunrouge, des traces de glazure se trouvent sur la lèvre. Il se rapproche le plus, hors-mises les traces de glazure, de la céramique des nécropoles du type Sint Ana de Mures — Tschernachov. Cf. Gh. Diaconu, *Trgsor, Necropola din secolele III—IV e.n.*, 1956, Tombes 47 et 69 datées du IVme siècle. Pour la date de cette phase de la nécropole cf. p. 49 et suiv.

Cette fosse médiévale a traversé la couche plus ancienne. C'est à cette dernière qu'appartiennent les objets mentionnés découverts dans la paroi de la fosse, et qui, eux aussi doivent être attribués à la fin du IVme ou au début du Vme siècle (fig. 18).¹⁷

Le niveau supérieur d'habitats s'est formé sur les ruines du niveau précédent (couche F dans la coupe Ouest du carré F/12 (Pl. XIX)). Ce niveau plus ancien a été dégagé dans le carré F/12. Dans les carrés G/12 et 13 les fouilles de 1981 ont été arrêtées à ce niveau et reprises en 1983, quand fut confirmée l'existence de ce niveau sur l'ensemble du secteur. En F/12 au-dessous du premier sol d'habitation auprès de la coupe Ouest on mit à jour les restes d'un second sol plus ancien en briques (52.71 m). Celui-ci possédait également une substruction de caillouti épaisse de 10 cm (niveau b'cote 52.64). C'est à ce sol qu'appartient le mur III perpendiculaire à la coupe Ouest, qui se continue dans la carré G/12 (52.74 m à la partie supérieure conservée).

Sur la coupe Est du carré G/13 on a découvert un niveau de poutres carbonisées et d'autres restes d'incendie qui se rattachent également à l'époque des habitations plus anciennes. C'est à ce niveau que fut trouvée une fibule (fig. 19) dont les analogies se placent au milieu du IVme jusqu'au début du Vme siècle.¹⁸

Les observations faites sur ces deux niveaux d'habitation démontrent que l'espace de temps les séparant n'a été que bref. Ceci se trouve confirmé par les observations suivantes: l'épaisseur réduite de la couche séparant les deux niveaux (cca 40 cm) composée des restes d'habitations, la technique de construction identique et surtout la disposition des édifices. Ces faits démontrent donc qu'une nivelation a été opérée immédiatement après l'incendie du niveau inférieur, pour permettre la construction des habitations au ni-

¹⁷La plaque en os ne possède pas d'analogies directes. Pour le peigne cf. les analogies dans les nécropoles de type Sint Ana de Mures—Tschernachov: Gh. Diaconu, ouvr. cité, tombes 42, 78, 105. Selon cet auteur (Ibid. p. 104) la stratigraphie et l'inventaire des tombes permettent d'attribuer ces peignes au IVme siècle. Selon L. Bârzu, *Continuitatea populatie autohtonă în Transilvania în secolele IV—V*, 1973, p. 74 et Pl. XXXV, 1—3, les peignes à emmanchement campaniforme apparaissent après l'an 400. Cf. G. Blosiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Letani, jud. Iasi*, Arh. Moldovei VIII, 1975, 203 et suiv., fig. 6/1, 8/14, 15/4. Date proposée IVme siècle.

¹⁸Gh. Diaconu, *Ueber die Fibel mit umgeschlagenem Fuss in Dazien, Dacia N.S. XV*, 1971 m Taf. VIII, 5—6 et p. 253. Selon Diaconu les fibules se placent entre 250 et 400, et sont considérées comme gothes. Analogie plus éloignée chez W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, 1975, Cat. No. 206 (Pl. XXVIII, 61. Selon cet auteur Ibid. p. 85—86, le type se place entre la moitié du IIIme et la fin du IVme siècle avec l'accent sur la première moitié du IVme. L. Bârzu, ouvr. cité Pl. XXIV, 1 attribue ce type à une époque atteignant les débuts du Vme siècle. Selon Blosiu, ouvr. cité fig. 33/4, 22/5 et 20/3 elles se situeraient dans la seconde moitié du IVme siècle et en Hongrie au Vme siècle (M. Parducz, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Sarmatenzeit in Ungarn*, Acta Arch. Hung. XI, 1959, 374 et suiv., Pl. XVIII, 1—4. Gh. Diaconu, Tigrsor, 142, tombes 1, 42, 45, 69, propose une datation-cadre à la fin du IVme et au début du Vme siècle. Toutes ces fibules (à l'exception de celles de Lauriacum) appartiennent à la civilisation de Sint Ana de Mures. Ceci prouve l'existence à Pontes vers la seconde, moitié du IVme siècle d'éléments rattachés aux Sarmates et aux Goths, qui toutefois après son installation dans le camp ont subi une forte influence romaine.

veau suivant qui, elles-aussi, ont été détruites dans un incendie. Tout cela correspond exactement aux observations stratigraphiques faites dans les carrés F/G/15-19 où l'inventaire mobilier et surtout la découverte des solides de Théodore II correspond à la chronologie établie sur le secteur derrière la Porte Est.

4. Les couches au-dessous du niveau d'habitation plus ancien ont été dégagées en 1981 que dans le carré F/12 (Pl. XIX). C'est là aussi que le sol vierge a été atteint. Le niveau d'habitation recouvre ici une couche F1 entre 52.69 et 52.49—52.39 m, dont l'épaisseur se borne de ce fait à une dizaine de centimètres. Cette couche et le niveau correspondant se sont formés immédiatement derrière la Porte Est. C'est de ce niveau auxquels plusieurs fosses comblées par une terre brune provenant de l'étape originelle de l'agger. Le mobilier provenant de ces fosses et de la couche F1 appartient à la fin du IIIme et au début du IVme siècle. La façade Est du *horreum* a été en partie constatée dans le carré G12. C'est une construction solide en pierres concassées reliées par du mortier de chaux, avec trois pilastres à l'extérieur. Elle est conservé jusqu'à une hauteur de 53.32—53.37 m. Les fondations n'ont pas été atteintes au cours de cette campagne. L'intérieur du *horreum* possède un sol en mortier de chaux mêlé à des fragments de briques concassées. Celui-ci se trouve à la cote 52.62 m. Il a été endommagé à plusieurs endroits par des fosses paléobyzantines. Le long du mur le sol était édifié en briques (cote 52.55; 52.60 m) appartenant au niveau plus ancien des habitations. Le mur III de l'habitation plus récente des limitans se rattache à la couche recouverte par le sol du *horreum*, le mur de ce dernier se trouvant rasé à cet endroit jusqu'au niveau du sol de l'habitation. Ceci indique que le *horreum* se trouvait hors de fonction à l'époque des habitations des phases II et III.

Par sa position stratigraphique et ses cotes le *horreum* correspond au niveau d'un carré F/12 (différence de niveau: 13—23 cm) et doit donc s'en rapprocher du point de vue chronologique. Le *horreum* recouvre l'ancienne *via principalis* fermant de ce fait l'accès à la Porte Est du camp.

5. Dans le carré F/12 la couche F1 et le niveau d'habitation sont superposés à la couche G (limite supérieure de la couche 52.29—52.39 m; limite inférieure 52.19—52.34 m (Pl. XIX)). Les couches inférieures de ce carré sont plus ou moins horizontales en remontant toutefois vers le Nord, soit vers le carré F/11. Ceci s'explique du fait que le carré F/12 se trouve sur l'emplacement de la via principalis et que c'est ici que commençait d'autre part l'agger qui, en partie, englobait les tours de la porte. La couche I est bien visible dans la coupe Ouest des carrés F/12, 11. Elle consiste en terre battue sablonneuse, en pente du Nord au Sud. Sa cote supérieure est de 52.3 m. Elle appartient sans doute à l'agger du premier camp de pierre. C'est au-dessus de cette couche qu'a été entreprise la reconstruction de l'agger en terre sablonneuse rougeâtre (couche H), avec la même déclinaison, dûe probablement au fait que l'agger était incliné vers l'intérieur du camp. Les cotes de cette couche comportent: 52.59—52.34 m (dernière mesure en F/12). En F/12 la

couche H recouvre un niveau d'incendie (niveau d'cote 52.14 m). Celui-ci se rattache selon toute vraisemblance au premier camp de pierre. En F/11 le mur de soutènement de l'agger est fondé dans la couche H dont il est contemporain. Dans les carrés F/11 et F/9 l'agger remanié repose sur un sol de mortier (52.06 en F/9; 5237 m en F/11). En F/9 il recouvrait une fosse (No. 22) contemporaine de l'époque de construction de l'agger et dont le bord se trouvait à 51.98 m. Elle contenait de nombreux tessons et des fragments de briques déformés par l'action du feu.¹⁹ Ces matériaux appartiennent aux II^e—III^e siècles, ce qui fournit également une date approximative pour la reconstruction de l'agger.

La couche G(cotes 52.39—52.29 m) s'est formée dans les carrés F/11,12 audessus de la couche H (Pl. XIX). Elle était particulièrement pauvre en restes mobiliers. On a constaté toutefois en F/9, derrière le mur de soutènement une énorme fosse ayant servi à entasser les déchets lors d'un réaménagement de l'intérieur du camp. Le bord de cette fosse se trouvait à 52.22 m. Elle contenait de nombreux tessons ainsi que des fragments de briques tegulae et imbrices. Ceux-ci n'ont jamais été employés dans les constructions et représentent donc des restes de matériaux endommagés en cours d'une activité de construction est rejetés de ce fait. La céramique appartient au III^e siècle ce qui fournit également une date pour la couche G du carré F/12.

En résumé, la stratigraphie du secteur derrière la Porte Est fournit le tableau suivant (Pl. XIX):²⁰

Couche A — terre grise sombre. C'est à cette couche qu'appartient le mur en briques du carré F/11 ainsi que les deux dépôts du carré F/13. Date approximative: IX—X^e siècles.

Couche B — Terre compacte de couleur jaune et jaune claire avec le mur en pierre sèche I (carré F/12) et le sol de mortier en G/13. Date approximative VI^e siècle.

Couche C — Terre compacte de couleur jaune et jaune claire, recouvrant les restes d'habitations limitantes de la phase III.

Couche F — terre sablonneuse jaune, superposée aux restes de la phase limitane II.

Couche F1 — Terre sablonneuse grise avec des restes calcinés. Rattachée à la phase limitane I.

La couche C se place approximativement au V^e siècle, la couche F à la fin du IV^e et au début du V^e, et la couche F1 vers la première moitié du IV^e siècle.

Couche G — avec la fosse en F/9. Date approximative: milieu du III^e siècle.

Couche H — terre sablonneuse rouge, compacte. Agger remanié et mur de soutènement. Date approximative II^e—III^e siècles.

¹⁹La céramique est sensiblement déformée et porte des traces de feu. On aurait l'impression qu'elle représente des restes provenant d'un four de potier.

²⁰Les couches ont été désignées d'après l'apparition successive de strates nouveaux, dans les carrés respectifs. Une révision définitive de leur nomenclature n'ayant pas encore été mise au point nous servons ici des désinances sur la coupe Ouest du carré F/12.

Couche I — terre sablonneuse jaune. Agger du Premier camp en pierre. Le niveau d'en F/12 se rattache à cette couche. Date approximative: II^e siècle.

Couche J — Sol vierge entamé par les fondations du Premier camp de pierre.

Le plateau en amont du Pont de Trajan (Pl. I, XXIV; fig. 20)

En 1981 cette partie du site a été étudié à l'aide du sondage III, comportant les carrés 1,5—7 (dim. 5 × 5 m) rattaché à la ligne I' des carrés du réseau de base de Pontes. La fouille a été entreprise dans le but d'élucider définitivement le problème de l'existence présumée du camp du IV^e—VI^e siècle à cet endroit. Le sondage se trouvait dans le cadre des particules 148/2 et 148/2 du catastrale (Pl.I). De même que les sondages entrepris en 1980 (I, II)²¹ il a été disposé à un endroit où d'après la configuration du terrain on se serait attendu à découvrir les restes de fortification. Au Nord du carré III/1, le terrain se trouve en pente vers le Danube. C'est là que se trouve une nécropole de la Basse—Antiquité et du Haut Moyen—Age. A l'Ouest et au Sud des carrés III/6 et III/7 le terrain est encore une fois en pente. Cette situation exclue l'existence de remparts à cet endroit. Le sondage ont été disposés en outre sur des emplacements ou des restes de destruction étaient particulièrement riches en surface (mortier, fragments de briques etc.).²²

Le carré III/1 n'a fourni aucun reste d'architecture, ni de traces de murs. C'est-là qu'on identifia une habitation slave avec un four en pierre.

Une situation analogue a été constatée en III/5. Les restes mobiliers provenant du sondage appartiennent au Haut Moyen—Age, à l'époque paléobyzantine et aux III^e—IV^e siècles. Une sépulture découverte à cet endroit se place selon toute vraisemblance au Haut Moyen—Age.

Dans les carrés III/6—7 et dans le carré à la limite des lignes I' et J' du réseau général, se trouvaient les restes du bâtiment B dont le mur Ouest affleurait à la surface (Pl. I). Ce mur représentait la façade de l'édifice qui s'étendait vers l'Est. A 50 cm de l'angle Sud—Ouest du bâtiment B, se trouvait l'angle Nord—Ouest du bâtiment voisin C. Les deux édifices étaient parallèlement disposés. Le bâtiment C n'a pas été dégagé dans son ensemble.

Le bâtiment B comportait deux pièces, l'une à l'Ouest mieux conservée, l'autre à l'Est sensiblement endommagée par l'extraction des murs menée jusqu'au fondations et qui n'étaient conservés qu'en négatif (Pl. XXIV). Les dimensions de la pièce Ouest comportent 3.20 × 2.70 m. Deux petites pièces construites ultérieurement étaient adossées au mur Nord. Elles appartiennent à une troisième phase du bâti-

ment, assurément la plus tardive. La pièce 1 se rattache au mur Nord—Ouest de l'édifice de sorte que seuls les murs Sud et Est ont été ajoutés. Ses dimensions comportent 1.10 × 1.20 m. Elle possédait un sol en briques baignés dans un lit de mortier et reposant sur une substruction de pierres et de mortier. Les murs Sud et Est sont construits en briques de canalisation, larges de 15 cm. L'entrée de la pièce se trouvait sur le mur Est.

A un mètre vers l'Est de la pièce 1, on a dégagé en partie la pièce 2, adossée au mur Nord du bâtiment B. Le mur ouest, et une partie du mur Sud ont été déblayés. Leur construction et les dimensions correspondent aux observations faites sur la pièce 1. La partie Est de la pièce 2 se trouvait sous la coupe témoin et n'a pas été étudiés. Les dimensions de cette pièce correspondent probablement à celles de la pièce 1. Le sol n'est pas conservé.

Les observations stratigraphiques faites sur le bâtiment B sont les suivantes: (Pl. XXIV)

Couche A — Terre sablonneuse grise comportant de nombreux restes de déblais (pierres, mortiers, briques surtout de toiture). Cette couche repose en partie sur le sol de la pièce 1, et en partie sur la couche B hors du bâtiment. Les restes mobiliers appartiennent au paléobyzantin. Entre ± 52.22 m et ± 52.22 m.

Couche B — Terre compacte de couleur grise comportant des restes de déblais et des tessons. Entre ± 52.22 et ± 52.02 m.

Couche C — Couche sablonneuse jaune avec des déblais, surtout de pierres concassées et peu de tessons de la fin du III^e et des débuts du IV^e siècle. Entre ± 52.02 et 51.86 m.

Couche D — La couche C repose sur une couche sablonneuse rouge, limitée en surface par une niveau de restes carbonisés comportant quelques tessons et qui selon toute vraisemblance représente la base da la couche C (ou le niveau originel du bâtiment). Cette couche a été entamée par les fondations du mur Ouest du bâtiment B.

Au-dessus des fondations Ouest se trouve, en partie conservé un reste de la construction supérieure du mur en pierres concassées, et galets rattachés par du mortier. La couche C correspond à la destruction de cette première phase. C'est sur ce mur que l'on a bâti dans la même technique les murs de la phase II. Le mur Sud du bâtiment appartient à la phase II, ses fondations reposant sur un niveau de terre battue jaune recouvrant ici la couche C. La destruction de la phase I a été intense au point de rendre indispensable la construction de nouveaux murs. La couche B correspond à la destruction de la phase II.

A l'étape suivante les fondations des murs reposent sur les restes de la phase II. Dans sa partie supérieure le mur est construit en pierres et en briques rattachés par du mortier. C'est à cette période qu'appartiennent les pièces 1 et 2. Les ruines de cette phase sont représentées par la couche A.

Les restes mobiliers découverts sur ce secteur sont assez rares. La céramique de la couche A et paléobyzantine, avec des intrusions médiévales. C'est de ce fait que nous sommes enclins à attribuer la phase II au VI^e siècle. Les restes mobiliers de la couche B comportent peu de tessons pouvant être rapportés pour la plupart au IV^e siècle. Une date plus précise ne serait toutefois être envisagée. La céramique de la couche C peut être attribuée avec suffisamment d'arguments à la fin du III^e et au premières décennies du IV^e siècle. C'est alors que selon nous a été édifié le bâtiment originel (phase I). On ne saurait préciser pour le moment, s'agit-il de l'époque de Constantin ou de celle de la Tétrarchie.

Le bâtiment B a été insuffisamment étudié, ce qui rend impossible une interprétation définitive. On pourrait s'attendre à retrouver vers l'Est une suite de pièces semblables. Ce plan de même que le bâtiment C nous font penser avant tout à des greniers.

Ceci paraît devoir être confirmé par deux pilastres découverts dans le sondage IV/6 disposé sur la partie la plus élevée du secteur.

Autour des pilastres et sur tout l'espace du sondage, on a constaté les traces d'un sol de mortier assez inégal (cotes 52.74 et 52.49 m). Ces constatations plaident en faveur d'un horreum.²³

Le sol de mortier a été recouvert ici par une couche grises sablonneuse comportant des restes carbonisés (couche B), représentant à coup sûr les ruines du bâtiment. C'est sur cette couche que s'est formée la couche A de terre sablonneuse grise sombre avec des matériaux paléobyzantins et du Moyen—Age. La couche B a été sensiblement endommagée par des intrusions médiévales (en outre un four de terre), ainsi que par deux sépultures ayant traversé le sol. L'une d'elles une tombe d'enfant ne possédait sucune construction, la seconde était encerclées de briques et doit être attribuée selon toute vraisemblance à la basse époque romaine ou au paléobyzantin (fig. 20). Une datation plus précise est rendue impossible par le manque de mobilier. La date du bâtiment est elle-aussi difficile à établir. L'existence des tombes secondaires permet peut-être de le faire remonter à la phase I du bâtiment B.

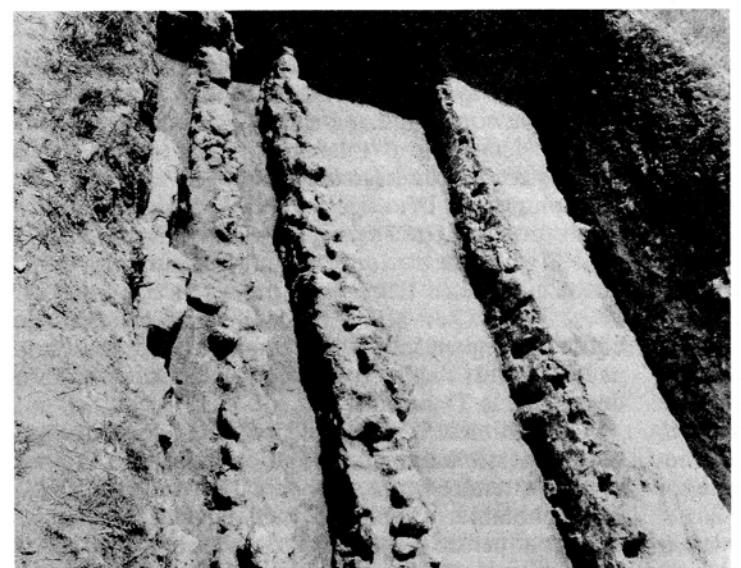
Il est hors de doute que ces dernières fouilles prouvent que le camp du IV^e—VI^e siècle ne se trouvait pas sur le plateau en amont du Pont. Il n'y avait ici qu'une concentration de bâtiments d'ordre économique destinés à l'approvisionnement de l'armée (ou au rassemblement de l'*annone*).

Le manque de fortifications sur cet emplacement ainsi que les observations faites en 1982 sur le secteur du grand camp, démontrent que celui-ci a maintenu son rôle au cours du IV^e—VI^e siècle dans la cadre de secteur du limes.

²³Selon une déclaration du propriétaire du vignoble contigu à Est de la parcelle 148/2, lors du rigolage de son champ de vigne, on mit à jour de longs murs parallèles courant dans l'axe Est—Ouest en direction du bâtiment B.

²¹Cf. M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujošić, Pont de Trajan Castrum Pontes, Cahiers des Portes de Fer 2, 47 sqq.

²²L'équipe placée sous la direction de V. Popović et V. Jovanović, qui a procédé aux travaux de sondage de la nécropole sur la pente, a effectué une prospection géomagnétique pour constater, sur le plateau où on a ouvert des sondages, la présence de longs murs parallèles suivant à peu près l'axe Est-Ouest.



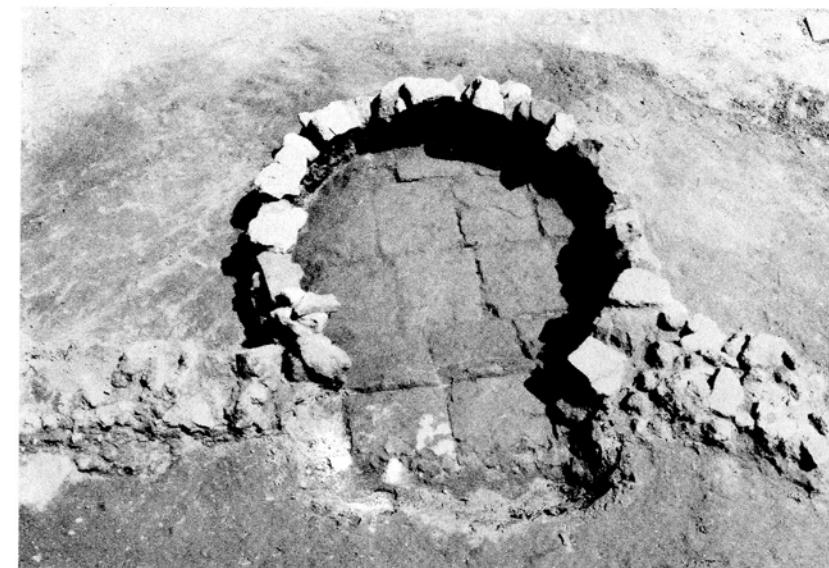
Слика 1. Сувозид у кв. S/11, 12 (са севера).
Figure 1. Mur en pierres sèches, carré S/11, 12 (vue nord).



Слика 2. Југозападна угаона кула (са севера).
Figure 2. Tour d'angle sud-ouest (vue nord).



Слика 3. Зидане пећи и керамичарска пећ у кв. G/17 (с југозапада).
Figure 3. Fours en maçonnerie et four du potier dans le carré G/17 (vue sud-ouest).



Слика 4. Зидана пећ у кв. G/18 (са запада).
Figure 4. Four en maçonnerie, carré G/18 (vue ouest).



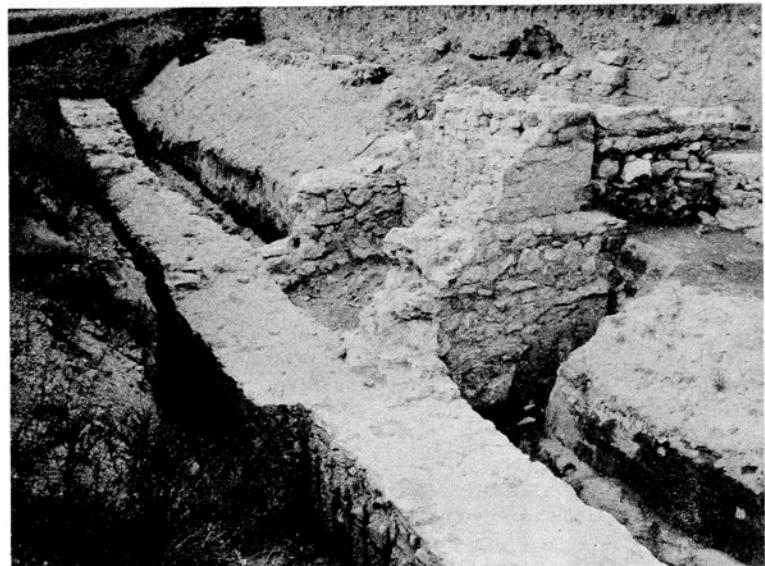
Слика 5. Подрум лимитанске куће у кв. G/16 (са севера).
Figure 5. Sous-sol d'une maison de limitanus, carré G/16 (vue nord).



Слика 6. Керамичарска пећ у кв. G/17 (са северозапада).
Figure 6. Four de potier, carré G/17 (vue nord-ouest).



Слика 7. Керамичарска пећ (скинута решетка) у кв G/17 (с југозапада).
Figure 7. Four de potier (grille enlevée), carré G/17 (vue sud-ouest).



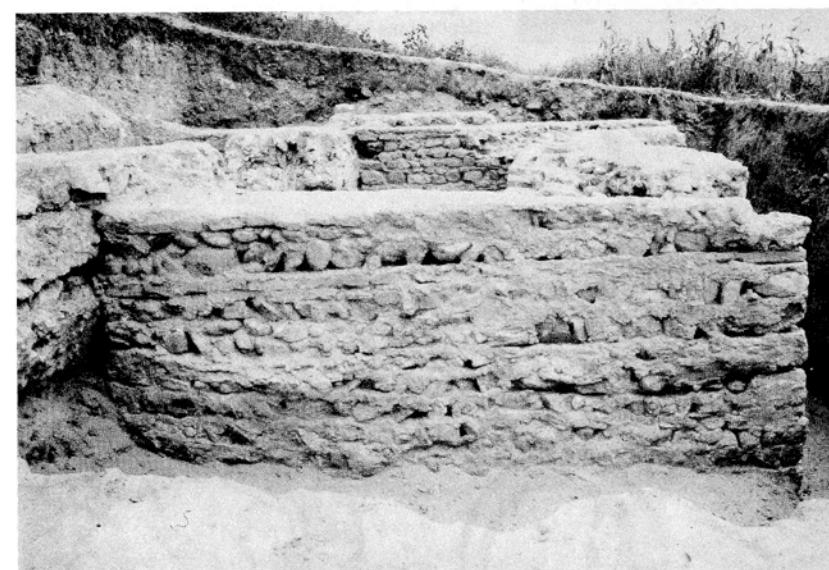
Слика 8. Средишња кула на источном бедему—Иза куле касноантички зид (са североистока).
Figure 8. Tour centrale du rempart est — derrière la tour un mur de basse époque (vue nord-est).



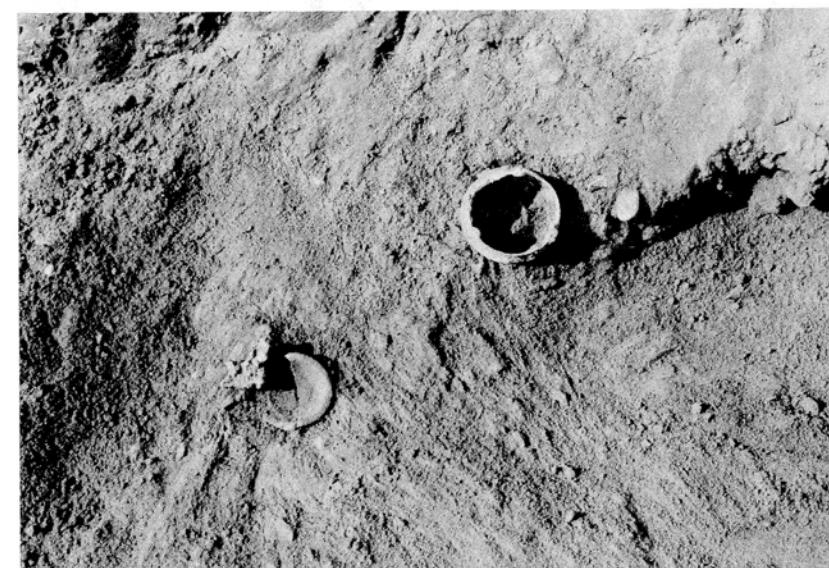
Слика 9. Југоисточни угао каструма са бедемом и потпорним зидом штете стазе (са истока).
Figure 9. Angle sud-est du castrum avec son rempart et le mur de soutènement du chemin de ronde (vue est).



Слика 10. Јужна капија (porta decumana) (са запада).
Figure 10. Porte sud (porta decumana) (vue ouest).



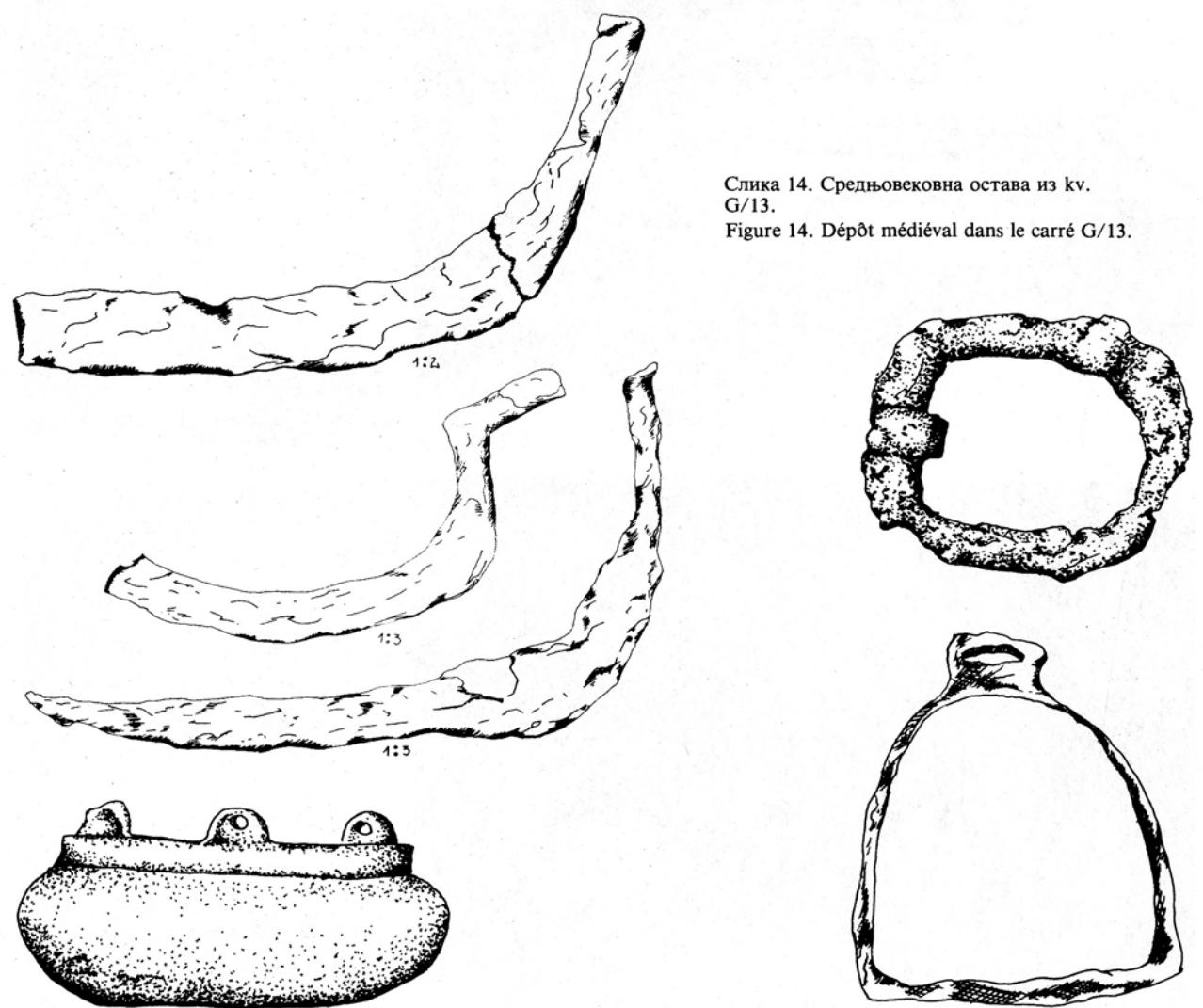
Слика 11. Западни зид пропулгакулума код јужне капије.
Figure 11. Mur ouest du propugnaculum près de la porte sud.



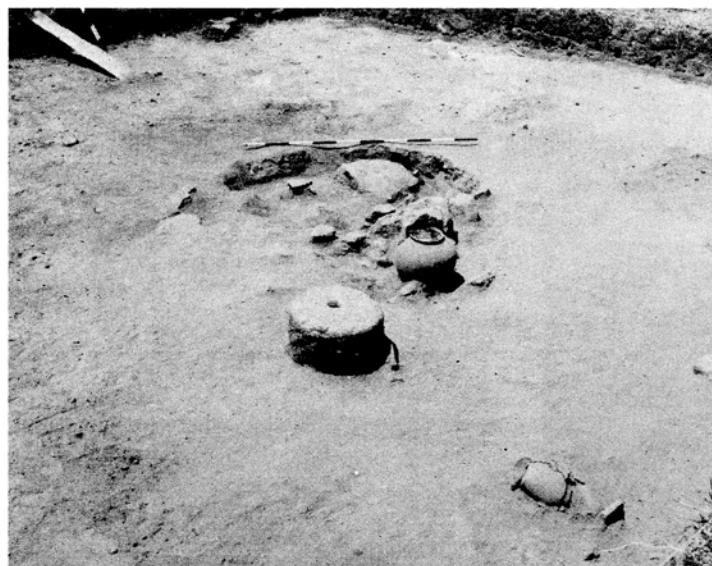
Слика 12. Средњовековна кадионица in situ из оставе у кв. G/13
Figure 12. Encensoir médiéval in situ provenant du dépôt dans le carré G/13.



Слика 13. Гвоздени предмети in situ из оставе у кв. G/13.
Figure 13. Objets de fer in situ provenant du dépôt dans le carré G/13.



Слика 14. Средњовековна остава из кв. G/13.
Figure 14. Dépôt médiéval dans le carré G/13.



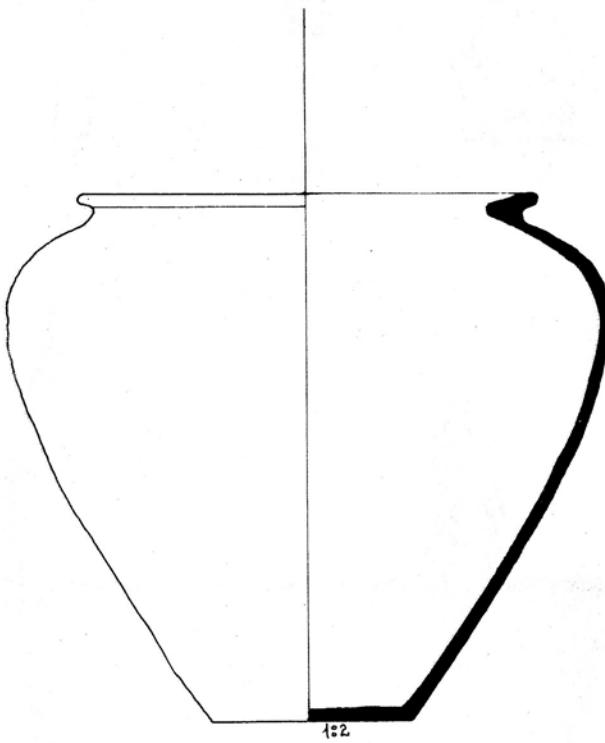
Слика 15. Питос in situ у коме је била друга остава у кв. G/13 (с југоистока).
Figure 15. Pythos in situ, qui contenait un deuxième dépôt dans le carré G/13 (vue sud-est).



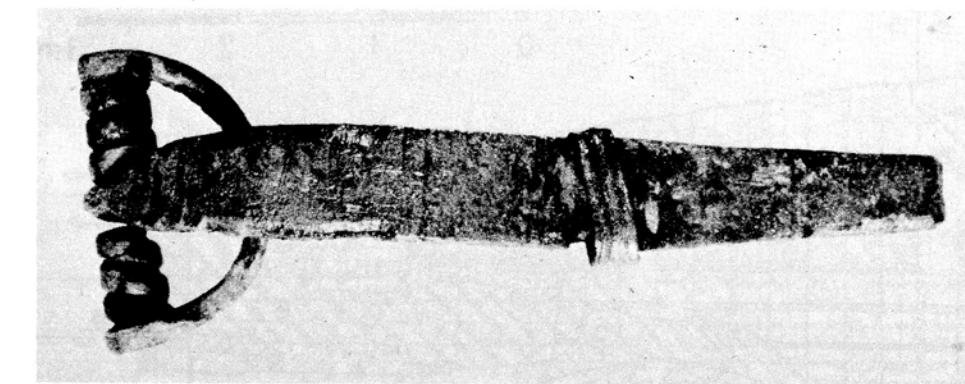
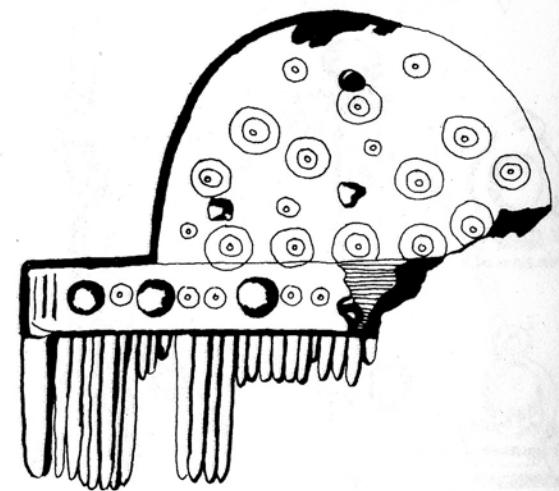
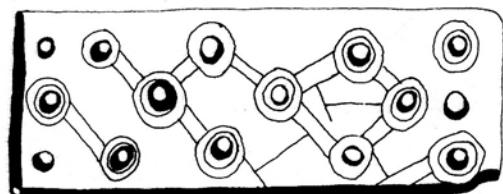
Слика 16. Средњовековна остава из питоса из кв. G/13.
Figure 16. Dépôt médiéval provenant du pythos dans le carré G/13.



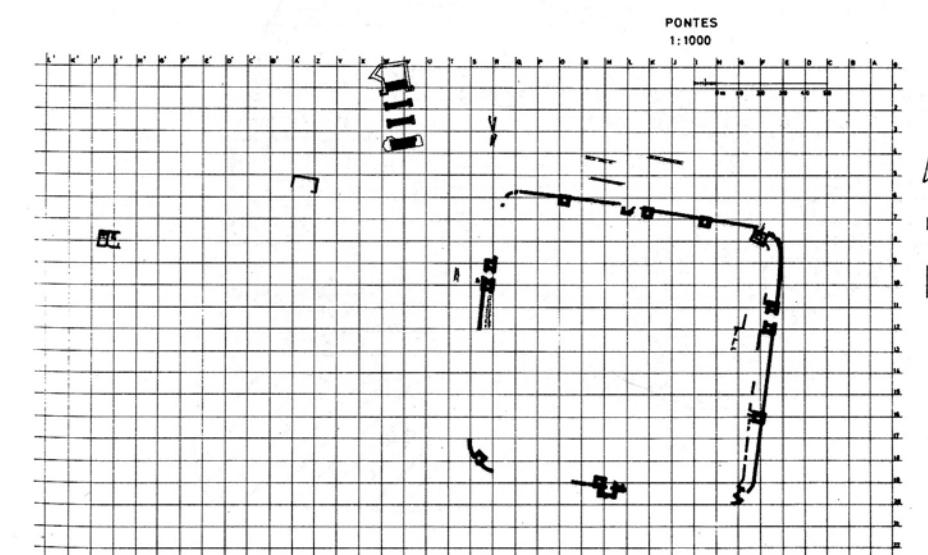
Слика 17. Зидови лимитанских кућа у кв. F/12 (с југа).
Figure 17. Les murs des maisons des limitani dans le carré F/12 (vue sud).



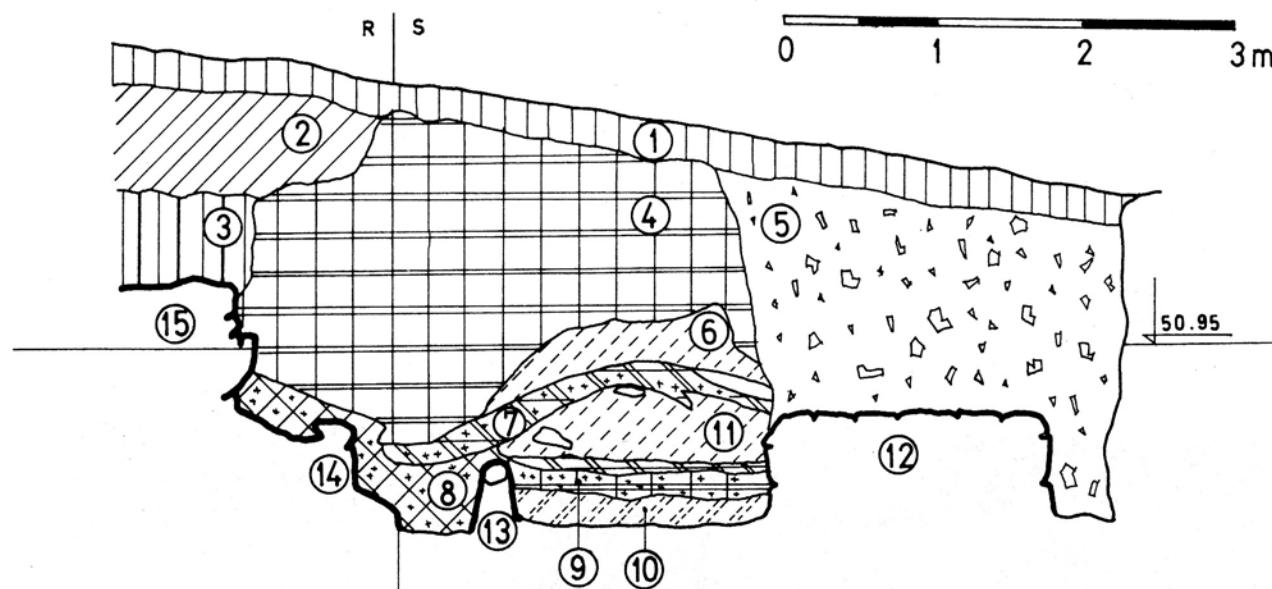
Слика 18. Лонац, коштани чешаљ и коштана оплата из куће 2 у кв. G/13.
Figure 18. Pot, peigne en os avec son fourreau en os provenant de la maison 2 dans le carré G/13.



Слика 19. Бронзана фибула из куће 10 у кв. G/13
Figure 19. Fibule en bronze provenant de la maison 10 dans le carré G/13.



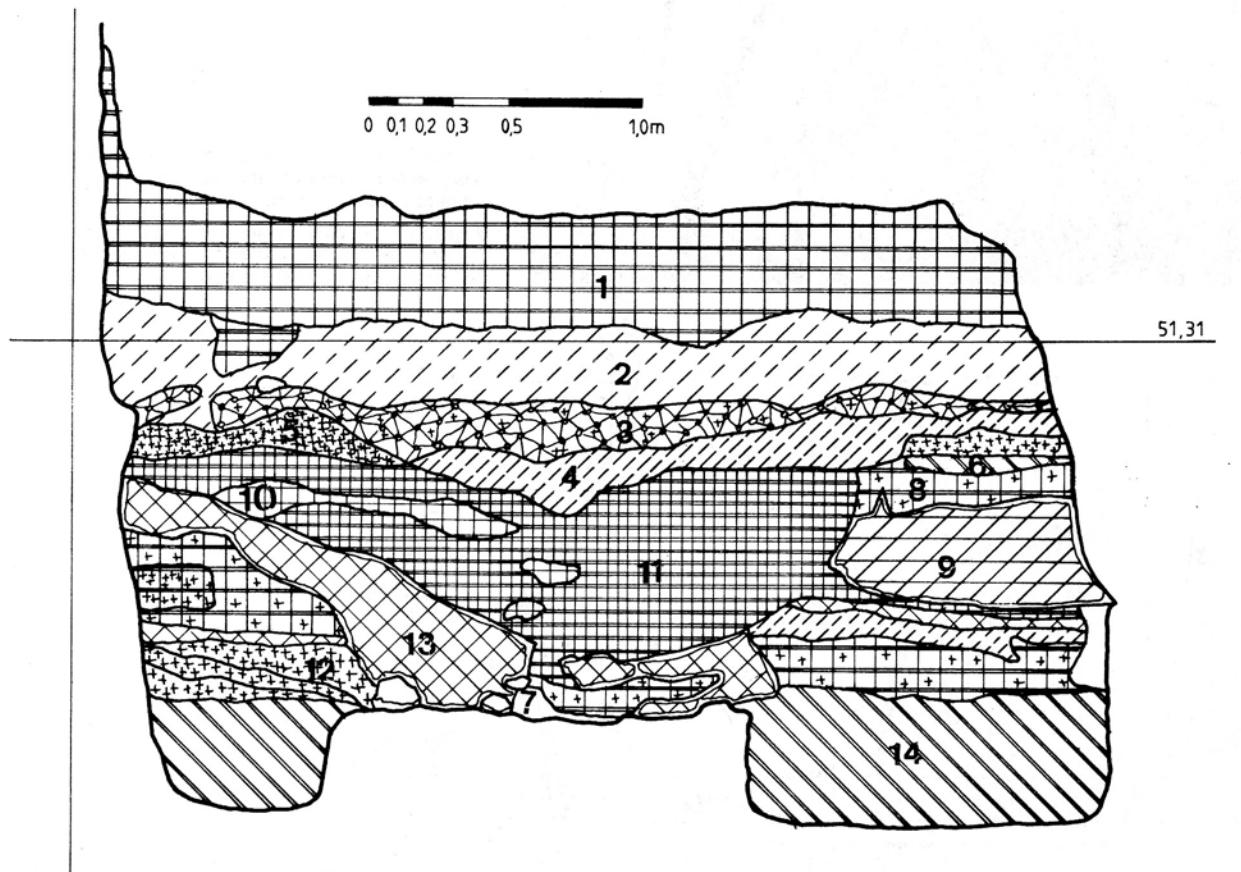
План I. Општа ситуација каструма Pontes с Трајановим мостом и грађевинама А и В на платоу узводно од моста.
Planche I. Tracé général du castrum Pontes avec le Pont de Trajan et les structures A et B sur le plateau en amont du pont.



1 слой А — мрка земља, 2 тамно мрка земља — укоп средњевековне куће, 3 слой С — сива земља, 4 слой В — жута пескуша 5 шут — вађење зида, 6 слој Д — црвенкаста пескуша, 7 сивиа пескуша са гаром, 8 слој Е — мрка набијена пескуша са гаром, 9 слој F — жута пескуша са интезивним гаром, 10 слој H — црвенкаста глина, 11 слој G — црвенкаста пескуша, 12 бедем, 13 спољашње лице сухозида, 14 унутрашње лице сухозида, 15 потпорни зид штете стазе

План II. Јужни профил kv. R-S/12.

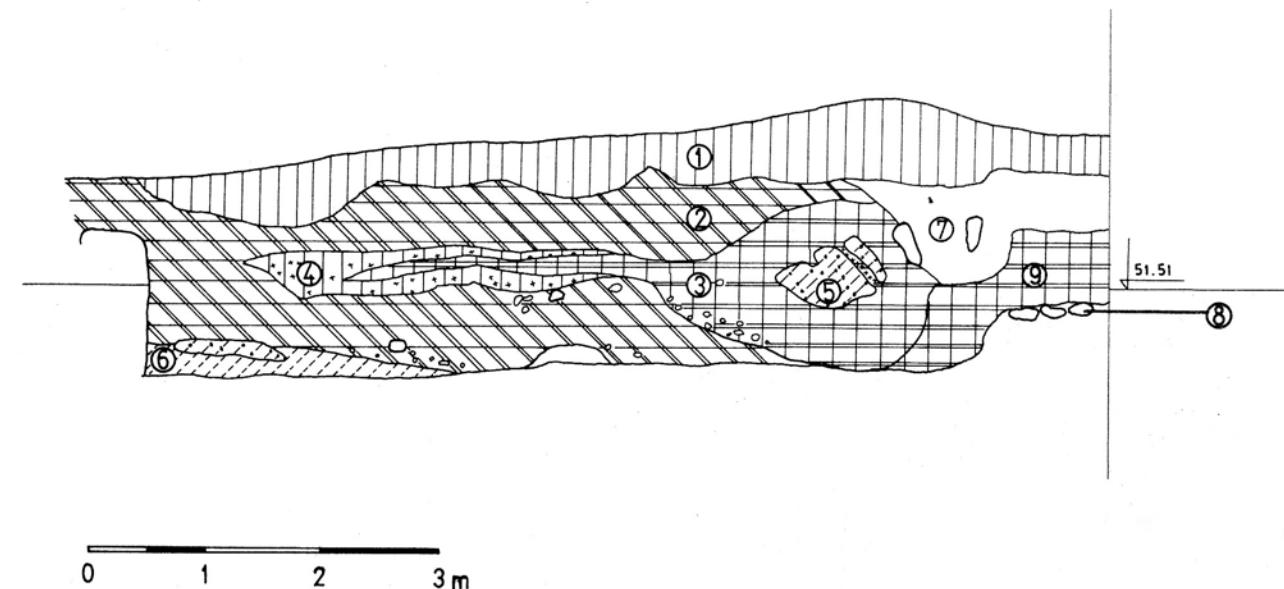
Planche II. Profile sud, carré R-S/12.



1 слой В, 2 слой С, 3 слой Д, 4 слой Е, 5 слой F, 6 слой G, 7 Mur noyau du vallum, 8 слој и. слој I, 10 слој J, 11 слој N, 12 слој K, 13 слој M, 14 слој L

План III. Јужни профил kv. R/11 повучен за 0,8 m у kv. R/12.

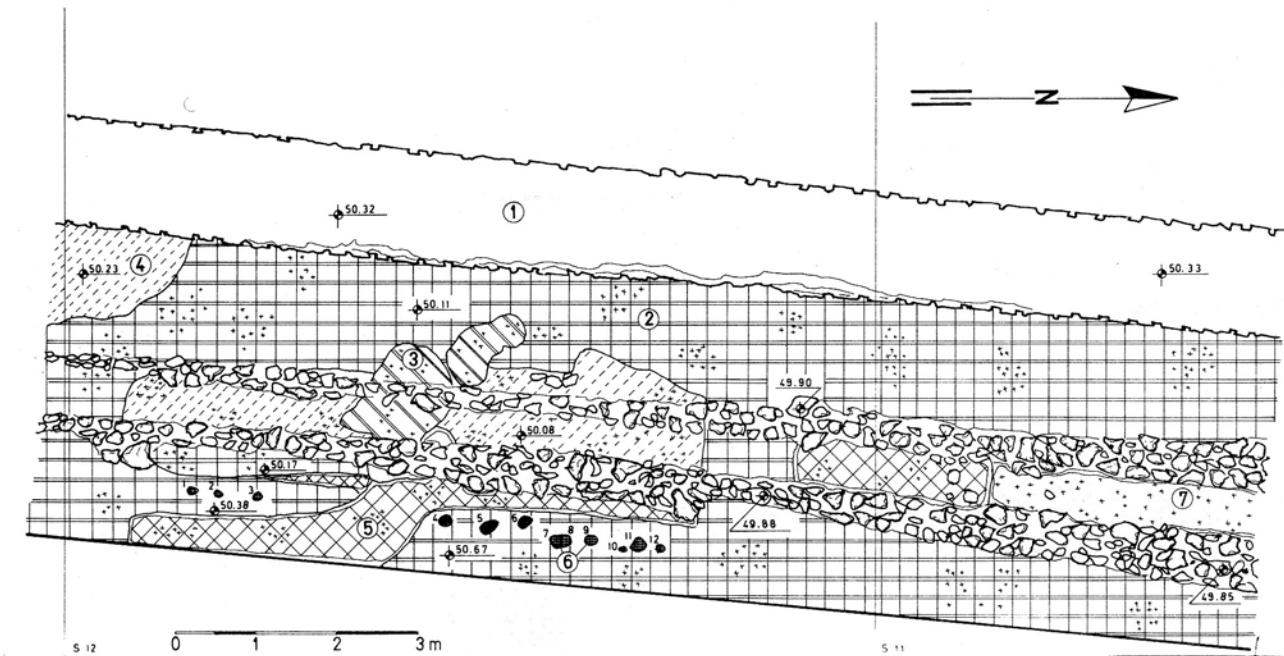
Planche III. Profile sud, carré R/11 en retrait de 0,8 m dans le carré R/12.



1 мрка растресита земља (слој А), 2 сива земља (слој С), 3 жута пескуша — прослој, 4 сива земља — прослој са гаром, 5 малтер, 6 црвенкаста пескуша, 7 средњовековна кућа, 8 зид штете стазе, 9 жута пескуша (слој В)

План IV. Источни профил kv. R-S/12

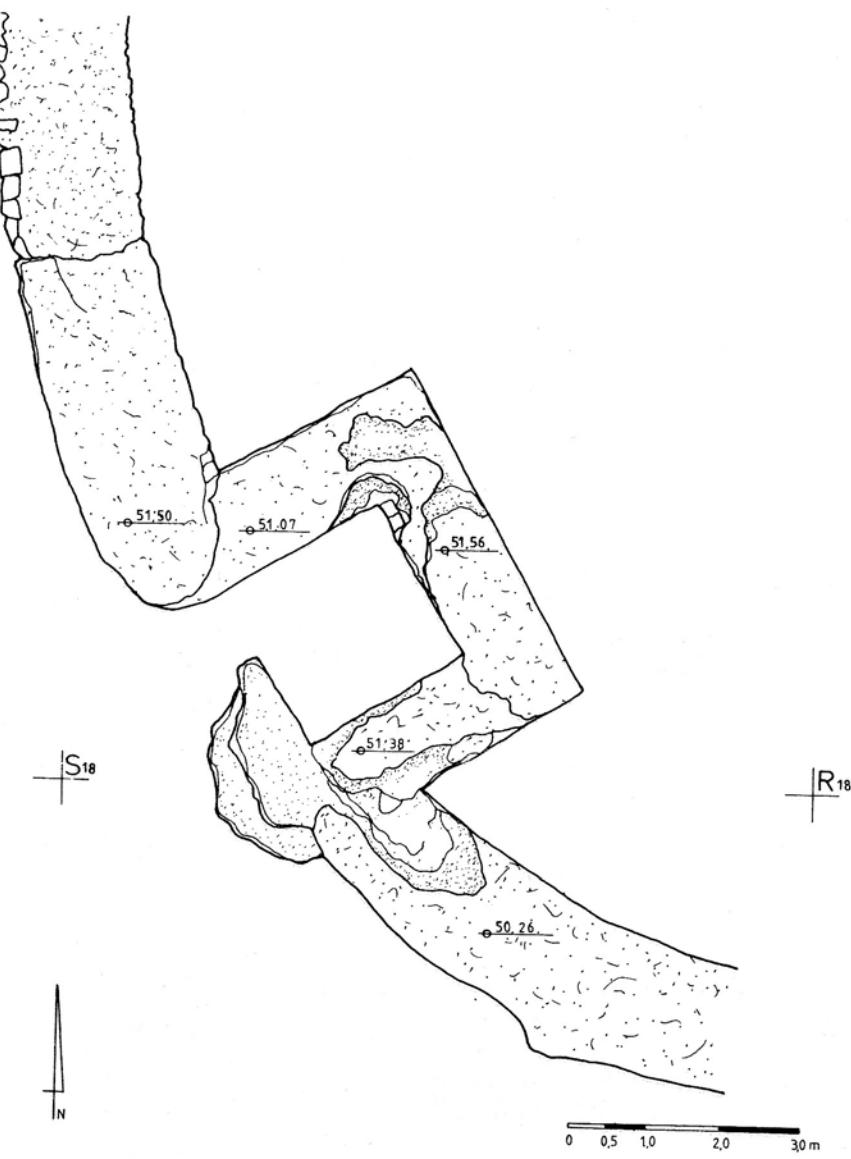
Planche IV. Profile est, carré R-S/12.



1 западни бедем, 2 жута пескуша са интезивним гаром, 3 сива пескуша са гаром, 4 црвенкаста пескуша, 5 набијена мрка пескуша са гаром, 6 коље, 7 жути набој са гаром

План V. Основа kv. S/11, 12 са сувозидом.

Planche V. Plan du carré S/11, 12 avec le mur en pierres sèches.



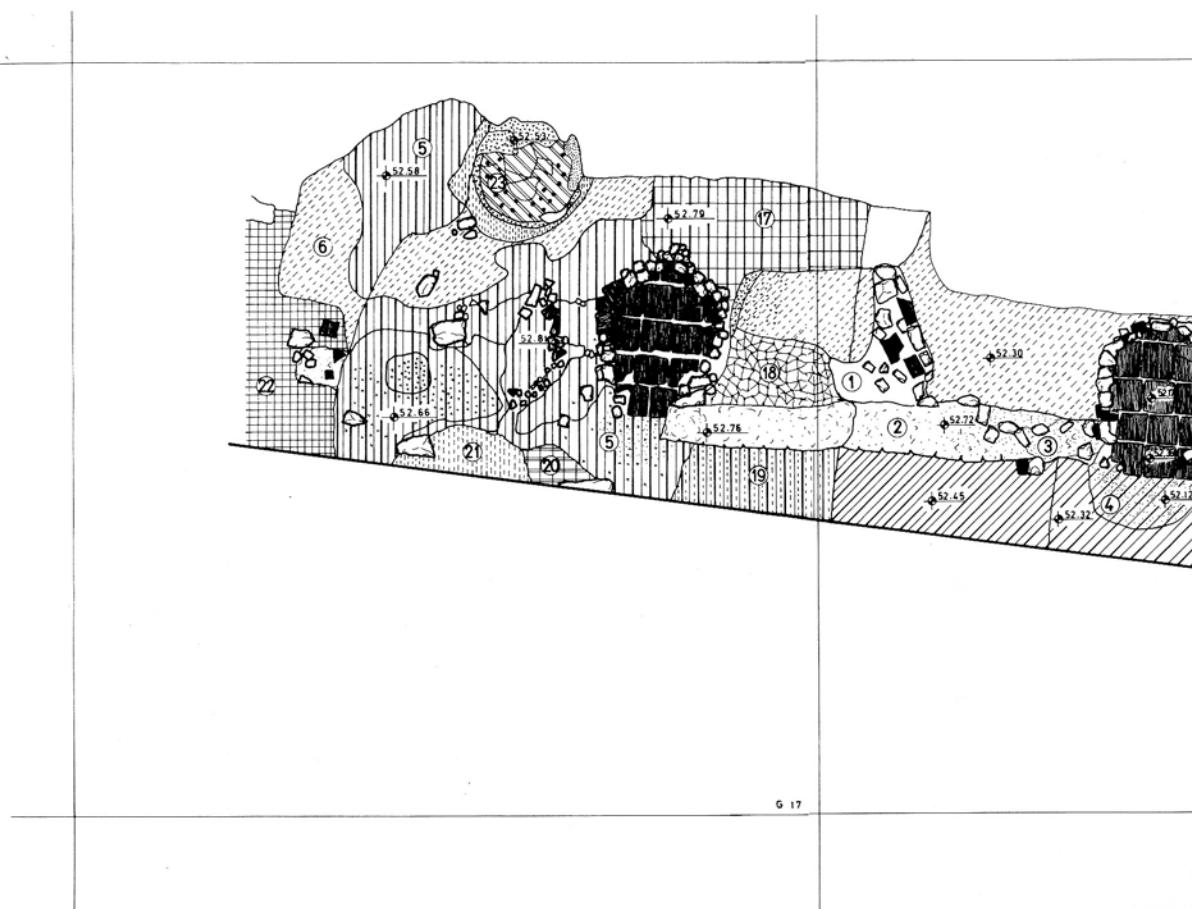
План VI. Основа југозападног угла са угаоном унутрашњом кулом.

Planche VI. Plan de l'angle sud-ouest avec une tour d'angle intérieure.



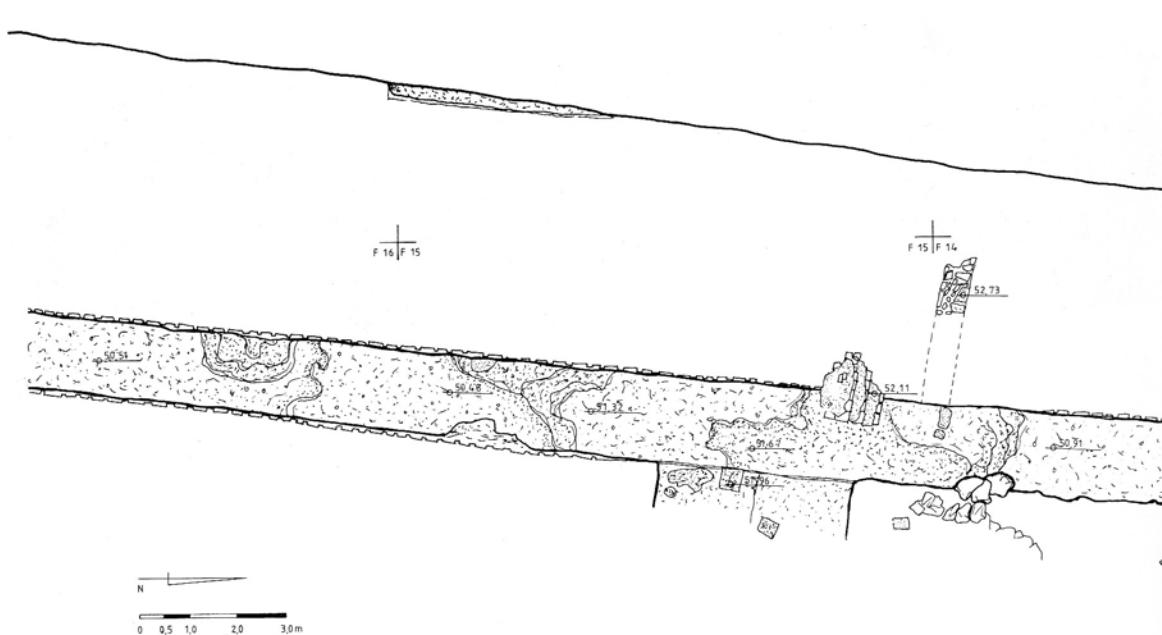
План VIII. Западни профил кв. F/15. Planche VIII. Profile ouest, carré F/15.

Planche VIII. Profile ouest, carré F/15.



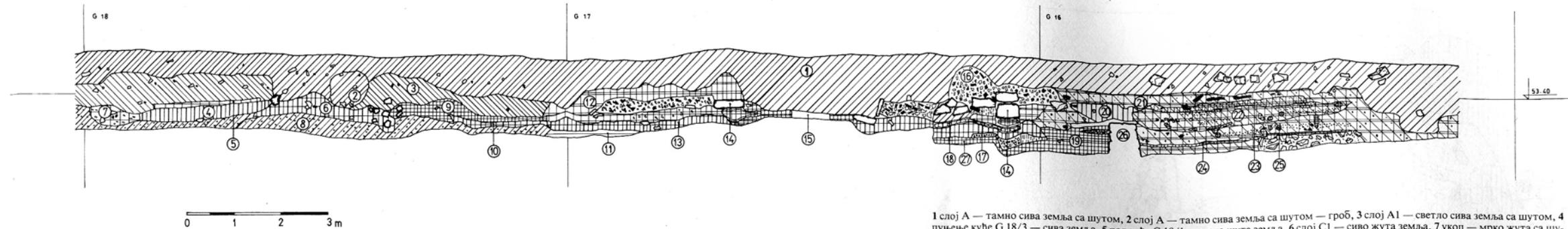
План XI. Основа кв. G/17, 18 и 19 са зиданим пећима.

Planche XI. Plan du carré G/17, 18 et 19 avec les fours en maçonnerie.



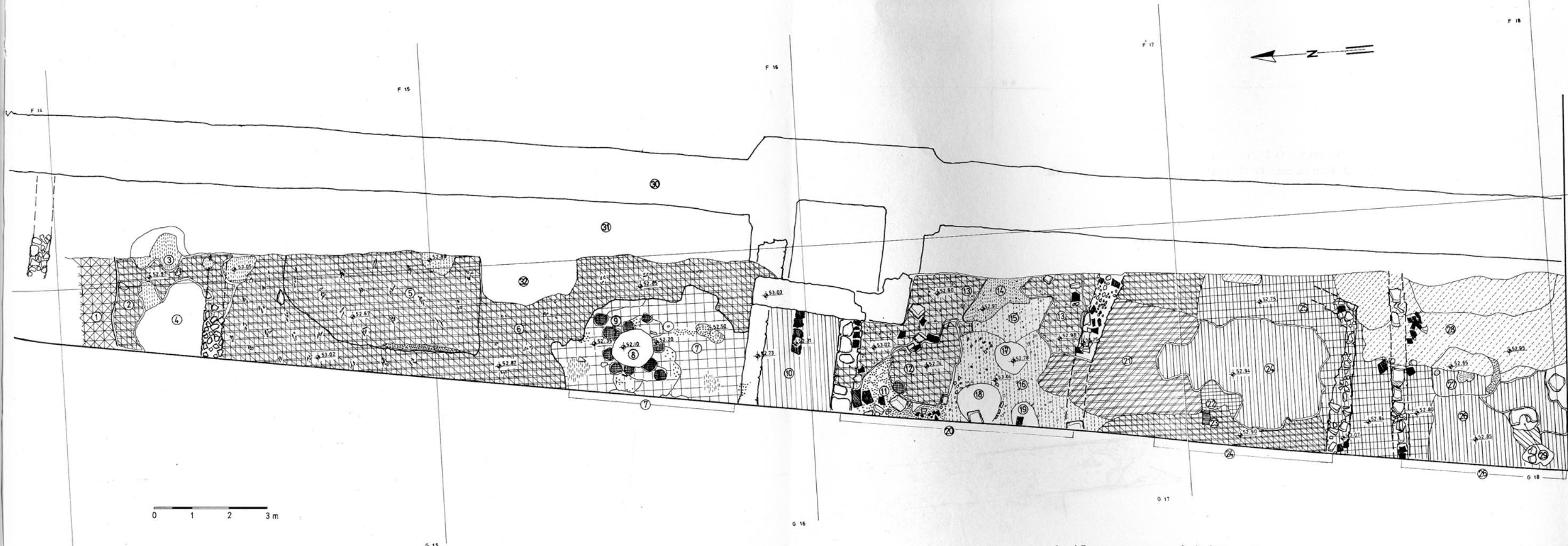
План XII. Основа источног бедема у кв. F/14-16.

Planche XII. Base du rempart est dans le carré F/14-16.



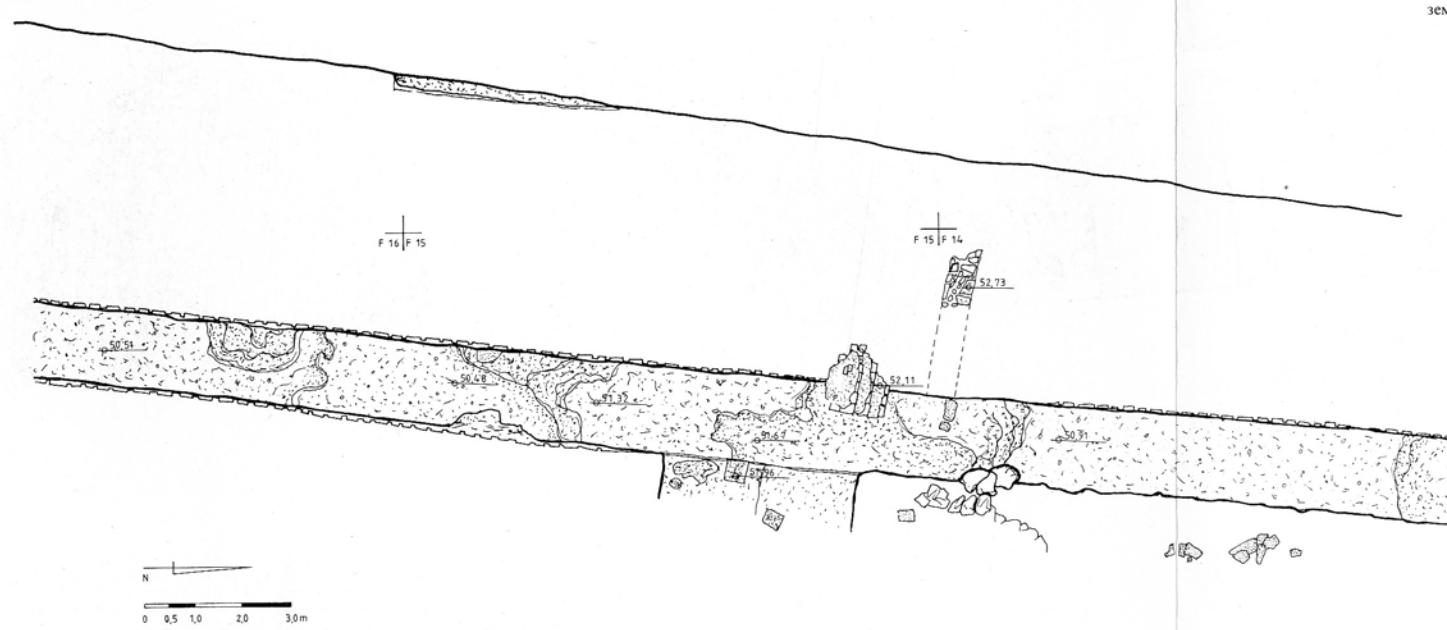
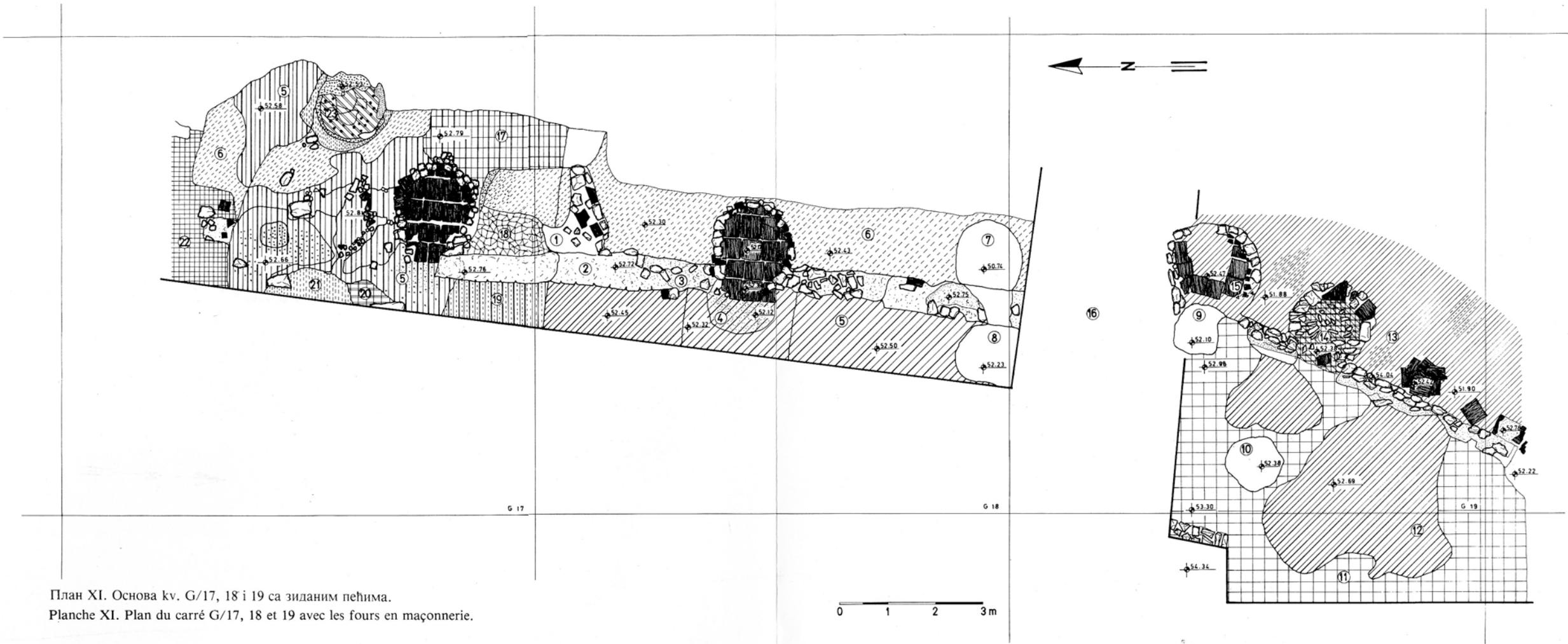
План VII. Западни профил kv. G/16, 17, 18.
Planche VII. Profile ouest, carré G/16, 17, 18.

1 слој А — тамно сива земља са шутом, 2 слој А — тамно сива земља са шутом — гроб, 3 слој А1 — светло сива земља са шутом, 4 пунење куће G 18/3 — сива земља, 5 под куће G 18/1 — мрко жута земља, 6 слој C1 — сиво жута земља, 7 укоп — мрко жута са шутом, 8 слој D — тамно сива са гаром, 9 слој С — мрко сива земља, 10 пунење куће G 18/2 — сиво жута земља, 11 слој F — црвено мрко земља, 12 слој С — жута пескуша /набијена/, 13 слој C1 — сиво жута земља, 14 кућа G17/1, 15 рушевине пени 3, 16 шут од опеке и камена, 17 огњиште — запечена земља, 18 ниво g — сиво жута земља /набој/, 19 слој D — сиво мрко земља, 20 укоп од вађене зидне 1 — сива земља, 21 слој С — жута земља са шутом, 22 кућа G16/1, 23 слој С — жута земља са гари и запеченој земљом, 24 ниво i и h — под куће G 16/1 — жута набијена пескуша, 25 рупе од кола, 26 зид 1, 27 слој Е — сиво мрко земља



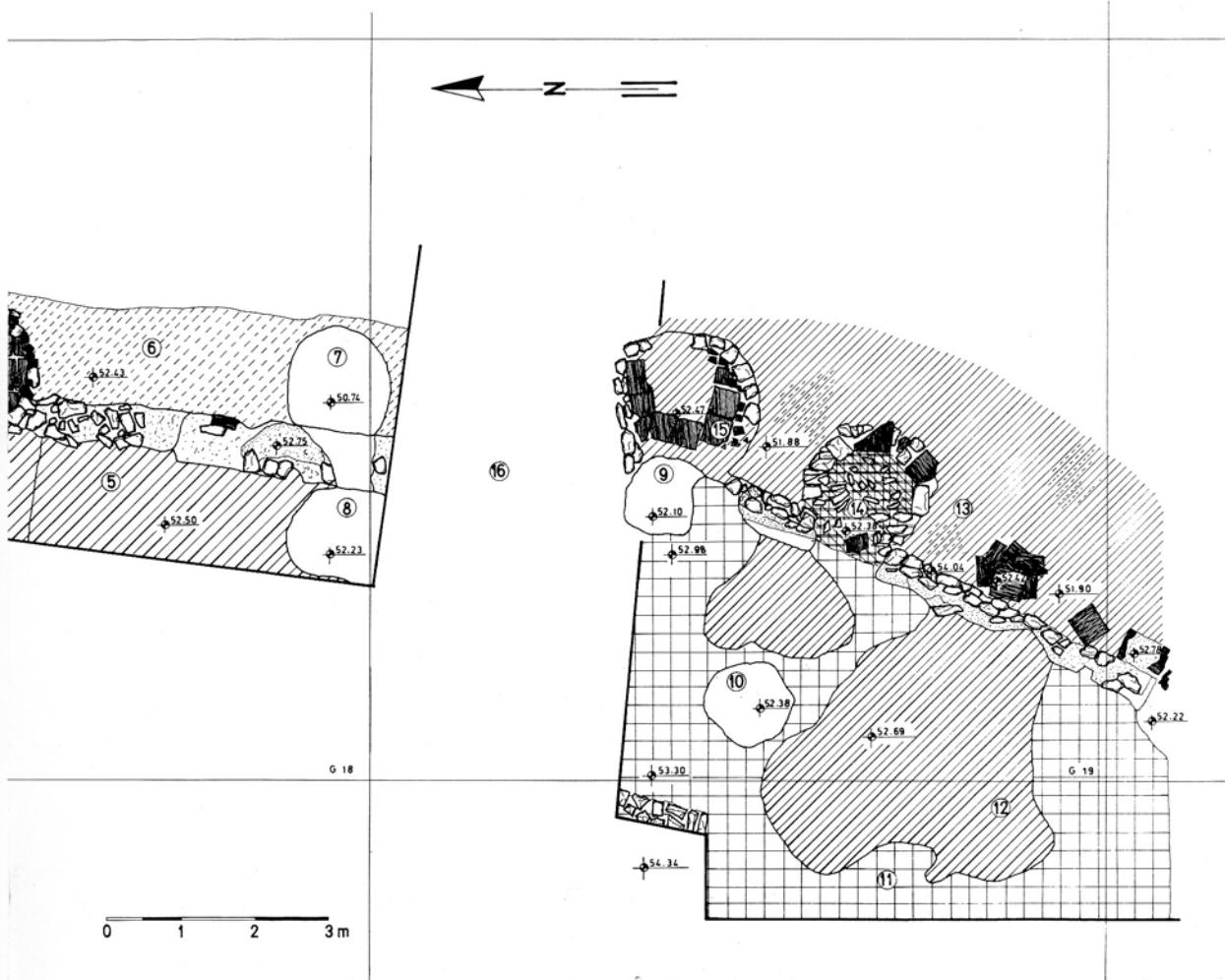
План IX. Основа квадрата G/15, 16, 17, 18.
Planche IX. Plan du carré G/15, 16, 17, 18.

1 слој С — мрко жута пескуша, 2 кућа G15/1 — набој пода — жута набијена земља, 3 запечена земља, 4 јама 43°, 5 кућа G 15/2 — слој С — жута земља помешана са интезивним шутом, 6 слој С — жута земља помешана са шутом, 7 кућа G 16/1 — мрко жута земља, 8 јама 48°, 9 рупе од кола, 10 слој D — мрко земља, 11 огњиште куће G 17/1, 12 дно укопа камене пени 1 — жута набијена земља, 13 под — жута набијена земља, 14 интензивно запечена земља са шљунком, 15 слабо запечена земља са ситним шљунком, 16 запечена земља са шљунком, 17 јама 46°, 18 јама 44°, 19 јама 45°, 20 кућа G 17/1, 21 укоп средњевековне куће 1 — жуто зелена земља, 22 укоп — сиво мрко земља, 23 дно слоја С — жута земља, 24 кућа G 18/2 — набијена сива земља, 25 слој C1 — сиво жута земља, 26 кућа G 18/1 — сива земља, 27 огњиште, 28 слој В — црвена пескуша, 29 рупе од кола, 30 бедем, 31 вађење бедема, 32 јама

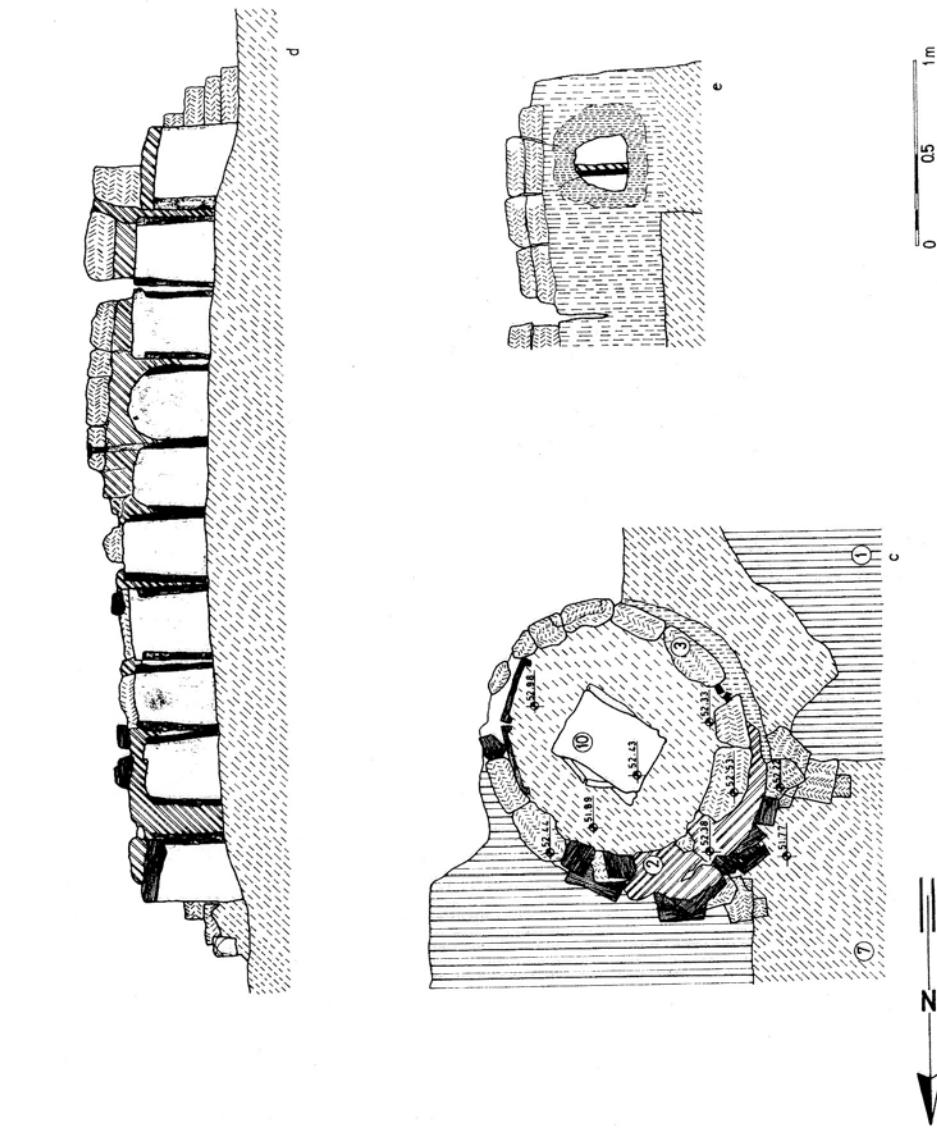


План XII. Основа источног бедема у кв. F/14-16.
Planche XII. Base du rempart est dans le carré F/14-16.

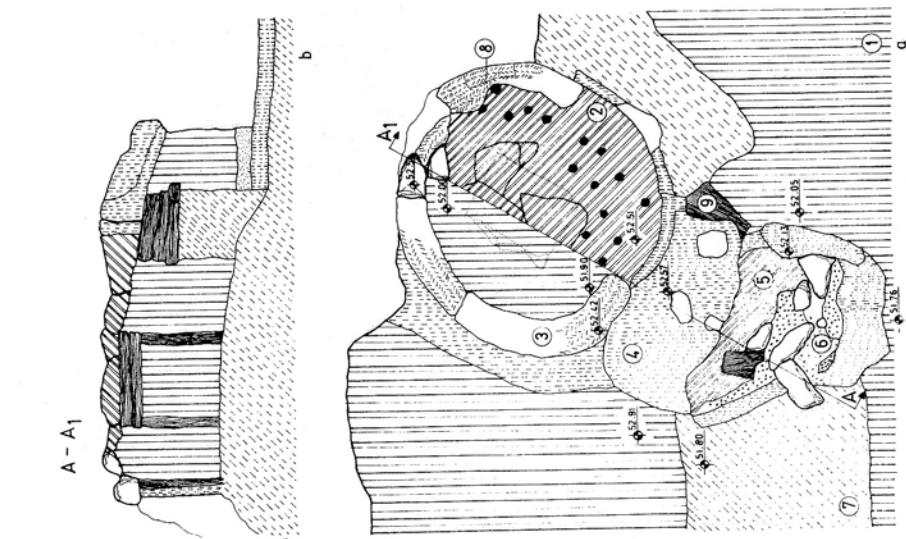
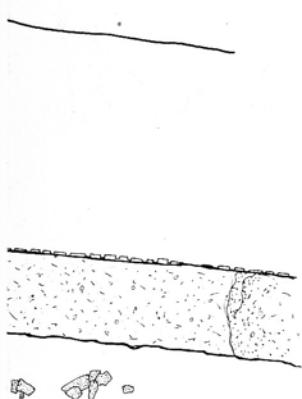
Castrum Pontes

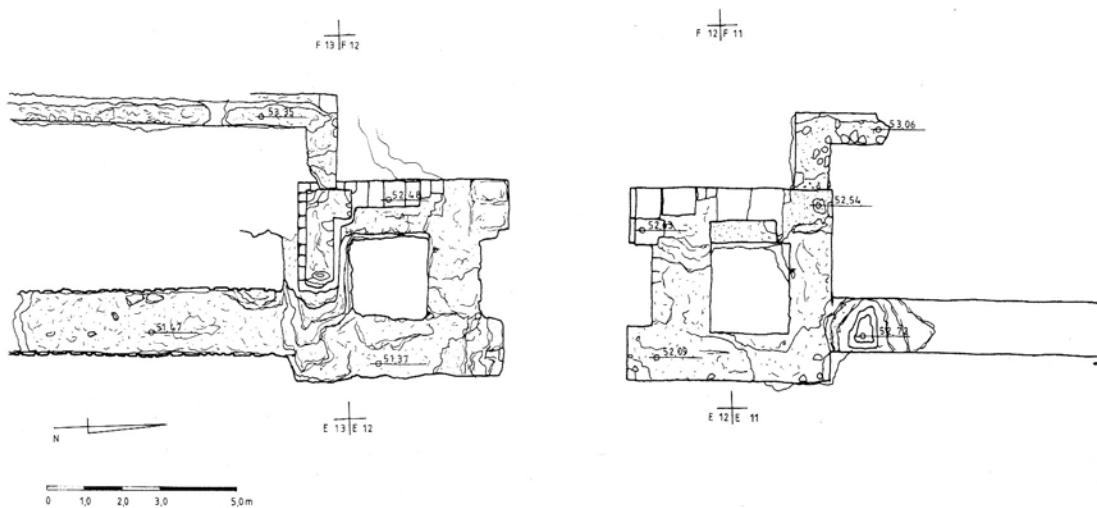


1 пећ 1, 2 зид штетне стазе, 3 малтер, 4 слој D — тамно сива земља са пепелом, 5 слој D — тамно сива земља, 6 слој B — црвена пескуша — штетна стаза, делом запечена са гаром, 7 јама 56°, 8 јама 63°, 9 јама 58°, 10 јама 59°, 11 слој D — мрко жута земља, 12 слој A — тамно сива земља, 13 слој B — тамно мрка земља са црвеном пескушом, 14 слој C — жута земља, 15 опека, 16 рампа /није копано/, 17 сиво жута земља, слој C1, 18 малтерни под, 19 слој F — црвенкасто сива земља, 20 жута пескуша, 21 црвено запечена земља, 22 слој E — сиво мрка земља, 23 сива набијена глина

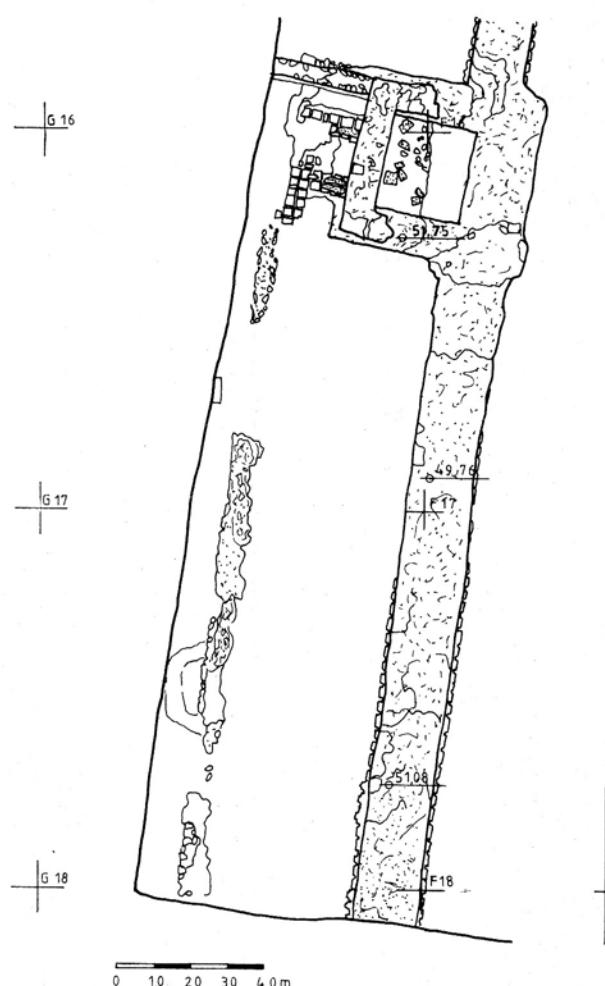


1 сива земља 2 сива набијена глина, 3 теракот, 4 црвено запечена земља, 5 сива набијена глина са пепелом, 6 гар, пепео, 7 црвена пескуша, 8 отвор, 9 опека (ломљена), 10 тегура а, с легач пећи 1 (G-17), б пресек А-А₁, д развијени унутрашњи зид пећи, е спојни налога југонистичког лепа

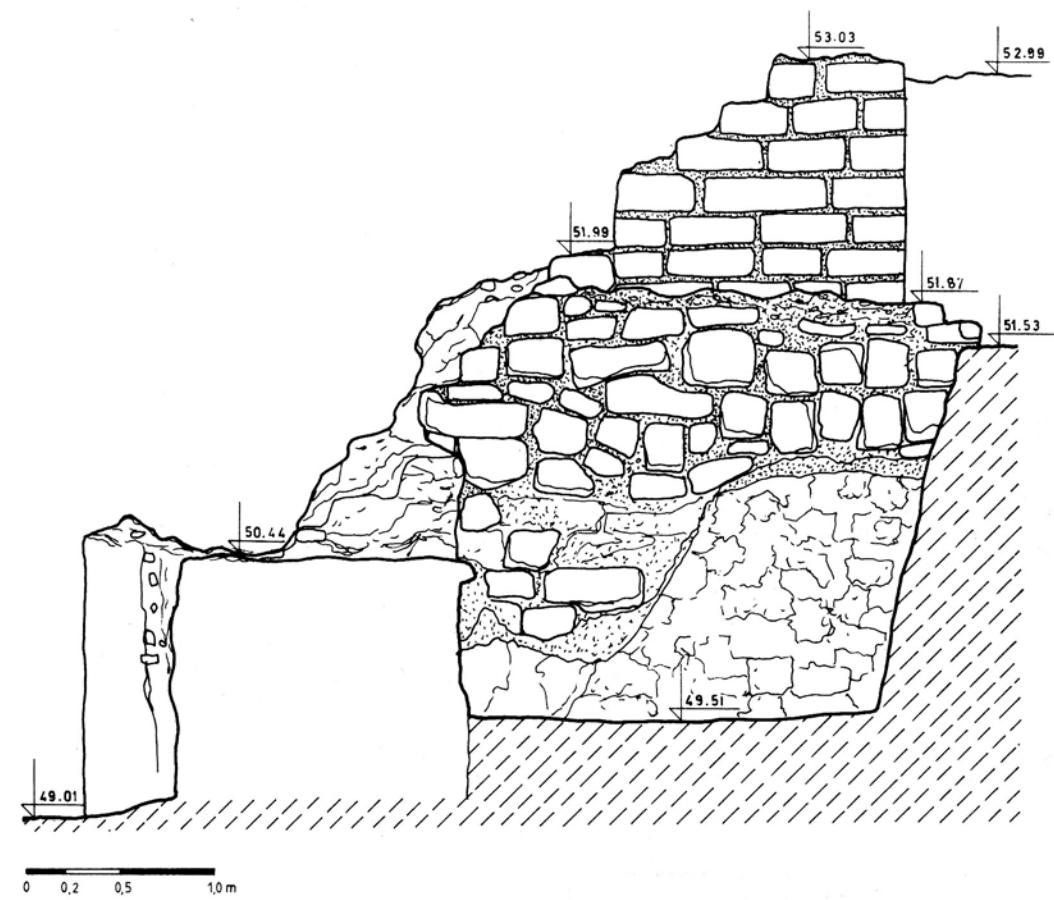




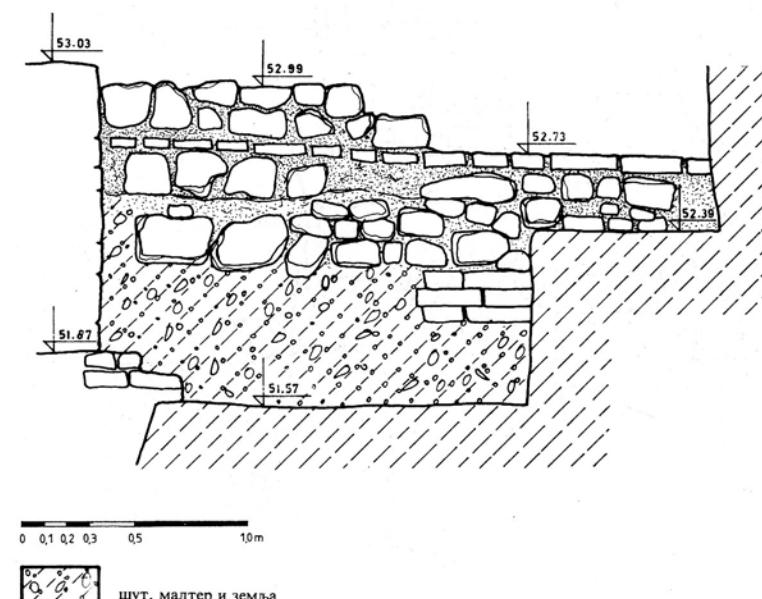
План XIII. Основа источне капије (porta principalis dextra).
Planche XIII. Base de la Porte est (porta principalis dextra).



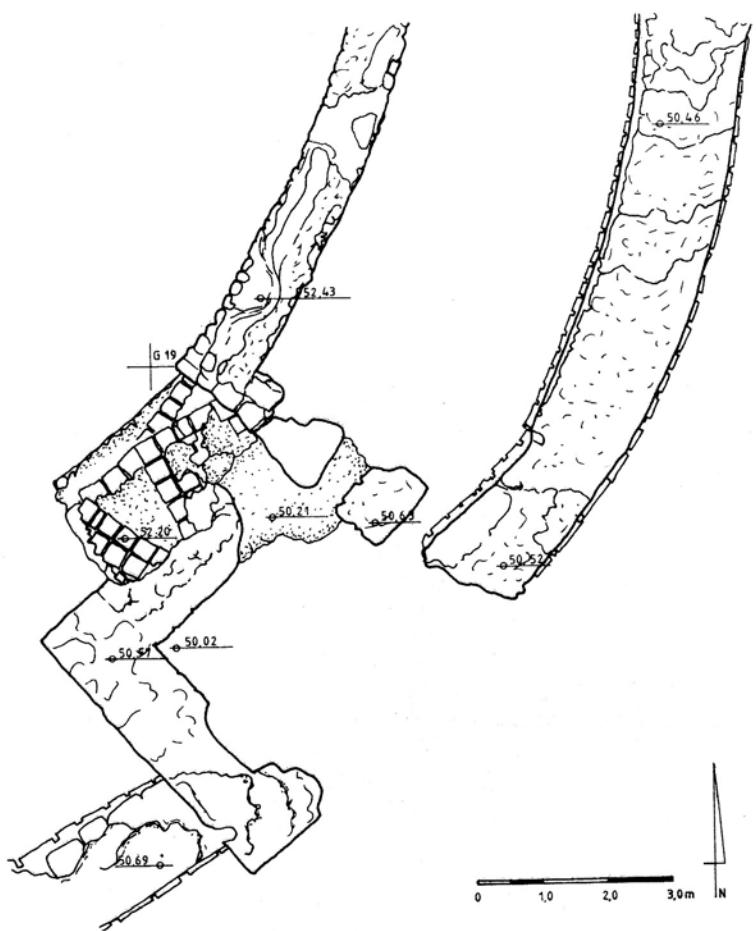
План XIV. Основа средишње унутрашње куле на источном бедему.
Planche XIV. Plan de la tour intérieure centrale sur le rempart est.



План XV. Изглед северног зида средишње куле.
Planche XV. Vue du mur nord de la tour centrale.

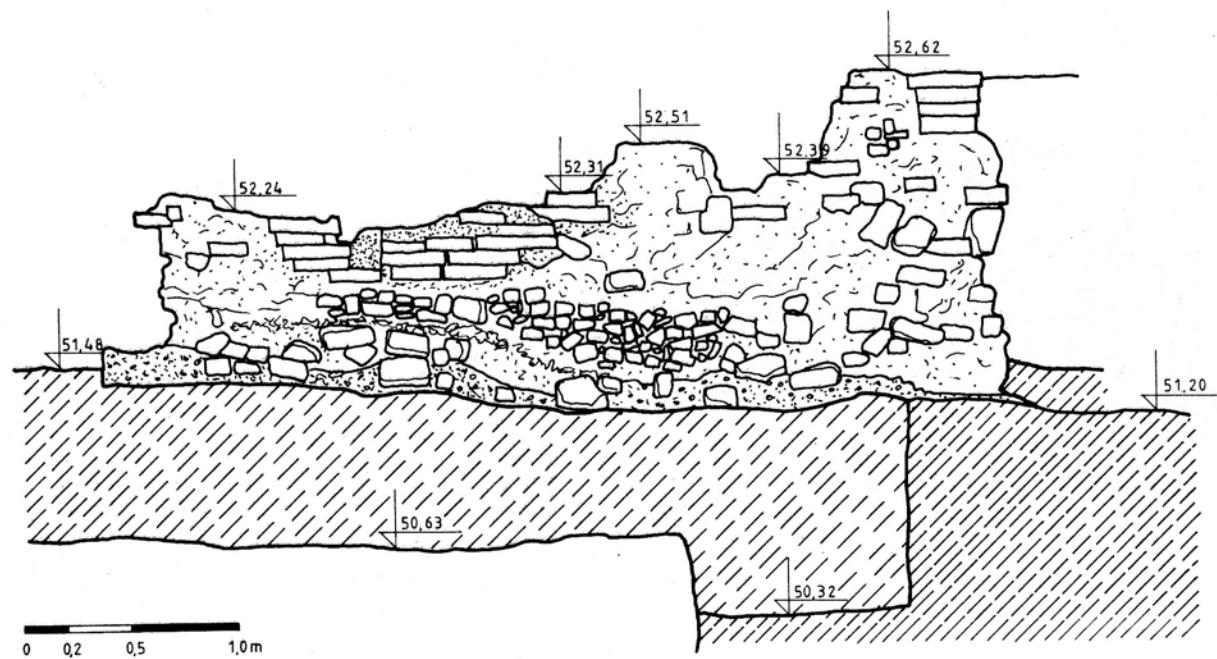


План XVa. Касноантички зид на граници kv. G/16, 17.
Planche XVa. Mur de la basse époque à la limite des carrés G/16, 17.

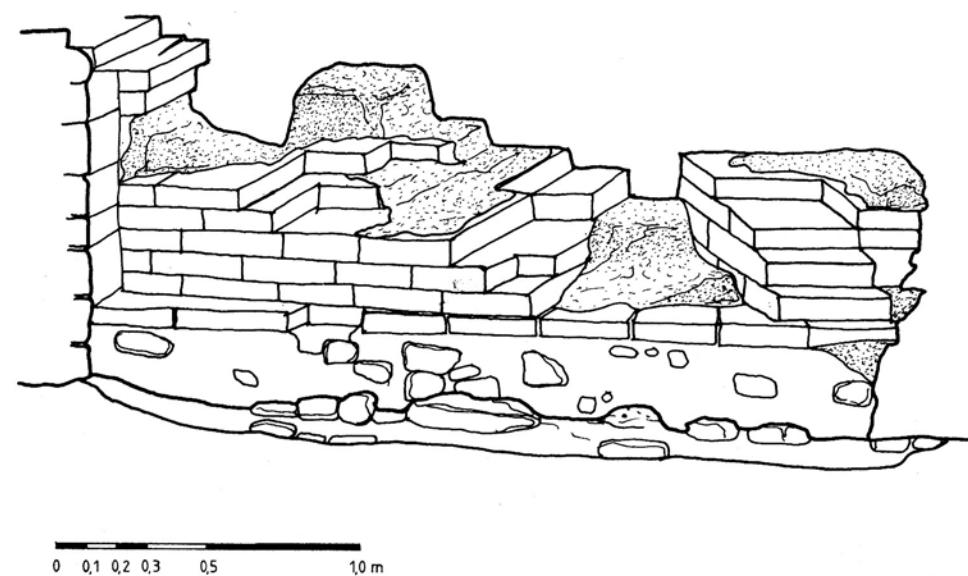


План XVI. Југоисточни угао каструма са унутрашњом углона кулом, подпорним зидом штете стазе и преградњом у IV веку.

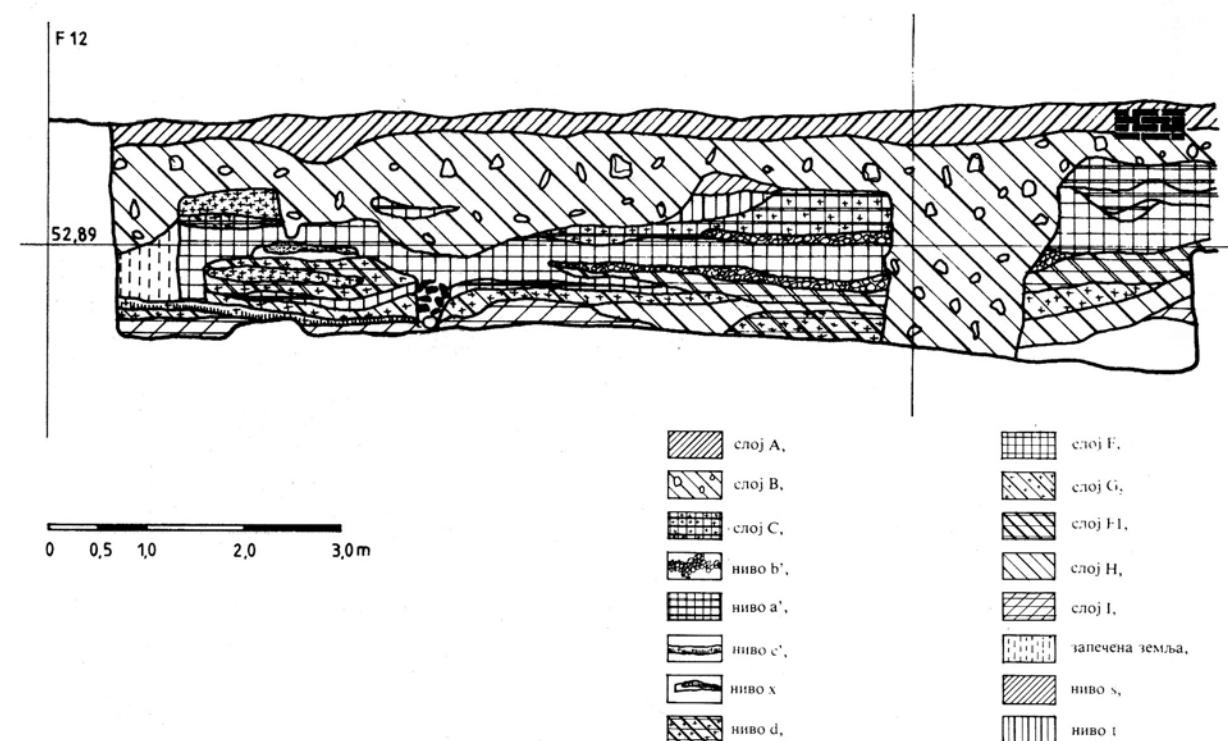
Planche XVI. Angle sud-est du castrum avec la tour d'angle intérieure, le mur de soutènement du chemin de ronde et une réfection du IV siècle.



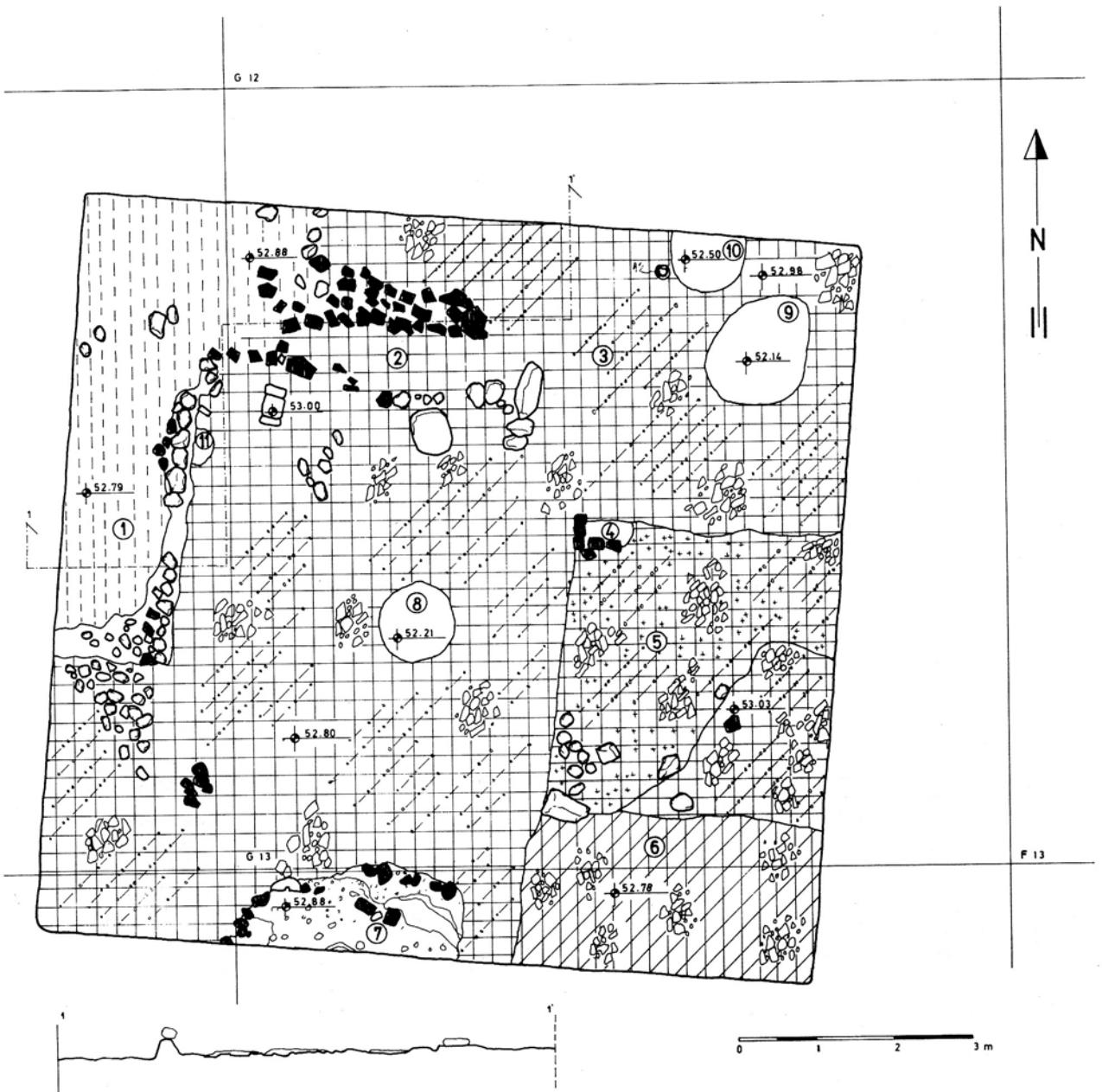
План XVII. Југоисточни профил преградње IV века код југоисточног угла каструма
Planche XVII. Profile sud-est de la réfection du IV siècle près de l'angle sud-est du castrum.



План XVIII. Северозападни изглед зида преградње IV века код југоисточног угла.
Planche XVIII. Vue nord-ouest du mur de l'ouvrage de réfection du IV siècle près de l'angle sud-est.

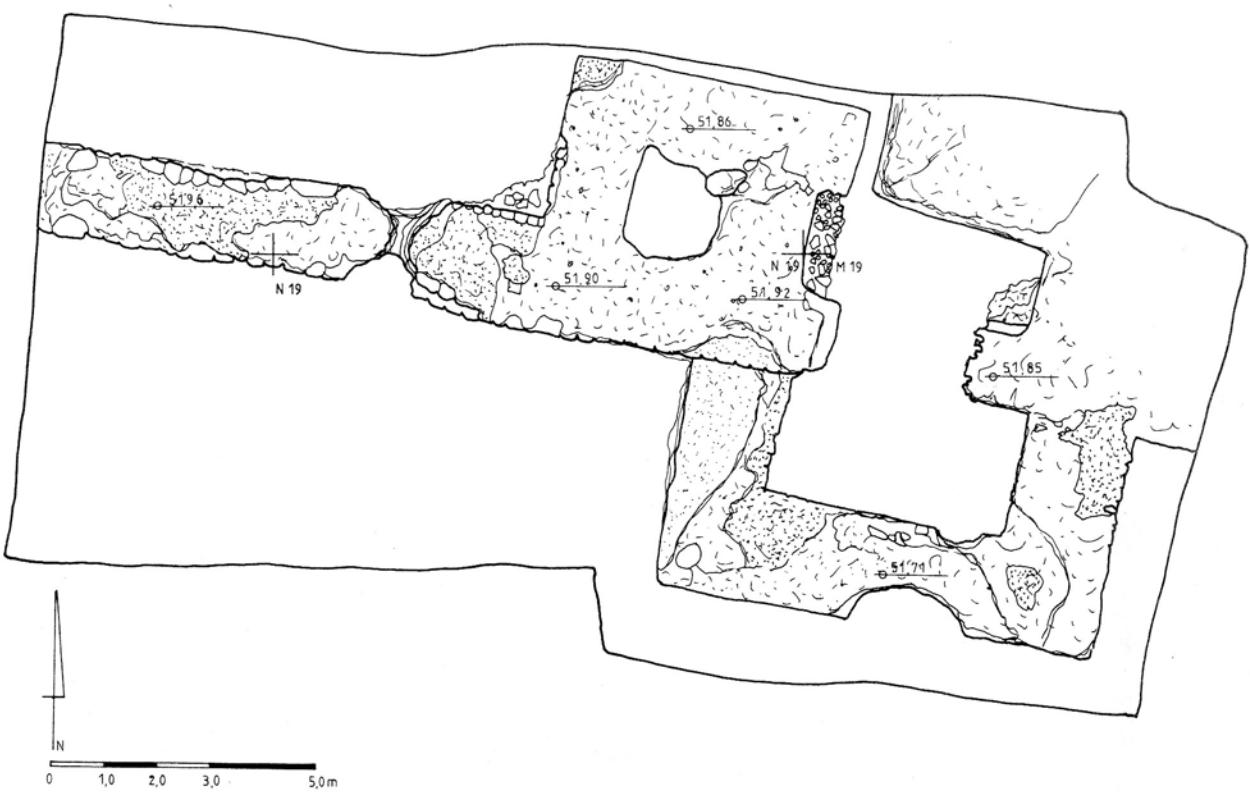


План XIX. Западни профил kv. F/12
Planche XIX. Coupe ouest, carré F/12.



1 кућа 2 — црвено зепчена земља, 2 кућа 3, 3 тамно жута пескуша са шутом и малтером (слој D), 4 пећ 4, 5 тамно жута пескуша са шутом, малтером и гаром (ниво e), 6 сиво жута пескуша са шутом (слој C), 7 кућа 9, 8 јама 13', 9 јама 6', 10 јама 5', 11 јама 23', 12 лонац

План XX. Основа кв. G/13 с лимитанским кућама III фазе.
Planche XX. Plan du carré G/13 avec les maisons des limitani, phase III.



План XXI. Основа јужне капије (porta decumana).
Planche XXI. Plan de la porte sud (porta decumana).

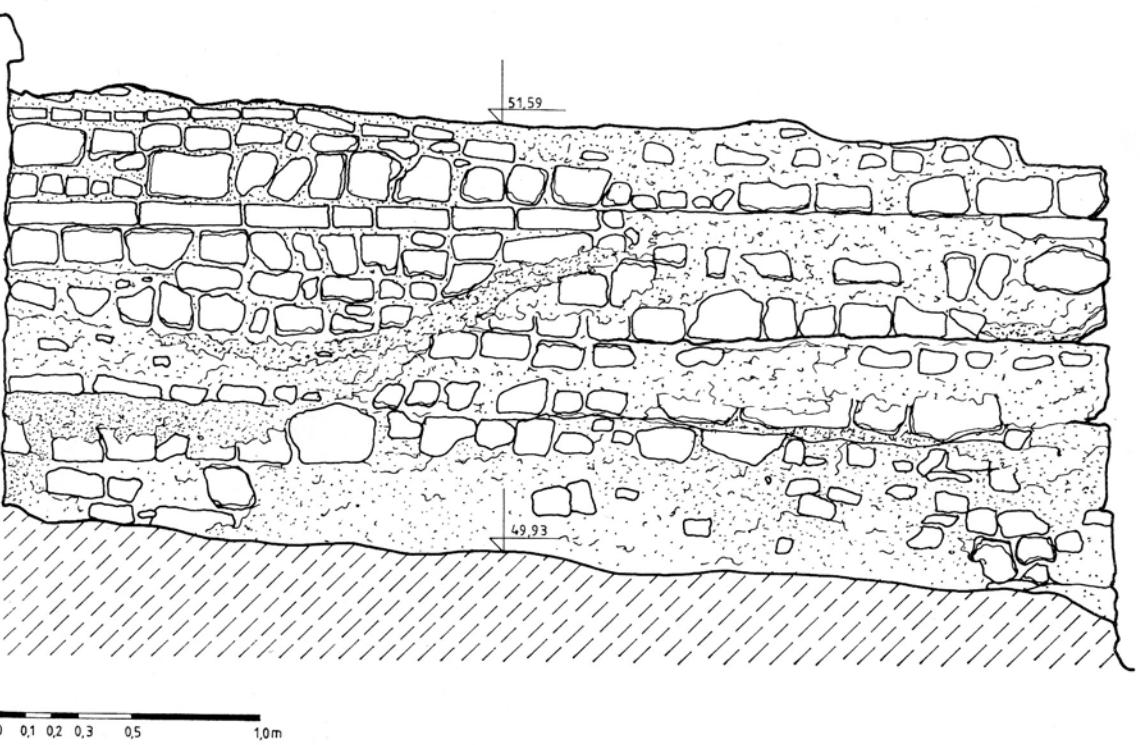
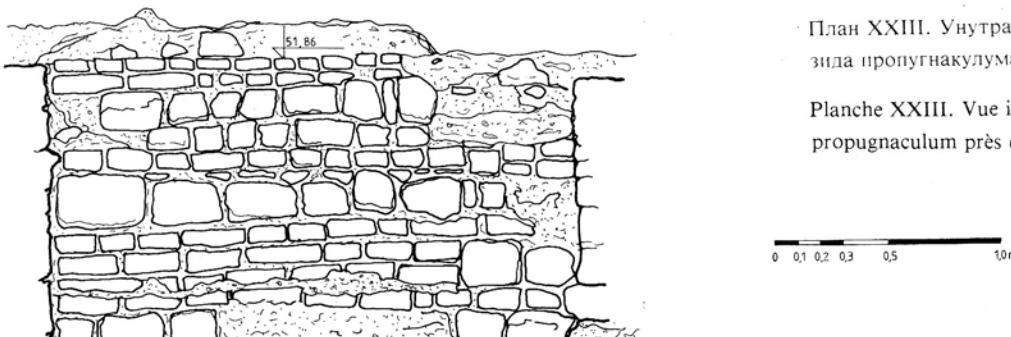
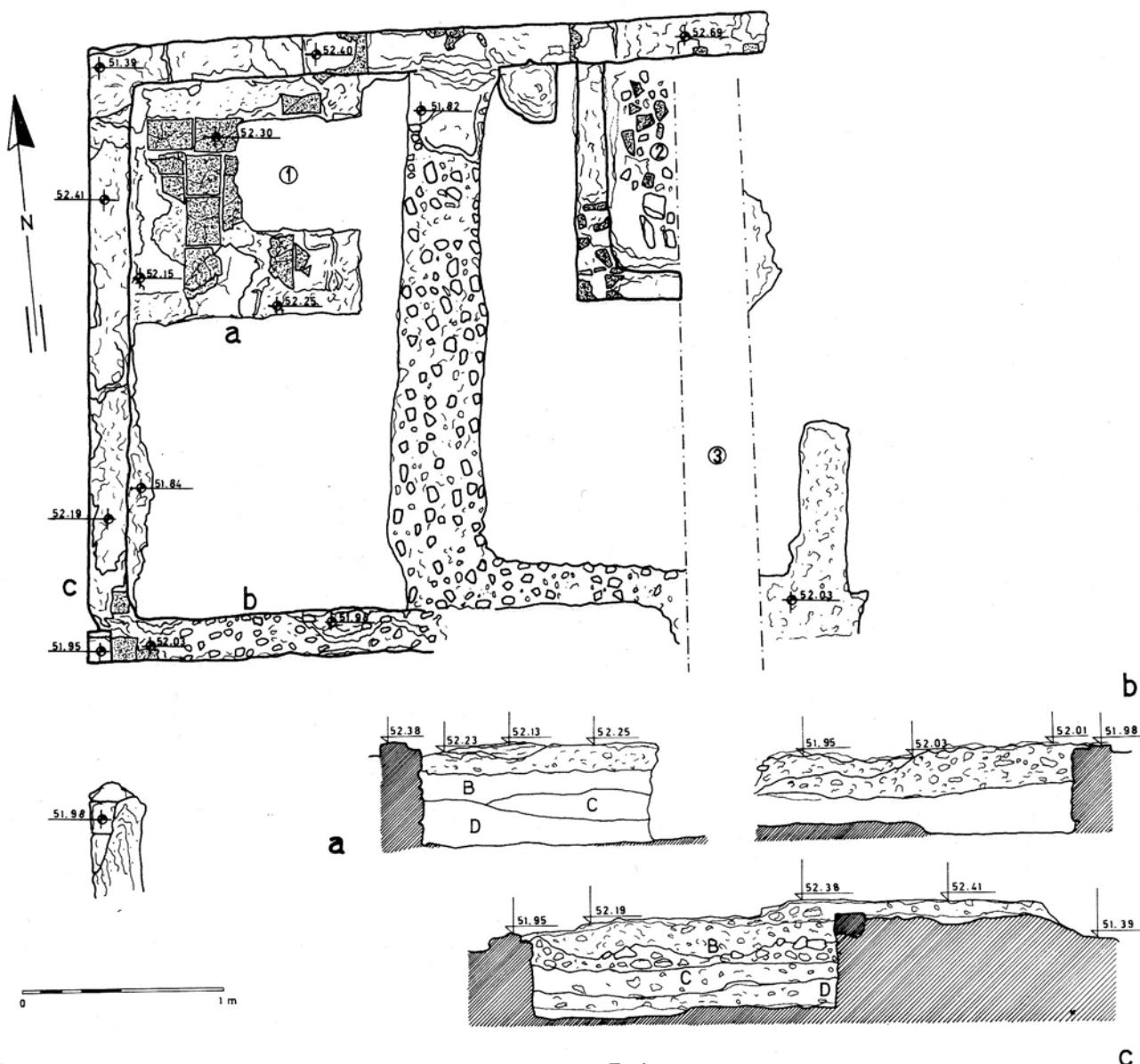


Planche XXII. Vue extérieure du mur ouest de propugnaculum près de la porte sud.
План XXII. Спойни изглед западног зида пропулакулума код јужне капије.



• План ХХIII. Унутрашњи изглед источног зида пропулгнакулума код јужне капије.

Planche XXIII. Vue intérieure du mur est du propugnaculum près de la porte sud.



План XXIV. Основа и профили грађевине В на платоу узводно од Трајановог моста.
Planche XXIV. Plan et profile de la structure B sur le plateau en amont du pont de Trajan.

Гордана МАРЈАНОВИЋ – ВУЈОВИЋ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СТРАТИГРАФИЈЕ РАНОСРЕДЊОВЕКОВНИХ СЛОЈЕВА УНУТАР АНТИЧКОГ PONTESA

Од прве године ископавања на налазишту Pontes—Трајанов мост када су између осталог, констатовани и остаци раносредњовековног насеља на северној падини изван бедема античког утврђења¹, подаци о траговима словенских насеља потврђени су још на неколико места на простору које захвата ово налазиште². Северна падина, међутим, по конфигурацији терена (јак пад и велико спирање слојева) као и дугом коришћењу простора са променама намене од насеља до појединачног сахрањивања и затим опет на насеље а све у временском распону од IX до XV века³, условило је да се подаци овде на падини добијени више могу користити за одређивање карактера насеља и време његовог трајања а мање за начин његовог планирања и организацију околног простора.

Ови подаци, толико важни за комплетно сагледавање насеља, прикупљени су тек отварањем квадрата унутар простора омеђеног бедемима античког утврђења. На релативно великој површини од око 110 m^2 откривен је део словенског насеља у оквиру кога се, осим одређивања времена настајања и трајања, сасвим лепо и документовано уочавају и неке карактеристике организационе шеме насеља као целине (сл. 1). Међутим, како су археолошка ископавања на овоме простору још увек у току и како се сваке године, поред онога што смо већ утврдили и знамо о насељу, искажу и запазе неки нови и додатни подаци који проширују и допуњавају наша сазнања о словенском становништву овде стално настањеном, то овом приликом не би смо опширно говорили о свему што је овде истражено током 1983. и 1984. године⁴. О томе ће бити говора у наредним Ђердапским свескама а за овај број издвојили смо податке само из једног од истраживаних квадрата — квадрат L/13 (сл. 1).

¹М. Гарашанин—М. Васић, *Трајанов мост*—Касиљел Ронтес, Ђерданске свеске 1, Београд 1980, 23—24.

²При испокопавањима 1980. године остаци словенског насеља констатовани су и на простору „Малог каструма“ а 1982. на крајњој линији североисточне падине.

³М. Гаращанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, *Трапезов мост — Castrum Pontes*, IV, Средњовековна насеља и некрополе, Бердапске свеске 2, Београд 1984, 44—47.

4 О резултатима истраживања у 1983—1984. реферисано је на V састанку археолога Србије у Белој цркви (13. 05).

Податке из овог квадрата издвојили смо из разлога што стратиграфија у њему констатована са свим поуздано може да се рашичлани како по извођеним хоризонтима становљања тако и временском трајању. Сви ови подаци, осим што са свим поуздано могу да послуже нама при даљим истраживањима насеља, исто тако могу да се користе и као оријентација одређивања раносредњовековне стратиграфије на другим локалитетима који ће се још истраживати у оквиру Пројекта Ђердап II.

Вертикална стратиграфија сагледава се почев од хумуса који је најчешће дебљина од 0,10 до 0,20 см преко слојева А и В са карактеристикама раног средњег века до слоја С који је рановизантијски или у који се укопавају куће раносредњовековног насеља.

Слој А карактерише растресита тамнија мрка земља са ситним каменом, комадима античке опеке од којих су неки обликовани као рибарски тегови. У овом слоју има фрагмената раносредњовековних лонаца X и XI века а и византијске керамике са kraja X и XI века, међу којима има највише фрагмената амфора а ређе крчага са једном или две дршке.

Слој В карактерише светлије мрка растреси-
та земља са мањим и већим комадима камена,
фрагментима раносредњовековне керамике IX и X
века а при дну слоја појављују се и фрагменти ра-
новизантијске керамике. Чести су цели и фрагмен-
товани тегови за рибарске мреже. На почетку
овог слоја (на граници А-В) наилази се на поднице
пећи од печене земље као и делимично очуване
поднице надземних кућа (кућа 13). Осим цело очу-
ваних и оштећених полирираних подница од печене
земље (пећ 2) има и пећи од слободно ређаног камена (пећ 3) (сл. 2). У овом слоју нађене су и гво-
здене алатке — тесло и лемеш као и фрагментована
дршка ведрице (Т. I/1, 2, 3). У овом слоју запа-
жени су и поремећени делови људских костију (дел-
лови лобања, кичмени пршиљенови). После укла-
њања пећи 1 и остатка поднице куће 13, на који
52,31 констатована је овална јама — остава, у ко-

⁵Лонци отвором окренути надоле и са костима птица налажени су и на северној падини (квадрат К/4) као и у квадрату М/13.

јој су биле гвоздене алатке и један бронзани бокал⁶. Јама овалног пресека ширине 0,35 м укопана је била од коте 52,31 до коте 52,12 (сл. 3). Није искључено међутим да је јама својевремено била дубља и да се раније нађено тесло, лемеш и дршка ведрице били саставни део ове оставе која је могла да буде поремећена (у своме засутом делу) коришћењем простора после затрпавања оставе. На нивоу закопавања оставе констатован је и под делимично истражене куће 1.

Уклањањем камења од кога је била сложена пећ 3 нађен је астрагал са шрафираним цртежом (Т. I/4) а при глачању слоја и једна стрелица (Т. I/5). На западном делу квадрата (квадранти Б/Д преовлађује слој С на почетку кога је констатована основа правоугаоног облика омеђена ређањем камена и античких опека, можда основа неког привременог станишта (сл. 3).

Слој С карактерише светлије жута, компактна земља и нас интересује једино као подлога у коју су укопаване раносредњовековне куће. У овом квадрату L/13 чак две, једна над другом, а у квадрантима А/С. **Најпре је укопана кућа 9** дим. $5 \times 3,20$ м. Укопана за око 0,50 до 0,60 м. У поду од набијене, истрте глине, видљиве су јаме од кочја и дрвених греда а на јужном зиду укопа и косе јаме од косника који су носили кровну конструкцију. Уз јужни зид постављене су биле и две пећи сложене од камена (пећи 5 и 6) од којих је једна била отворена према западу а друга према северу (сл. 4). У једној од јама за греде нађено је кресиво у облику лире (Т. I/6).

Над наслојеном површином куће 9 нивелисан је под **куће 7** дим. $4,40 \times 3,20$ м. У северозападном углу куће налазила се пећ од слободно ређаног камена (пећ 4) са отвором ложишта према истоку (сл. 5). У слоју којим је засута кућа 7 нађен је прстен (Т. I/7). Ниво пода куће 7 констатован је у висини урушених пећи куће 9.

Из података изнетих у прегледу ређања слојева у овоме квадрату јасно се издвајају три хоризонта станововања. Најстарији хоризонт станововања, коме припада кућа 9, може се одредити евентуално у крај VIII а сигурно у прву половину IX века. Како по редоследу укопавања, по начину организовања кућног простора тако и по нађеним предметима у њој, а пре свих по кресиву у облику лире. Овако кресиво, које се узима као карактеристика типично словенских кресива најчешће се датује у време од краја VIII до половине IX века.⁷ Мислимо да ова горња граница више одговара за кућу 9 па је тако временски и опредељујемо.

Другом хоризонту станововања припада кућа 7 која је постављена преко засуте куће 9. То није обнова куће 9 већ потпуно нов простор за станововање што се најбоље види и по промени места за пећ и оријентацију ложишта. Низом од три јаме за др-

вене диреке кућни простор је био подељен на два дела, радни на северу, и можда само за спавање, на југу. Косе јаме јужног зида куће 9 могла је да користи и кровна конструкција куће 7. У слоју којим је засута кућа 7 нађен је прстен (Т. I/6) какав је познат са овог налазишта из гроба 43 некрополе на североисточној падини.⁸ Овакво прстење обично се датује у време IX или IX/X века па би време коришћења куће 7 могло да се одреди или у другу половину IX века или пред сам крај IX века. У слој који је прекрио површине куће 7, после престанка њеног коришћења за станововање, укопана је остава — остава В са алатом и бронзаним бокалом. Појединачно временски рашиљени предмети које садржи ова остава иду од VIII до краја IX а можда и почетка X века.⁹ Међутим то, појединачно временско анализовање предмета у остави, не мора да има битног утицаја на време закопавања оставе. Гвоздени алат који се могао двојако користити како за земљорадњу (осим лемеша) тако и за дрводељски занат, морао је представљати посебну вредност и могао се дуго чувати а као такав и посебно обезбедити у одређеном тренутку. Податак да је отприлике на нивоу закопавања оставе констатовано у слоју и присуство расутих људских костију, и то не само у овом квадрату него и у неким квадратима око њега, наводи нас на закључак да је на закопавање оставе морао утицати неки важан историјски догађај у коме се, било становник овог насеља било онај који је овуда само пролазио, осећао сигурније ако своју личну или опљачкану имовину тренутно заштити закопавањем у земљу. Не улазећи овога пута у ширу анализу историјских прилика и ближе одређивање догађаја о коме би могло бити речи, наводимо само да би то могли да буду сукоби Бугарске и Византије у време цара Јована Цимискија (969-976).¹⁰ Неке појаве разарања као и констатовање расутих људских костију у раносредњовековним слојевима Стирмена у Бугарској управо се везују за време овога цара.¹¹ Када је реч о времену закопавања оставе В на Pontesu можда, у вези са хоризонтом станововања и њиховим временским рашиљавањем, треба помишљати и на догађаје после смрти цара Јована Цимискија, од времена избијања устанка 976. године и ширења територије Самуилове државе.¹²

Изнад закопане оставе наталожен је слој без трагова живота а који можда говори о тренутном напуштању овога простора за станововање у првим годинама враћања Византије на њене старе просторе све до Дунава као северне границе. Констатовање делимично очуване поднице куће 13 и пећи 1 (сл. 2) служи као податак обнављања живота у насељу почетком XI века.

Прилој је проучавању стручнији рафије раносредњовековних слојева ан-
тичкој Pontesa

Прегледом стратиграфије, дакле, у овом квадрату могу се издвојити три хоризонта станововања:

Први хоризонт станововања — кућа 9 — крај VIII (?) и прва половина IX века (сл. 3).

Други хоризонт станововања — кућа 7 — друга половина IX века (сл. 4), и

Трећи хоризонт станововања — кућа 13 — XI век (сл. 2).

Исказано котама измереним на терену, ситуација изгледа овако:

Први хоризонт станововања — под куће 9—51, 56—51, 55.

Други хоризонт станововања — под куће 7—15, 74—51, 69.

Остава В — 52, 31—52, 12 (дно укопане јаме).

Трећи хоризонт станововања — под куће 13—52, 72, 52, 66.

Оквирно, време у коме је простор у квадрату L/13 коришћен за станововање за сада се може одредити од краја VIII (?) и почетка IX до у XI век. Уз констатацију да је словенско становништво наставило живот унутар простора античког урушеног утврђења над рановизантијским слојем — слој C. У овај компактни слој укопане су словенске куће а живот у њима, њихово повремено засипање и обнављање исказано је слојем B. На горњој површини слоја B налазе се подови надземних кућа и пећи крушколиких и овалних основа са полираним подницама и зидовима од печене земље. Над овом хоризонтом станововања у већини случајева наталожен је слој A у коме се врло често осећају и поремећаји изазвани ратарским радовима (сл. 6).

⁶Опширније о овој остави види у истом броју Ђердапских свезака под Г. Марјановић—Вујовић, *Средњовековна остава „В“ — Pontes*.

⁷J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX veka*, Zagreb 1980, 119-120 са наведеном литературом.

⁸М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, оп. cit., сл. 32.

⁹Г. Марјановић—Вујовић, Средњовековна остава „В“, оп. cit.

¹⁰G. Ostrogorski, *Istoriya Vizantije*, Beograd 1959, 281—282.

¹¹Z. Kurnatowska, *Styrmen nad Jantra*, Wrocław 1980, 158

¹²G. Ostrogorski, op. cit. 286-287.

UNE CONTRIBUTION A L'ÉTUDE STRATIGRAPHIQUE DES COUCHES DU HAUT MOYEN—AGE A L'INTERIEUR DE LA FORTERESSE ANTIQUE DE PONTES

Dès la première année des fouilles du site Pontes on a constaté sur le versant Nord hors de l'enceinte de la forteresse antique¹ les vestiges d'un établissement du haut Moyen—Age. Depuis lors des témoins des établissements slaves furent confirmés en plusieurs autres points du terrain occupé par ce gisement.² Cependant, la configuration du sol sur le versant Nord (pente raide subissant une forte action de l'érosion), ainsi qu'une longue occupation humaine de ce secteur impliquant l'alternance de l'habitat et de l'inhumation individuelle entre le IXe et le XVe siècle³ ont fait que les renseignements recueillis à cet endroit servaient surtout à définir la nature de ce site d'habitat et sa durée et moins à déterminer son plan et l'agencement de ses parties annexes.

Ces renseignements, d'une grande importance pour dresser un tableau complet de ce site d'habitat, ont pu être collectés uniquement grâce à une recherche systématique à l'intérieur des remparts de la forteresse antique. Sur une aire relativement vaste de 1.100 m² on a découvert une partie d'un établissement slave permettant non seulement de préciser l'époque de sa fondation et sa durée mais aussi de reconnaître, su la base des documents archéologiques, certains éléments de sa structure d'ensemble (fig. 1). Néanmoins, les fouilles de ce secteur se poursuivent et apportent sans cesse de nouveaux témoignages, qui complètent nos connaissances sur la population slave installée de façon durable en ce lieu. C'est pourquoi nous avons préféré, dans le cadre de ce rapport, ne pas présenter en détail tous les résultats des fouilles menées sur ce site en 1983 et en 1984.⁴ Ils feront d'ailleurs l'objet des numéros suivants des Cahiers des Portes de Fer. Dans ce numéro, nous exposerons seulement les données provenant du carré L/13 (fig. 1).

¹M. Garašanin — M. Vasić, *Trajanov most — Kastel Pontes, Cahiers des Portes de Fer 1*, Beograd 1980, 23—24.

²Lors des fouilles en 1980, les vestiges d'un établissement slave furent constatés aussi sur l'aire du „Petit castrum“ et en 1982 à l'extrême limite du versant Nord-Est.

³M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujović, *Trajanov most — Castrum Pontes, IV. Srenjovekovna naselja i nekropole*, Cahiers des Portes de Fer 2, Beograd 1984, 44—47.

⁴Les résultats des recherches en 1983—1984 ont fait l'objet d'un rapport présenté à la Ve réunion des archéologues de Serbie tenue à Bela Crkva.

Les constatations faites dans ce carré s'avèrent particulièrement intéressantes. En effet, la situation stratigraphique y a permis non seulement de faire une nette distinction entre les divers horizons d'habitation mais aussi de préciser leur durée. En plus, ces indications, d'une part, ont pu guider utilement les recherches ultérieures et, d'autre part, serviront de point de repère pour l'étude stratigraphique du haut Moyen Age sur d'autres sites, qui seront explorés dans le cadre du projet des Portes de Fer II.

Cette coupe stratigraphique comprend une couche d'humus épaisse de 0,10 à 0,20 m, qui recouvre les couches A et B correspondant au haut Moyen Age, ainsi qu'une couche C paléobyzantine dans laquelle sont incluses les habitations du haut Moyen Age.

LA COUCHE A. Elle est constituée d'une terre meuble brune foncée mêlée de petites pierres et de tessons de briques antiques dont certains sont transformés en lests de filet de pêche. Cette couche contient aussi des fragments de pots médiévaux des Xe et XIe siècles et une céramique byzantine de la fin du Xe et du XIe siècle, pour la plupart des amphores et moins souvent des cruches à une ou deux anses.

LA COUCHE B. Elle consiste en une terre meuble brune claire contenant des pierres de taille petite et moyenne et des fragments céramiques du haut Moyen Age (IXe et Xe siècles), ainsi que des morceaux d'une céramique paléobyzantine à son niveau inférieur. Des lests de filet de pêche entiers ou fragmentés sont fréquents. Dans le strate superficiel de cette couche (à la limite entre A et B), on trouve des sols des fours de terre, ainsi que des fragments de sol des maisons de surface (maison 13). Outre les sols lissés entiers ou endommagés faits d'une terre durcie au feu (four 2), on y trouve également des fours bâties de pierres sèches (four 3) (fig. 2). Cette couche a donné aussi des outils de fer — une hachette et un soc — ainsi que l'anse fragmentée d'un seau (Pl. I/1, 2, 3). On y a observé aussi des fragments bouleversés d'ossements humains (crânes, vertèbres). Une fois enlevé le four 1 et les restes du sol de la maison 13, à la cote 52,31, on y a découvert une fosse ovale — un dépôt contenant des ou-

⁵Des pots placés à l'envers et contenant des os d'oiseaux furent dégagés sur le versant Nord (carré K/4) et dans le carré M/13.

tils de fer et une cruche de bronze.⁶ Cette fosse de coupe ovale large de 0,35 m se situait entre les cotes 52,31 et 52,12 (fig. 3). Il faut croire cependant que cette fosse, à l'époque, a été plus profonde et que la hachette et le soc, trouvés précédemment, faisaient partie du dépôt, qui pouvait fort bien être bouleversé (dans la zone du remblai) suite à l'utilisation du sol après l'enfouissement du dépôt. C'est à ce dernier niveau qu'on a constaté également le sol de la maison 9 explorée en partie.

Après l'évacuation des pierres dont se composait le four 3, on a trouvé un astragal portant un dessin hachuré (Pl. I/4) et une pointe de flèche (Pl. I/5). Dans le secteur Ouest de ce carré on a constaté la prédominance de la couche C. En haut de celle-ci il y avait une aire rectangulaire délimitée par des pierres et des briques antiques disposées sur le sol, qui matériaisaient peut-être le plan d'une structure d'habitation provisoire (fig. 3).

LA COUCHE C. Elle se compose d'une terre compacte jaune claire et présente de l'intérêt uniquement parce qu'elle contient la partie souterraine des maisons du haut Moyen—Age. Dans le carré L/13, que nous étudions, il y a eu même deux maisons superposées de cette époque (quadrants A/C). Le fond de la maison 9, mesurant 5 × 3,20 m, fut creusé d'abord pour environ 0,50 à 0,60 m de profondeur. Le sol détérioré en argile de la maison faisait apparaître des trous des pieux et des poteaux de bois, tandis que dans la paroi Sud du carré on voyait des trous obliques où se logeaient les bouts des chevrons qui supportaient la toiture. Le long de la paroi Sud, il y avait deux fours de pierres sèches (fours 5 et 6) dont les bouches donnaient respectivement sur l'Ouest et le Nord (fig. 4). Un trou dans lequel prenait appui un chevron a livré un briquet en forme de lyre (Pl. I/6). Au-dessus de la partie adossée de la maison 9, il y avait le sol de la maison 7 aux dimensions de 4,40 × 3,20 m. L'angle Nord-Est de la maison abritait un four de pierres sèches (four 4) dont la bouche s'ouvrait vers l'Est (fig. 5). Le remblai de la partie souterraine de la maison 7 a fourni une bague (Pl. I/7). Le sol de la maison 7 a été constaté au niveau des fours écroulés de la maison 9.

Les précisions ci-dessus concernant la disposition des couches dans ce carré permettent de distinguer clairement trois horizons d'habitation. Le plus ancien, auquel se rattache la maison 9, peut être assigné éventuellement à la fin du VIIIe siècle mais sans aucun doute à la première moitié du IXe siècle. Cette datation se trouve confirmée tant par la superposition des parties souterraines et l'agencement de l'intérieur des maisons que par les objets que celles-ci ont livrés, surtout par le briquet en forme de lyre. Ce briquet, qui est considéré comme typiquement slave, se place ordinairement à l'époque comprise entre la fin du VIII et le milieu du IXe siècle.⁷ A notre avis, la plus ré-

⁶Pour de plus amples informations sur ce dépôt, voir dans le présent volume des Cahiers des Portes de Fer l'étude de G. Marjanović—Vujović intitulée *Srednjovekovna ostava „B“ — Pontes*.

⁷J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX veka*, Zagreb 1980, 119—120 et la bibliographie.

cente de ces deux limites chronologiques correspond davantage à la maison 9 et c'est d'ailleurs la datation que nous lui attribuons.

C'est au deuxième horizon d'habitation que se rattache la maison 7, qui se superpose à la maison 9, remblayée antérieurement. Il ne s'agit pas là en effet d'une réfection de la maison 9 mais d'une habitation nouvellement construite. Cela ressort à l'évidence surtout de l'emplacement du four, qui n'est plus au même endroit, et de l'orientation de la couche du four. Un alignement de trois trous de pieux montre que l'espace habitable a été divisé en deux parties: côté ménage au Nord et un côté Sud réservé peut-être au dortoir. Les trous obliques dans la paroi Sud de la maison 9 pouvaient très bien s'adapter aux éléments de la toiture de la maison 7. Le remblai de l'excavation de cette dernière maison a livré une bague (Pl. I/6), d'ont le type est connu à Pontes dans la tombe 43 de la nécropole située sur le versant Nord-Est.⁸ Ces bagues sont ordinairement attribuées au IXe et au IXe/Xe siècle. Or, la période de l'occupation de la maison 7 pourrait être soit la deuxième moitié soit les dernières années du IXe siècle. La couche qui a recouvert la maison 7 après son abandon comporte l'excavation du dépôt B recevant les outils et le vase en bronze. Les attributions chronologiques de chacun des objets du dépôt recouvrent une période qui va du VIIIe à la fin du IXe et peut-être au début du Xe siècle.⁹ Toutefois, ces diverses datations ne doivent pas nécessairement déterminer le point chronologique de l'enfouissement du dépôt. Les outils de fer, qui pouvaient servir à la fois au travail de la terre (sauf le soc) et du bois, devaient être très précieux. Or, ils étaient sans doute longtemps en usage et à un moment donné furent l'objet de mesures de conservation spéciales. Le fait qu'on a constaté, à peu près au niveau de l'enfouissement du dépôt, la présence d'ossements humains dispersés non seulement dans le carré qui nous intéresse mais aussi dans des carrés voisins conduit à la conclusion que l'ensevelissement de ce dépôt soit intervenu à la suite d'un important événement historique à l'occasion duquel un habitant de ce village ou quelqu'un qui y était de passage a préféré enfouir dans la terre les biens qu'il possédait ou qu'il avait dérobés, pour les mettre ainsi provisoirement en sécurité. Sans vouloir analyser ici la situation historique du moment ni préciser les événements en cause, nous signalons simplement que cela a pu se passer pendant les luttes entre la Bulgarie et l'Empire byzantin au temps de l'empereur Jean Tzimiskès (969—976).¹⁰ Les restes de destruction et les ossements humains dispersés dans les couches du haut Moyen Age de Stirmen en Bulgarie se rattachent justement à l'époque du règne de cet empereur.¹¹ Quand il s'agit de définir le moment de la constitution du dépôt B à Pontes dans le contexte chronologique des horizons d'habitation, il convient de tenir compte aussi des évè-

⁸M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujović, op. cit., fig. 32.

⁹G. Marjanović—Vujović, *Srednjovekovna ostava „B“*, op. cit.

¹⁰G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 281—282.

¹¹Z. Kurnatowska, *Styrmene nad Jantra*, Wroclaw 1980, 158.

nements postérieurs à la mort de l'empereur Jean Tzimiskès, qui se placent entre la révolte en 976 et l'extension du territoire de l'Etat de Samuel.¹²

Au-dessus du dépôt on observe un strate, qui ne comporte pas de traces d'occupation. Il révèle peut-être un abandon temporaire de ce site d'habitation durant les premières années de la reprise par l'Empire byzantin de ses anciens territoires au bord du Danube, redevenu la limite septentrionale de l'Empire. Les fragments du sol de la maison 13 et du four 1 (fig. 2) indiquent un renouvellement de l'occupation de ce site au début du XIe siècle.

Or, l'étude de la coupe stratigraphique dans ce carré permet d'y identifier trois horizons d'habitation:

Premier horizon d'habitation — maison 9 — fin du VIIIe (?) et première moitié du IXe siècle (fig. 3);

Deuxième horizon d'habitation — maison 7 — seconde moitié du IXe siècle (fig. 4) et

Troisième horizon d'habitation — maison 13 — XIe siècle (fig. 2).

Exprimée en cotes relevées sur place, la situation est la suivante:

¹²G. Ostrogorski, op. cit., 286—287.

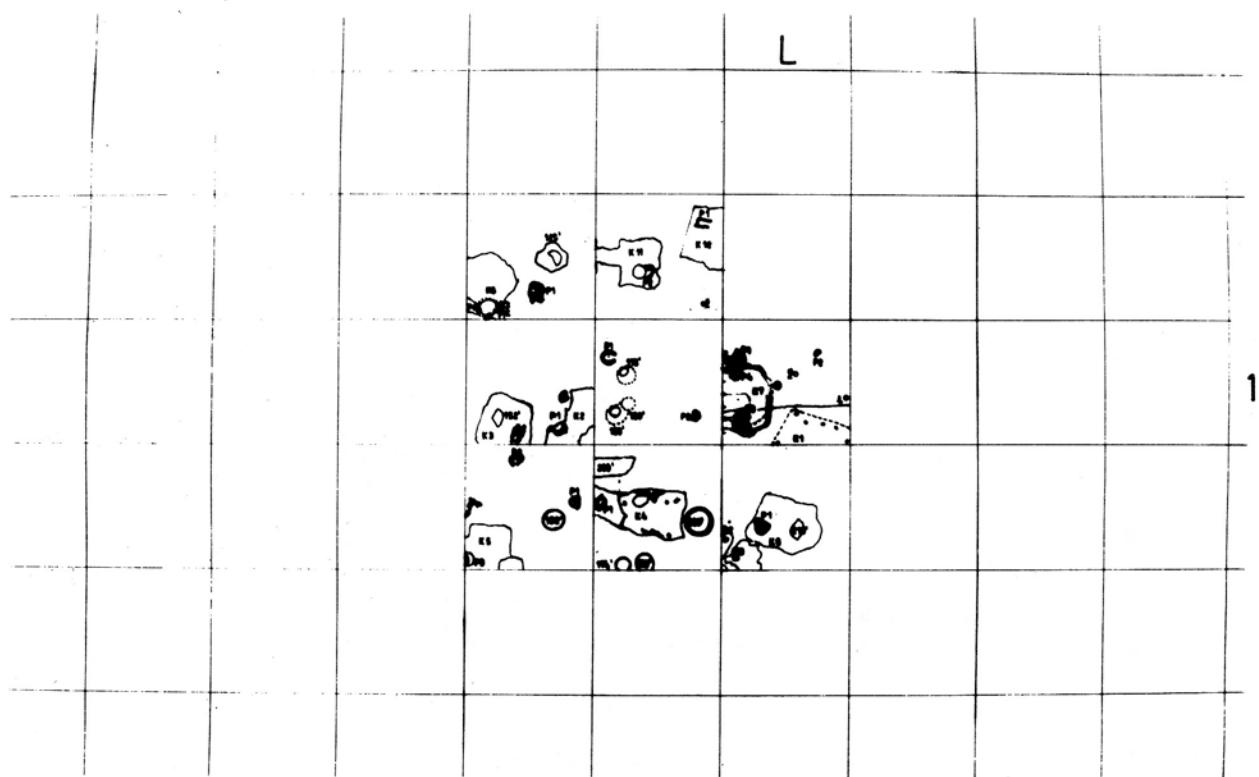
Premier horizon d'habitation — le sol de la maison 9 — 51,56 — 51,55

Deuxième horizon d'habitation — le sol de la maison 7 — 51,74 — 51,69

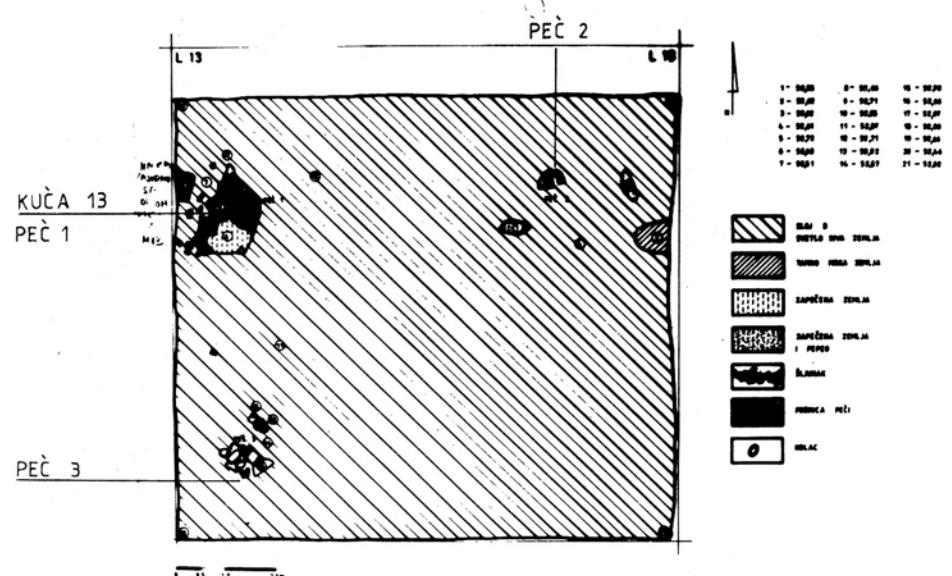
Dépôt B — 52,31 — 52,12 (le fond de la fosse)

Troisième horizon d'habitation — le sol de la maison 13 — 52,72 — 52,66.

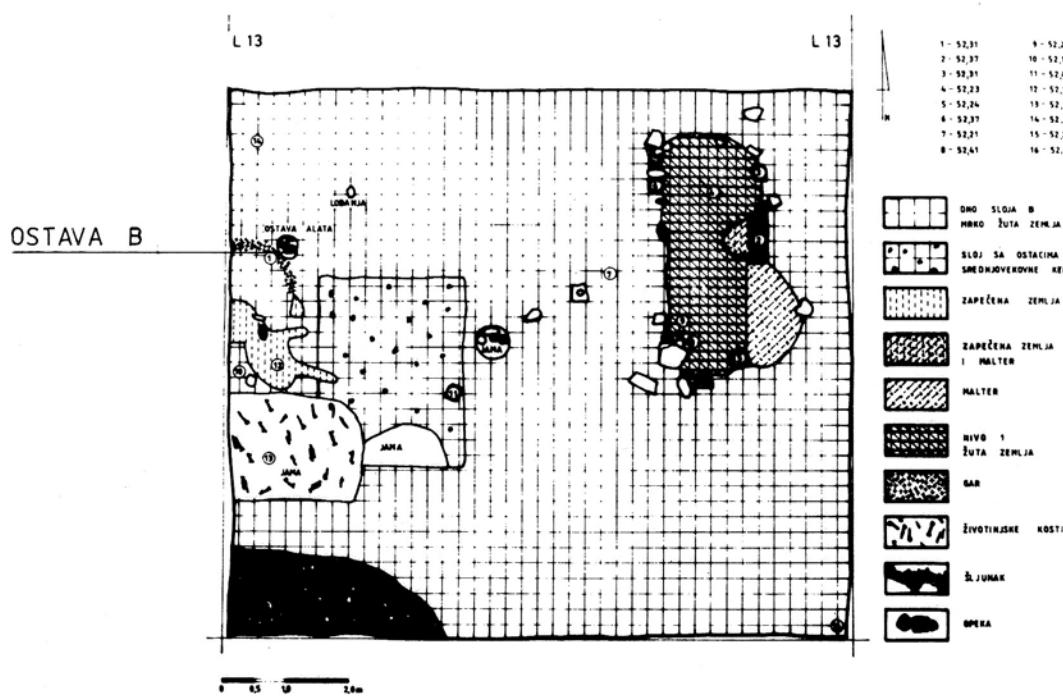
Le laps de temps approximatif durant lequel la partie du site représentée par le carré L/13 était occupé à des fins d'habitation peut, à ce stade, être situé entre la fin du VIIIe — début du IXe et le XIe siècle, étant remarqué qu'à l'intérieur de l'aire délimitée par les ruines de la forteresse antique l'occupation du sol par une population slave se poursuivit au-delà de la couche C paléobyzantine. C'est dans cette couche compacte qu'ont été creusées les maisons slaves dont la présence, la destruction périodique et la reconstruction sont évidentes dans la couche B. La face supérieure de la couche B supporte le sol des maisons en surface et les fours de plan piriforme et oval avec sol lissé et parois en terre cuite. C'est surtout au-dessus de cet horizon d'habitation que s'est formée la couche A, où l'on constate souvent des phénomènes de bouleversement dûs aux opérations de labour (fig. 6).



Сл. 1. Место квадрата L/13 у оквиру насеља.
Fig. 1. L'emplacement du Carré L/13 dans le cadre du site d'habitation

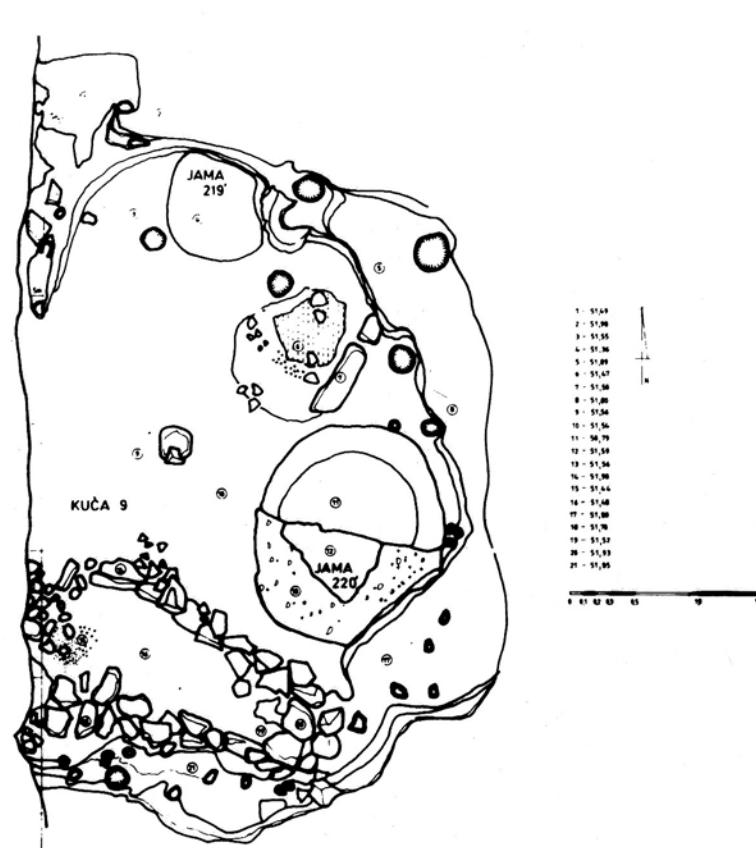


Сл. 2. Хоризонт XI века.
Fig. 2. L'horizon du XIe siècle



Сл. 3. Основа са снимљеном оставом В и остацима рановизантијског слоја.

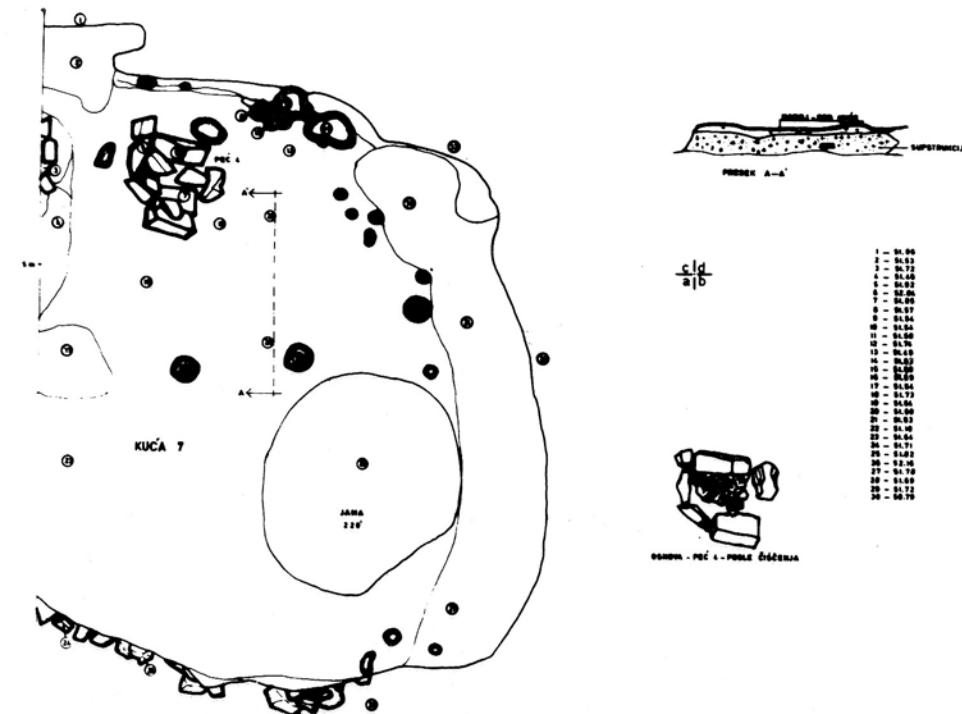
Fig. 3. La photo du plan comportant le dépôt B et les restes de la couche paléobyzantine



Сл. 4. Основа куће 9.

Fig. 4. Le plan de la maison 9

Прилој трајући прилог даје раносредњовековних слојева античкој Pontesa
Une contribution à l'étude stratigraphique des couches de haut Moyen Age



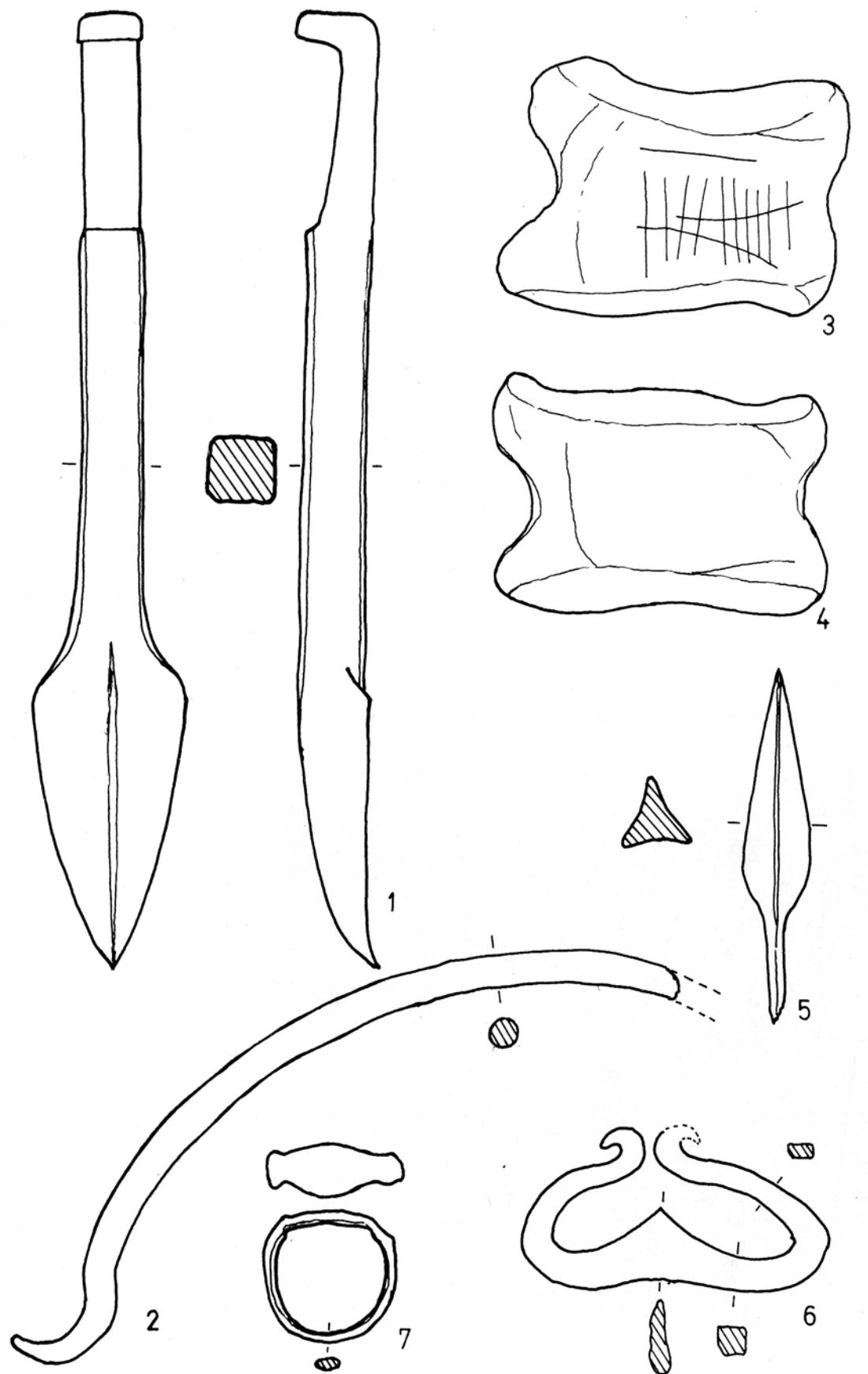
Сл. 5. Основа куће 7.

Fig. 5. Le plan de la maison 7



Сл. 6. Западни профил квадрата L/13

Fig. 6. Le profil Ouest du carré L/13



Табла I: 1-тесло; 2-лемеш; 3-фрагментована дршка ведрице; 4-астрагал са шрафуром; 5-врх стреле; 6-кресиво; 7-прстен.
Planche I: 1-Hachette; 2-Soc; 3-Anse fragmentée du seau; 4-Astragale avec ornement hachuré; 5-Pointe de flèche; 6-Briquet; 7-Bague.

МЕРМЕРНА ИКОНА LIBERA I LEBERE ИЗ ОКОЛИНЕ PONTESA

Музеј Крајине из Неготина откупио је септембра 1983. године мермерну икону Либера и Либере која је по изјави продавца откријена у непосредној околини Pontesa. Икона је рађена од крупнозрнастог мермара, у доста високом рељефу. Димензије иконе су $42 \times 29 \times 6$ см. Састоји се од главне сцене, смештене у правоугаоно поље дим. 26×28 см и фриза испод ње дим. 29×6 см. Први ред натписа налази се на горњем рубу иконе, а други и трећи ред у пољу испод фриза. Натпис гласи:

1. De(is) Lib(ero) et Libier(ae) (sic!)
2. Aur(elius) Siro ex voto
./VRV(?) 1(ibens) (hedera) posuit

Ред 1: уочљиви су размаци између поједињих речи. Између DE и LIB налази се крај тирса који држи Либера, док код њеног имена лапицида између LI и V оставља већу празнину или због невштине, или због природе камена. Овде је додао једно I више (BIER).¹

Ред 2: cognomen Siro би могао да буде грчки (можда је слово Y замењено словом I).²

Ред 3: прва реч није сасвим јасно написана. Колико можемо да видимо сачувана су слова VRV чије значење у овом тренутку не можемо да протумачимо.

У главној сцени централно место заузимају Либер и Либера. Либер је представљен наг, с пребаченом кожом (nebris?) или тканином преко десног рамена, груди и струка око кога се обавија и пада спреда, између ногу. Либер стоји у благом контрапосту. У десној руци држи тирс, у левој кантарос из кога поји пантера који лежи крај његове десне ноге и нешто испред Либере. На глави Либер носи венац од бршљана или ловора.

Либера стоји лево од њега, обучена у дуги пеплос. Десном руком је обгрлила Либера, а у левој држи тирс. И она на глави има венац од бршљана или ловора. Коса јој у благим увојцима пада на врат. Либера стоји у благом контрапосту.

¹ M. Mirković — S. Dušanić, *Singidunum et le Nord—ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure*, 1976, на споменику бр. 16 налазимо Либера.

² Код G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namensforschung, N.F., Beibl. 4, 1969 na str. 361 налазимо cognomene Syrio, Syrus које аутор опредељује као грчке. В.и стр. 305.*

И код Либера и код Либере лице је добро изведено, у меким, доста безличним цртама лица, с лепо извајаним устима и носом и пластично изведеним очима.

С леве стране Либера, испред тирса, мали putto у игри, подиже главу према Либери и свира у тимпан (?). Лево од Либере помаља се фигура девојке обучене у дугачак, доле набран, пеплос. У рукама држи неки предмет али се не види јасно о чему се ради (котарица или птица). Глава је слично обраћена као код Либера и Либере, а коса јој је по средини раздељна, с великим локнама.

У другом плану, иза Либера и Либере, у горњем делу поља представљени су винова лоза и гроздови, доста сумарно, без издвојених детаља.

Како је показала М. Мирковић³, број споменика посвећен Либери и Либери у Мезији Супериор је релативно мали у односу на Далмацију, Панонију и Дакију⁴. Колико смо могли да утврдимо брзим прегледом споменика, углавном се ради о вотивним олтарима без фигуранских представа.⁵ Утолико је наш споменик драгоцености. Познато је да су Либер и Либера у Даламацији и подунавским провинцијама преузели функције аутохтоних култова. Bruhl наводи да је Либер сам или с Либером чест међу божанствима војника у Панонији и Дакији.⁶ Но основна функција му остаје свуда иста, коју је преuzeо од Диониса, односно везујући се за Диониса, а то је функција божанства винограда и вина. Како наводи Bruhl, виноградари му се обраћају за помоћ да би имали добру бербу, а крчмари стављају његову икону међу кућне божанства.⁷ Берба и цећење вина представљају, најблаже речено, чудо божанског дара пијанства, добробит очишћења помоћу оргије. Вино је сачувало чак и у римској традицији престиж божанског пића. Али берба је у исто време и први чин Tijasa, код Nemesijana⁸ у идиличном детињству и код Nonosa,⁹ после смрти Ampelosa. У Италији, берба је била прилика за церемоније које су биле стране

³ IMS I, бр. 17.

⁴ За Далмацију вид. литературу код М. Мирковић, ор.сит. loc.cit., и A. Bruhl, *Liber pater*, 1953, 220 и д. За Панонију и Дакију вид. A. Bruhl, ibid., 215 и д.

⁵ Остаје да се уради прецизније истраживање фигуранских представа посебно међу бугарским материјалом.

⁶ Op. cit., 190

⁷ Ibid., 210.

⁸ Bacc., III, 41 и д.

⁹ Dionys., XII, 331 и д.

хеленском кругу; међутим изгледа да су у извесним случајевима и у извесним круговима прославе и маскараде грчког дионисизма биле мање више везане с италским Виналијама. Генерално, познато је да је берба била увек означена весељем, чак и изван дионизијских кругова и било је лако да се италске Виналије утопе у дионизијске свечаности, а Bahus се још лакше спојио с Либером. Тако је *Vindemia* остала најпознатији и најраспрострањенији празник грчко—римског поштовања Диониса.¹⁰

Цела представа главне сцене на нашој икони управо одише тим весељем и блаженством у време бербе, муљања грожђа и прављења вина. Томе доприноси и представа малог putta који игра и свира. Како је показао R. Turcan,¹¹ на атичким саркофазима пути су чешће приказани од Ерота. Ови пути свирају и играју и представљају paidia где је дионизијска радост једна варијанта. То је време у које Aristid Quintilian потсећа на врлине иницијације баховске пајдеје.¹² У „Законима“ Платон указује да добро схваћен оргијазам ослобађа за извесно време зреле, чак старије, људе од сваке беде и немоћи у животу: сви „постају права деца... враћени у неку врсту невиности“.¹³ R. Turcan се пита да ли у успеху теме деце не треба тражити индиректно везивање за Платонову доктрину, када се зна за поновну интелектуалну популарност Платона у II в.н.е.¹⁴ Turcan дечаке—путе без крила, које срећемо на саркофазима, објашњава као неофите и мистагоге.¹⁵ Представе Менада које беру грожђе у оквиру Тиаса познате су с неких римских саркофага.¹⁶ Свакако да је и на нашој икони Менада приказана као учесник у берби, но на овом споменику не назире се ништа оргијастично у њеној представи. Ипак, анализирајући све елементе главне сцене, чини нам се да с једне стране треба у њој видети Либера и Либеру као заштитнике бербе и винограда, но с друге стране њихов знатно трансценденталнији карактер, када кроз оргију владају катарзом људских душа и преко вина и дечје игре уводе мистагоге у култ. Већ је Платон указао¹⁷ на традицију према којој је Бахус, да би се осветио Хериним помагачима, раширио вино међу људе које их чини лудим; с друге стране, они који одбијају да пију погођени су манијом. Жртве су Ликург и Пентеј којима вино и дионизијска музика, због тврдоглавости, нису смекшали њихов карактер.

Још јаче се осећа овај други Либеров лик када се повеже главна сцена с доњим фризом. Посматрајући фриз с лева на десно видимо две Менаде обучене у дуге пеплосе подвезане у струку, обе с

подигнутим рукама, а чини се да друга с лева у рукама има crotala. Централну сцену чине женска фигура у пеплосу која у десној руци држи кратак мач, док левом подиже управо отсечену главу ногог човека, без удова, док је десно од њега мушки фигура која се десном руком наслана на олтар или стену, а у левој носи врећу. Фриз завршава наг путу или сатир који свира на неком дувачком инструменту.

Сцена је јасна и представља смрт Пентеја, тебанског краља, сасвим преузета из Евріпидових „Баханткиња“ посебно из стихова 1238 и д.:

Носим у рукама, како видиш,
Ове шрофеје које сам освојила, да би у твојим
одјајама
били окачени, оче; узми их у руке
и срећан збој ове дивљачи коју сам ухватиша
йозови на вечеру своје йријајашље. Јер ти си срећан,
веома срећан збој наших йодвија.

Тако говори Агава, Пентејева мајка, пружајући свом оцу Кадмосу главу његовог ункуна. Кадмос управо стиже на челу поворке, скупљајући девојке Пентејевог тела.

Тај тренутак дат је на нашој икони. Жена с мачем је Агава која отсеца Пентејеву главу, његов труп, коме су већ истргнути удови, стоји усправно, али само што не падне. С десне стране прилази Кадмос с врећом у коју скупља Пентејеве удове. Пентеј је негирао божанску моћ Диониса који је дошао међу његове поданике да оснује нову религију и Дионис га осуђује на смрт. Тебанци, потерани неком невидљивом силом, оставише огњишта и одоше у оближње шуме где су створили дионизијски хор и с њим се упустили у ноћне оргије. Да би боље упознао ове мистерије које је мрзео. Пентеј се преобукао у женско одело и отишао на брдо Китерон где се попео на највишу грану једног бора. Али бањантиње које су га спазиле кроз таму, ишчупале су дрво на коме се налазио њихов краљ и пошто су га убили, почеле су да кидају његове удове. Његова мајка Агава, која је својевремено исмевала сестру Семелу због тврђења о божанском пореклу њеног сина Диониса, отсекла је Пентејеву главу мислећи да је глава лава кога су убили у планини и умрљана крвљу певала је и играла у славу Баха све до врата палате.¹⁸

Тренутак отсецања Пентејеве главе приказан је и на једном пољу зида базилике код Рогата—Maggiore у Риму.¹⁹ Carcopino је ову представу повезао с Овидијевим стиховима у „Метаморфозама“,²⁰ те чак претпоставља да је постојао заједнички мотив песнику и уметнику.²¹

¹⁰ R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques* 1966, 561.

¹¹ Ibid., 427.

¹² De musica, III, 25.

¹³ II, 653 д; 672 а и д.; VII, 790 е.

¹⁴ Turcan, op.cit.,427.

¹⁵ Ibid., 425 с наведеним саркофазима на којима се пути појављују. Ови саркофази припадају времену Antoninā до краја III века.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Leg.II, 672 b.

¹⁸ О проблему божанске маније, посебно о Евріпидовим „Баханткињама“ вид. H. Jeanmaire, *Dionysos*, 1951, 138 и д.

¹⁹ J. Carcopino, *La basilique pithagoricienne de la Porte-Majeure*, 1927, 135 и д.

²⁰ Met. III, 725—728...visus ululavit Agave Collaque iactavi movitque per aera crimen Avulsumque caput digitis complexa cruentis.

²¹ Carcopino, op. cit., 137

Пентејеву смрт налазимо и на саркофагу Giustiniani²² и сакофагу Cavaceppi²³ у Риму. На саркофагу Giustiniani с десне стране се приближава бига Кентаура који свирају у фруле и лире, а који овде персонифицирају очишћење музиком, што јасно подвлачи дионизијско излечење маније. Свакако да тако треба схватити и свирача на икони из околине Понтеса. На саркофагу Cavaceppi, који је млађи од Giustiniani, али не иде после 220. године, Ероти, који представљају задовољства бањаната, мешају се с актерима тебанске драме.

За једног савременика Марка Аурелија, као и за једног читаоца Августовог времена, исто значење се везивало за три случаја маније које представљају Пентеј, Ликург и Менад. Али како примећује Turcan²⁴ дуих представа је знатно еволуирао између 140. и 180. године. Дионис није више бог који прашта, већ опасни пропагатор победничког оргијазма од кога се треба чувати. Мирна и племенита *humanitas* из времена Антонина Пија препушта место код генерација година 170—180—их дефанзивној реакцији и безнадежној репресивној, која се одржава и на дионизијским представама. Честе постају сцене насиља и осветничког прозелитизма, на шта указују представе митова о Пентеју и Ликургу. На надгробним споменицима епохе Марка Аурелија и Комода акцептант је стављен на сурву логику маније. Већ од Платона²⁵ бањичка telete лечи овакво лудило; она прочишћава душу од рђавих намера чији је Ликургов бес безнадежна форма. Ове идеје су близске савременицима саркофага краја II и почетка III века, када је Платон, како смо раније напоменули, поново постао омиљен међу широм публиком. Није случајно да се мотиви Ликурга и Пентеја нађу 170—их година на саркофазима, јер се у то време и јављају најстарији саркофази са сценама битака. Могу врло добро да се прате варијације теме Пентеја између 160. и 180. године. Од једног до другог рељефа сцена постаје све сировија.²⁶ Херојска генерација Марка Аурелија и маркоманских ратова препознаје у борбама бога—цивилизатора против Пентеја или Ликурга, подвиге бранитеља римског царства на Еуфрату, Дунаву и Рајни. Ове идеје живе и током првих деценија II века (али не прелазе 230. годину), но већ почиње да преовлађује представа Дионисовог тријумфа у време династије Севера, што означава сасвим нову идеологију.

Од II века натписи који помињу Либера и његов култ постају све бројнији.²⁷ С друге стране, у истом периоду, а нарочито од 130. године, дионизијски мотиви добијају све већу важност на надгробним споменицима;²⁸ у почетку мит о Аријадни, затим тријумф Диониса. Овај талас траје све до средине III века.²⁹

²² Turcan, op. cit., T.23 б.

²³ Ibid., 454.

²⁴ Ibid.

²⁵ Jeanmaire, op. cit., 320 и д.

²⁶ Turcan, op. cit., 200

²⁷ Bruhl, op. cit. 164.

²⁸ Ibid.,165

²⁹ Ibid.

Тиме добијамо и приближен хронолошки оквир у коме се креће настајање наше иконе. Треба пре свега имати на уму да се идеје и њихове представе на саркофазима јављају у самом граду Риму и да је без сумње било потребно знатно време док из Рима предложи с новим темама стигну у провинције. Како смо већ навели, приближно време када су саркофази с Пентејевим митом били у моди је између 160. и 230. године. Чини нам се најрелативније да настанак наше иконе ставимо апраксимативно у време између 200. године и првих деценија III века. На ово време нас наводи неколико критеријума. На нешто ранији датум, пре 200. године, указује тип фризура код Менаде на главној сцени. Тај тип локни се углавном јавља код Фаустине II и Луциле, али га налазимо и на портретима Јулије Домне. Опет рачунајући на касније прихватење моде у провинцији, овај критеријум нас наводи на почетак III века.

Nomen Aurelius нам не говори много о датуму, али већ одсуство praenomena наводи на крај II и почетак III века. Палеографске карактеристике појединачних слова (S, R, E, V) указују на датум краја II и почетка III века.³⁰

Ако пак икону повежемо с територијом Роптеса, видимо да је Понтес у време династије Севера био детаљно обновљен. Није искључено да је икона нађена у оквиру неког пољопривредног имања, слично како што смо претпоставили и за статуу Јупитера која је нађена код западне капије Pontesa.³¹ Сасвим је могуће да се управо у време Септимија Севера на овом делу лимеса формира значајнији пољопривредни пункт с индивидуалним имањима. На то уосталом указује и централна сцена која симболише плодност, али тражи и заштиту Либера и Либере, као превасходних заштитника винограда и вина, али и другог воћа и плодова.

У таквом контексту ипак остаје мало нејасна сцена Пентејевог мита. Тешко је да се човек отмеутиску да је клесар однакуд дошао до предлошка с овом сценом и да му се једноставно свидела, не размишљајући о њеном дубљем морализаторском значењу, што је исто могло да се дододи и купцу Аурелију Сиру. Али, наравно, није искључена и друга могућност. Аурелије Сиро је могао да буде посвећен у Дионисове мистерије, те је отуда знаю за мит о Пентеју, или је пак на неки начин познао Евріпидове „Баханткиње“ које су непрекидно биле извођене у позориштима и неоспорно су, како је то показао H. Jeanmaire,³² утицале на ширење Дионисовог култа.

На жалост ова димензија нам по правилу остаје непозната, јер не постоји ни један релевантан податак који би нам осветлио идеју мајстора и купца при изради и куповини споменика.

³⁰ P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, passim

³¹ M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujović, Đerdapske sveske 2.

³² Op. cit., 155.

ICÔNE EN MARBRE DE LIBER ET LIBERA TROUVEE PRES DE PONTES

En septembre 1983, le Musée de Krajina à Negotin a acheté une icône en marbre de Liber et Libera, qui, d'après le témoignage de son vendeur, fut trouvée tout près de Pontes. L'icône est exécutée dans un marbre à gros grains en assez haut relief. Elle mesure 42x29x6 cm et se compose d'une scène principale, inscrite dans un champ rectangulaire de 26x28 cm, et d'une frise de 29x6 cm située au-dessous de ce dernier. La première ligne de l'inscription est sur le bord supérieur de l'icône, la deuxième et la troisième dans le champ sous la frise. L'inscription se lit comme suit:

1. De(is) Lib(ero) □ et Libier (ae) (sic!)
2. Aur (elius) Siro ex voto
- /./VRV (?) □ 1(ibens) (hedera) posuit

Première ligne: Les espaces entre les mots sont bien marqués. Entre DE et LIB il y a la pointe du thyrse qui est tenu par Libera, alors que dans l'inscription de son nom le lapicide a laissé beaucoup d'espace entre LI et B, soit par maladresse soit à cause d'un vice de la pierre. On trouve dans ce nom un I de trop (BIER).¹

Deuxième ligne: Le prénom Siro pourrait être grec (le premier Y a été peut-être remplacé par un I).²

Troisième ligne: Le premier mot n'est pas lisible. On en voit seulement les lettres conservées VRV, dont la signification est impossible de saisir.

Dans la scène principale, la place centrale est réservée à Liber et à Libera. La figure de Liber est nue, une peau (*nebris?*) ou un tissu passant sur son épaule droite, sa poitrine et autour de sa taille et pendant par devant entre ses jambes. Liber est debout. Dans sa main droite, il tient un thyrse et dans la main gauche un cantharus dont il donne à boire à une panthère couchée à son pied droit un peu au-devant de Libera. La tête de Liber est ornée d'une couronne de lierre ou de laurier.

Libera se trouve à sa gauche, vêtue d'un long péplum. Elle embrasse Liber de son bras droit et tient un thyrse dans la main gauche. Sur sa tête, il y a aussi une couronne de lierre ou de laurier. Sa chevelure bouclée lui couvre le cou.

Les visages de Liber et de Libera sont modelés avec précision aux traits néanmoins peu expressifs et quelconques, la bouche et le nez étant sculptés avec grâce et les yeux en relief.

A gauche de Liber, au-devant du thyrse, un petit putto dansant lève sa tête vers Liber en jouant du tympan (?). A gauche de Libera, on entrevoit la figure d'une jeune fille vêtue d'un long peplos dont le bas est plissé. Elle tient dans ses mains, un objet difficile à identifier (un panier ou un oiseau). Sa tête est modélée à la manière de celle de Liber et de Libera, avec des cheveux à grosses boucles divisés au milieu par une raie.

Au second plan, derrière Liber et Libera, dans la zone supérieure du champ on voit les représentations de la vigne et des grappes de raisin, assez sommaires et sans trop de détails.

Ainsi que cela a été démontré par M. Mirković³, les monuments dédiés à Liber et à Libera dans la Mésie Supérieure sont relativement peu nombreux par rapport à ceux de la Dalmatie, de la Panonie et de la Dacie.⁴ Dans la mesure où une révision rapide a permis de le faire, nous avons constaté que ces monuments étaient en majeure partie des autels votifs sans représentations figuratives.⁵ Notre monument s'en avère d'autant plus précieux. On sait que dans les provinces danubiennes Liber et Libera ont repris les fonctions des cultes autochtones. Selon Bruhl, Liber seul ou avec Libera figure souvent parmi les divinités militaires dans la Pannonie et la Dacie.⁶ Cela n'empêche qu'il garde partout la même fonction reprise de Dionysos, ayant été assimilé à celui-ci, à savoir il est le dieu de la vigne et du vin. Toujours d'après Bruhl, les vignerons imploraient sa grâce pour avoir une bonne récolte, alors que les aubergistes mettaient son icône parmi celles des patrons de la maison.⁷ La vendange et le pressurage du raisin étaient, pour le moins, les miracles du don divin de l'ivresse, le bienfait de la délivrance à travers les orgies. Même dans la tradition romaine, le vin a gardé le prestige de la boisson divine. Cependant, la récolte du raisin est aussi le premier ac-

¹ IMS I, Nr 17.

² Concernant la Dalmatie, voir la bibliographie chez M. Mirković, op. cit., loc. cit. et A. Bruhl, *Liber pater*, 1953, 220 et suiv. Concernant la Pannonie et la Dacie, voir A. Bruhl, ibid. 215 sq.

³ Il reste à étudier de plus près les représentations figuratives, surtout parmi les matériaux bulgares.

⁴ Op. cit., 190.

⁵ Ibid., 210.

Icone en marbre de Liber et Libera

te de *Tias*, à la fois chez *Nemesian*⁸, dans son enfance idyllique et, chez *Nonos*,⁹ après la mort d'Ampélos. En Italie, la vendange était l'occasion des cérémonies, qui sont étrangères à la sphère hellénique; il semble cependant, dans certains cas et certains milieux, que les fêtes et les mascarades dionysiaques à la manière grecque étaient assimilées aux *Vinalies* italiennes. Il est notoire que la récolte du raisin donnait toujours lieu aux manifestations de la joie, même en dehors de la sphère du culte dionysiaque. Or, il a été facile d'assimiler les *Vinalies* italiennes aux Dionysies grecques et encore plus aisément d'assimiler Bacchus à Liber. C'est ainsi que *Vindemia* reste la fête la plus connue et la plus répandue du culte greco-romain de Dionysos.¹⁰

L'ensemble de la scène principale de notre icône respire la gaieté et la félicité des vendanges, de la pressurage du raisin et de la fabrication du vin. Cette impression est renforcée par la présence du petit putto dansant et jouant. Ainsi que R. Turcan¹¹ l'a démontré, les représentations des putti sur les sarcophages romains sont plus fréquentes que celles d'*Erot*. Ces putti jouent et dansent en symbolisant les *paidia* dont la joie dionysiaque n'est qu'une variante. C'était l'époque où Aristide Quintilien rappelait à la mémoire des gens les vertus de l'initiation aux rythes des *paidia* bacchiques¹². Dans ses „Lois“ Platon explique que les orgies bien comprises délivrent pour quelque temps les personnes mûres et même âgées de toute misère et impuissance: „elles redeviennent de vrais enfants... elles retrouvent une espèce d'innocence“.¹³ R. Turcan pose la question de savoir si le thème de l'enfance, qui est en faveur auprès du public, ne serait indirectement responsable du retour de la popularité de la doctrine platonique dans les milieux intellectuels au IIe siècle de n. è.¹⁴ Pour Turcan, les garçons-putti sans ailes, que l'on rencontre sur les sarcophages, seraient des néophytes et des mystagogues.¹⁵ Les figures des Ménades cueillant du raisin dans un cadre de *Tias* sont connues de quelques sarcophages romains.¹⁶ Sur notre icône, la ménade prend de toute évidence l'apparence d'une des vendangeuses, mais sa figure sur ce monument n'a rien d'orgiaque. Néanmoins, après une analyse de tous les éléments de la scène principale, on dirait que Liber et Libera y sont conçus comme les patrons de la vendange et des vignes mais que d'autre part on leur attribue un caractère bien plus transcendant, parce que les orgies leur donnent le pouvoir sur la délivrance de l'âme humaine, alors que le vin et les jeux d'enfants leur permettent d'initier les mystagogues aux mystères de leur culte. Platon lui-même rappelle¹⁷ la légende selon laquelle Bacchus, pour se

⁸ Bacc., III, 41 et suiv.

⁹ Dionys., XII, 331 et suiv.

¹⁰ R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques*, 1966, 561.

¹¹ Ibid., 427.

¹² De musica, III, 25.

¹³ II, 653 d; 672 a et d; VII, 790 e.

¹⁴ Turcan, op. cit., 427.

¹⁵ Ibid., 425 avec citation des sarcophages comportant des figures des putti. Ces sarcophages appartiennent à l'époque d'Antonin jusqu'à la fin du IIIe siècle.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Leg. II, 672 b.

venger des alliés de Héra, aurait dévoilé aux hommes le secret du vin pour les rendre fous; en revanche, ceux qui refusaient d'en boire seraient frappés de la démence. Parmi les victimes de cette dernière étaient aussi Lycurgue et Penthée, dont l'impiété obstinée n'a pas cédé devant l'ivresse par le vin et la musique dionysiaque.

Cet autre aspect de la figure de Liber ressort encore mieux à l'évidence, lorsqu'on rattache la scène principale à celle de la frise. En observant cette frise de gauche à droite, on voit deux Ménades vêtues de longs péplos serrés à la ceinture, toutes les deux levant les bras. On dirait que celle de gauche tient des crotales dans ses mains. Le centre de la scène est occupé par une figure féminine vêtue d'un peplos, laquelle a un glaive dans la main droite, son bras gauche soulevant la tête coupée d'un homme nu sans bras ni jambes. A droite de celui-ci, on voit la figure d'un homme qui s'appuie sur un autel ou un roc de son bras droit et tenant un sac dans la main gauche. La frise se termine par la figure d'un putto ou d'un satyre jouant d'un instrument à vent.

La scène est claire: elle représente la mort de Penthée, roi de Thèbes et est reprise in extenso des „Bacchantes“ d'Euripide, en particulier de la strophe 1238 et des suivantes:

Strophe 1238: *Je porte dans mes mains, comme tu le vois, Ces trophées qui j'ai remportés, pour les faire suspendre dans ton appartement, mon père; prends-les dans tes mains et, joyeux de voir ce gibier que j'ai capturé, invite tes amis à dîner. Car tu es heureux, très heureux à cause de nos exploits.*

Ce sont les paroles d'Agavé, mère de Penthée, qu'elle prononce au moment de présenter à son père Cadmos la tête de son petit-fils. Celui-là est en train d'arriver suivi d'un cortège en ramassant les morceaux du corps de Penthée.

C'est le moment qui est représenté sur notre icône. La femme tenant le glaive est Agavé, qui vient de couper la tête de Penthée. Le tronc de ce dernier, qui est amputé de ses membres, se tient encore debout mais sur le point de tomber. A droite, on voit arriver Cadmos avec son sac où il a rangé les membres de Penthée, qu'il venait de ramasser. Penthée s'est opposé à la puissance divine de Dionysos, qui était venu dans ses Etats y introduire le nouveau culte, et a attiré sur lui le courroux du dieu, qui le condamne à mort. Les Thébains, poussés par une force mystérieuse, abandonnèrent leurs foyers et partirent dans les forêts voisines, où ils formèrent un choeur dionysiaque et se livrèrent ensuite à des orgies nocturnes. Pour mieux connaître ces mystères qu'il détestait, Penthée se déguisa en femme et se rendit au mont Kiteron où il grimpa au sommet d'un pin. Cependant, les Baccantes l'aperçurent dans le noir et arrachèrent l'arbre où se trouvait leur roi. Après l'avoir mis à mort, elles lui arrachèrent les bras et les jambes. Agavé, la mère du roi, qui, à l'époque se moquait de sa soeur Sémélé à propos de l'origine prétendument divine du fils de cette dernière Dionysos, coupa la tête de Penthée en croquant que c'était celle d'un lion qu'on avait tué dans la

montagne et, tachée de sang, elle chantait et dansait à la gloire de Bacchus jusqu'à la porte du palais.¹⁸

L'instant de la décapitation de Penthée est représenté aussi sur un pan du mur de la basilique de la Porta-Maggiore à Rome.¹⁹ Pour Carcopino, cette scène serait inspirée des vers d'Ovide dans les „*Metamorphoses*“.²⁰ Il va même jusqu'à supposer que le poète et l'artiste avaient un seul et même modèle.²¹ La mort de Penthée figure aussi sur les sarcophages Giustiniani²² et Cavaceppi²³ à Rome. Sur le sarcophage Giustiniani on voit s'approcher de droite à gauche une bige attelée de deux Centaures, qui jouent de la flûte et de la lyre. Cette scène illustre en toute clarté la guérison de la démence par les orgies dionysiaques. Il est hors de doute que la signification des joueurs sur l'icône trouvée dans les environs de Pontes est à interpréter de la même façon. Sur le sarcophage Cavaceppi, plus récent que celui Giustiniani mais ne dépassant pas l'année 220, les *Eros*, qui symbolisent les plaisirs des Baccanthes, se confondent aux personnages du drame à Thèbes.

Un contemporain de Marc Aurèle, ainsi qu'un lecteur de l'époque d'Auguste, attribuaient la même signification aux trois cas de la démence de Pentée, de Lycurgue et de *Myranos*. Cependant, comme Turcan le fait remarquer,²⁴ l'esprit des représentations a évolué considérablement entre l'an 140 et l'an 180. Dionysos n'est plus le dieu clément mais le divulgateur dangereux de l'*orgiasme* triomphant, dont il faut se méfier. L'humanité tranquille et noble du temps d'Antonin le Pieux a cédé la place chez les générations des années 170-180 à une réaction défensive et désespérément répressive, qui se traduit aussi par les représentations des fêtes dionysiaques. On assistait alors à une multiplication des scènes de la violence et d'un prosélytisme revanchard, dont témoignent les figurations des mystères sur Penthée et Lycurgue. Sur les monuments funéraires de l'époque de Marc Aurèle et de Commode, les scènes sont structurées autour de la logique cruelle de la démence.

Mais dès l'apparition de Platon²⁵ la *teleuté* bâchique guérit cette démence; elle délivre l'âme des mauvaises intentions dont une forme désespérée est la fureur de Lycurgue. Ces idées sont proches aux contemporains de ces sarcophages à la fin du IIe et au début du IIIe siècle, lorsque Platon, comme nous l'avons indiqué précédemment, a gagné de nouveau la faveur du grand public. Ce n'était pas un jeu du hasard que de voir apparaître sur les sarcophages des années 170 les motifs de Lycurgue et de Penthée, parce que c'était

¹⁸Concernant le problème de la démence divine, surtout dans les „Baccanthes“ d'Euripide, cf. H. Jeanmaire, *Dionysos*, 1951, 138 sqq.

¹⁹J. Carcopino, *La basilique pithagoricienne de la Porte-Majeure*, 1927, 135 et suiv.

²⁰Met. III, 725-728:... visis ululavit Agave

Collaque iactavit motivique per aera crimen

Avulsumque caput digitis complexa cruentis.

Clamat Io! Comites! opus haec victoria nostrum est.

²¹Carcopino, op. cit., 137.

²²Turcan, op. cit., Pl. 23 b.

²³Ibid., 454.

²⁴Ibid.,

²⁵Jeanmaire, op. cit., 320 et la suite.

l'époque dont datent les plus anciens sarcophages qui comportaient les scènes des batailles. Entre 160 et 180, on peut facilement suivre les diverses variantes du sujet de Penthée. D'un relief à l'autre, la scène gagne en cruauté.²⁶ La génération héroïque de Marc Aurèle et des guerres marcomanes reconnaissait dans les combats livrés par le dieu civilisateur contre Penthée et Lycurgue les exploits des défenseurs de l'Empire romain sur l'Euphrate, le Danube et le Rhin. Ces idées étaient toujours vivantes dans les premières décennies du IIIe siècle (sans toutefois aller au-delà de l'an 230) mais à cette époque commençaient déjà à prédominer les scènes du triomphe de Dionysos sous le règne des Sévères, qui annonçait une idéologie complètement différente.

A partir du IIe siècle, les inscriptions consacrées à Liber et à son culte sont de plus en plus nombreuses.²⁷ D'autre part, c'est dans la même période que les motifs dionysiaques gagnent en importance sur les monuments funéraires,²⁸ dans un premier temps le mythe d'Ariane, puis le triomphe de Dionysos. Cette vague persistera jusqu'au milieu du IIIe siècle.²⁹

Ces considérations nous fournissent le cadre approximatif où se place la naissance de notre icône. Avant toute chose, il convient d'avoir présent à l'esprit que les idées et leurs représentations sur les sarcophages étaient conçues à la ville même de Rome et que les spécimens avec les thèmes nouveaux mettaient un temps assez long pour gagner les provinces. Ainsi que cela est indiqué ci-devant, l'époque où les sarcophages décorés des scènes évoquant le mythe de Penthée étaient en vogue, se place à peu près entre l'an 160 et l'an 230. Il nous paraît toutefois le plus admissible de situer approximativement la naissance de notre icône entre l'an 200 et les premières décennies du IIIe siècle. Cette datation s'explique par plusieurs arguments. Une date antérieure à l'an 200 pourrait être envisagée d'après le type de la coiffure des Ménades dans la scène principale. Les boucles de ce genre sont connues surtout pour Faustine II et *Lucilla* mais on les trouve aussi sur les portraits de *Julia Domna*. En prenant toujours en considération le délai nécessaire pour la diffusion d'une mode en province, cet argument nous ramène encore au début du IIIe siècle.

Le nom d'Aurelius n'est pas très indicatif du point de vue chronologique, mais l'absence d'un prénom signale la fin du IIe et le début du IIIe siècle. Les caractéristiques paléographiques des divers caractères (S, R, E, V) les font situer à la fin du IIe et au début du IIIe siècle.³⁰

D'autre part, en mettant cette icône en rapport avec le territoire de Pontes, nous constatons que sous le règne des Sévères cette région était complètement rénovée. Il ne faut pas exclure l'hypothèse que l'icône fut trouvée dans les limites d'un domaine agricole, to-

ut comme cela a été présumé à propos de la statue de Jupiter découverte près de la porte Ouest de Pontes.³¹ Il est tout à fait possible que justement à l'époque de Septime Sévère on avait créé dans cette zone du limes une importante exploitation agricole comportant des domaines individuels. Cette hypothèse s'explique d'ailleurs par la scène principale de l'icône, qui symbolise la fertilité mais qui implique à la fois une demande de protection de la part de Liber et de Libera, qui président à la culture de la vigne et à celle des autres fruits.

Dans ce contexte, la scène du mythe de Pentée reste tout de même un peu mystérieuse. On ne saurait se soustraire à l'impression que le sculpteur ait eu connaissance d'un modèle de cette scène et qu'il l'ait accep-

³¹M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović—Vujović, Cahier des Portes de Fer 2.

té tout simplement sans s'interroger sur sa moralité profonde. Il a pu en être de même de son acquéreur Aurelius Siro. Cependant, une autre possibilité n'est pas à exclure non plus. Aurelius Siro a pu être initié aux mystères du culte de Dionysos et connaître par conséquent le mythe de Penthée ou bien il a eu par quelque moyen connaissance des „Baccanthes“ d'Euripide, qu'on jouait sans relâche dans les théâtres de cette époque et qui ont contribué sans nul doute, comme H. Jeanmaire l'a démontré,³² à la diffusion du culte de Dionysos.

Il est à regretter que cet aspect du problème reste impossible à saisir, du fait qu'il n'y a aucune information pertinente susceptible de nous éclairer sur les pensées du lapicide et de l'acquéreur de l'icône au moment de l'exécution et de l'achat de ce monument.

³²Op. cit., 155.

²⁶Turcan, op. cit., 200.

²⁷Bruhl, op. cit. 164.

²⁸Ibid., 165.

²⁹Ibid.

³⁰P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, passim.



Сл. 1. Мермерна икона Либера и Либера
Fig. 1. Icône en marbre de Liber et Libera

Гордана МАРЈАНОВИЋ—ВУЈОВИЋ

PONTES — ТРАЈАНОВ МОСТ СРЕДЊОВЕКОВНА ОСТАВА В

Истраживања раносредњовековних слојева наталожених над напуштеним насељем римског становништва на Pontesu сваке године обогађују наша знања многим подацима о почецима и трајању словенског насеља. Осим података о неколико издвојених временски разграничених хоризоната становља у насељу, распореду кућа у њему и организовању стамбених — кућних простора, значајна открића унутар срењевековних слојева представљају налази двеју остава. Прва, остава А нађена је 1981. године у квадрату G/13 a¹ друга — остава В 1983. године у квадрату L/13.² Остава В била је закопана у слоју наталоженим над кућом 7 а испод остатака пода куће 13 и њене пећи 1.³ Временски, остава В укопана је између куће из друге половине IX (доња граница) и куће XI века (горња граница).

У плићу јаму овалног пресека ширине 35 см а дубине 19 см⁴ сложено је више гвоздених алатки и један бронзани бокал. Алатке су делимично послигANE преко бокала а неколико их је стављено и у сам бокал услед чега је, од корозије, осим алатки доста страдао и бокал (сл. 1). Међу алаткама идентификоване су: лемеш, једна цела и једна фрагментована секира, фрагментован будак, тесло, длето, удица, неколико кованика са раскуцаним главама, фрагментовани окви за дрвену лопату. Међу јако кородираним комадима гвожђа неки од предмета нису се могли уопште одредити (сл. 2). Међу њима нађен је и један коштани астрагал. Набројане алатке из ове оставе веома су занимљиве и већина од њих могла је да служи двојако.

Раоник-лемеш, дим. 10×6 см спада у најједноставније типове лемеша коване од једног комада гвожђа, са заобљеним доњим делом и повијеним ушицама (сл. 3/2). Лемеши оваквог облика познати су са налазишта у Бугарској⁵ и Румунији⁶ а највише их је нађено у Совјетском Савезу.⁷ У

¹У своме извештају о резултатима истраживања на Понтесу у 1981. години М. Васић је говорио и о остави на састанку Српског археолошког друштва у Кладову 1982. године.

²G. Marjanović—Vujović, *Bokal sa grčim natpisom*, Arheološko blago Srbije, Beograd 1983, 117, sl. 98.

³Г. Марјановић—Вујовић, *Прилог Проучавању старателских иографија раносредњовековних слојева унутар утврђења античког Понтеса*, Ђердапске свеске IV.

⁴Ibid.

⁵П. Чантова, *Средновековни оръдия на труда в България*, ИАИХХV, София 1962, 21-22 сл. 1

⁶M. Comsa, *Cultura materială veche Românesca*, Bucuresti 1975.

⁷В. И. Левашева, *Сельское хозяйство*, Труды ГИМ 32, Москва 1956, са наведеном литературом.

српском Подунављу најближа аналогија му је овакав лемеш нађен у једној од кућа у Грабовици са насеља које су аутори датовали у IX-X век.⁸

Секира са наглашеним крилцима изнад отвора за држаљу и проширеним издуженим сечивом дим. 17,5x14 см (сл. 3/1 и 3) могла је, осим, као алатка да се користи и као бојна секира. По мишљењу познавалаца раносредњовековног оруђа и оружја могу се датовати од VIII века а трају кроз цео IX и на почетку X века.⁹ Најближе аналогије у нас налазимо међу секирама нађеним у гробовима некрополе у Великој Горици код Загреба које је проф. З. Вински датовао у крај VIII века.¹⁰ У великом броју овакве секире налажене су на некрополама у Чехословачкој од којих наводимо недавно објављену са некрополе у Твароžnu датовану у другу половину IX века.¹¹ У Стирмену, у Бугарској, оваква једна секира нађена је у слоју IX/X века.¹²

Тесло дим. 13,5x6,5 (4,5) см (сл. 3/4) осим као алатка за обраду дрвета користила се и као мотика, и то како у IX тако и у IX/X веку.¹³

Длето дужине 19,5 см, квадратног пресека са једним засеченим крајем а другим равним (сл. 3/5) убраја се такође међу алатке коришћене за обраду дрвета,¹⁴ са датовањем које је исто као и за тесло.

Фрагментовани будак (сл. 3/6), очуван само делом са отвором за држаљу, по своме целокупном изгледу има аналогије са оваквим алаткама коришћеним у IX/X веку.¹⁵

Јако кородирана удица (сл. 2) по свом једноставном облику не представља посебно хронолошки осетљив налаз а аналогија има како међу

⁸С. Ерцеговић—Павловић — Д. Минић, *Средњовековно насеље и некропола на локалитету Позајмиште у Грабовици, Ђердапске свеске III*, 1986.

⁹J. Pouli, *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, 33 i dalje; V. Hrubý, Staré Mesto, velkomoravské pohrebiště na valách, Praha 1955, 156 i dalje; B. Dostál, Slovanská pohrebiště ze střední dobý hradištní na Moravě, Praha 1966, 71—72.

¹⁰Z. Vinski, *Ranosrednjovekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolici*, Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, sl. 13.

¹¹M. Geisler, *Slovenske kostrove hroby z Tvarožne*, Arch. rosl. Praha 1984. 5., 490-494, sl. 2/1.

¹²Z. Kurnatowska, *Styrmen nad Jantra*, Wrocław 1980, sl. 54 / 4 49.

¹³И. Чангова, оп. цит. 36-43, сл. 18/1.

¹⁴И. Чангова, оп. цит. 36-43, сл. 18/1

¹⁵Z. Kurnatowska, *Slowiańska południowa*, Wrocław 1977, 90-101, сл. 21/2A.

алаткама налаженим у слојевима Понтеса тако и на другим налазиштима у српском Подунављу.¹⁶

Ипак, најзанимљивији и посебне пажње вредан предмет у овој остави је бронзани бокал са једном дршком који сада после конзервације изгледа као на слици 4. Бокал има овоидно тело са „бокасто“ наглашеним трбухом, коничан издужен врат са пластично наглашеном ивицом отвора и шупљу прстенасту стопу. Висина бокала од 20,5 см наглашава виткост његове линије а усклађени однос пречника отвора од 6,5 см и стопе од 9,5 см употребљује општи изглед суда какав се обично приписује судовима насталим на истоку. Дршка је лучно извијена и чланковита, ливена изједна заједно са додацима који је украшавају а делују и функционално. Са отвором суда дршка је спојена разјапљеним чељустима главе пантера на којој се истичу уши увис подигнуте, јака њушка и посебно наглашene очи (сл. 4 и 5). Из главе пантера је птица а за трбух дршка је спојена преко растањеног копљастиог штита на коме је глава овна (сл. 4 и 5).

Површина суда украшена је фризовима испуњеним урезаним орнаментима са додацима пунктирања. Под пластично наглашеном ивицом отвора најпре је фриз испуњен двочланом лозицом и ситним убодима по слободним површинама. Под овим фризом је фриз са натписом на грчком језику: *+φονκεπιτονυλατοναναστασησοντ* чија су слова неједнаке величине урезана између две паралелне линије. Ниже на врату је фриз са стилизованим бршљаном и пунктираним слободним површинама. Трбух је обавијен са три фриза неједнаке ширине и украса. Горњи и доњи испуњен је цик-цак линијом а између њих је нешто шири фриз испуњен низом стилизованих љиљана и пунктиране слободне површине. Фриз са цик-цак линијом понавља се и при дну трбуха а на стопи су само две паралелне линије, без украса. Натпис у преводу φωνκε κυρίον ἐπί τῶν ὑδατῶν гласи „Глас Господњи над водама вакрснуће“ а што је део 3 става 29 Псалма Давидовог. Натпис исте садржине и на сличан начин урезан има и један сребрни бокал из познате „Албанске оставе“. Нађен је са више судова у близини Драча а публиковао га је J. Strzygowski још почетком нашег века, и по начину орнаментике и печатима на стопи, датовао у период VII-IX века.¹⁷ Бокал из Албаније има и сличан облик а одговара суду из Pontesa чак и висином (сл. 6). Иако дршка код албанског бокала није чланковита она луком своје извијене линије понавља линију дршке нашег бокала, а исто тако, иако је смањен број фризова на бокалу, они својом садржином и начином урезивања, уз све остало, упућују на близину места и радионице где су оба бокала могла да настану.

Елементи украса употребљени на бокалу са Pontesa као што су двочлана лозица, бршљан и стилизовани љиљани подсећају на орнаменте ка-

кви се појављују на камену и металним предметима хришћанског Египта у VIII веку.¹⁸ Потреба да се слободне површине пунктирају не запажа се на металним предметима пре VIII века а овом времену би могао да се припише и начин представљања ока пантера. Чланковита дршка и облик бокала са Понтеса потсећа и на сличне, мада много богатије израђене, бокале нађене међу златним судовима познате оставе Над Сент Миклош која је одавно датована у VI век,¹⁹ али за коју постоје покушаји и другачијег датовања, као што је то учинио Ст. Ваклинов предлажући IX век.²⁰

На питање тачнијег датовања бокала из Pontesa свакако да утиче и утврђивање његове намене, а она се јасно сагледава из садржине натписа. То је суд за топлоту, саставни део црквених сасуда који су се налазили обавезно у црквеном инвентару и служили при богослужењу.²¹ Овакву намену имао је и бокал из албанске оставе као и један бокал сличног облика и чак са птицом на лучној дршци нађен у Новгороду у слоју XI века.²² Да ли је бокал из оставе у Pontesu опљачкан из неке од цркава у којима се служила служба за Словене покрштене крајем IX века? То је могла да буде прилика да се потребни сасуди наручују и набављају са хришћанског истока.

Из излагања о алаткама нађеним у остави заједно са бокalom видели смо да се време оквирно креће од краја VIII до углавном у IX и IX/X век. Међутим, јасно је да појединачна датовања предмета из ове оставе не морају бити уједначена по времену њиховог настанка. Њима свима заједничко је само време закопавања оставе а како су и алатке и бокал представљали драгоцености посебне врсте, то су они могли да се чувају и поседују заједно. Ако време када је могао да буде израђен бокал оставимо за сада негде између VIII и IX века, а за алатке IX/X век када их појединачно посматрамо, време закопавања оставе можемо тачније одредити ослањајући се на стратиграфију слојева места где је остава закопана. Као што смо напред поменули у овом чланку, а детаљније изложили у чланку у истој овој свесци,²³ остава је закопана у затвореном слоју којим је наслојена напуштена кућа 7 из хоризонта становаша друге половине IX века и над којим се налазила кућа трећег хоризонта становаша из XI века. Како је обновљени живот у насељу у XI веку могао да уследи само после догађаја везаних за враћање Византије на њене старе границе до обала Дунава — а то је почетак XI века, то би време несигурности и потребе обезбеђивања имовине могло да буде време покушаја византијског цара Јована Цимискија (969-976) да се обрачуна са Бугарском, или евентуално време у годинама до краја X века.²⁴

¹⁸Ibid., 79-95.

¹⁹S. Hampel, Altertümer I i III

²⁰C. Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура*, София 1977, 146-150.

²¹Г. Марјановић—Вујовић, Ђердапске свеске, IV.

²²М. Седова, *Украшения Новгород*, Москва 1980, РИС оп. cit. 72/2

²³Г. Марјановић—Вујовић, Ђердапске свеске IV

²⁴G. Ostrogorski, *Istoria Vizantije*, Beograd 1959, 281-282, 286-287.

PONTES — PONT DE TRAJAN LE DÉPÔT MEDIEVAL B

La fouille des couches du haut Moyen-Age, formées au-dessus de l'agglomération paléobyzantine abandonnée de Pontes, apporte chaque année de nombreux éléments nouveaux, qui enrichissent nos connaissances sur les débuts et la durée de cet établissement slave. En plus des renseignements concernant plusieurs horizons d'habitation distincts, chronologiquement bien définis dans le cadre de cette agglomération, ainsi que la disposition des maisons et l'agencement de leur intégration, ainsi que la disposition des maisons et l'agencement de leur intérieur, les couches médiévales ont fourni deux découvertes importantes, à savoir deux dépôts. Le premier des deux, le dépôt A, a été mis au jour en 1981 dans le carré G/13¹ et l'autre, le dépôt B, en 1983 dans le carré L/13². Le dépôt B était creusé dans la couche formée au-dessus de la maison 7 mais au-dessous des restes du sol de la maison 13 et de son four 1.³ Chronologiquement, le dépôt B a été aménagé entre la maison de la deuxième moitié du IXe siècle (limite inférieure) et la maison du XIe siècle (limite supérieure).

Dans une fosse plate de section ovale large de 35 cm et profonde de 19 cm⁴ on a déposé plusieurs outils de fer et un bocal de bronze. Quelques outils étaient posés sur le vase et d'autres dans le récipient, si bien que la corrosion a abîmé non seulement les outils mais aussi dans une grande mesure le bocal lui-même (fig. 1). Parmi les outils, il a été possible d'identifier les types suivants: un soc, une hache entière et une autre fragmentée, une pioche en morceaux, une hachette, un ciseau, un hameçon, quelques clous à la tête fendue, une ferrure fragmentée pour pelle en bois. Quant aux pièces de fer très atteintes de corrosion, quelques unes étaient non identifiables (fig. 2). En association avec ces objets, on a trouvé aussi un astragal en os. Les outils de ce dépôt sont très intéressants et la plupart pouvaient avoir un double usage.

Le soc, qui mesure 10 × 6 cm, est de type très simple forgé d'un seul morceau de fer, arrondi à la base et courbé à l'autre bout servant à la fixation (fig. 3/2). Les socs de cette forme sont connus de sites en

¹Dans son rapport consacré aux résultats des recherches à Pontes en 1981, M. Vasić a évoqué les découvertes provenant de ce dépôt dans un réunion de la Société archéologique de Serbie tenue à Kladovo en 1982.

²G. Marjanović—Vujović, *Bokal sa grčkim natpisom*, Arheološko blago Srbije, Beograd 1983, 117, fig. 98.

³G. Marjanović—Vujović, *Une contribution à l'étude stratigraphique des couches du haut Moyen Age à l'intérieur de la forteresse antique de Pontes*, Cahiers des Portes de Fer 3

⁴Ibid.

Bulgarie⁵ et en Roumanie,⁶ leurs découvertes étant les plus nombreuses un Union Soviétique.⁷ Dans la zone de la vallée danubienne en Serbie, le soc de ce genre trouve sa plus proche analogie dans une des maisons à Grabovica, qui fait partie de l'agglomération, assignée par les auteurs au IXe-Xe siècle.⁸

La hache, qui présente des ailerons accentués au-dessus du trou d'emmanchement et un tranchant élargi et alongé aux dimensions de 17,5 × 14 cm (fig. 3/1 et 3) pouvait servir à la fois d'outil et d'arme de combat. Selon l'avis des connasseurs d'armes de la première période du Moyen Age, ce type de hache date du VIIIe siècle et son usage se prolonge au IXe jusqu'au début du Xe siècle.⁹ Ses plus proches analogies en Yougoslavie sont connues parmi les haches découvertes dans les tombes de la nécropole de Velika Gorica près de Zagreb, haches que le professeur Z. Vinski situe à la fin du VIIIe siècle.¹⁰ De telles haches ont été découvertes en grand nombre dans les nécropoles en Tchécoslovaquie, dont nous citons une de la nécropole de Tvarožna publiée récemment et datée à la seconde moitié du IXe siècle.¹¹ A Stirmen en Bulgarie, une hache de ce type a été trouvée dans la couche correspondant au IXe/Xe siècle.¹²

La hachette mesurant 13,5 × 6,5 (4,5) cm (fig. 3/4) s'employait à la fois pour le travail du bois et comme une houe, tant au IXe qu'au IXe/Xe siècle.¹³

Le ciseau long de 19,5 cm, de section carrée, avec un bout tronçonné et l'autre en biseau (fig. 3/5) est aussi un outil pour le travail du bois,¹⁴ qui remonte à la même époque que la hachette.

⁵И. Чангова, *Средновековни оръдия на труда в България*, ИАИХХV, София 1962, 21-22, сл. 1

⁶M. Comsa, *Cultura Materială veche Românească*, Bucuresti 1919, avec la bibliographie.

⁷В. И. Левашева, *Сельское хозяйство*, Труды ГИМ 32, Москва 1950, 316 et la suite avec la bibliographie.

⁸S. Ercegović—Павловић — D. Minić, *L'établissement et la nécropole médiévale du site Pozajmište à Grabovica*, Cahiers des Portes de Fer 3

⁹J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Praha 1984, 33 et la suite; V. Hrubý, *Stare Mesto, velkomoravské pohrebiště na valách*, Praha 1955 et la suite; B. Dostál, *Slovanská pohrebiště ze střední doby hradištné na Moravě*, Praha 1966, 71-72.

¹⁰Z. Vinski, *Ranosrednjovekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolini*, Iz starog i novog Zagreba II, Zagreb 1960, fig. 13.

¹¹M. Geisler, *Slovanske kostrove hrobu z Tvarožne*, Arch. rosl., Praha 1984, 5., 490-494, fig. 2/1.

¹²Z. Kurnatowska, *Styrmen nad Jantra*, Wrocław 1980, fig. 54/449.

¹³И. Чангова, op. cit.

¹⁴Чангова, op. cit., 36-43, fig. 18/1

La pioche (fig. 3/6), dont le seul fragment conservé est celui qui comporte le trou d'emmarchement, ressemble, par son aspect général, aux outils de ce genre utilisés au IX/Xe siècle.¹⁵

Le hameçon (fig. 2) très abîmé par la corrosion est d'une forme simple, ne possédant pas une sensibilité chronologique très marquée et qui trouve ses analogies parmi les instruments provenant tant des couches à Pontes que des autres sites dans la zone de la vallée danubienne en Serbie.¹⁶

Cependant, la pièce la plus intéressante de cette collection, qui mérite une attention spéciale, est un bocal de bronze à une anse, qui présente, après la conservation, l'aspect donné à la figure 4. Le bocal est ovoïde à panse fort bombée, col conique allongé avec un bord accentué en relief et au pied annulaire creux. La hauteur du bocal de 20,5 cm rehausse la ligne svelte du récipient, alors que la proportion harmonieuse du diamètre de son ouverture (6,5 cm) et de celui de son pied (9,5 cm) contribuent à lui donner l'aspect que l'on attribue couramment aux vases fabriqués en Orient. Son anse segmentée, façonnée en arc de cercle, a été coulée en une seule pièce avec des appendices, qui sont à la fois décoratifs et fonctionnels. A la jonction de l'ouverture du vase et de l'anse, il y a une tête de panthère, la gueule béante, qui retient l'attention par ses oreilles dressées, par son museau robuste et par ses yeux très expressifs (fig. 4 et 5). Derrière cette tête de panthère, on voit la figure d'un oiseau. A la jonction de l'anse et de la panse, il y a un bouclier allongé orné d'une tête de bœuf (fig. 4 et 5).

La surface du vase est décorée de frises comportant des ornements gravés, les parties libres étant poinçonnées. Sous le rebord en relief de l'ouverture, on voit d'abord une frise renfermant un double pampre et garnie d'un poinçonné fin. Cette frise surmonte une autre, qui contient l'inscription suivante en grec:

+φονικέπιτονγλατονανασταχονηότ

dont les lettres de taille inégale sont gravées entre deux lignes parallèles. Un peu plus bas, on trouve encore une frise au pampre stylisé et aux parties libres pointillées. La panse du vase est entourée de trois frises de largeur inégale aux ornements distincts. Celles du haut et du bas contiennent une ligne en zig-zag et celle du milieu, un peu plus large, comporte une série de lis stylisés et des parties libres pointillées. Une autre frise avec une ligne en zig-zag se trouve au bas de la panse, le pied ne présentant que deux lignes parallèles sans ornement.

L'inscription: φωνή κυρίον ἐπί τῶν νδατων veut dire: „La voix de Dieu resuscitera sur les eaux“ et c'est un membre de phrase du 3 alinéa du psaume 29 de David. La même inscription, gravée de façon semblable, figure sur une bocal d'argent du dépôt bien connu provenant de l'Albanie. Cet vase fut trouvée, associée à plusieurs autres vases, à proximité de Durres et publiée par Strzygowski encore au début de ce siècle. D'après son ornementation et les estam-

pilles sur son pied, il est assignée à la période VIIe-IXe siècle.¹⁷ La cruche d'Albanie ressemble à celle de Pontes par sa forme et même par sa hauteur (fig. 6). Si l'anse du bocal albanaise n'est pas segmentée, la ligne de son arc reproduit la courbure de l'anse de notre vase; quant à ses frises, elles sont moins nombreuses mais leurs ornements et le mode de leur gravure, ainsi que d'autres détails, indiquent que les localités et les ateliers dont proviennent ces deux vases devaient être proches l'un de l'autre.

Les éléments de décoration utilisés sur le bocal de Pontes, tels le double pampre, le lierre et les lis stylisés, rappellent les ornements apparaissant sur les pierres et les objets métalliques de l'Egypte chrétienne au VIIIe siècle.¹⁸ La nécessité de couvrir du poinçonné les parties libres d'un champ ornemental sur des objets métalliques ne se fait pas sentir avant le VIIIe siècle. On pourrait aussi attribuer à cette époque le mode de représentation de l'oeil de la panthère. L'anse segmentée et la forme du bocal de Pontes rappellent des cruches similaires mais aux ornements bien plus abondants trouvées en association avec des vases en or dans le dépôt bien connu de Nagy Szent Miklós, daté depuis longtemps au VIe siècle¹⁹ et auquel on essaie cependant d'assigner d'autres dates, tel St. Vaklinov, qui propose le IXe siècle.²⁰

Evidemment, la datation précise du bocal de Pontes dépend aussi de l'identification de son usage, lequel ressort bien clairement du contenu de son inscription. Il faisait partie des vases sacrés. Ces derniers étaient obligatoirement parmi les objets de culte de chaque église et servaient pour la liturgie.²¹ Le même usage a été attribué au bocal du dépôt albanais et à un vase de forme analogue comportant même la figure d'un oiseau sur son anse en arc trouvée à Novgorod dans la couche du XIe siècle.²² La bocal du dépôt de Pontes aurait-il été dérobée dans une église où on servait les offices aux Slaves christianisés à la fin du IXe siècle? Pour satisfaire les besoins de ce genre, on commandait ou on achetait des vases nécessaires à l'Orient chrétien.

Le développement ci-dessus relatif aux outils trouvés dans le dépôt avec la cruche permet de conclure que l'espace chronologique auquel ils appartiennent court approximativement de la fin du VIIIe jusqu'à plus ou moins IXe et IX/Xe siècle. Cependant, pour ce qui est de la datation de chacun de ces objets, on comprend qu'ils ne doivent pas nécessairement être homogènes du point de vue temps de leur fabrication. Leur seul trait commun, c'est le moment où le dépôt a été constitué. Les outils et le bocal ayant été des objets précieux, on peut considérer qu'ils étaient gardés et conservés ensemble. En admettant que la vase ait été fabriqué entre le VIIIe et le IXe siècle et les outils au IX/Xe siècle, période dans laquelle ils reçoivent cha-

cun une datation spécifique, il est possible de préciser le moment où le dépôt a été enfoui en se référant à la situation stratigraphique du lieu dans lequel le dépôt a été enseveli. Comme il a été indiqué précédemment et expliqué de façon plus détaillée dans un autre article de ce même volume,²³ le dépôt a été aménagé dans une couche scellée à laquelle s'adosse la maison abandonnée 7 dans l'horizon d'habitation de la seconde moitié du IXe siècle et au-dessus duquel se trouvait la maison du troisième horizon d'habitation du XIe siècle. Com-

²³G. Marjanović—Vujošić, *Une contribution à l'étude...*, op. cit.

me la reprise de l'occupation de ce site au XIe siècle ne pouvait intervenir qu'après les événements en rapport avec le retour de l'Empire byzantin à ses anciennes frontières au bord du Danube, soit au début du XIe siècle, la période d'insécurité pouvant donner lieu à des mesures spéciales de sauvegarde des biens pourraient coïncider au temps où l'empereur byzantin Jean Tzimiskès (969-976) a tenté de régler les comptes avec les Bulgares ou éventuellement aux années qui restaient à courir jusqu'à la fin du Xe siècle.²⁴

²⁴G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 281-282, 286-287.

¹⁵Z. Kurnatowska, *Slowianszczyzna poludniowa*, Wrocław 1977, 90-101 fig. 21/2A.

¹⁶M. Janković, *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu*, Beograd 1981, Pl. VI/8.

¹⁷J. Strzygowski, *Altai—Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917, 19-22, fig. 19-20.

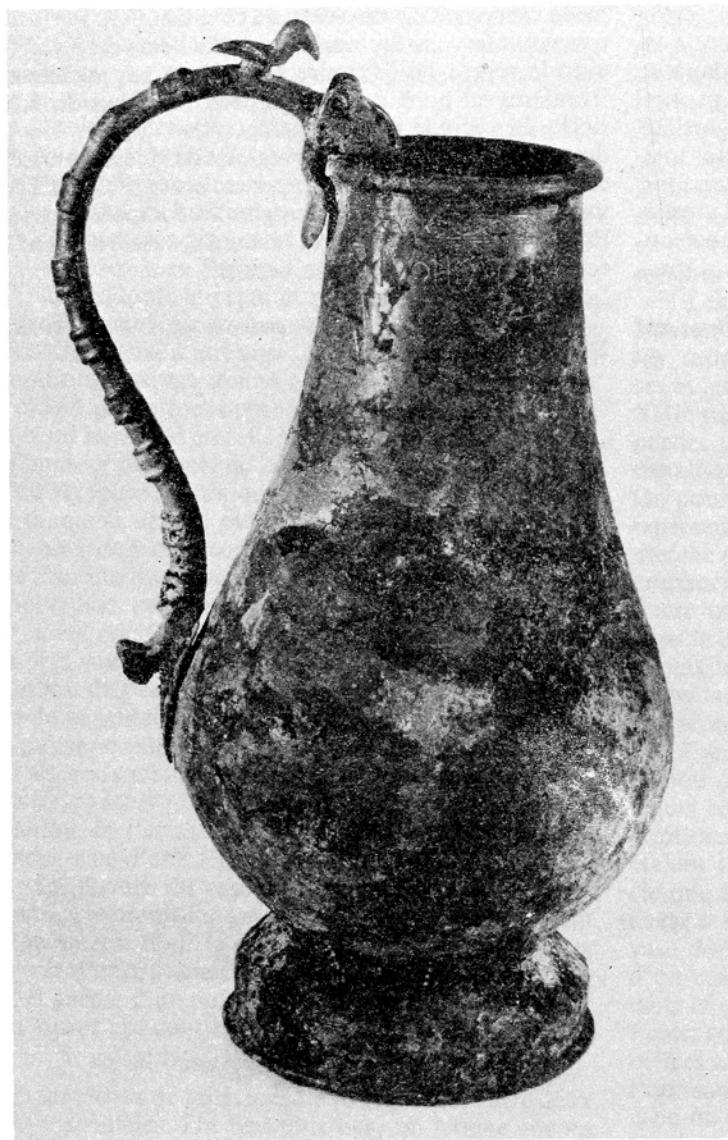
¹⁸Ibid., 79-95.

¹⁹S. Hampel, *Altethümmer I et III*.

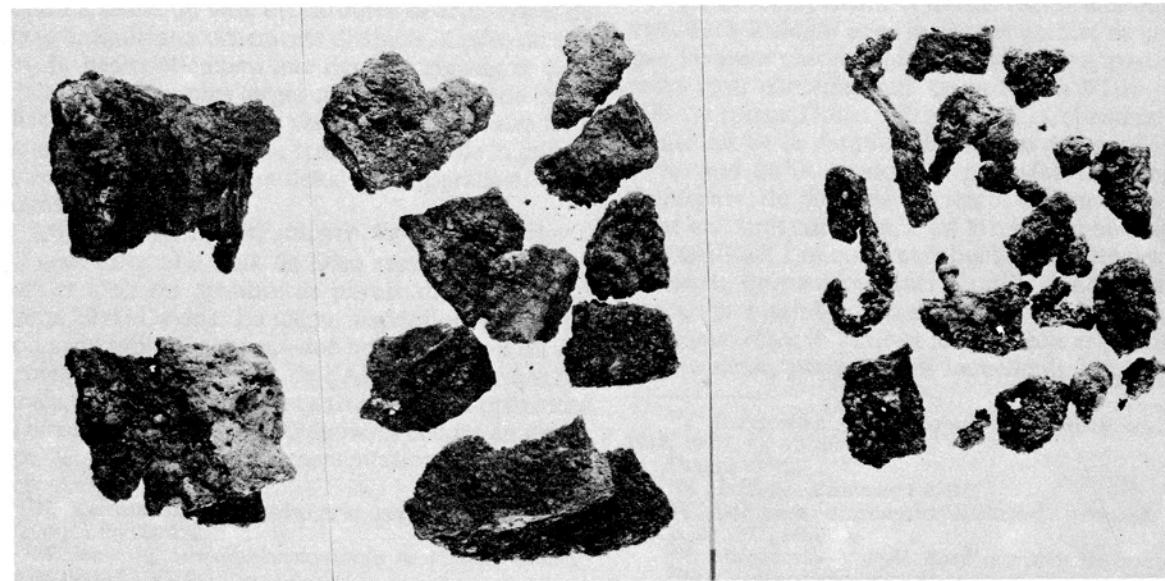
²⁰C. Vaklinov, *Формиране на съпаратска култура*, София 1977, 146-150.

²¹G. Marjanović—Vujošić, *Bokal sa grčkim natpisom*, op. cit.

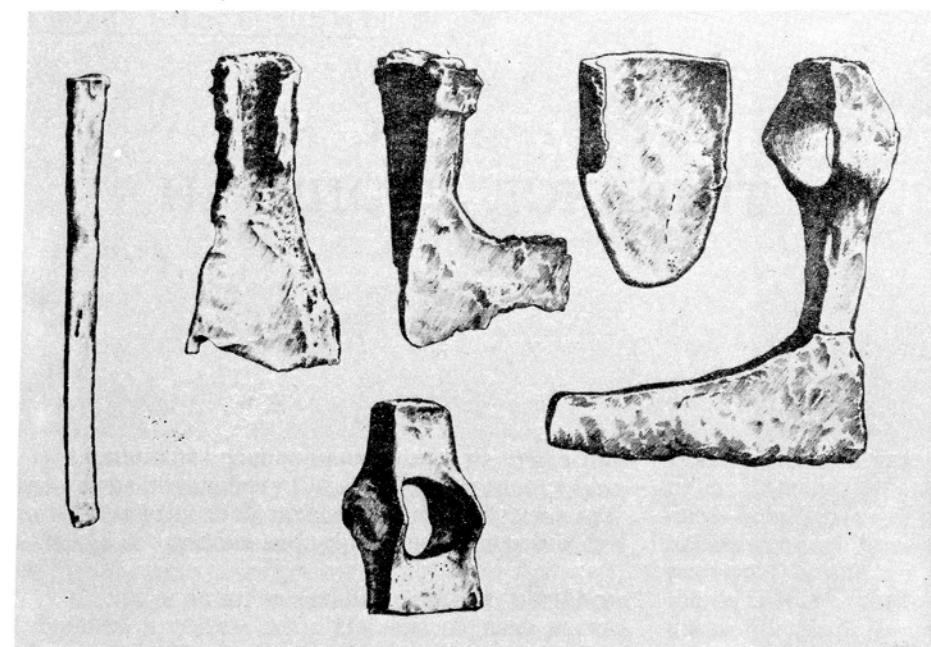
²²M. Sedova, *Украшения Ноевопога*, Moskva 1980, Pl.



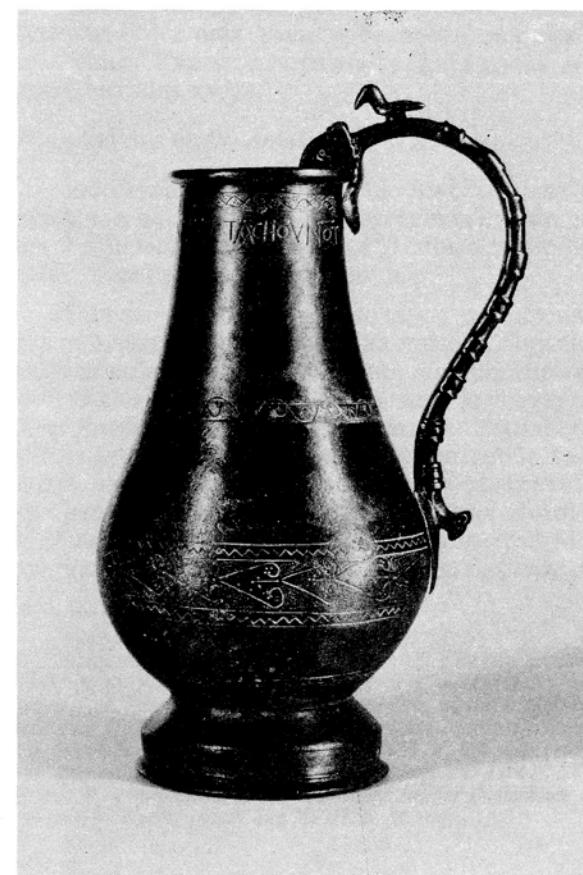
Сл. 1. Бокал из оставе В пре конзервације
Fig. 1. La cruche du dépôt B avant la conservation



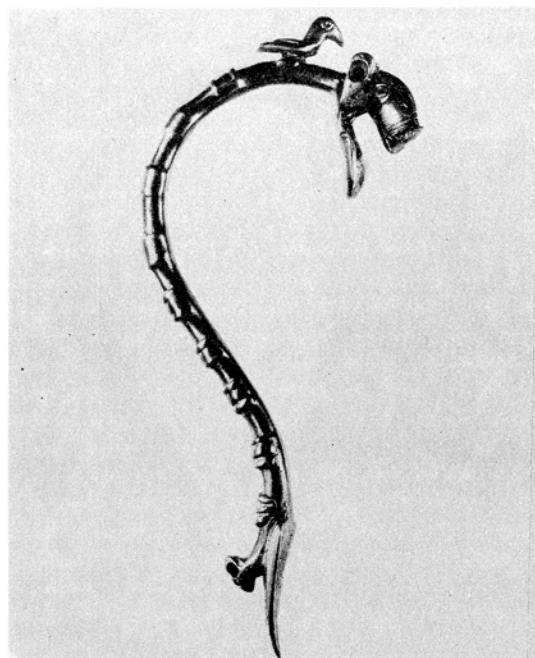
Сл. 2. Кородирани предмети из оставе
Fig. 2. Les objets du dépôt abîmés par la corrosion



Сл. 3. 1,3—секире; 2—лемеш; 4—тесло; 5—длето; 6—будак (deo).
Fig. 3. 1,3—haches; 2—soc; 4—hachette; 5—ciseau; 6—pioche (fragment).



Сл. 4. Бокал после конзервације
Fig. 4. La cruche après la conservation



Сл. 5. Детаљи са дршке
Fig. 5. Un détail de l'anse



Сл. 6. Бокал из Албанске оставе, по J. Strzygowskom, сл. 19.
Fig. 6. La cruche du dépôt albain, d'après J. Strzygowsky, fig. 19.

Мартин ГАБРИЧЕВИЋ

НАТПИС СА ЛОКАЛИТЕТА ГЛАМИЈА I

Приликом археолошких радова на дунавском лимесу на локалитету Гламија I (с. Ртково) у југо-западном углу зида касноантичког утврђења пронађен је као сполија већи фрагмент надгробне стеле.¹

Стела је од шупљиковог кречњака, оштећена у горњем и доњем делу. Највећа очувана висина 57, ширина 71 и дебљина 29 см. Натписно поље ширине 49 см.

D (is) M(anibus) / in memoria (m) Iul(ii) Apollina / ris sacerdo/ tis I(ovis) Dol(icheni) et / deae Syriae / — XXI/

Висина слова 4,5—5,5 см. Лигатура 6 АЕ. Између поједињих речи троугласти знакови представљања. Карактеристична графија слова А без хоризонталне хасте.

7 вероватно *vix(it) ann(is) ± 2 XXI*

Формулa „*in memoriam*“ је неубичајена у Г. Мезији, а не срећемо је ни у суседним провинцијама. То би могло да указује да је споменик подигла особа пореклом изван провинције.²

Натпис је још једна потврда раширености култа Јупитра Долихенског на лимесу. Чињеница да је покојник био и свештеник индиректно говори о постојању култних места, што је уосталом и потврђено археолошким налазима.³ Раширеност култа Јупитра Долихенског разумљива је кад се има у виду атмосфера религиозног синкретизма, али нарочито бројно присуство војних помоћних јединица, пореклом са Истока, на лимесу.⁴ Може се у ствари говорити о званичном карактеру овог

¹Вељдапске свеске, 3, 1985, п.

²Memoriae на почетку епитафа често је у Галији, нарочито у Лиону, cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie*, p. 282, п. 3.

³Cf. P. Merlat, *Répertoire Dolichenien*, за прв. Г. Мезију p.40 sqq; D. Vučković—Todorović, *Svetilište Jupitira Dolihenskog u Brzoj Palanci*, Старинар, 15-16, 1964-65, p. 177 sqq; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux de la Mesie Suerieure*, 1966, 37 sqq; 87 sqq; P. Pop—Lazić, *A votive Plate of Jupiter Dolichenus, Brza Palanka — Egeta*, (Arch. Iug XVIII, p. 41 sqq).

култа као заштитника војске и саме римске империје. Војници су далеко најбројнији дедиканти овом божанству. За карактер култа осим бројних посвета појединим царевима, посебно је карактеристичан натпис из Apuluma „*pro salute perpetui imperi romani et legionis* XIII gem(inae) XIII gem(inae) ad leg(ionem) s(upra) s(scriptam).⁵

Вероватно је и наш покојник, чије име, имајући у виду и друге елементе натписа, говори о поеклу из источног дела царства, био у вези са неком од војних јединица на лимесу.⁶

Не можемо поближе датирати наш споменик. Углавном се може говорити о *terminus ante quem*, уколико прихватимо убедљиву тезу I. Tótha о рушењу и пљачкању Долихенових храмова на Рајни и Дунаву од стране Максимина Трачког.⁷

Од посебне је важности помињање *deae Syriae*, обзиром да је то у Г. Мезији други споменик који помиње ово сирско божанство.⁸ Као што је познато *dea Syria* је *interpretatio romana* сирске бо-гиње *Atagaris* жене бога Хадада, ради чега се на Западу штује уз Јупитра. Ширењу култа по целом царству допринели су сирски трговци и војници.⁹

⁴Kохорте II Flavia Commagenorum i I Thracum Syriaca (cf. M. Mirkovic, *Rimski gradovi na Dunavu*, p. 34). Посебно су бројне сирискe јединице у суседној Дакији, cf. D. Tudor, *Siriene in Dacii Inferiore, Apulum IX*, 1969, p. 659 sqq. Карактеристично је да је донатор вотивне плаке, (cf. Pop—Lazic, op. cit.) Аурелије Гај, centurio I критске кохорте, што потврђује познату чињеницу да носиоци долихенског култа нису били искључиво Сиријци.

⁵Apulum, V, 1965, p. 172 sqq = Latomus XXIII, 1966, p. 473 sqq.

⁶Исто име среће се још два пута у натписима. Један је центурион VI легије у Британији и подигао је споменик Јупитру Долихенском, (Dessau, ILS, 4318), док је други *procurator auraliorum* (?), (CIL III, 7837). Највероватније се ради о особама које немају међусобне везе.

⁷I. Toth, *Destruction of the sanctuaries of Jupiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube region*, AAASH, XXV, p. 109 sqq..

⁸Споменик из Доњих Нереза говори о *templum deae Syriae*, cf. B. Dragojević—Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, VI, no 15.

⁹cf. RE IV, col. 2236 sqq. (F. Cumont), Rocher, *Dict. mit. s.v.*

UNE INSCRIPTION DU SITE GLAMIJA I

A l'occasion des fouilles du site Glamija I (village Rtkovo) sur le limes danubien, les archéologues ont découvert dans l'angle sud-ouest du rempart de la forteresse de basse époque un grand fragment d'une stèle funéraire¹ en position secondaire.

La stèle, taillée dans un calcaire poreux, est mutilée en haut et en bas. Ses dimensions conservées sont: hauteur 67 cm, largeur 71 cm et épaisseur 29 cm. Le champ épigraphique est large de 49 cm.

D(is) M(anibus)/in memoria(m)/Iul(ii) Apolina/ris sacerdo / tis I(ovis) Dol(icheni) et / deae Syriae / --- XXI/

Les caractères ont 4,5 — 5,5 cm de hauteur.

Ligature 6 AE. La séparation des mots est marquée par des signes en forme de triangle. Le graphisme de la lettre A se caractérise par l'absence de la barre horizontale.²

7 probablement *vix (it) ann (is) ± 2 XXI.*

La formule „*in memoriam*“ n'est pas habituelle dans la Mésie Supérieure. On ne la trouve pas non plus dans les provinces voisines. Cela pourrait vouloir dire que le monument fut érigé par une personne d'origine étrangère dans cette province.³

L'inscription sur la stèle confirme une fois de plus que le culte de Jupiter Dolichenus était très répandu sur le limes. Le fait que le défunt était aussi peut-être indiqué implicitement l'existence de lieux de culte, d'ailleurs attestée par les découvertes archéologiques.³ On comprend facilement la grande extension du culte de Jupiter Dolichenus, compte tenu du climat de sincrétisme religieux qui régnait à cette époque mais aussi surtout de la présence sur le limes de nombreuses unités auxiliaires venues de l'Est.⁴ Il convient de

¹Đerdapske sveske, 3, 1985.

²La formule *memoriae* au début de l'épitaphe est fréquente en Gaule, surtout à Lyon, cf. R. Cagnat, *Cours d'épigraphie*, p. 282, n.3.

³Cf. P. Merlat, *Répertoire Dolichénien*, pour la province de la Mésie Supérieure, p. 40 sqq; D. Vučković-Todorović, *Svetilište Jupitra Dolihenskog u Brzoj Palanci*, (Starinar, 15-16, 1964—65, p. 117 sqq); Lj. Zotović, *Les cultes orientaux de la Mésie Supérieure*, 1966, p. 37 sqq., 87 sqq; P. Pop—Lazić, *A votive Plate of Jupiter Dolichenus, Brza Palanka—Egeta*, Arch. Iug., XVIII, p. 41 sqq.

noter que ce culte, de caractère officiel, était voué à un protecteur de l'armée et de l'empire romain-même. Les militaires sont de loin les dédicants les plus nombreux à cette divinité. Outre les dédicaces multiples à divers empereurs, le caractère de ce culte se définit surtout par l'inscription ci-après d'Apulum: „*pro salute perpetui imperi romani et leg(ionis) XIII gem(inae)*“ érigée par *Flavius Barhodadi sacerdos I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem) s(upra) s(criptam)*.⁵

Le défunt, dont le nom, en association avec d'autres éléments de l'inscription, témoigne d'un origine orientale, était vraisemblablement en rapport avec une unité militaire sur le limes.⁶

Il est impossible d'assigner une date précise à notre monument. Tout au plus peut-on envisager un *terminus ante quem*, en admettant la thèse convaincante de I. Tóth relative à la destruction et au pillage des temples de Dolichenus sur le Rhin et sur le Danube par Maximin Thrace.⁷

Une importance particulière s'attache à la mention de *dea Syria*, étant donné que c'est le deuxième cas d'un monument en Mésie Supérieure où est évoqué le nom de cette divinité syrienne.⁸ On sait que *dea Syria* est *l'interpretatio romana* de la déesse syrienne *Atargatis*, épouse du dieu Hadad, raison pour laquelle elle était vénérée en association avec Jupiter. La propagation de ce culte dans tout l'empire fut encouragée par les commerçants et les militaires syriens.⁹

⁴Les cohortes *II Flavia Commagenorum et I Thracum Syriaca* (cf. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, p. 34). Particulièrement nombreuses sont les unités syriennes dans la Dacie voisine, cf. D. Tudor, *Siriensi in Dacia Inferiore*, (Apulum IX), 1969, p. 659 sqq. Il est à noter que le donneur du relief votif (cf. Pop—Lazić, op. cit.) était *Aurelius Caius, centurion* de la I cohorte crétoise, ce qui est une attestation du fait bien connu que les porteurs du culte de Dolichenus n'étaient pas exclusivement des Syriens.

⁵Apulum, V, 1965, p. 172 sqq — Latomus XXIII, 1966, p. 473 sqq.

⁶Le même nom apparaît encore deux fois dans les épithaphes. Une fois, ce fut un centurion de la VI légion en Grande Bretagne, qui a dédié un monument à Jupiter Dolichenus (Dessau, ILS, 4318), et l'autre un *procurator aurariorum* (?) (CIL III, 7837). Vraisemblablement, il s'agit de personnes sans aucun rapport entre elles.

⁷I. Toth, *Destruction of the sanctuaries of Jupiter Dolichenus at the Rhine and in the Danube Region*, AAASH, XXV, p. 109 sqq.

⁸Le monument de Donji Nerezi mentionne le *temple de dea Syria*, cf. B. Dragojević-Josifovska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, IV, No 15.

⁹Cf. RE IV, col. 2236 (F. Cumont), *Rocher, Dicht. mit. s.v.*

Натпис са локалитета Гламија I
Une inscription du site Glamija I



Сл. 1. Натпис са локалитета Гламија I.

Fig. 1. Une inscription du site Glamija I.

ЗАНИМЉИВА ПРЕДСТАВА КОСМОСА НА ЈЕДНОМ КРЧАГУ ИЗ РТКОВА

Међу посудама којима је М. Габричевић¹ илустровао керамичке налазе из слојева старијег периода живота у Мањем утврђењу у Рткову (локалитет Гламија I) посебну пажњу привлачи суд дат у цртежу на слици 13/1. По своме облику — профилисан отвор, коси дуги врат, заобљен трбух, мала скоро равна стопа и коленасто избочене увијене дршке (или дршка) добро је познат у типологији рановизантијске керамике, у издвојеном типу крчага који су се употребљавали у II половини IV и првој половини V века.² Оно што баш овај крчаг издава од осталих, мање више једнаких, је орнамент којиму прекрива читаву површину трбуха, а изведен је глачањем³ (сл. 1).

Посматрањем орнамента најпре се уочавају појединачни орнаментални мотиви, међутим, када се исти овај орнамент дуже и пажљивије посматра, запажа се да сваки од употребљених мотива има своје одређено место, односно да су сви они распоређени по одређеној шеми, у три издвојена хоризонтална појаса (фрiza) који теку целом површином трбуха суда а поређани су један над другим, по вертикални. Доњи појас испуњен је траком који има својим пресецањем дају поље са ромбовима (сл. 1/1). У средњем појасу наизменично се смењују мотив гранчице (дрво-јелка, клас) и полуокруг теменом окренут навише а исцртан тројчланом линијом (сл. 1/2). Горњи појас означен је трима паралелним равним линијама изнад којих је поновљен мотив гранчице (сл. 1/3).

Развијена шема орнамента (сл. 2) показује да се у средњем појасу мотив гранчице и полуокруга ритмично понављају четири пута као и да је овај појас са доње стране затворен траком ромбоичних поља а са горње стране урезаним равним линијама*. И управо развијена шема орнамента указала је да се на њега мора гледати као на јединствену представу којој треба изнаћи значење и аналогије. А то нас је, опет, одвело много даље од времена изrade и употребе крчага.

¹ M. Gabričević, Rtkovo — Glamija I, *Une Fortresse de la Basse Epoque (Fouilles de 1980—1982)*, Đerdapske sveske III, Beograd 1986, 171—174.

² Iatrus-Krivina, Band II, Berlin 1982, 55—54.

³ Податак о начину на који је изведен орнамент преузет је из наведеног извештаја М. Габричевић; М. Габричевић, op. cit. 72.

га, у дубоку прошлост људске цивилизације, до сликаних представа на везама трипольске културе.

Проучавањем уметности трипольске културе бавили су се многи истраживачи, међутим, издвојићемо мишљење једног од њих који сматра да се у орнаментици керамике ове културе могу добити богате информације о идеолошким представама, духовном свету па чак и неким митолошким садржајима њених носилаца.⁴ Посебно дуго и много проучавањем космографије и митологије у енеолиту бави се Б. А. Рибаков⁵ а недавно је предложио и реконструкцију трипольске митологије и идеологије.⁶ Полазећи од сликаних представа на трипольској керамици, Рибаков је своја проучавања проширио консултовањем етнографије и фолклора, до сибирских мотива и веза XIX века у северним областима Русије.⁷ Резултат је била предпоставка да цртежи на трипольским посудама садрже архаичне космографске представе и, закључак, да су многи од ових судова употребљавани као обредни у култу свећења воде. По њему, то потврђује орнамент који има одређени ритам а најчешће се понавља четири пута. Појединачни орнаменти сложени су у појасеве, најчешће три, од којих су горњи и доњи ужи док је средњем појасу остављен највећи простор. По Рибакову,⁸ подела на појасеве била је неолитском уметнику средство да означи главне делове света који га је окружавао: горњи појас, означен равном линијом (таласастом или цак-цак) означава линију воде: средњи појас, испуњен је симболима растинја, соларним знаковима и младевима кише а доњи појас, најчешће је само наглашен равном линијом (сл. 3).

Према оштем скупу појединачних елемената у целину, Рибаков посматра представе на трипольским вазама нешто као вертикални пресек света у коме би доњи појас представљао зем-

⁴ Е.К. Черниш, Энеолит СССР, Бд. III, гл. 6,250.

⁵ Б.А. Рыбаков, Космография и мифология земледельцев энеолита, CA-1, 2, 1985, 13-45; 13-31.

⁶ Б.А. Рыбаков, Язычество древних славян, Москва 1981, 192-198.

⁷ Ibid., 192.

⁸ Ibid., 193.

љу, средњи појас небо са сунцем (у коме киша и топлота омогућавају живот) а горњи појас простор непресушне воде.⁹ Потврду предпоставке о трочланом дељењу света на триполским вазама он види, између осталог, и у староиндиским текстовима (химна Ригведе) где SVAH означава горње небо са водом BHUVAH ваздушно пространство са сунцем, месецом и звездама а BHUH земљу (основу).¹⁰

Овакво објашњење појединачних поља осликаних триполских ваза, са њиховом јединственом представом космоса, пренето на орнамент крчага из Рткова могло би се исказати на следећи начин: доњи појас — земља, представљена низом ромбова, а ромб појединачно или у комбинацији, од неолита до народне уметности траје као симбол земље (плодне земље).¹¹ Средњи појас — небо (ваздушно пространство над земљом), испуњено је растињем (гранчица, дрво-јелка, клас) и трочланим полуокружним линијама (млазеви кише) показујући тиме да од воде (кише) зависи живот на земљи.¹² И на крају, гроњи појас — небески свод, обележен је трима урезаним линијама (које су из првобитног орнамента, изведеног још у току обликовања суда, укомпоноване у целину орнамента накнадно). То је граница неба и земље, простор невидљив за људско око, али простор одакле се очекивала и одакле је долазила неопходна вода.¹³ А да би киша пала у одређено време и у потребним количинама било је неопходно да се у посебном култу, уз посебне обичаје и уз употребу посебних култних посуда умилостиви небо.

⁹ Ibid., 193.

¹⁰ Ibid., 194.

¹¹ Ibid., 41—42.

¹² Ibid., 196.

¹³ Ibid., 196.

У вези са свим овим што је напред речено, и крчаг нађен у Рткову, могао је, дакле, бити култна посуђа која се употребљавала у обредима везаним за паганска веровања умилошћавања неба за воду — кишу — влагу, за родна поља и добру летину.

У вези са паганским карактером представе на крчагу из Рткова, занимљиво је, у вези са траговима паганства, подсетити да је, такође у Малом утврђењу и у истом слову становиња датованог у IV век нађена и једна бронзана статуја Венере пудике. Њено присуство у слову са kraja IV века M. Габричевић је прокоментарисао као потврду да су и у то време, после Солунског едикта 380. године „још увек били присутни остаци паганства“.¹⁴ А што значи да се, и поред прихваћеног хришћанства као једине религије, међу становницима Подунавља при kraju IV века задржало паганство, што је још један доказ више мишљења Рибакова за „објашњења духовних корена каснијих паганских представа антике и средњег века обједињених са древним истоветним погледом на свет као и у неолиту“.¹⁵

Представа на крчагу из Рткова, са једне стране била би веза са архаичним представама космоса из III миленијума пре наше ере или њена појава у IV веку наше ере свакако да није била и последња. Многа веровања и обичаји, у потоњим вековима, вешто су били повезивани са одређеним хришћанским светитељима и хришћанским празницима, па ако их више не налазимо као ликовне представе на посудама, њихове трагове сасвим сигурно можемо наћи у неким народним обичајима који трају и до наших дана.

¹⁴ M. Габричевић, op. cit., 73, sl. 1.

¹⁵ Б.А. Рибаков, Космография и мифология, 25

UNE REPRESENTATION INTERESSANTE DU KOSMOS SUR UN VASE DE RTKOVO

Parmi les vases dont M. Gabričević¹ avait illustré la production céramique de la phase plus ancienne du fortin Glamija I à Rtkovo, un intérêt particulier devra être voué à l'exemplaire, fig. 13/1. Par sa forme-bouche profilée, col long et oblique, panse arrondie, pied presque plat, anse en coude, il appartient à un type bien connu de la céramique paléobyzantine en vogue dans la seconde moitié du IVme et au cours du Vme siècle.² Il se distingue toutefois par le décor lustré recouvrant l'ensemble de la panse³ (Fig. 1).

Celui-ci se compose de motifs séparés qui toutefois se trouvent disposés d'après un schéma défini, en trois frises horizontales et superposées à la verticale sur toute la surface de la panse. La frise inférieure comporte une bande de lignes obliques disposées en losange (Fig. 1, 1). Dans la frise médiane des motifs en forme de branches de pin, alternent avec des demi-cercles composés de trois lignes et dont le sommet se trouve du côté supérieure (fig. 1/2). La troisième frise est composée de trois lignes parallèles accompagnées au sommet de motifs en branches de pin (fig. 1/3).

Ce décor une fois développé montre dans la zone centrale une répétition quadruple des demi-cercles et branches de pin, accompagnés à la base d'une bande emplie de losanges et au sommet d'un système de lignes horizontales. Il s'agit d'un ensemble dont il sera nécessaire de trouver l'explication et les analogies. Celà nous mène bien au-delà de la période à laquelle se rattache notre cruche, jusqu'à la période éloignée de la céramique peinte de Tripolje.

Parmi les chercheurs qui se sont occupé de l'art de cette période, c'est à E. K. Černiš qu'appartient le mérite d'avoir attiré l'attention sur les possibilités d'informations sur les conceptions idéologiques et le monde spirituel des artistes de Tripolje.⁴ B. A. Rybakov a dédié une grande partie de son activité à l'étude de la cosmographie et de la mytholo-

gie néolithique,⁵ pour aboutir à une reconstruction de la mythologie et de la pensée tripolienne.⁶ Prenant pour point de départ le décor peint de la céramique tripolienne, le savant soviétique s'est penché aussi sur le folklore et l'ethnographie, jusqu'aux mythes sibériens et aux croyances du XIXme siècle dans le Nord de la Russie.⁷ Il arriva à la conclusion que les motifs de la céramique tripolienne comportent des représentations cosmographiques et que beaucoup de ces vases ont dû servir dans les rites et dans le culte de la sanctification de l'eau. Ceci est confirmé, selon lui, par les ornements appliqués selon un rythme défini, le plus souvent quadruple. Les motifs respectifs sont groupés en frise, le plus souvent au nombre de trois, dont celles supérieure et inférieure sont plus étroites que la frise centrale. Cette subdivision en zones exprimait selon Rybakov⁸ les grandes parties du monde entourant l'homme: la zone supérieure représenterait l'eau. Celle centrale comporte des symboles de la végétation, des signes solaires et de la pluie. La zone inférieure n'est marquée le plus souvent que par une ligne droite (fig. 3).

Rybakov considère ce système sur les vases tripoliens, comme une sorte de coupe verticale du monde, où la zone inférieure représenterait la terre, la zone médiane le ciel et le soleil, où la pluie et la chaleur assurent la vie et, finalement, la zone supérieure celle de l'eau intarissable.⁹ Il en retrouve des preuves dans le Rigweda où SVAH représente le voûte céleste avec l'eau, BHUVAH l'espace de l'air, du soleil, de la lune et des étoiles et BHUH la terre.¹⁰

Transposée au vase de Rtkovo, cette explication du décor peint de Tripolje, pourrait être formulée de la manière suivante: la zone inférieure, la terre est représentée par des losanges, motifs qui du néolithique jusqu'à l'art populaire contemporain en sont le symbole.¹¹ La zone médiane-celeste

¹ Б.А. Рыбаков, Космография и мифология земледельцев энеолита, CA-1, 2, 1985, 13-45; 13-31.

² Б.А. Рыбаков, Язычество древних славян, Москва 1981, 192-198.

³ Ibid. 192.

⁴ Ibid. 193.

⁵ Ibid. 193.

⁶ Ibid. 194.

⁷ Ibid. 41—42.

¹ M. Gabričević, Rtkovo-Glamija, une forteresse de la basse époque (Fouille de 1980—1982), Đerdapske sveske III, 1986, 171—174.

² Iatrus-Krivina, Bud. II, Berlin 1982, 54 et suiv.

³ La descriptive de l'exécution du décor est reprise de l'article de Gabričević.

⁴ Е.К. Черниш, Энеолит СССР, bd. III, гл. 6,250

ИЗВЕШТАЈ СА ЛОКАЛИТЕТА КЕЈ КОД МИХАЈЛОВЦА

Локалитет се налази на око 1,8 km од Михајловца према Кладову, а на 50-так метара узводно од подзida пута Кладово—Неготин. Ниска вода Дунава пружила је могућност да се обала на овом делу детаљно претражи и јасно утврде места истраживања, што није било могуће јула месеца 1983. год. када је вршено сондажно рекогносцирање овог дела. Овом приликом на обали је нађен, углавном позноантички материјал, а сем керамике нађена су и два новчића, из Лицинијевог и Аурелијановог времена (сл. 4 и 5). У профилу су се јасно указали укопи (укупно два), затим једна калотаста пећ и зона са интензивном гари полукуружног изгледа. На поменуту зону са гаром надовезивао се слој са опекама, керамиком и ломљеним каменом, што је индицирало на постојање куће. Због тога се на овом месту приступило копању контролне сонде I.

Сонда је захватала окомиту падину профила, на површини $5,20 \times 3,20$ m. По скидању слоја са интензивном концентрацијом позноантичког материјала констатовано је да се на овом месту не ради о постојању некаквог стамбеног објекта, већ једноставно о богатом и дебелом (0,45 m) слоју са материјалом из периода позне антике. Зона са гаром показала је да се ради о плитком укопу у коме је горело тање дрвеће, што је закључено по угљенисаним остацима (сл. 1).

Откопни слојеви испод описаног културног слоја нису показали никакав археолошки материјал, изузев једног фрагмента енеолитске керамике, тако да је констатовано да слој са школкама који је утврђен приликом рекогносцирања јула 1983. год., а који је указивао на постојање мезолитског слоја, поготову што се у релативној близини налази локалитет Кула, не постоји, већ да се ради о природној формацији.

Сем рада на овој сонди пражњење садржаја јама, којих је како је напоменуто било две. Јама I налазила се на око 40 m удаљена од отворене сонде низводно, на косо обрушеном профилу, а мани-

фестовала се нешто тамнијом нијансом земље од слоја у коме је лежала. Дно јаме лежало је на 3,20 m од врха профила. У њој је сем керамичког материјала који се уклапао у позноантичке керамичке схеме, пронађен још и новчић из Константиновог времена (сл. 4), што је поуздано датовало време настанка јаме и целог позноантичког слоја на овом локалитету.

Друга јама (II) лежала је на 3,30 m од профила, јасно се одвајала од осталог дела профила својом mrкосивом бојом земље. Пражњењем садржаја јаме наишло се на полукуружну зону са гаром и пепелом. Керамички материјал нађен у јами јасно је показивао позноантичке карактеристике (сл. 3).

Откривање калотасте пећи која се налазила око 70 m низводно од контролне сонде I, која се у профилу оцртавала преломом калоте и субструкцијом од речних облутака, извођено је копањем околног рова како би пећ могла да се издвоји од профила и да се испита. Очувана дужина пећи износила је 1,70 m, а висина калоте била је 0,20m. У пећи и око ње није нађен покретни археолошки материјал, што је отежало њену датацију, међутим, вероватно да и она као и јаме припада истом времену.

Вероватно да на локалитету, у његовом залеђу, постоји неки грађевински објекат или пак пут, што је на пар места (Ружењка и Кула) доказано, нашта указује већа количина ломљеног камена констатована на обали која прати овај локалитет. Нажалост кратким радом на овом локалитету није се могла установити његова локација.

На крају треба закључити да локалитет на Кеју садржи релативно моћан (0,45 m) позноантички слој, који лежи на дosta великој дубини за своје време настанка. Тако се он дубински изједначио са мезолитским слојем на Кули, што може једино да се тумачи обилним рецентним наносима на овом делу обале.

COMPTE RENDU DES FOUILLES DU SITE KEJ PRES DE MIHAJLOVAC

Ce site est éloigne environ 1,8 km de Mihajlovac en direction de Kladovo et se trouve une cinquantaine de mètres en amont du mur de soutènement de la route Kladovo—Negotin. Les eaux basses du Danube ont permis d'explorer de très près ce secteur de la rive et de localiser avec précision les lieux de fouilles, ce qui ne fut pas possible en juillet 1983, où on avait procédé à une prospection par sondage de ce secteur. Cette fosse, on a trouvé sur la rive des matériaux pour la plupart de la basse époque. Outre la céramique, on y a découvert deux pièces de monnaie datant du règne de Licinius et d'Aurélien (fig. 4 et 5). Dans la paroi de la berge on a aperçu distinctement des inclusions (deux en tout), un four à calotte et une zone demi-circulaire de restes carbonisés très abondants. Dans le prolongement de cette zone, il y avait une couche renfermant des briques, de la céramique et des pierres brisées, ce qui indiquait la présence d'une maison. C'est pourquoi on a entrepris à cet endroit l'ouverture du sondage pilote I.

Ce sondage, mesurant $5,20 \times 3,20$, occupait pour une part la pente très raide de la paroi de la berge. Une fois enlevée la couche contenant une forte concentration de matériaux de la basse époque, on a pu constater que ce n'était pas là une structure d'habitation mais tout simplement une couche épaisse et puissante (0,45 m) avec des matériaux de basse époque. La zone des restes carbonisés correspondait à une inclusion de faible profondeur, où l'on avait fait brûler des troncs d'arbre minces, si l'on en juge d'après les restes de bois carbonisé (fig. 1).

Les tranches de décapage au-dessous de la couche précitée contenant des restes archéologiques n'ont pas livré de documentation archéologique, sauf un fragment de céramique énéolithique. Ainsi, il a été possible de constater que la couche aux coquillages, identifiée lors de la reconnaissance en juillet 1983, qui indiquait la présence d'un strate mésolithique, surtout parce que le site Kula n'est pas loin de là, n'existe pas en fait mais que c'était une formation naturelle.

Parallèlement aux travaux entrepris dans ce sondage, les fouilleurs récupèrent des documents archéologiques provenant des deux fosses mentionnées. La fosse I se trouvait environ 40 m en aval du sondage dans la paroi en pente de la berge éboulée. Elle se ma-

nifestait par sa nuance plus foncée par rapport au sol environnant. Le fond de la fosse était à 3,20 m du sommet de la paroi. Outre une poterie qui correspondait aux formes céramiques de la basse époque, cette fosse a livré une pièce de monnaie datant du règne d'Hadrien (fig. 4), qui a permis de définir avec précision la date de l'aménagement de la fosse et de dater l'ensemble de la couche de la basse époque sur ce site.

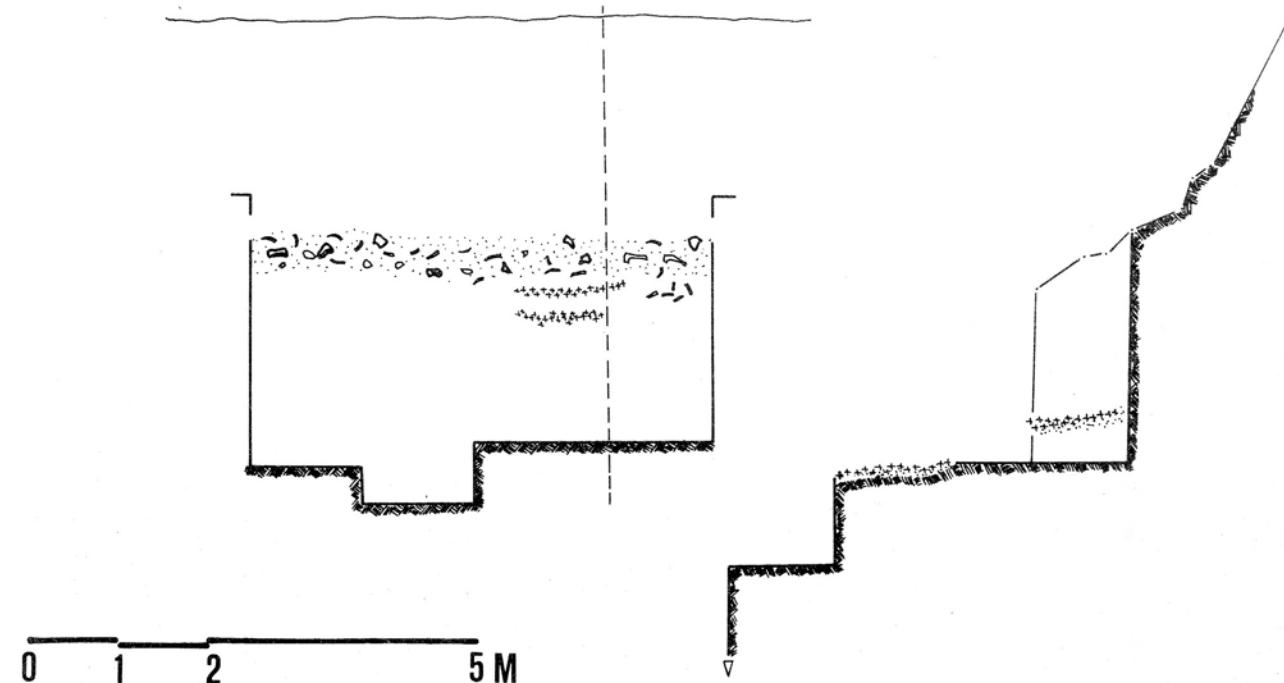
L'autre fosse (II) située à 30 m du sommet de la paroi de la berge se détachait nettement sur le sol environnant par sa couleur grise-brune. Lors de l'évacuation de son contenu, on y a découvert une zone demi-circulaire de restes carbonisés et de cendres. Les matériaux céramiques dans la fosse présentaient nettement les caractéristiques relevant de la basse époque (fig. 3).

Le dégagement du four à calotte situé environ 70 m en aval du sondage pilote I, qui se manifestait dans la paroi de la berge par la cassure de sa calotte et par sa substruction de galets, a été fait en creusant une tranchée autour du four permettant de détacher celui-ci de la masse de la paroi et de l'étudier. La longueur conservée du four était de 1,70 m, la hauteur de la calotte de 0,20 m. Le four et la couche correspondante n'ont pas livré de mobilier archéologique et c'est ce qui a rendu difficile sa datation. Néanmoins, il est permis de supposer que le four et les fosses appartiennent à la même époque.

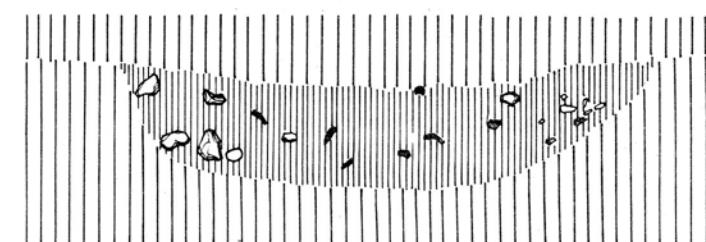
Il faut admettre que le site même ou la zone immédiatement voisine renferment une construction ou une route, dont la présence a par ailleurs été constatée en plusieurs endroits (Ruženka et Kula). Une indication en est un grand tas de pierres brisées constaté sur la rive qui court parallèlement à ce site. Il est regrettable que la brièveté des fouilles n'a pas permis de localiser cet objectif.

En conclusion, il convient de constater que le site „Kej“ (Quai) comporte une couche de la basse époque relativement puissante (0,45 m) dont la cote est relativement profonde compte tenu de l'époque à laquelle cette couche remonte. Ainsi, elle s'est retrouvée à la même profondeur que la couche mésolithique de Kula. La seule explication de ce phénomène sont d'importants alluvions récents sur ce secteur de la rive.

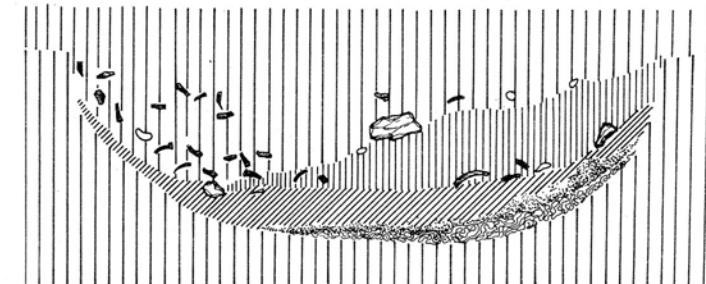
Kej kod Mihajlovića
Kej pres de Mihajlovac



Сл. 1. Kej код Михајловца.
Fig. 1. Kej pres de Mihajlovac.



Сл. 2. Kej код Михајловца.
Fig. 2. Kej pres de Mihajlovac.



Сл. 3. Kej код Михајловца.
Fig. 3. Kej pres de Mihajlovac.



Сл. 4. Kej код Михајловца.
Fig. 4. Kej pres de Mihajlovac.



Сл. 5. Kej код Михајловца.
Fig. 5. Kej pres de Mihajlovac.



Сл. 6. Kej код Михајловца.
Fig. 6. Kej pres de Mihajlovac.

ЈЕДАН НОВИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИК СА ДУНАВСКОГ ЛИМЕСА

Приликом археолошких радова на дунавском лимесу на локалитету Гламија I (с. Ртково) пронађена је 1982. год. у североисточном углу утврђења накнадно употребљена надгробна стела.¹

Стела је од крупнозрастог мермера, недостаје горњи део. Димензије: 130 × 70 × 18 см. Натписно поље 79 × 52 см оивичено је са два тордирана ступа, од којих десни има очувани коринтски капител. У доњем делу ступови су прекривени љускастим орнаментом. Испод натписног поља рељефна представа јелена у трку, врло квалитетне израде.² Стела је у горњем делу сигурно завршавала полукружном или правоугаоном едикулом која се наслањала на ступове, а унутар које је био представљен покојник или нека сцена у вези са њим.

Споменик је пренесен у археолошки депо на Караташу, где се и данас налази.

Надгробне споменике, аналогне нашему, тј. надгробна плоча са рељефним представама изнад и испод натписног поља уоквиреног спиралним ступовима који у доњем делу имају карактеристичан љускастси орнамент, налазимо у Норику и Панонији, (Grac, Птуј, Марибор, Budapest, Сисак cf. A. Schober, *Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien*, fig. 31, 34, 35, 117, 119). Сви ти споменици сигурно се датирају око 100 год. н.е.³

¹Cf. *Derdapske sveske*, 3, 1986.

²Представа јелена на надгробном споменику, колико нам је познато, јавља се само у овом случају. С обзиром да надгробна симболика Римљана не познаје јелена, логично је предпоставити да ову представу треба приписати религиозној надградњи ослобођеника M. Titiusa Zosimusa, вероватно пореклом из источних делова царства, који је и подигао споменик. Као што је познато јелен је превасходно симбол Артемиде Ефеске. Честе су представе на новцу, гемама, вазама и сл., али никаде у вези са смрћу или надгробним животом.

Рогови јелена који се обнављају могу значити и поновни живот покојника. Јелен изгледа да је имао улогу психопомпа код Келта, а једно божанство носи име Сегнитнос, (cf. J. Chevalier, A. Gheebraint, *Riječnik simbola*, p. 228). У том случају требало би предпоставити да је ослобођеник био Келт, што се не може сасвим искључити имајући у виду аргументовано тврђење Westermanna који, бројним примерима, одбija сваку вредност симбола као елемента за потврђивање етничкога, (cf. RE, Suppl. IX, col. 1003).

³Надгробни споменици са спиралним ступовима који уоквирују натписно поље у највећем броју случајева указују на рани период. О овоме, осим горе наведеног дела, и Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, p. 89, фиг. 62, 63, 90; W. Altmann, *Die röm. Grabaltare* p. 104-105.

Наведено датирање може се применити и на наш споменик, што уосталом потврђује и анализа самог натписа који гласи:

M. Titius / M. f(ilius) Quir(ina) Procu / lus Fabia Ro-
ma/ praef(ectus) coh(ortis) I A1/ pinor(um) trib(unus)
mil(itum) / leg(ionis) III F(laviae) f(elicis) vixit /
an(nos) XXX mens(es) IIII / dies XIII / M. Titius Zo-
simus / patrono b(ene) m(erenti) f(ecit) / D(is) M(anibus).

Висина слова 5,5 — 3,5 см. Између поједињих речи троугласти знакови растављања.

Већ наведено датирање споменика потврђује у првом реду хисторијски контекст на који се односи садржај натписа, о чему ће даље бити речи, затим ономастичка формула (tria nomina, filijacija, tribus, origo), изостављање v(ir) e(gregius) из натписа, као и атрибут F(lavia) f(elix) за III легију. Околност да се формула DM налази на крају натписа такође указује на крај I-ог или почетак II-ог века, тј. на време када ова формула још није била устаљена у нашим крајевима.

M. Titius Proculus, као што се види из кратког cursus honorum припадао је витешком сталежу, а с обзиром на године живота када га је задесила смрт врло је вероватно да се је налазио при крају своје militiae secundae.⁴

Рома као origo и чињеница да се ради о припаднику витешког сталежа упућују нас да M. Titius Proculusa повежемо са породицом чијег једног члана помиње Тацит у вези пропasti Месалине и којег је Клаудије дао погубити 48. год. (Ann. XI, 30, 35).⁵

Имајући у виду датирање споменика, M. Titius Proculus могао је бити друга генерација, било да је директни потомак лица којег помиње Тацит, било неког другог члана ове породице.

Посебни значај даје натпису помињање двају трибуса у вези са покојником. Навође-

⁴R. Cagnat, *Cours d'épigraphie*, p. 113, позивајући се на Momseна, сматра да су војнички трибуни, витешког реда, постали са око 25 година, а да се је цивилна каријера започињала са 27-30 година старости.

⁵„Eadem constantius et illustres equites romanos cupidos matu-
rae necis fecit, Titium Proculum, custodem a Silio Messalinae da-
tum, et indicum offerentem Vectium Valentem et confessum et
Pompeium Urbicum ac Saufellum Trogum ex consciis trahi ad sup-
plicium iubet“.

ње двају трибуса за једно лице на једном натпису, иначе крајње ретко, дозвољавало би претпоставку о правном постојању двоструког трибуса, тј. да један римски грађанин истовремено може припадати двема трибусима са свим правима и обавезама које из тог проистичу. G. Forni, свакако највећи живући ауторитет и познавалац компликованог проблема трибуса, наводи само три примера која би евентуално могла да говоре у прилог горњој претпоставци. Анализом тих натписа Forni међутим закључује да се ради о замени трибуса, при чему онај који је последњи наведен у натпису замењује онај претходни и да је римски грађанин могао бити уписан само у један трибус.⁶

Наш натпис, који се разликује од примера које наводи Forni утолико што првопоменути трибус је стварни трибус покојника, та-које искључује могућност постојања двоструког трибуса. Сматрамо, наиме, да је M. Titius Proculus правно припадао трибусу *Quirina* који је правилно уписан између filijacije и cognomena. *Fabia* је била *tribus* његове породице у Риму, што је видљиво и из места које је овом другом трибусу дато у натпису. Мишљења смо да се је помињањем трибуса *Fabia* желело указати на везу и порекло из ове угледне римске породице.⁷

Друго је питање ради чега и када је међутим мање вероватно јер је III Flavija већ после I-ог дачког рата 101-102. год. прешла на окупиране делове Дакије, а после заузета Дакије остало извесно време као стална посада. Да је M. Titius Proculus умро пре преласка III Flavije у Дакију говори и чињеница да је стела нађена на десној обали Дунава, значи у време када је III Flavija ту боравила, а то је могло бити само непосредно пре или у почетку дачких ратова.

На основу изнетих чињеница може се закључити да је M. Titius Proculus прешао из I алпинске кохорте у III Flaviju у време док су ове јединице боравиле у Панонији, највероватније за време сарматско-субеске кампање 92. или 96/97. године.¹²

⁹ *Imp(eratori) Caesari / divi Traiani / Parthici fil(io) / divi Nervae / nepoti / Traiano Hadriano / Aug(usto) pont(ifici) maximo / trib(unicia) potest(ate) VIII / co(n)sul(i) III p(atri) p(atriae) / L. Titius proculus. CIL III 3968 a.* Од ове породице познато нам је још само једно лице које се помиње на једном натпису из Baalbeka, CIL III, 14387 f „(e)quites singular(es) qui in / officio eius fuerunt pefr) / Titium Proculum decurionem.“

¹⁰ Cf. A. Radnóti — L. Barcosszí, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D.*, (AAASH, I, 1951), pp. 191, 201; I. Piso — D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, (ZPE, 56, 1984, p. 279).

¹¹ CIL XVI, 54.

¹² О проблему где се налазила IV Flavija у последњој деценији I-ог века cf. M. Mirković, *Inscriptions de la Moesie Supérieure I*, 28 sqq са ранијом литературом; D. Benea, *Din Istoria militara a Moesiei Superior si a Daciei*, pp. 143-151.

О проблему субеско-сарматске кампање и III Flavije cf. S. Dušanić — M. R. Vasić, *An Upper Moesian Diploma of A. D. 96*, (Chiron, 7, 1977, 291-304); S. Dušanić, *Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube*, (ŽA, 33, 1983, p. 13 sqq).

UN NOUVEAU MONUMENT FUNÉRAIRE DU LIMES DANUBIEN

Les fouilles menées au site Glamija I (village Rtkovo) sur le limes danubien ont mis au jour en 1982 dans l'angle nord-est de la forteresse une stèle funéraire en état d'usage secondaire.¹

La stèle est taillée dans un marbre à forte granulation, sa partie supérieure faisant défaut. Elle mesure 130 × 70 × 18 cm. Son champ épigraphique de 79 × 52 cm est flanqué de deux colonnes à torsades dont celle de droite a conservé son chapiteau corinthien. Le bas des colonnes est décoré de l'ornement en écailles. Sous le champ épigraphique on voit la figure en relief d'un cerf au galop exécutée avec grand soin.² Le haut de la stèle se terminait vraisemblablement par un édicule en plein cintre ou rectangulaire reposant sur les colonnes où il y avait la figure du défunt ou une scène se rapportant à lui.

Le monument est transféré au dépôt archéologique de Karataš, où il se trouve actuellement.

Les analogies de notre monument funéraire, c'est-à-dire les stèles aux figures en relief au-dessus et au-dessous du champ épigraphique encadré des colonnes en spirale décorées en bas d'ornement caractéristique en écailles sont connues de Noricum et de la Panonie (Graz, Ptuj, Maribor, Budapest, Sisak, cf. A. Schober, *Die röm. Grabsteine von Noricum und Panonien*, fig. 31, 34, 35, 117, 119). Tous ces monuments sont datés avec certitude à environ l'an 100 de n. è.³

¹ Cf. Đerdapske sveske, 3, 1986.

² Autant que nous le sachions, la figure du cerf sur un monument funéraire est, en l'occurrence, le seul cas de l'espèce. Comme le cerf est ignoré dans la symbolique funéraire des Romains, il est logique de supposer que cette représentation soit attribuable à la symbolique religieuse de l'affranchi M. Titius Zosimus, probablement originaire de l'Est de l'empire, que a fait ériger ce monument. On sait que le cerf est par excellence le symbole de l'Artémis d'Ephèse. Il est souvent représenté sur les monnaies, les gemmes, les vases etc. et jamais en relation avec la mort ou la vie d'au-delà. Les bois du cerf, que repoussent, symbolisent peut-être la vie d'outre-tombe du défunt. Il paraît que le cerf jouait le rôle de psychopompe chez les Celtes, dont une divinité s'appelait Cernunnos (cf. J. Chevalier, A. Gheebra, *Riječnik simbola*, p. 228). Si tel est le cas, il y a lieu de présumer que l'affranchi était un Celte. Cette hypothèse n'est pas à écarter complètement à la lumière de la thèse argumentée de Westermann, qui, à la faveur de nombreux exemples, renie au cognomen toute valeur comme à un élément de confirmation de l'ethnicité (cf. RE, Suppl. IX, col. 1003).

³ Les monuments funéraires flanqués des collones à torsades qui encadrent le champ épigraphique, indiquent dans la plupart des cas la haute période impériale. A ce propos, outre l'ouvrage précité, cf. aussi Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, p. 89, fig. 62, 63, 90; W. Altmann, *Dir röm. Grabaltare*, p. 104-105.

Cette datation s'applique aussi à notre monument et se trouve d'ailleurs confirmée par une analyse de l'inscription même que voici:

M. Titius / M.filius) Quirina) Proc / lus Fabia Roma / praefectus coh(ortis) IAI / pinorum trib(unus) mil(itum) / leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) vixit / an(nos) XXX mens(es) IIII / dies XIII / M. Titius Zosimus / patrono b(ene) m(erenti) f(ecit) / D(is) M(anibus)

Hauteur des lettres — 5,5 — 3,5 cm. Certains mots sont séparés par un tiret sous forme de triangle.

La datation qu'on vient de mentionner est confirmée tout d'abord par le contexte historique dans lequel s'inscrit le contenu de l'épigraphie et auquel on reviendra plus tard, ensuite par la formule onomastique (*tria nomina, filiatio, tribus, origo*), par l'omission de *v(ir) e(gregius)* de l'inscription et enfin par l'attribut *F(lavia) f(elix)* de la IIII légion. Le fait que la formule DM apparaît en fin de l'inscription indique lui aussi la fin du Ier ou le début du IIe siècle, soit l'époque où cette formule n'était pas encore habituelle dans nos régions.

Ainsi que cela ressort de son bref *cursus honorum*, M. Titius Proculus appartenait à la classe des chevaliers et compte tenu de son âge au moment de la mort il était sur le point de terminer sa *militiae secundae*.

Son *origo* — Rome — et le fait qu'il faisait partie de la noblesse, nous conduisent à mettre M. Titius Proculus en relation avec la famille dont un membre fut cité par Tacite à propos de la perte de Messaline et mis à mort par Claude Ier en 48 (Ann. XI, 30, 35).⁵

Vu la datation du monument, M. Titius Proculus pouvait être de la deuxième génération soit en descendance directe du personnage mentionné par Tacit soit en celle d'un autre membre de cette famille.

Une importance spéciale s'attache au fait que notre épitaphe nomme deux tribus en relation avec le défunt. Il est très rare de trouver les noms de deux tribus dans une inscription relative à une seule personne. Ceci nous permet de présumer l'existence de iure d'une

⁴ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie*, p. 113, se référant à Mommsen, pense que les tribuns militaires d'origine noble accédaient à cet honneur à peu près à l'âge de 25 ans et que leur carrière civile commençait à l'âge de 27-30 ans.

⁵ *Eadem constantia et illustres equites romanos cupidos matræ necis fecit, Titium Proculum, custodem a Silio Messalinae datum, et indicium offerentem Vectium Valentem et confessum et Pompeium Urbicum ac Saufellum Trogum ex consciis trahi ad supplicium iubet*.

double tribu et de dire qu'un citoyen romain pouvait appartenir à la fois à deux tribus et assumer tous les droits et obligations qui découlent d'un tel statut. G. Forni, auteur vivant certainement le plus compétent en matière du problème complexe des tribus, cite seulement trois cas, qui pourraient éventuellement appuyer notre hypothèse. Cependant, après une analyse de ces trois inscriptions, Torni en arrive à conclure qu'il s'agissait-là de changement de tribu, c'est-à-dire que la tribu citée en dernier lieu dans l'inscription venait en remplacement de la tribu mentionnée précédemment et qu'un citoyen romain ne pouvait être inscrit qu'à une seule tribu.⁶

L'épitaphe que nous étudions et qui diffère des exemples évoqués par Forni en ce que le tribu figurant en première place est effectivement celle du défunt, exclut elle aussi la possibilité d'une double tribu. En effet, nous sommes d'avis que M. Titius Proculus appartenait de iure à la tribu *Quirina* inscrite correctement entre sa filiation et son cognomen. *Fabia* était la tribu de sa famille à Rome, ce qui ressort d'ailleurs de l'emplacement réservé au nom de cette seconde tribu dans le texte de l'inscription. Selon nous, la tribu *Fabia* a été mentionnée pour montrer que le défunt tirait son origine de cette noble famille romaine.⁷

Une autre question est de savoir pourquoi et à quelle époque le défunt a quitté la tribu *Fabia*, tribu rustique et pour la plupart de Rome à laquelle appartenait la dynastie Julia, pour joindre la tribu *Quirina* dont est issu Claude et les empereurs de la dynastie Flavia, tribu qui était particulièrement répandue dans les cités panoniennes (Audanton, Latobici, Sirmium, Siscia, cf. Kubitschek, *Imp. rom. trib. descriptum*, p. 216). La cause de ce changement était vraisemblablement la *translatio domicilii*, qui est, dans la plupart des cas, le motif pour changer de tribu.⁸

A l'appui de l'hypothèse que M. Titius Proculus serait inscrit à la tribu *Quirina* dans l'une des cités énumérées ci-devant, nous pensons précisément à Siscia, on pourrait alléguer le fait qu'un membre de cet-

⁶CIL, VI, 2466: *diis manib(us) L. Enni L. f. Pomptina Optato Dertona trib. Scapta veteranus ex coh. II pr(aetoria) etc.*
CIL, II, 4249 = ILS, 6933: *M. Valerio M. f. Gal. Aniens Cappeliano Damianitano, adlecto in coloniam Caesaraugustanam ex beneficio divi Hadriani omnib(us) honorib(us) in utraque re p(ublica) funct(o) etc.*

CIL, XIV, 2336: *d. m. L. Casperi L. f. Pal. Fauni... L. Casperi o Candidi Aeliani filio(l) liberto Pal. Extricato... L. Casperio L. f. Pal. Fab. Latino.*

Concernant l'analyse de ces inscriptions, cf. A. Forni, „Doppia tribù“ di cittadini e cambiamenti di tribù romane, (*Tetraonyma*, 25, 1966, 139-144), où nous avons repris les exemples précités.

⁷Une confirmation du fait que c'était une famille illustre est l'expression de Tacit „illustres equites romanos.“ Certains scientifiques pensent que c'étaient-là des chevaliers qui faisait objet du cens senatorial, (cf. Cagnat, *Cours d'ép.*, p. 119). Mommsen croit que cette expression concerne les chevaliers des centuries investis du droit d'*equus publicus*, (*Staatsrecht*, III, p. 563).

⁸Son départ de Rome et le changement de tribu pouvaient intervenir après l'exécution de Titius Proculus mentionné par Tacit. Celui-là fut certainement condamné à mort pour *crimen lesae maiestatis*, lequel pouvait entraîner l'expulsion de Rome de toute sa famille et, nous le supposons, la perte de tribu, qui est impossible à prouver. Concernant les causes possibles d'un changement de tribu, cf. G. Forni, op. cit. p. 141 sqq.

te famille y a dédié en 125 une inscription honorifique à Hadrien, ce qui prouve en quelque sorte ses liens étrois avec cette cité.⁹

Une analyse de la carrière militaire de M. Titius Proculus fait apparaître elle aussi que ce personnage a séjourné en Pannonie. Deux cohortes I Alpinorum, qui sont souvent citées dans les diplômes, constituent la garnison permanente de la province de Pannonie jusqu'aux guerres daciques. Une de ces deux cohortes, vraisemblablement equitata, a pris part à la 2ème guerre dacique, à l'issue de laquelle cette unité a regagné la Pannonie Inférieure, pour être par la suite, probablement après Hadrien, transférée dans la Dacie, où son séjour au IIe siècle est attesté.¹⁰

Nous avons déjà constaté qu'au moment de sa mort M. Titius Proculus était très probablement à la fin de sa *militiae secundae*, ce qui impliquerait sa mutation à la IIII Flavia quelques années plus tôt. Comme les mutations d'une unité à l'autre s'opéraient d'usage dans les limites d'une seule et même province, on en vient à conclure que l'événement en question s'était produit dans le cadre d'une Pannonie non encore divisée, c'est-à-dire avant les guerres daciques. Néanmoins, il y a lieu de tenir aussi pour vraisemblable la possibilité que la mutation de notre personnage à la IIII Flavia se soit produite durant le séjour de la I cohorte alpine dans la Mésie Supérieure entre 103 et 106.¹¹ Pourtant, ceci est moins probable du fait que, dès la fin de la 1ère guerre dacique, en 101-102, la IIII Flavia fut transférée dans les régions occupées de la Dacie pour rester quelque temps dans cette province à titre permanent après sa conquête. La mort de M. Titius Proculus avant le transfert de la IIII Flavia en Dacie est notamment attestée par le fait que notre stèle a été trouvée sur la rive droite du Danube, ce qui veut dire que le décès de notre personnage est survenu à une époque où la IIII Flavia se trouvait dans ce secteur, donc à la veille ou au début des guerres daciques.

Les faits développés ci-devant nous permettent de conclure que M. Titius Proculus est passé de la 1ère cohorte alpine à la IIII Flavia pendant que ces deux unités séjournaient en Pannonie, vraisemblablement lors de la campagne contre les Sarmates et les Suèbes en 92 ou en 96/97.¹²

⁹Imp(eratori) Caesari / divi Traiani / Parthici fil(io) / divi Nerva / nepoti / Traiano Hadriano / Aug(usto) pont(ifici) maximo / trib(unicia) potest(ate) VIII / co(n)suli III p(atri) p(atriae) / L. Titius Proculus. CIL III 3968^a
De cette famille, nous connaissons seulement encore une personne citée dans une inscription de Baalbek, CIL III, 14387 f „(e) quites singular(es) qui in / officio eius fuerunt pe (r) / Titium Proculum decurionem.“

¹⁰Cf. A. Radnóti — L. Barcóczki, *The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D.*, (AAASH, I, 1951), pp. 191, 201; I. Piso — D. Benea, *Das Militärdiplom von Drobeta*, (ZPE, 56, 1984, p. 279. 11. CIL XVI, 54.

¹¹Concernant les lieux où stationnait la IV Flavia durant la dernière décennie du Ier siècle, cf. M. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, 28 sqq et la littérature antérieure; D. Benea, *Din istoria militara a Moesiei Superior si a Daciei*, pp. 143-151. S'agissant du problème de la campagne contre les Suèbes et les Sarmates et de la IIII Flavia, cf. S. Dušanić — M. R. Vasić, *An Upper Moesian Diploma of A. D. 96*, (Chiron, 7, 1977, 291-304; S. Dušanić, *Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube*, (Ž A, 33, 1983, p. 13 sqq).



Сл. 1. Надгробни споменик са дунавског лимеса.
Fig. 1. Un nouveau monument funéraire du limes danubien

ОВ МЕРИТА ПРИНЦИП У ИЗДАВАЊУ РИМСКИХ ВОЈНИХ ДИПЛОМА

(I И II ВЕК Н.Е.)

Насупрот претпоставци оште прихваћеној у савременој науци да су војне дипломе добијали сви припадници римских ванлегијских одреда који су одслужили прописани рок, постоје бројне индиције да је додела тих исправа била селективна. Према тумачењу систематизованом у овом чланку, дипломе су следовале само ислуженим борцима који су имали посебне заслуге, — *ob merita*, по формулама војничких натписа — обично стечене у ратним походима или тешким грађевинским радовима; кад је реч о морнарима, треба рачунати и са изузетним пловидбеним потхватима (превоз владара и сл.). Индиције су нарочито упадљиве у грађи првог и другог столећа. Од епохе Севера, својства овог документарног жанра се донекле мењају а дипломе постају још ређа привилегија, доступна једино емеритима престоничких трупа и италских флота.

Теорија о селективном издавању војних диплома — ако се покаже тачном — утицаће на неке од наших основних представа о духу римских оружаних снага и карактеру асимилационих процеса у Римском Царству. Она се темељи на чињеницама више врста.

1) Стилизација законског текста репродукованог у дипломама не прави суштинску разлику између случајева који су несумњиво „ванредни“ (*ob merita*) и оних који изгледају „рутински“. Спаја их неколико типова прелазних примера (нпр. CIL XVI 12-17; RMD I 9). Да су и „рутинске“ дипломе одраз ванредних, најчешће ратних прилика а не искључиво дужине одслуженог рока (који је само „негативни“ услов за добијање диптиха) показују RMD II 79, CIL XVI 28 и 106. Ради се о три особито јасна примера диплома срочених у „обичним“ формулама или додељеним учесницима војних експедиција, што се да утврдити анализом комплементарних извора и података различитих категорија.

2) Правни садржај (*iura*) закона репродукованих у дипломама није био потребан многим емеритима — оним који су ушли у војску као римски грађани а нису хтели да се користе одредбама о конубију и *civitas liberorum posterorumque*. Околност да су такви војници ипак примали дипломе — током флавијевске и антонинске династије постали су све бројнији — посебно сведочи да су

дипломе представљале нешто више од исправе о конубију и *civitas Romana*. Уз *iura*, примаоци диплома могли су добити и додатне повластице (уп. ILS 8888) — земљу, новац, одликовања, *immunitates*. Оне се не спомињу (бар не увек, нити директно) у законском тексту али за њихову доделу је по традицији диплома била неопходни услов. Вероватно је да су додатне повластице регулисane индивидуалним актима (преписиваним, за примаочеве потребе, на *tabellae lignae?*); њихову индивидуалну природу одражава и састав списка сведока забележених на дипломама. Само додељивање таквих повластица, формацијски недоступних обичним аугзилијарима и морнарима, говори о посебним заслугама реципијената. Административне разлике између емерита одликованих дипломама и оних без диплома дошли су до изражaja и у египатским *epikrisis listama* (грчки prevodi latinskih termina *aere incisi* односно *sine aeribus*).

3) Несумњив је континуитет између тзв. стандардних војних диплома, уведенih под царем Клаудијем, и познорепубликанских/ранопринципатских исправа о подарењу римског грађанства и сродних привилегија. Према образложењу експлицитно датом у њиховим текстовима, ови ранији документи додељивани су искључиво *ob merita* (CIL XVI App. 1, 11; уп. 15).

Схватање да суштински исти принцип важи и за стандардне дипломе нашло је израза у пропагандном избору симболичних датума на које су доношени закони за дипломе (*dies constitutionum datarum*) и симболичних места на Капитолу где су излагане њихове прве копије (*loci constitutionum fixarum*). Производња докумената који су претече стандардних диплома је под Клаудијем реформисана и појачана — вероватно да би се подвукли његови успеси у британском рату — али ту није дошло до радикалних промена. О Клаудијевој политици да се и даље инсистира на марцијалним заслугама царских *aere incisi* индиректно сведоче Тацит (Ann. XI 24) и епиграфски споменици аналогног реда (CIL VIII 21038; Inscr. Magos 2, 448).

4) Најочигледнији аргумент против усвојеног гледиша о аутоматској подели диплома свим ванлегијским емеритима пружа статистички преглед објављеног материјала (CIL XVI + RMD I + RMD II). Распоред сачуваних диплома према (a)

времену настанка, (б) провинцијама и (с) родовима трупа за које су издате показује битна одступања од очекиваног; она постају објашњива једино ако се прихвати *ob merita* теорија. Следећи примери изгледају нарочито пробантни. (а) Нагао пораст броја диплома на почетку флавијевског периода рефлектује Веспазијанову жељу да награди своје присталице из италских флота (*classis Misennensis* и *Ravennas*; II *Adiutrix*) за одлучну помоћ у окршају са Вителјем. Слично тумачење мора се имати у виду и код концентрације диплома у 68. години (чак четири извода из конституције за I *Adiutrix*). (б) Оне провинцијске војске које су се чешће бориле против варвара добијале су више диплома него што би им припало на основу механичке процене снаге њихових *auxilia* и бродовља. Дунавски лимес је стога боље заступљен међу колективним примаоцима диплома од рајанског, британског или сиријског. Статистички, најупадљивију „аномалију“ ове врсте чине изненађујући бројне дипломе трију прокураторских команди: Retije, Dakije Porolissensis и Mauretanije Tingitane. Не само да су њихове границе биле осетљиве него су и лишене (током I-II века) подршке легијских гарнизона. Пошто је ту цео војнички напор падао на терет јединица које су потенцијални примаоци диплома, *aere incisi* из Retije, Dakije Porolissensis и Mauretanije Tingitane су сразмерно чешћи него другде, упркос скромном обиму тамошњих аугзилијарних ефектива. (ц) Каталог појединачних *aere incisi* бележи диспропорционалну премоћ аугзилијара над морнарима; међу првима, *alares* су сувише добро заступљени у односу на *cohortales*. Радило се о свесној дискриминацији, која претпоставља доста обимну категорију емерита осталих *sine aeribus*. Дискриминација је водила рачуна о разлицима како у статусу (уп. *Daris*, *Dc. Es. Rom. Eg.* 101) тако и у употребљивости појединачних родова војске у борби с варварима. Отуд су *alares* нарочито фаворизовани на границама које су због рељефа и специфичности непријатељског начина ратовања захтевале знатан допринос коњице (Сирија, Доња Панонија, Мауретанија Тингитана). Варварска претња је одређивала све облике примене *ob merita* принципа; бројност диплома из дунавских провинција у I-II веку, и популарност слогана *Virtus exercitus Illyriciani* у III веку, подједнако изражавају исте реалности.

Slobodan DUŠANIĆ

PRE-SEVERAN DIPLOMATA AND THE PROBLEM OF „SPECIAL GRANTS“ *

This paper has been written¹ in the conviction that the (so-called) radical theory, which „postulates that virtually all the constitutions/diplomata name only those units/soldiers possessing extraordinary merit“² (mainly participants in *expeditiones belli* but also in certain peacetime efforts³ matching, in importance, such expeditions), provides the most economical basis for interpreting the extremely complex features of the diplomata militaria as a documentary genre. In other words, it is assumed in this paper that virtually all the I-II century diplomata were „special grants“; to my thinking, this holds for the post-Severan bronzes too⁴, but their case is different both typologically (the exclusion of candidates from the provincial forces) and statistically, and certainly appears more difficult to asses from the standpoint of

¹With slight differences, this article reproduces my paper contributed to the Colloquium on „Die Militärdiplome als historische Quelle“ that was held at Passau in 1984. This paper *has appeared* in the *Acta of that meeting (W.Eck und H.Wolff (Hrsg.), Heer und Integrationspolitik: Die römischen Militärdiplome als historische Quelle, Passauer Historische Forschungen 2, Köln 1986, pp. 190-240 (hereafter: MDHQ)).* Nevertheless, the editors of the *Cahiers des Portes de Fer* have found it sufficiently relevant to the historico-archaeological problems of the Danubian *limes* to include it in the present volume. I am sincerely grateful for their kindness. *I owe warm thanks also to Professors W.Eck and H.Wolff, who generously gave their permission to reprint here my contribution to the Passau Colloquium.*

²In addition to the standard bibliographical abbreviations, the following two will be used: R o x a n, *Distribution* (= M. M. Roxan, *The Distribution of Roman Military Diplomas*, *Epigr. Stud.* 12, 1981, 265 ff.), and *Award* (= S. Dušanić, *The Award of the Military Diploma*, *Arh. Vest.* 33, 1982, 197 ff.). The suggestions referred to simply by the authors' names derive from the discussions which took place during the Passau Colloquium.

³S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata Militaria...*, *Acta of 13. Congress of Roman Frontier Studies* (Aalen Sept. 1983), forthcoming (text to n. 1); cf. *Award* 19 f., with bibliography.

⁴For instance, heavy building works or naval accomplishments of some consequence such as the overseas transport of the Emperor with his suite etc., or of numerous troops in difficult situations. „Other factors may also have been relevant from time to time, e. g. the Emperor's wish to secure or recompense the loyalty of his soldiers“ (S. Dušanić, *ZPE* 47, 1982, 150); the *donativum*-like grants marking the new reign (cf. *CIL XVI* 24; on it: S. Dušanić, *Loci Constitutionum Fixarum*, *Epigraphica* 46, 1984, 109) constitute a similar case.

⁵Various indications, of unequal value, have been adduced, or might be adduced, to support this claim; see e. g. *Award* 218 f. nn 97 (the argument from the praetorian diplomas dated A. D. 221, 225 etc being inconclusive as the rhythm of the guardsmen's *honestia missio* may have been faster in the third than in I-II centuries; but cf. *RMD* I 1, of A. D. 73) and 99. Note i.a. the temporal concentration of the diplomas for the Equites Singulares (all the three known so far — *CIL XVI* 144; 146; *RMD* II 134 — fall within the reigns of Severus Alexander and Maximinus Thrax), a concentration which belongs to the category of significant „anomalies“ of the statistical order (cf. *infra*, ch. 1, and the next footnote.)

⁶The ratio of pre-Severan and post-Severan diplomas for the Praetorians (6 or 7 to 20) favours the latter considerably more than expected, „even allowing for the larger numbers of the guard“ in

the radical conception.⁵ The following argumentation is centred around the salient points of the radical theory susceptible of modification or improvement when one considers how they have been treated in recent scholarship. Many remaining details will be dealt with subsequently, in other places.

(1) The fundamental difficulty with the (so-called) traditional thesis,⁶ which takes the „normal“ diploma as an automatic reward for every man having spent, in major non-legionary troops, the prescribed term of service (*XXV plurave stipendia* for the auxiliaries, *XXVI (XXVIII) plurave stipendia* for the sailors), arises from the indications that the material known so far (*CIL XVI + RMD I + RMD II*) markedly deviates from the numbers to be expected in view of the effectives of certain units, classes of soldiers and provincial armies involved; analogous statistical deviations may be observed if we focus on the temporal distribution of diplomata.

Of these latter, the most instructive concern the early diplomata. It has already been remarked that the total of the Claudio-Neronian documents published so far „is so low that the automatic grants thesis appears quite implausible for that period at least“.⁸ Indeed, the strong contrast between the paucity of the pre-68 bronzes (six or seven from more than 15

III-early IV cent. (Roxan, *Distribution* 271 f. + fig. 1; cf. *MDHQ* fig. 1, who reckons with the evolution of the factor of the *conubium* in the whole matter). Like the „anomaly“ concerning the diplomata for the Equites Singulares (the foregoing note), it suggests a switch, under the Severi, in the policy of issue of our *aera*. Whatever the attraction the post-212 diplomata actually had for the Praetorians, this switch cannot be understood if matters are analyzed, traditionally, from the sole perspective of the soldiers' needs. Their *merits*, generic and/or individual, constituted another and the decisive criterion, which explains the post-212 exclusion of „provincial“ candidates from the *aera inciso*. Coinciding with the marked increase in the production of praetorian diplomata, the post-Severan reduction of the circle of recipients to the members of the Urban and Italian troops had nothing to do with the objective need the soldiers of the whole *exercitus Romanus* felt for the *conubium* (*civitas/civitas liberorum*), as this *ius* (these *iura*) must have been much more useful to the men from the provincial armies than to their comrades in Rome and Italy, whose social and legal status, together with their regular place of service, tended to minimize the interest in the *civitas* or the *conubium* with peregrine wives. Cf. *infra*, ch. 9.

⁷A list of its protagonists may be found in *Award* 210 n. 10; on the qualifications recently introduced into it by Dr. Roxan (*Distribution* 273; 274 f.) see *ZPE* 47, 1982, 149 n. 2 and below, nn. 13 and 150. Further modifications of the traditional theory were proposed at the Colloquium in a form which does not affect its essence (cf. notably Professor H. J Kellner's observations on the „Fundstatistik“ of diplomata and the possibilities of an explanation of its paradoxes (*tabellae ligneae* etc.).

⁸Cf. *Award* 204 (where „the striking preponderance of Danubian material“ has been stressed) and 205 (the high percentage of the recipients from the first-named units among the auxiliary *aera incisi* after c. A. D. 148); *infra*, chs. 4, 5 and 6 c.

⁹*Award* 205

years⁹), and the comparative frequency of those dating from, and/or reflecting the events of, the year of the Four Emperors (eleven or twelve from A. D. 68 and 70-71¹⁰) is best understood if a change in the criteria regulating the eligibility for diplomata is assumed: owing to the then politico-military circumstances, the grants of A. D. 68-71 were much less exclusive than the previous ones¹¹. And — to remain with the auxiliary diplomata, the most illustrative statistically — the whole evolution of their temporal distribution up to Trajan attests to an inflation in their production,¹² an inflation which resulted more from a loosening of the criteria just mentioned than from the creation of new alae and cohorts.¹³ In the same sense, the fact that no pre-Claudian diploma (or a bronze diptychon similar to the „standard“ diplomata introduced by Claudius) has been discovered as yet — despite all the probability that analogous certificates were in use under the Julians¹⁴ — should be put down to the severity of the first three principles in evaluating the merits of candidates, among their soldiers, to the diplomata militaria. If the entire line of the temporal distribution of the first-century diplomata is viewed in terms of a gradual inflation — a process dictated by the increasing

⁹I. e. from the period beginning with the first diploma datable with precision (*CIL XVI* 1, A. D. 52): 1 naval, 5 auxiliary (*CIL XVI* 1, 3-5; *RMD II* 79). The seventh, *CIL XVI* 2 (aux. III), may have been as early as the 40's (*infra p.*)

¹⁰„legionary“, 6 or 7 naval (*CIL XVI* 7-17, cf. 19; *ZPE* 47, 1982, 152 n. 10).

¹¹Which is reflected, among other things, in the fact that we possess three individual copies of the *lex* of A. D. 68 (G. Forni has underlined, with good reason, its statistical relevance: cf. MDHQ p.), and two copies of two *leges* of A. D. 70-71 (*XVI* 12 f.; 15 f.). The collective beneficiaries of those three constitutions (*leg. I Adiutrix, cl. Misenensis*) would not have been much stronger, as to the number of candidates to the *aere incisio*, than the *auxilia* cited in the unit lists of the Claudio-Neronian diplomata (e.g. *CIL XVI* 4 refers to seven cohorts) if the selection of candidates depended on the same principles in both cases. A fresh find (*RMD II* p. 231, no. 2: fragment of the fourth diploma for a member of I Adiutrix; obviously, A. D. 68) makes this all the more evident; cf. also *AE* 1983, 523, issued c. A. D. 70? (*infra*, note 167).

¹²See Roxan, *Distribution* 274 (fig. 1), completed MDHQ p. fig. 1. The inflation left its traces also in the gradual lengthening of the unit lists (*infra*, nn. 37 and 42).

¹³Contra, Roxan, *Distribution* 275. From the principates of the Flavians, Nerva and Trajan some 65 extant diplomata for the auxiliaries are registered, from the Gaudio-Neronian age only 6; the ratio is too favourable for the former — given the comparatively small difference in time (c. 49vs. c. 17 years) — to be explained as a consequence of the known additions to auxiliary strength under Nero, Vespasian and Domitian. Dr. Roxan is inclined to ascribe the dearth of diplomata of the pre-Flavian epoch also to the postulate that the „men serving under native chieftains“ were denied these certificates (*Distribution* 274 f.). However, wide employment of native chieftains is not to be assumed for the regular *ala* and cohorts, even in the reigns of Claudius and Nero (D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49 B. C. — A. D. 79), Harare 1982, 85, f.; 188 f.; cf. the occurrence of coh. I and II Thracum in *RMD II* 79, units whose members had been recruited before the formation of provincia Thracia), so that the status of the auxiliary commanders should not be considered an important factor in the whole matter.

¹⁴Cf. e. g. *CIL XIII* 1041 (= *XVI* App. 15), line 3: *aere incisso* (!). The expression alludes to a diploma-like bronze, judging from the parallels of *CIL V* 889 (= *XVI* App. 14), lines 5-6, and of the *epikrisis papyri* (χαλκός). Cf. *Award* 209 n. 6 (contra, J. C. Mann; O. Behrends, MDHQ p. ff. (E. Birley MDHQ p. ff., defends, on the contrary, H. Nesselhauf's *terminus a quo* under Claudius).

generosity of the emperors¹⁵ and accelerated by the Claudian reform and the consequences of the Civil War of A.D. 68-69 — the rarity of the pre-Caudian documents becomes easily comprehensible. It does not rule out the very existence of those documents; on the contrary, the modest total of their Claudio-Neronian equivalents tends to imply that Claudius' measure was a standardisation of the earlier practice rather than an innovation revolutionary in its indiscriminative application.¹⁶

As to the former point, two kinds of such „anomalies“ seem especially significant because they both stem from large samples and may be given coherent, if tentative, explanations.

(a) On the level of the three classes of troops receiving the bulk of pre-Severan bronzes (*alares, cohortales, classiarii*), it is evident that the cavalry had more than its statistical share and the Fleets far less.¹⁷ Among the individual beneficiaries of the auxiliary diplomata known to us,¹⁸ the *alares* are over-represented in comparison to the *cohortales*: 41 vs. 74,¹⁹ whereas the normal ratio should have been 1 vs. 3 or 4.²⁰ The relatively small share of sailors — those from the provincial *classes* at least — is best illustrated by the scarcity of the (Trajanic and post-Trajanic) diplomata citing the *classici* together with the auxiliaries of the same command: eight or nine have been edited,²¹ vs. more than one hundred Antonine diplomata with purely auxiliary lists. To appreciate fully this and other similar disparities, we have to remember the formulation of *CIL XVI* 38 and 40 (the singular *dimisso*) which implies that — on the traditional theory — the item *classico* or *classicis* must have been entered on the list whenever there were *emeriti* (even one or two of them only) with no better qualification than *XXVI plurave stipendia*!

¹⁵Comparable e. g. to their increasing generosity in the distribution of *donativa* (*Award* 202; 216 n. 82).

¹⁶For a different view, E. Birley, MDHQ p.

¹⁷*Award* 204 f.; 220 nn. 118 f.

¹⁸From *CIL XVI* + *RMD I* + *RMD II*; as a general rule, the material included in these publications provides the basis for the analyses offered in the present paper—the diplomata edited or made known after the completion of *RMD II* have been taken into account only exceptionally.

¹⁹The figures cited by Dr. Roxan in her report (MDHQ p.) are somewhat different (42 *alares* (the diplomata + *CIL XVI* App. 2) vs. 63 *cohortales*); the difference—immaterial for our purpose — probably stems from the cases wherein the exact status of a *cohortalis* (*pedes* or *eques*) remains uncertain. (Dr. Roxan's Table I categorizes the recipients according to their being cavalrymen or infantrymen, not primarily according to their being *alares* or *cohortales*. The ratio of *equites cohortales* and *pedites cohortales* among the *aere incisi* — 16:47, in Dr. Roxan's Table I — also favours the cavalry (it should have been 1:6-8 approximately), a circumstance to be connected with the composite structure of the *vexillationes equitum* — frequently constituted from the *alares* and the *equites cohortales* (cf. e. g. *CIL III* 600) — rather than with the better pay of the *equites cohortis*).

²⁰Reckoning, with G. L. Cheesman (*The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914, 54), that „there would be at least three cohorts to every *ala*“ and bearing in mind the relative rarity of the *ala milliariae*.

²¹*CIL XVI* 45, 50, *RMD I* 9, *CIL XVI* 56, 83, 91, 179 f. (the same constitution); cf. 59.

(b) On the geographical level, several deviations of a statistical nature have been observed²² which cannot be put down exclusively to the hazards of modern field research.²³ The most notable concern three *provinciae inermes* on the limes that obtained considerably more constitutions — Raetia 30, Dacia Porolissensis c. 9-11, Mauretania Tingitana 27 — than the commands with larger auxiliary garrisons, whether in the *provinciae armatae* (e. g. Britain 12, both the Germanies together 14, Syria 7+3) or the provinces without legions (e. g. Mauretania Caesariensis 1) too.²⁴

(2) The „anomalies“ outlined in the preceding chapter, when taken together²⁵ and closely examined, lead to the inevitable conclusion that certain non-legionary *emeriti* nevertheless were not given the bronzes to which their *stipendia* apparently entitled them. A category of such people will have figured in the *epikrisis* documents as the χωρίς χαλκῶν veterans.²⁶ Of the alternative identifications of these Egyptian *sine aeribus*, two have been popular, though both seem untenable: with the *causarii* from the *auxilia/classes* (Mommsen, Degrassi, Nesselhauf et al.), or with the ex-legionaries (Seston, Carcopino et al.), men whose military status itself excluded the di-

ploma grant.²⁷ Neither of the identifications can explain, firstly, the occurrence of the χωρίς χαλκῶν νῦν (*CIL XVI* App. 5, lines 9-11, an unavoidable reading),²⁸ and, secondly, the usage of a strange periphrasis (*veterani sine aeribus*) instead of the technical term (*causarii* or /*veterani/ legionarii*). Additional obstacles to these propositions may be adduced, if necessary: officially the *causarii* would not have been styled veterans at all,²⁹ while the low position of the *sine aeribus* in the order of the *epikrisis* rubrics minimizes the probability of a reference to the (ex-)legionaries.³⁰ Evidently, the χωρίς χαλκῶν of *CIL XVI* App. 4 f. were two subspecies of the *veterani ex alis et cohortibus et classe (classibus)* with whom the corresponding part of the *epikrisis* lists opens; App. 8 recommends the same conclusion.³¹ It is likely that the *sine aeribus* (or at least some of them) remained pere-

tries of the *epikrisis* lists reflect variations strongly dependent on the conditions of place and date" (*Award* 216 n. 73). — Our interpretation of these *sine aeribus*, probably anticipated by A. v. Domaszewski (*Award* 209 n. 2), has been offered for the first time in *Roman Frontier Studies* 1979, Papers pres. to the 12 th Intern. Congr. of Rom. Frontier Studies BAR 71 Oxford 1980, 1064 and 1068 n. 25; see also *Award* 198, 201 et passim (notes 14; 48; 159; 161).

²⁷K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern 1951, 129 ff. (esp. 132 ff.), provides a convenient summary of the controversy. (Cf. also M. Roxan, MDHQ, who equates these *sine aeribus* with the *causarii*, and S. Daris, *Documenti per la storia dell'esercito romano in Egitto*, Milano 1964, p. 18 ff.; 186, who treats them as „tutti quei veterani che all'*epikrisis* presentano un documento diverso dal diploma“ (a view difficult to share for several reasons). Kraft's own solution — the Egyptian *sine aeribus* did not receive the diplomas because, being already *cives Romani* and the husbands of *cives Romanae*, they did not need either the *civitas* or the *conubium* (*op. cit.*, 134 ff.) — leaves the situation enigmatic again; it also suffers from the general weakness of overstressing the *conubium* element of the legal content of auxiliary diplomas (p. 137, contrast *CIL XVI* 160; *RMD I* 17 and 27 f.; see also *infra* n. 31).

²⁸H. J. Kellner, ML HQ, p. (*contra Roxan, Distribution* 279). Professor Kellner's warning against the attempts at ascribing the „so auffallende Unterschiede“ of the Fundstatistik to „einen unterschiedlichen Erforschungsstand“ holds good on two points: „anomalies“ concerning the distribution among the provinces, and the modalities of the distribution within particular provinces. (The abundance of diplomas for Raetia and, to a certain extent, for Mauretania Tingitana cannot be ascribed to „the effects of long-term excavation at specific sites“ (Roxan, *loc. cit.*). Cf. *Award* 220 n. 116.

²⁹

²⁹Slightly different figures (in a different presentation) are found in Professor Kellner's report (MDHQ p.). In the discussion at the Colloquium, Dr. Roxan cited statistics which leaves out the majority of diploma fragments; her picture therefore gives the three procuratorial provinces a smaller share in the whole production.

³⁰Methodically, it is not advisable to analyze their three types — temporal, geographical and that concerning the diverse classes of troops — as wholly separate phenomena. During the Passau discussions, such separate treatment of them produced proposals to attribute the prominence of cavalry diplomas to the differences in age and material position favouring the *equites* as against the *pedites* (G. Alföldy et al.), or to explain the disparities of the provincial distribution of diplomas as a result of differing needs and traditions of soldiers serving in various parts of the Empire (H. J. Kellner et al.), or to interpret the oscillations of the graph illustrating the temporal distribution of the second-century diplomas for *auxilia* (*auxilia/classis*) exclusively the context of the history of the *iura* (*civitas, conubium, civitas liberorum*) accorded, explicitly, by the corresponding constitutions (M. Roxan et al.). As to this last point (cf. Roxan, *Distribution* 278), the sharp decline in the numbers of diplomas after c. A.D. 165/167 will have reflected the difficulties created by the Marcomannic Wars rather than the change of formula in auxiliary constitutions of A.D. 140 (*Award* 229 n. 184). A similar decline may be observed with the naval and praetorian diplomas of the same season (Roxan, *Distribution* 227; 283 fig. 1; 5; note of the irregularity of the guardsmen's discharge at the same time approximately: M. Durry, *Les cohortes pretoriennes*, Paris 1938, 263) though, naturally, their constitutions underwent no change bearing on the *civitas liberorum posteriorumque*.

³¹Cf. Kraft, *op. cit.* (cf. n. 27) 134; „Das wesentliche Ergebnis ist zusammengefaßt, daß wir in den οὐρανοῖς χωρίς χαλκῶν νῦν normale, ehrenvoll entlassene (auxilia/classis) Veteranen vor uns haben, die keine Diplome erhalten“. That the Valerius Clemens, *veteranus coh. II Ituraeorum (missus honesta missione a. 177, ad epicrisin pervenit a. 185)*, of *CIL XVI* App. 8 belonged to their category is virtually certain (cf. H. Nesselhauf, *CIL XVI* p. 161 n. 1), but his case deserves a word of comment. Nesselhauf hesitated between a *causarius* (which would be a surprising qualification for a man who had no other feature in his description to be noted than a minor scar (lines 22-23) and a normal veteran who „iam inter eos fuit, qui privilegia accepereunt sine diplomatis“ (an allusion to the imme-

grine, especially in the early period;³² it should be noted therefore that the (ex-)auxiliaries without the *civitas Romana* appear sporadically in the Claudian and post-Claudian inscriptions, despite their having 25 or more years of service.³³ Their actual numbers must have been greater than those the name-formulae on their tombstones reveal: behind many epigraphical attestations of the *tria nomina*, or of the combination *gentile + cognomen*, peregrine soldiers/veterans may be surmised (A. Mócsy).

(3) If certain *emeriti* did not possess the *aera*, that circumstance would allow of two different explanations: either the recipients had to pay for the *aera*,³⁴ and consequently many of those eligible were content with cheaper substitutes,³⁵ or the bestowal of the bronze demanded extra qualifications in addition to the length of service explicitly cited or implied in the underlying *leges*, and those qualifications must have been exclusive enough. Several considerations tend to eliminate the former possibility,³⁶ most obviously, the

discrimination between the *aere incisi* and the *sine aeribus* determined the unit lists³⁷ (as the organic constituents of the /auxiliary/ constitutions), not only the modalities of the distribution of the constitutions' individual copies, and depended i.a. on formal criteria (distantly comparable to those forbidding the legiary diplomata), not on the soldiers' personal choice. The privileged status of the *alares* above the *cohortales*, and of both above the *classiarii*, is evident in the spheres of military pay, prestige and the *Rangordnung*; moreover, it is reflected in the sphere of the *emeriti's civitas*. A fact which is overlooked is that Caecina Tuscus' papyri³⁸ make an implicit distinction, as to the *missicii's politeia* (= *civitas (sc. Romana)*) in the original and, doubtless, correct translation,³⁹ between the *alares* and *cohortales*, a distinction which, of course, was not a matter of the length of their service (at least not in view of the formula *XXV plurave stipendia*).⁴⁰ Thence, partly, the numerical prominence of the cavalry diplomata.⁴¹ Even the existence of sepa-

37 For the problems of the „non-cumulative“ lists and of the comparative shortness of the lists on diplomata for the *provinciae armatae* (as contrasted by the comparative completeness of the lists on diplomata for the procuratorial provinces) see *infra*, chs. 3 and 4. That the form of those catalogues should depend on the potential recipients' wish or absence of wish to purchase a diploma would be an inconceivable procedure. The same might be said of diplomata for the provincial Fleets; in view of the low numbers of candidates for them, the very issue of the imperial constitution would depend on such a trifling matter as the sailor's own wish.

³⁸ Daris, *Dc. Es. Rom. Eg.* 101 = *P. Fouad I* 21 (a. D. 63), lines 10-14 (cf. 102, lines 1-7; 103, lines 18-20). „In the case of the *missicii* regarding their citizenship... I said to you before that the basis of complaint is not similar and the same for each of you. Some of you are legionary veterans, some (veterans) from the cavalry (έξ εἰλῶν), some from the cohorts (έξ οπρῶν), some from the oarsmen group (έξ τοις ἐρετικοῦ), so that the legal right is not the same for all“ (transl. W. L. Westermann, *Cl. Phil.* 36, 1941, 25). The inequalities of the „legal right“ mentioned here should obviously be understood as meaning that all the *missicii legionarii* were citizens, while the remaining three categories were entitled to the citizenship in decreasing percentages only. If the „legal right“ of the *missicii alares* and the *missicii cohortales* were the same, one clause under a cumulative label (a term equivalent to „auxilia“), or a double label (έξ εἰλῶν καὶ σπερών), would have been used. The fact that in no. 103, lines 19 f., „only three differentiated groups occur — the legionaries, the *cohortales* and the oarsmen“ was explained by Westermann, *loc. cit.*, 25 n. 2 (27), as follows: „The veterans of the *alae* and *speirai* are there grouped as *cohortales*, whereas the official record makes the complete distinction. „Such an assimilation of the *alares* to the *cohortales*, however, seems highly unlikely (no. 103 still cites the „oarsmen“, not the sailors in general, an eloquent precision (cf. *CIL XVI* 1 and *infra*, n. 43); the omission of the *alares* from no. 103 will be either put down to the scribe's inadvertence (no. 103 is certainly less official than no. 101) or the hypothesis that the two documents reflect the requests of two different groups of (ex) soldiers must be revived.

³⁹ Award 226 n. 159; cf. *infra*, cf. 7. Professor E. Birley rightly notes MDHQ p.): „One important point must necessarily be kept in mind: the fact that diplomas begin by specifying grants made to men of 25 or more years' service does not mean that the 'more' necessarily involved only brief period of years 'over-time'; and longer service, without the grant of Roman citizenship, could well outlast the reign of Claudioius“. If there was no promise of a diploma to the first-century peregrine auxiliaries with (say) 25-27 stipendia spoken of by Professor Birley at the end of the foregoing quotation (a promise that would assimilate them to the temporary *sine aeribus* of the *epikrisis papyri*), their situation, objectively, was that of the Egyptian χωρίς Χαλκόν. It can hardly be doubted that such people, for the most part, died before receiving the diplomas.

⁴⁰ Thus Wenger, *RE* II A, 1921, 2417; M. Roxan MDHQ (cf. my n. 25), interpreting the prevalence of the cavalrymen among the auxiliary *aere incisi* as a reflection of their comparative wealth (but see below, the continuation of the present chapter).

⁴¹ These should certainly be reckoned with, and have been (*Award* 227 f. nn. 164; 167; 177), for certain elements of the diploma militare, but the hypothesis (M. Roxan, H. J. Kellner et al.) of their being equivalents to diplomata militaria in every aspect of the recipients' legal and material interests (except for the perishable nature of the substitutes' leaves) does not seem tenable.

⁴² Award 230 n. 186; S. Dušanić, *Loci Constitutionum Fixarum, Epigraphica* 46, 1984, 113 f.

⁴³ Professor H. Wolff prefers a translation „the daily life of a citizen“ (Liddel—Scott—Jones, *A Greek—English Lexicon*, Oxford 1968, s.v. πολίτεια I 2, with examples from Andocides, Demosthenes etc.); such a meaning of the term *politeia*, in the context of these Egyptian documents, is hardly to be expected, however (cf. MDHQ p.).

⁴⁴ Cf. *Germania* 62, 1984, 505-507, for an outline of the deductions presented in this chapter.

⁴⁵ It was also due to the fact that mounted units „were more useful in... distant campaigns“ (*Award* 202; 212 n. 37 et passim; above, n. 19), occasions which tended to produce many diploma grants. — For a different opinion as to this numerical prominence, *supra* nn. 25 and 34.

rate diplomata, based on separate *leges*,⁴² for the members of the *alae* and those of the cohorts in the early period, analogous to the separate diplomata for the provincial Fleets in the pre Trajanic times or to the discrimination between the fighting and nonfighting sailors in the case of *CIL XVI* I,⁴³ may be interpreted in the same sense, though the influence of the expeditory records should not be neglected either (cf. the next chapter); the two kinds of factors demanding such divisions — formal or historical on the one hand, those of an *ob merita* character on the other — were interrelated to a degree which leaves us with many obscure points. Did the contrast between the frontier *provinciae inermes* producing many and few or no diplomata also had something to do with the differences in their legal status (viz. the „independent“ procuratorial provinces were generally denied the diplomata, unlike those whose governors — regularly connected with the legates of the neighbouring *provinciae armatae* (Raetia — Germania Superior, Dacia Porolissensis — Dacia Superior etc.) — possessed a type of *imperium* necessary for candidating their soldiers for the *privilegia*)?⁴⁴ That would not be impossible perhaps, but the influence of the *historie événementielle* should be reckoned with in the first place

⁴² Contra, M. Roxan, *Roman Military Diplomata and Topography, Acta of 13. Congress of Roman Frontier Studies* (Aalen, Sept. 1983), forthcoming (text to n. 10); „Starting with the premise that each diploma represents a copy, received by an individual, of a *constitutio* published in Rome, it would not matter if his copy contained a complete or only a partial list of those units with fellow recipients within the same province. It would certainly be easier for scribes engraving these bronzes if the lists were short, though the number of diplomas to be engraved would remain the same. This may be the simple explanation for the putative early separate cavalry and cohort diplomas. In the same way the devision of the list of Syria in AD 88... may represent another experimental division...“ The explanation quoted implies more than one improbability (contrast the long lists of *CIL XVI* 69 or 82); the hypothesis of the „experimental division“ of the original lists on the scribes' part certainly cannot explain the occurrence of *CIL XVI* I (whose formula specifies *trierarchis et remigibus* — omitting the *centuriones et nauiae* — instead of the shorter *classicus vel sim.*) and the (pre-Trajanic) diplomata for the provincial fleets alone as compared with the *auxilia + classis* diplomata of later times. It should be added that the early diplomata for the City troops (*RMD* I 1, A. D. 73; *CIL XVI* 21, A. D. 76) certain to the Speculatorae, Praetoriani and the Urbanianici — in other words, reveal no tendency to the „experimental division“.

⁴³ Award 201, 202; S. Dušanić, *ZPE* 47, 1982, 165 ff. (cf. *supra*, n. 38 on the „oarsmen“ of Tuscus' papyri). — The complex relationship between the „cumulative“ (Speculatorae + Praetoriani + Urbanianici; Praetoriani + Urbanianici) and „separate“ (Praetoriani; Urbanianici) diplomata for the City units will be best understood if examined from the same angle as the relationship between the „cumulative“ and „separate“ diplomata for the auxiliaries and sailors.

⁴⁴ The possibility argued for in *Germania* 62, 1984, 506 f. However, Professor W. Eck has been so kind as to warn us that the value of H. G. Pflaum's distinction between the „dependent“ and „independent“ procuratorial provinces (*Les procurateurs equestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1959, 149) is slight or nil. On the other hand, it is noticeable that the governors of Mauretania Tingitana bore the extraordinary title of the *pro legato* much more frequently than the other praesidial procurators (J. Sašel, *Chiron* 4, 1974, 470 f.). The matter does not seem to be directly connected with the province's abundance in diplomata but illustrates the military importance of Mauretania Tingitana (J. Sašel is inclined, however, to emphasize the administrative aspects of the activities of those dignitaries) and the wide range of forms which the legal expression of such an importance may take.

here. The emperors would naturally favour the commands whose *auxilia* suffered more from fighting the barbarians and/or performing building works than their comrades elsewhere; the strategic importance of the given frontier must also have been a factor in that. The better treatment, as regards the distribution of our constitutions, of the provinces like Raetia, Dacia Porolissensis and Mauretania Tingitana must have consequently been a matter of general policy rather than of legal differences among the provincial *exercitus* and their commanders; the transitional cases between e. g. Raetia and Mauretania Caesariensis — i. e. procuratorial provinces registering (say) some 5-7 *leges* (Noricum)⁴⁵ — tend to corroborate this conclusion. What we know on the strategic position and the military history of Mauretania Tingitana and (in a lesser degree) Dacia Porolissensis makes such a preferential policy quite comprehensible.⁴⁶ Before the Marcomannic Wars, Raetia had no spectacular crises;⁴⁷ nevertheless, diverse indications⁴⁸ reveal a delicate frontier and an active garrison, worthy of numerous diploma grants on the *ob merita* principle.

(4) Generally speaking, it follows as a natural inference that various peculiarities — statistical, formulaic and others — of our documentary genre, contradicting the traditional theory, cannot be understood if the whole problem is analyzed solely from the angle of status differences among the potential recipients of diplomata. Both the privileged position of (e. g.) Mauretania Tingitana over the Caesariensis and that of (e. g.) the *alares* over the *cohortales* resulted from the events of military history too; the status aspects spoken of here represent, as it were, a concrete expression

⁴⁵ *CIL XVI* 52; 174; *RMD* II 93; 99; 108; 125; 129.

⁴⁶ See esp. M. Euzennat, *Les troubles de Mauretanie, CRAI* 1984, 372 ff. (note i. a. the strategic link of M. T. to Spain). On D. P., see the survey and, especially, the bibliography in: *Limes, Akten des XI int. Limeskongr.*, Budapest 1977, 365 ff.; 373 f. (G. and I. Ferenczi); also, I. Piso, in: *Festschrift für A. Betz*, Wien 1985, 478 („eine neue, gegen Norden und Nord-Westen strategisch gerichtete Provinz...“).

⁴⁷ A point raised by Professor W. Eck at the Passau Colloquium.

⁴⁸ The diplomata issued for Raetia tend to be found along its limes (not in the interior of the province), and the western part of its limes at that (H. J. Kellner, MDHQ p.), which, not defended by the Danube, must have been less secure than the eastern part of the same frontier. A great many of those bronzes date from the reigns of Antoninus Pius and Marcus Aurelius (*CIL XVI* 94, 101, 117, 183, 187, 125; 121; *RMD* I 58 (cf. II 95); 59; 46; 51 (cf. II 104); 61; 28; 32; 68; 38; *RMD* II 94; 112; 119; 126-c. 20 out of a total which does not reach 30), an age of wars and defensive preparations on the part of the *exercitus Raeticus* (that the „Bauprogramm“, under Pius, along the Raetian frontier reflects the „Unruhen“ adumbrating the Marcomannic invasions is next to certain: H. J. Kellner, in: *Roman Frontier Studies Tel Aviv* 1976, Tel Aviv 1971, 102 ff. and *BVbl* 36, 1971, 210f.; cf. G. Ulbert — Th. Fischer, *Der Limes in Bayern*, Stuttgart 1983, 24).

The vulnerable transition between the Rhine and the Danube frontiers may have been in danger even before Pius; the finds of a Lower Moesian diploma of A. D. 112 at Dambach (*RMD* II 85 = H. J. Kellner, *Bayer. Vorgeschichtsbl.* 50, 1985m 239 ff.) and of an Upper Pannonian diploma of A. D. 113 at Regensburg (*RMD* II 86 = K. H. Dietz, *Ber. RGK* 65, 1984, 159-268) would imply the presence of detachments sent for fighting and/or building purposes rather than a simple colonization of veterans (or a similar situation in contemporary Mauretania Tingitana, M. Euzennat, art. cit. (cf. n. 46), 375 f. with nn. 18 f.) Finally, Marcus clear sign of the province's (provinces) military importance.

of these events. Thus, the provinces whose relief and the nature of whose enemies favoured cavalry operations show, quite surprisingly, more *aere incisi* from the mounted regiments than from the infantry in the *absolute* totals (Syria: 5 *alares* vs. 4 *cohortales*, Pannonia Inferior: 7 vs. 4; Mauretania Tingitana: 7 vs. 1!).⁴⁹ Contrast Dacia Porolissensis (3 vs. 5), whose *alares*, though, must have been — legally as well as financially — the equals of the cavalry of the three provinces just mentioned; however, their role in the local warfare must have been inferior.⁵⁰ A logical extension of this observation would be to ascribe the separate diplomata for *equites* to the tradition of the independent operational employment of *alae*. Typical of the Republican and the early imperial practice,⁵¹ the independent employment of mounted troops was gradually abandoned owing to the interrelated processes of the increase in the *cohortes equitatae* and of the acceptance, on the Romans' part, of a defensive strategy.⁵² Analogous reasoning can explain the paradox of the *provinciae armatae* obtaining fewer diplomata than Raetia, Dacia Porolissensis and Mauretania Tingitana. In the latter, the whole burden of action fell upon the auxilia only, while in the former it was shared — together with the resultant (unequal) rewards — by the legionaries, who, of course, were excluded from the diploma grants. Conversely, in (e. g.) Raetia, the normal absence of legions — which means, in the first place, of a high category of infantry — tended to produce cumulative (i.e. *alares* + *cohortales*) diplomata earlier than elsewhere;⁵³ moreover, the unit lists of the three equestrian commands happen to be comparatively more complete (i. e. to cover almost all the regiments of the province) than the lists of the *provinciae armatae*.⁵⁴ This completeness is best interpreted, again, as a sign of the recipients' martial me-

⁴⁹A new diploma, issued to a member of a cohort of M. T., has been reported from southern Spain (P. Le Roux). Consecutive finds of some 20 diplomata of exactly that type would produce the „normal“ ratio of the two types (*alares*, *cohortales*) of the Moroccan *aere incisi*.

⁵⁰Owing to the mountainous and wooded terrain of the province and its frontier zone (note that one at least of the *equites* among the *aere incisi* from Dacia Porolissensis earned his privilege thanks to his participation in a distant campaign; RMD I 21, cf. Award 212n. 38); on the other hand, not only were Syria, Mauretania Tingitana and, especially, Pannonia Inferior different in that respect, but their enemies (Parthians + the tribes of the desert, Moors, Sarmatians) had a formidable cavalry.

⁵¹Cf. e. g. Saddington, *op cit. supra* (n. 13), 184 f.

⁵²S. Dušanić, *Germania* 62, 1984, 505 f. The early nomenclature of the *alares* and the *cohortales* (*pedites* + *equites*), and of their officers likewise, indicates the slow coalescence of the two basic types of auxiliary regiments (*ibid* 505).

⁵³See, on CIL XVI 5 (A. D. 64, Raetia?), S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata Militaria...* (cf. n. 2), n. 18.

⁵⁴The Appendix II of P. Holder's book (*The Auxilia from Augustus to Trajan*, Oxford 1980, 169 ff.) may be conveniently consulted on this point, which calls for further elaboration. Understandably enough, the relative shortness of the unit lists of military diplomata is revealed most clearly in the case of provinces with many *auxilia*, such as Syria, Moesia Inferior, Germania Inferior and Britain (at least in the case of the latter's pre-Hadrianic bronzes; on the exceptional CIL XVI 69 (XVI 70 and 82 are not very distant from XVI 69 in this respect) see Award 203 f.). Chronological refinement may contribute much to a better understanding of the matter: with the inflation in the production of diplomata (*supra* ch. 1), the lists tend to become ever lengthier.

rits; in the armed provinces, a good part of such *merita* went to the *milites legionarii*, which not only tended to shorten the lists of the recipient units and individuals but also to postpone the appearance of the cumulative diplomata, as the (*pedites*) *cohortales* must have felt the legionaries' competition more strongly in this respect than the auxiliary cavalrymen did. Besides, the influence of the „qualifying events“⁵⁵ on the peculiarities of the geographical distribution of constitutions may be tentatively traced in some notable documents: note, in this connection, CIL XVI 56, the (so far) unique diploma for Mauretania Caesariensis,⁵⁶ or the scarce *aera* produced for the provinces not lying on the frontiers of the Empire.⁵⁷ On a wider scale, the numerical preponderance of diplomata for the Danubian armies (Noricum, Pannonia (Illyricum, the Pannoniae), Moesia (the Moesiae) and Dacia (the Daciae) have slightly more than 110 auxiliary diplomata, of the total of c. 220 auxiliary diplomata for the whole *imperium Romanum* published so far) points in the same direction; to quote a third-century slogan, the *virtus exercitus Illyriciani* was a crucial factor in Roman politics after Vespasian.

(5) What has been said, in the foregoing chapter, on certain details linking the „qualifying events“ to the structures of the unit catalogues on auxiliary diplomata prepares us for the conjecture that — as a general rule — all the men and regiments rewarded by a *lex* distinguished themselves in one and the same campaign; in other words, that they acted as a tactical unity in their „qualifying event“. Such opinions have already been expressed, not unconvincingly, à propos of certain documents displaying very short lists of units, or lists whose specific combinations of troops are likely to reflect specific operations (*legio et auxilia eius*;⁵⁸ the early diplomata of the *provinciae armatae* issued for both the *alae* and the cohorts;⁵⁹ the *auxilia + classis* diplomata after Trajan⁶⁰), or lists whose link with the war seems confirmed by a testimony of independent sources. Various „anomalies“ examined in the first part of the present paper may be taken as providing a general justification for such reasoning;

⁵⁵On the notion: S. Dušanić, ZPE 47, 149 ff.

⁵⁶CIL XVI 56 indirectly supports our opinion that Mauretania Caesariensis ranged among the provinces suffering from a somewhat restrictive policy, as to the *aere incisio*, of the Emperor and his army administration. The ground of the grant seems to have been the recipients' participation in the Dacian Wars (Arh. Vest. 33, 1982, 538 f.), a merit much above the ordinary one. If local activities brought the diplomata to the auxiliaries of the Caesariensis, that must have been much a rarer case there than in the Tingitana.

⁵⁷Award 205 f. (such diplomata „tend to belong to the regions and periods which actually saw a war or a quasi-war situation in otherwise peaceful parts of the Empire. Instead of being an exception, these documents provide something of a confirmation of the *ob virtutem* principle...“).

⁵⁸CIL XVI 44 f.; 43; 48 and 51; see M. Roxan's article referred to *supra* n. 42. Her reserves (text and nn. 11 ff.) as to the reality of the „link between legionary commands and diplomas“ do not seem necessary with regard to i. a. the „legionary“ daydates of some auxiliary bronzes (below n. 73).

⁵⁹CIL XVI 20, see my *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2).

⁶⁰Award 216 f. n. 79. CIL XVI 3 offers a precedent, issued for the *alares* alone but citing, among the recipients' personal signatories, four men who belonged to the navy and three who belonged to a mounted vexillation (S. Dušanić, ZPE 47, 1982, 161 ff.).

however, the radical theory with its corollary just referred to — a unit list usually reflects a „qualifying event“ — has been received with much scepticism.⁶¹ We shall review therefore three examples of auxiliary diplomata which, though differing in many respects, seem nevertheless probative for our thesis; their manifold implications will be treated next (ch. 6).

RMD II 79 comes first, a Type 1 diploma for three cohorts of Germania Superior, dated June 17, A.D. 65. The shortness of the list suggests a cryptospecial grant.⁶² A number of elements postulates „a constitution rewarding the participants in Nero's Parthian War... The date of the constitution is close enough to A.D. 63, the end of hostilities along the Euphrates. Tacitus informs us (*Ann. XIII 35,4*) that a legion *cum equitibus alariis et peditatu cohortum* was sent *ex Germania* to the East in about A. D. 56/57, and from other sources we know that the (Upper German) IIII Scythica was in question. Not long before the transfer, a *centurio leg. IIII Scythicae* was promoted to the prefecture of coh. II Thracum in Germania (ILS 9090), unit 2 of the diploma, a circumstance to support the supposition that our three cohorts formed a part of the *auxilia* of IIII Scythica during the operations of A. D. 56/57-63⁶³

The choice of the (personal) witnesses is concordant: 5 out of 7, instead of being the *conterranei* of the recipient (a Breucan, from Pannonia), were Aquileians, probably municipal clerks; „it must be concluded that the *acta* noting the candidature of our *cohortales* to the diplomata went to Rome from Aquileia, whose magistrates and *scribae* were employed to compose the *acta* and provide signatures...“⁶⁴ An intermediary station of Roman troops en route from Germany to Asia Minor/Syria and back (Tac., *Hist. 1,31*, of A. D. 68), Aquileia certainly lodged the recipients of RMD II 79 c. A. D. 56/57 and A. D. 64/65: for II Thracum and A. D. 56/57 that would follow also

from the provenance of ILS 9090, for VII Breucorum (unit 3 of the diploma) and A. D. 64/65 from the *origo* of the cohort's prefect.⁶⁵ Finally, the symbolic *locus constitutionis fixae* — the basis *Claudiorum Marcellorum* — reveals a connection with Nero's propaganda in the season of the Parthian campaign; Nero's *tessera* with the Mars *Claudiorum* reverse well illustrates the topicality of the Claudians' *prisca virtus* theme during the important events in the East.⁶⁶

The list of CIL XVI 28 introduces problems of a somewhat different nature. A Type III diploma, issued on September 20, A. D. 82 (not 83),⁶⁷ and found on the strategic road leading from Novae (Moesia) to Thrace,⁶⁸ it groups 5 *alae* and 9 cohorts *quae sunt in*

⁶¹See M. Roxan's fine paper on „Roman Military Diplomas and Topography“ (above n. 42) and MDHQ, *passim*.

⁶²The term certains „to the documents reflecting extraordinary situations but preserving the more or less normal phrasing of the dispositions that form the body of the *lex*“ (S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata* (cf. n. 2), text to n. 1).

⁶³S. Dušanić, ZPE 47, 1982, 155.

⁶⁴Ibid. 156.

⁶⁵Ibid. 156 n. 20; Germania 56, 1978, 465 n. 31.

⁶⁶See note 60 of my article in *Epigraphica 46*, 1984, 105.

⁶⁷Cf. Zs. Visy, *Acta Arch. Hung.* 30, 1978, 40 and 42; W. Eck, *Chiron* 12, 1982, 303 n. 83; RMD II p. 127, note 3.

Germania (sc. Superiore) with one *ala* and 2 cohorts *quae sunt in Moesia*. Its recipient, with Ancyra as his *origo*, was a member of coh. I Aquitanorum, i. e. the unit belonging to the *German* part of the list. It was Dr. Zs. Visy who pointed out the circumstance „dass... im Jahre 82... drei germanische Truppen in Moesien ihr Standquartier hatten“ and combined it with the indications (ILS 2127 line 5, etc.) that there was a Dacian war in A. D. 81/82.⁶⁹ His observations may be corroborated, modified and expanded to the effect that the *bellum Dacicum* should be postulated as the „qualifying event“ of all the beneficiaries of the constitution which underlies CIL XVI 28.⁷⁰ Two facts concerning the diploma are relevant here, though unrecognized by Dr. Visy: first, its „irregular find-spot“,⁷¹ which implies the presence, on the Danube, of the vexillations of all the regiments labelled *quae sunt in Germania*, not only of the *ala* and two cohorts labelled *quae sunt in Moesia*;⁷² and second, its symbolic *dies constitutionis datae*, for which a festival of the Moesian leg. I Italica was chosen⁷³ and which fits in with the remarkable provenance of the bronze, as the site of Debelec entered the area of the legion's immediate control.⁷⁴ Both circumstances reveal, behind CIL XVI 28, a tactical unity *legio et auxilia eius* distinguished in Domitian's first expedition against Decebalus: the legion was I Italica, and the *auxilia eius* (its originally German component,⁷⁵ to be exact) were the 17 units covered by the bronze discussed (probably constituted from the three units — those *quae sunt in Moesia* — in full strength and the vexillations of the remaining *alae* and cohorts *quae sunt in Germania*). If the German service of 5 *alae* and 9 cohorts *quae sunt in Germania*, and the German portion of the list were the decisive element of the grant, the reference of the day-date of the *entire* constitution to the Moesian legion would be inexplicable.⁷⁶

⁶⁸The precise find-spot being Debelec, a Roman fort lying to the south of Nicopolis ad Istrum, not far from the Emporium Discoduratae (see IGBulg. II, 1968, p. 137; B. Gerov, in: ANRW II 7/1, Berlin 1979, 222-225, with the map between pp. 216 f.).

⁶⁹Art. cit. *supra* (n. 67), 42; 47 and 57.

⁷⁰Award 212 f. n. 41 (where the bearing of the *dies constitutionis* was still overlooked).

⁷¹On the notion see my *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2), text to nn. 11-12.

⁷²A part of coh. III Gallica seems to have been in Moesia as early as A. D. 74-75 (cf. RMD I 12, of Apr. 28, 75); those of its intakes who had remained in (Upper) Germany joined their *commilitones* in Moesia between A. D. 75 and 82-82, probably c. A. D. 81 (not only XXL XVI 20, of May 21, 74, cites a unit of the same name among the *auxilia* of Germania Superior but the occurrence of III Gallica within the German framework of CIL XVI 28 implies the unit's recent connection with the Rhenish army). The cobelligerency of the formerly German III Gallica with some Moesian troops in the „Clemensfeldzug“ (A. D. 71-74) may have prompted the High Command's decision to give it whole to the Moesian exercitus c. A. D. 81. See Award 213 n. 41.

⁷³Natalis aquilae? Cf. CIL III 6224 (+7581) = AE 1966, 335 (P. Herz, *Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften*, Diss. Mainz 1975, 274 f.; J. Beneš, *Studia minoria Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis* E 18-19, 1973-1974, 241-244). For an analogous synchronization, cf. December 13th as the *dies* of two Dacian constitutions (CIL XVI 107 for Dacia Superior, A. D. 156 or 157; RMD I 39, for Dacia Inferior, A. D. 140) and of a festival of leg. XIII Gemina at Apulum (ILS 2301 (Herz, *op. cit.* 101 and 306 f.)).

The considerable volume of the unit catalogue of *CIL XVI* 28, and the gradual lengthening of the unit catalogues on the Flavio-Antonine diplomata in general, do not contradict our postulate that a „qualifying event“ is usually reflected in the choice of collective beneficiaries of a diploma militare. To put it briefly, the contrast between short expeditionary lists, like that of *RMD II* 79, and long expeditionary lists, like that of *CIL XVI* 28, is only an expression of a changing practice in the formation of corps intended to be sent to distant frontiers: in the earlier period such corps tended to be constituted from the complex *legio et auxilia eius*, wherein both the legion and the *auxilia* were usually represented in full effectives; later, the vexillations of both classes of troops — frequently auxiliaries only — were preferred.⁷⁷ The change may be taken as providing an explanation of the unit order on the auxiliary lists after c. A. D. 148.⁷⁸ The value of these observations may be checked against the pair of documents, *CIL XVI* 106 and III 600, pointed out by E. Bormann long ago.⁷⁹ „The diploma lists 20 units (4 alae, 16 cohorts), of which at least 12 (in the list of the diploma the name of the first *ala* has not been preserved) recur in the inscription (i. e. *CIL III* 600) of a

⁷⁴The roads leading from the Danube to the Thracian south were protected, on the northern slopes of Mt. Haemus, by the soldiers detached from the (Lower) Moesian legions (Gerov, *art. cit.* (cf. n. 68), 237). Evidently due to the site's position on the *via Nova-Beroe*, the vicinity of Debelec (itself near to Tarnovo) gravitated towards the legionary fortress (*CIL XVI* 28 indirectly supports the *opinio communis* on I Italica's garrisoning Novae as early as the Flavians; archaeologically, it is not demonstrable as yet (cf. T. Sarnowski, *Archeologia* (Warszawa) 32, 1984, 43 f.)); thence the find-spot of *CIL XVI* 128 („quinq[ue] sexe horis a Tirnowo“) coincides with the recipient's *origo castris* (*Novensem*), cf. *RMD I* 67. The Debelec provenance of *CIL XVI* 28 has been sometimes held as implying the stay of the recipient's unit, coh. I Aquitanorum, in Moesia c. A. D. 57-58 (Ritterling, Wagner, Saddington; cf. Roxan, *Distribution exercitus Germaniae Superioris* before May 21, 74 (*CIL XVI* 20), probably before even A. D. 70), would not have influenced the recipient's choice of his after-*missio* abode (regardless of his Anatolian origin, which presupposes good reasons for such an exotic decision as that to settle in the northern Balkans). More important, the man's *origo Ancyra* suggests the participation of I Aquitanorum in Nero's Parthian War (Holder, *op. cit.* (cf. n. 54), 116), which minimizes the possibility of the unit's Moesian service under Nero. Probably, it had been sent to the East directly from Dalmatia (cf. *CIL III* 2053, 9760 (on these monument's early date, Holder, *op. cit.* 290 nos. 1091 f.; 152 with n. 21) and Tac., *Ann.* 15, 26 (S. Dušanić, *ZPE* 47, 1982, 161 n. 39)), and returned to Dalmatia (c. A. D. 65?) to be transferred further west by Vespasian in A. D. 69 (cf. e. g. the fate of the *ala Claudia nova* miscellanea: J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 141 and 475). The Thracian *origo* of the *eques* of I Aquitanorum who *eques* was transferred from a Moesian unit into I Aquitanorum c. A. D. 82 (cf. Holder, *op. cit.* 121 f., for the „high regard in which the Thracians were held“ in the Flavian *auxilia*, a regard resulting i.a. in records comparable to the record of the beneficiary of *CIL XVI* 36).

⁷⁵Cf. above, n. 72. No doubt, leg. I Italica took with it, on the same occasion, some Moesian (and even Pannonian) *auxilia* too.

⁷⁶Contra B. Dobson, who assumes a mere coincidence in the identity of the day-dates of *CIL III* 6224 = AE 1966, 355 and XVI 28.

⁷⁷Cf. *Award* 206: „...the use of auxiliary units tended to be increasingly flexible with time (the complex *legio et auxilia eius* gradually lost its importance, and the splitting of *alae/cohortes* among several forts eventually transformed them into the system known from the *Notitia Dignitatum*)...“

⁷⁸*Award* 205 with 221 n. 120; *supra*, n. 7. Some scholars are inclined to find a geographical sequence in the post-148 lists (for the two Pannoniae see Zs. Visy's paper, MDHQ.

⁷⁹Ost. *Jahresh.* 3, 1900, 21 ff.

praepositus in Mesopotamia vexillationibus equitum electorum (the *equites* taken from 5 *ala*e and 15 cohorts enumerated in the text of the inscription...). The former document (i. e. *CIL XVI* 106, Syria, A. D. 156/157) reflects the first phase of the Parthian War shared by the successive reigns of Antoninus Pius and Marcus Aurelius,⁸⁰ the latter (of a controversial date)⁸¹ the second phase, a circumstance which may have partly contributed to the (comparatively unimportant) differences between the two lists; the differences may have had something to do, also, with the composition of *vexillationes* of *CIL III* 600 (which did not include infantry) and with the possible 'hybridity' of *CIL XVI* 106.⁸² Regrettably, the 'informal' order of enumeration of units under our *praepositus* cannot be compared with the order of the list on the diploma, since the constitution retained the criterion of numerals⁸³...⁸⁴. But *CIL III* 600 undoubtedly makes an *ob merita* interpretation of XVI 106 very attractive, to say the least.

(6) The foregoing analysis of *RMD II* 79, *CIL XVI* 28 and 106 leads to several conclusions with more general consequences regarding the formulation of texts of the *constitutiones auxiliariis datae*.

(a) At least the other „two-province“ diplomata may also reflect distant expeditions in both parts of their lists, in a way similar to that of *CIL XVI* 28. Their geographical and chronological framework fits in admirably.⁸⁵ Besides, their formulae in the *item* clauses display a continuum from the *quaes sunt in Moesia* of *CIL XVI* 28, via the *extralatae in Iudeam* of *RMD I* 9, to the *missa in expeditionem* of *CIL XVI* 61, a continuum minimizing the importance of the omission of the word *expeditio* itself in the majority of diplomata. Obviously, the *quaes sunt in Moesia* matched an unexpressed *quaes sunt missae in expeditionem Moesicam* or the like; the reason why the term *expeditio* does not appear on *CIL XVI* 28, but figures on *CIL XVI* 61 (A.D. 114), and without any modifier at that, will be sought in the broad scope of Trajan's strategy and plans at the beginning of the Parthian War. If the name of a Roman province was needed to define the *ala*'s whereabouts, actual or expected, both Syria and

⁸⁰Cf. R. Hanslik, *RE Suppl.* IX, 1962, 1848 f.

⁸¹See R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres...*, Köln—Graz 1967, 34 and H. Nesselhauf, ad *CIL XVI* 106, n. 1.

⁸²On such a „hybridity“ see below p.

⁸³The name of the beneficiary's regiment is that of the third-placed *ala* (the fifth under the *praepositus*) (*Award* 222 n. 123).

⁸⁴*Ibid.*, 221 f. n. 123. (The present additions of mine are in square brackets).

⁸⁵There are two groups of them: the diplomata reflecting expeditions which took place in (or near) the province of the shorter part of their lists (in addition to *CIL XVI* 28; *RMD I* 9 (A. D. 105: Egypt + Iudaea) the annexation of Arabia, cf. M. Speidel, *Latomus* 33, 1974, 937) and 10 (? A. D. 103/105?: Raetia + Moesia Inferior + Trajan's Dacian campaign (s)); cf. *CIL XVI* 61 (A. D. 114: eight units from Lower Pannonia, with one *ala*... *missa in expeditionem* i. e. Parthicam)), and the diplomata reflecting expeditions which took place in third provinces, left unmentioned in the texts of the corresponding constitutions (*RMD I* 21 f. (A. D. 123: Dacia Porolissensis + Pannonia Inferior ~ Trajan's Parthian War) and *CIL XVI* 99 (A. D. 150: Pannonia Superior + Pannonia Inferior ~ the *expeditio* in Mauretania Caesariensis). *Award* 200 and 212 nn. 38-44.

Cappadocia (+ Galatia) were the possibilities; if the name of an external nation or land had to be cited to specify the „expedition“, the number of candidates was still greater (*expeditio Armeniaca, Parthica; expeditio Mesopotamiae* etc.).⁸⁶ In A.D. 81-82, matters appeared simpler, both geographically and politically (no doubt, Domitian did not have the annexation of Dacia on his mind then). True, we possess no firm additional evidence (comparable to the „irregular find-spot“ and the *dies constitutionis* of *CIL XIV* 28) to corroborate the „expeditionary“ interpretation of the longer parts of the unit lists on the other „two-province“ diplomata of the group to which XVI 28 belongs. But *CIL XVI* 99, the document which expressly refers to the *expeditio* in Mauretania Caesariensis (a reference necessary to explain the circumstances of the recipients' *honestia missio*), indirectly supports our view that both the branches of „two-province“ diplomata display lists of units which all participated in *expeditiones belli*-though the word „expedition“ is met only twice there.⁸⁷

(b) Similar to this, so to say, optional usage of the term *expeditio* in the „two-province“ diplomata, the formulation of bipartite lists of „one-province“ or „one-command“ diplomata may also refer, implicitly, to war campaigns. The exceptional *CIL XVI* 17 (*classis Pannonica* ⁸⁸, A.D. 71) seems illustrative; close in time and the politico-military context to the pairs of *CIL XVI* 10-11 and 14-15/16⁸⁹, XVI 17 is best interpreted if both sections of its list are connected with the *bellum Vitellii*⁹⁰. The fact that the words *in expeditione belli* are cited for the beneficiaries who had received their rewards *ante emerita stipen(dia)* and not for the regular *emeriti* from the same ships (the former section) should be ascribed to the redactor's wish to explain the extraordinary privilege of the Fleet's younger sailors; such precision, traditionally understood for all the *aere incisi*,⁹¹ was unnecessary for the diploma's *qui sena et vicena stipendia aut plura meruissent*. Such

⁸⁶Actually, the *ala* left a trace at Amaseia in Pontus then (*CIL III* 6748) and, perhaps, at Nicopolis Armeniae, „somewhat over two hundred kilometres to the east of Amaseia“ (AE 1908, 23; the identification of the unit being uncertain, however (V. A. Maxfield, *ZPE* 52, 1983, 148)).

⁸⁷*RMD I* 21 f. seem probative too: of(?) three Daco-Pannonian regiments catalogued in their constitution, „certainly one, probably two,... are known from other sources to have participated in Trajan's eastern war“ (*Award* 212 n. 38 (where „Domitius Turbo“ should be corrected „Domitius Corbulo“)).

⁸⁸*Award* 211 n. 28.

⁸⁹On the *ob merita* character of those issues, H. Nesselhauf, ad *CIL XVI* 10, n. 1, 12, introd. n.; S. Dušanić, *Loci Constitutionum Fixarum, Epigraphica* 46, 1984, 101 ff.; *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2) n. 3.

⁹⁰*Award* 211 n. 28. *Contra* M. Roxan (the article referred to above, n. 42), who postulates here two distinct grants, an automatic one and a grant for bravery. But it may be doubted that there were, in A. D. 70-71, automatic grants for those (certainly rare) who remained loyal to Vitellius; and the crypto-special character of *CIL XVI* 10-17 is revealed by such details in addition to the *loci constitutionum fixarum* as the *pia fidelis* of XVI 10 f. and the *sub Lucilio Baso* of 12-16, perhaps the *sub clause* of XVI 17 too.

⁹¹See, for A. D. 70-71, the foregoing note. The common day-date of the two constitutions, and the probability that their copies were distributed in the same place and at the same time to the ex-soldiers of II Adiutrix, tend to show that the *bellum* of *CIL XVI* 10 was understood, by implication, also in XVI 11.

a wording of *CIL XVI* 17 is indirectly illuminated by *CIL XVI* 1 and 60, where the *ob merita* grant (clearly alluded at in the latter case: *qui naviga (verunt in qua) driere Ope...*)⁹² grouped recipients with quite unequal lengths of service too;⁹³ but the authors of the constitutions underlying *CIL XVI* 1 and 60 preferred to omit an explanatory formula and, consequently, pass over the recipients' number of *stipendia* in complete silence⁹⁴. To put it simply, the formula of *CIL XVI* 17 is analogous to the formulae of XVI 10-11 and 60, and stands somewhere midway between them; it is less unitary than XVI 60 but more so than the pair of *CIL XVI* 10-11. Seen in that light, *CIL XVI* 17 reaffirms the principle, spoken of *supra*, that specific combinations of collective beneficiaries of a *lex* (i.e. various forms of composite unit lists) tend to reflect something in common in the beneficiaries' records.

(c) This principle may also be applied to Type II diplomata. My previous assumption that Type II constitutions were devised to discriminate between the recipients that had participated in distant expeditions (*qui militant*) and the participants in local operations (*qui militaverunt*)⁹⁵ should be abandoned. It is improbable on general grounds explained above, and contradicted by many documents (including *CIL XVI* 28 and 106) which show that the *qui militaverunt*⁹⁶ as well as the *qui militant* (cf. e.g. *RMD II* 79) may have served on campaigns that occurred far from the men's regular garrisons. As interpreted in ch. 6 b, *CIL XVI* 17 offers a parallel for Type II diplomata, with their beneficiaries divided into two temporal categories.⁹⁷ There is perhaps more to say in favour of the „expeditionary“ exegesis of lists bipartite with regard to the recipients' lengths of service and military status (*militantes, dimissi honesta missione*). The introduction of Type II diplomata seems to have been due to two different factors. On the one hand, their *qui militaverunt* component attests to the gradual diminution and standardisation of the terms of military service, which made the *dimissi honesta missione* a more frequent occurrence, among the *aere incisi*, than they had been

⁹²„... quod civitas contra normam navigantibus unius navis donata aliquo modo cum expeditione illa (sc. Parthica) cohaerere videtur“ H. Nesselhauf ad *CIL XVI* 60. Usually, Trajan's voyage, in the *Ops*, to Syria (A. D. 113) is assumed behind the *lex*.

⁹³On *CIL XVI* 1; S. Dušanić, *ZPE* 47, 1982, 165 with n. 63.

⁹⁴The space available (line 9 fin. of tab. I extr., and elsewhere) shows that a clause specifying the *ante emerita stipendia* or the *sex et viginti stipendia (sena et vicena stipendia)* was never engraved. The *CIL* reading of lines 6 ff. seems certain: *iis, qui naviga (verunt in qua) driere Ope et (militaverunt in) classe praetor (ia Miseneris) sub Q. Marcio Tu(rbone, quorum) nomina subscr(ipta sunt, ipsi) liberis posterisque corum civitatem dedit etc.* Only, the language, sense (on the analogous case of *CIL XVI* 72 see *Roman Frontier Studies* 1979... BAR 71, Oxford 1980, 1063; *Award* 201) and the room lost in the lacuna of line 7 fin., require (*militant*), not (*militaverunt*). — Cf. H.-G. Pfau, *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960, 199 ff. no. 94; *infra* n. 109.

⁹⁵*Award* 202.

⁹⁶Here, „irregular“ find-spots of diplomata are instructive from time to time. *RMD I* 55, also a Type III diploma (*aux. Moesiae Superioris*, A. D. 161; discovered at Iconium (!) while the recipient was a Dardanian), points to the participation of the Upper Moesian auxilia in Pius' *expeditio Parthica* (on it: *ILS* 1076; *BGU* 1564 and *HA*, Pius 9, 7).

⁹⁷Cf. *Award* 217 n. 83.

before Titus⁹⁸. The *XXV (XXVI, XXVIII) plurave stipendia*, traditionally one of the qualifications needed for the *aere incisio* of auxiliaries and sailors (cf. *infra*, ch. 7), became usually sufficient for the discharge itself—an evolution partly due to the problem of the active auxiliaries' *conubium* conflicting with the *disciplina militaris*.⁹⁹ On the other hand, the grouping of the *qui militaverunt* together with the *qui militant*—on the earliest Type II bronzes at least, the units producing these latter were much fewer than the units producing the former¹⁰⁰, a fact inexplicable for the followers of the traditional theory¹⁰¹—resulted from the conventions which regulated the composition of a well-known sort of Roman expeditionary corps; in that, the central authorities' wish to reward exceptional merits as soon as formally possible was a collateral factor¹⁰². To explain the matters in some detail, on the analogy of the legionary vexillations¹⁰³, we are entitled to suppose that such operational bodies were often constituted from units contributing quite uneven numbers of soldiers: 1-3 regiments used to give the bulk of the expeditionary corps, others supplied only the insignificant remainder, sharing in it with appro-

⁹⁸Cf. G. Alföldy, *Historia* 17, 1968, 226.

⁹⁹Award 202 with 218 n. 92; *infra* n. 148.

¹⁰⁰Award 202; 218 n. 88.

¹⁰¹According to a „normal“ statistics, the ratio should have been precisely the reverse: the *qui militant... emeritis quinis et vicenis stipendis* found in the majority of regiments included into a grant, the *qui militaverunt... quinis et vicenis pluribusve stipendis dimissi honesta missione* only in a minor number of these. But cf. the list of *CIL XVI* 26 (*Roman Frontier Studies* 1979,... BAR 71 Oxford 1980, 1062 f.; Award 214 n. 51). *Aliter*, Zs. Visy, *Acta arch. Hung.* 36, 1984, 223-238 (esp. 225). It may be useful to point out that Dr. Visy's interpretation (pp. 223-225) of my analysis of XVI 26 (BAR, loc. cit.) rests upon a misunderstanding. He ascribes to me the opinion that „die Entlassenen (cited by the *lex* of XVI 26) ausnahmslos mehr als 25 Jahre gedient hatten“. Such a service would have been impossible, however, for the *dimissi* from all the 17 *auxilia* involved—the document refers of course to the *quinis (not senis) et vicenis pluribusve stipendiis emeriti*—and I did not write or think that. In my tentative reconstruction of the age and quantitative structure of the catalogue of that constitution's individual beneficiaries, their bulk was provided by the *qui militant*, whose service (at the moment of their candidature to the bronzes at least) was slightly or nothing at all over 25 years precisely, and whose records determined the principal features of the constitution (its date, its „qualifying event“, its grouping of the recipients). The *dimissi* from the same three units will have had 26, 27 or more *stipendia*: according to the expected sequence of intakes forming an *auxilium* at that early period, the „intermediate“ soldiers (i. e. those who, outside of the main generations, counted—say 125 and a half *stipendia* on the day of the candidature) could not have been numerous. The length of service of the *dimissi* from the remaining 14 units, difficult to define, was probably largely varying (it should be repeated that a man with e. g. 25 years and 11 months of service technically ranked among the *qui quina et vicena*—without *plurave*—*stipendia meruerant*) but their case was secondary from the point of view of the diploma redactor, with regard to both their numbers and their role in the events leading to the promulgation of the *lex*. The main elements of the interpretation summarized here have been briefly set forth in BAR, loc. cit. (cf. p. 1066 nn., 8, 9) and in Award 214 n. 51; they also underlie the conclusions of the present paper, with the proviso that I am inclined now to surmise one „qualifying event“ for the great majority of the recipients of the constitution of XVI 26 (both the *qui militant* and the *qui militaverunt*).

¹⁰²Cf. Award 201; 228 f. n. 179, on *CIL XVI* 72 (cl. *Rav.*), a Type I (!) diploma of A. D. 127 (*CIL XVI* 60 probably represents a similar case, above n. 94). See also above n. 28. on the „intentional policy of temporal discrimination“.

¹⁰³Saxer, op. cit. (cf. n. 81) 119; 128.

ximately the same effectiveness¹⁰⁴. This procedure helps us understand both the unit order of the post—148 lists of auxiliary *leges* (where the first named regiments tend to produce the great majority of the recipients of the preserved *aera*)¹⁰⁵ and the scarcity of *alae/cohortes* whose recipients, in the Type II period, belonged to the *qui militant* class.

(7) The particular diplomata and their ramifications analyzed in chs. 5 and 6 tend to provide „epigraphical“ reasons (i. e. reasons resting, primarily, on the formulation of the diploma texts) to treat the quasi-totality of *CIL XVI + RMD I + RMD II* material as *ob merita* grants. Moreover, the results of analyses offered in the two foregoing chapters suggest some answers (however tentative, incomplete and controversial they may seem) to the main objections so far raised against the radical theory.

(a) The objections derived from the formula differences dividing „normal“ from „special“ issues. To quote Dr. M. Roxan, (a „normal“ diploma) „makes no mention of special circumstances prompting the grant but says simply that those who are serving, or have served, as cavalrymen, infantrymen or sailors for a minimum of 25 years (or 26, later 28, years in the case of sailors) and, if they are veterans, who have received *honesta missio*, are given certain rewards. In contrast there are a certain (small) number of diplomas where there is either a modification to (or an omission of) part of the standard formula and these may be defined as special issues. These diplomas were issued as a result of the contingencies of war, and clearly say so“.¹⁰⁶ In all the three relevant points (α) the mention of „special circumstances“, (β) of either the term of service or the *ante emerita stipendia*, and (γ) of special *iura*, however, that contrast—clearly defined—is non-existent, as there are many transitional cases linking the „normal“ grants to the „extraordinary“ ones. As to (α), the „optional“ usage of the term *expeditio* in the „two-province“ diplomata has already been discussed (*supra*, 6 a). It finds a parallel in the *allusions*, not explicit references, to „special circumstances prompting the grant“, of *CIL XVI* 12 ff. (*sub Lucilio Basso*)¹⁰⁷ and 60 (*qui naviga (verunt in qua) driere Ope*), diplomata whose crypto-special character

¹⁰⁴Cf., on *CIL XVI* 99 and ala I Ulpia contariorum milliaria, M. P. Speidel, in: Limes, Akten des XI. int. Limeskongresses (Székesfehérvár 1976), Budapest 1977, 132.

¹⁰⁵Supra, text and n. 78. „It is to be noted that, at least in the immediately preceding period (i. e. the late 130's and the early 140's), the sections of lists constituted from the regiments with same numerals (because of their length, the sections of the *alae/cohortes primae* are especially instructive from that point of view) seem to have been arranged according to the principle applied to the entire lists after c. A. D. 148...“ (Award 221 n. 120). Dr. M. Roxan has been so kind as to note (in a letter of Feb. 18, 1984) that „the disordered lists begin with Mauretania Tingitana in 122“ (*CIL XVI* 169 = 73: the recipient belonged to the third-named *ala* (there were five *alae* on the list) and 170 (a fragment which contains no information on the recipient); cf. also *CIL XVI* 171; 173). She wrote further: „From my lists I make it that roughly out of 21 known recipients 8 were from the first named cohort or *ala*. 5 of these were from milliary units however, so that statistically speaking it is more likely men from these units would be named.“

¹⁰⁶M. Roxan, art. cit. (cf. n. 42), text to nn. 2-3. Cf. e.g. V. A. Maxfield, *Epigr. Stud.* 9, Bonn 1972, 244 with n. 10.

¹⁰⁷Above n. 90.

left other signs in their texts too (*CIL XVI* 12 ff.: the *missio agraria*, 60: the mention of a single ship, the omission of the *ante emerita stipendia* or the *XXVI plurave stipendia*). It is only a step from the Ops formula of *CIL XVI* 60 to the „normal“ formula of auxiliary diplomata naming the recipients units; thus, we are tempted to imply that the latter too allude to the distinguished records of the *alae* and cohorts concerned. As to (β), the relativity of the bearing the „term of service“ formula has on the problem of division between the „normal“ and „special“ bronzes is best illustrated by constitutions which cite neither the recipients *stipendia* nor specify that the grants issued before due are concerned. So far, four such examples may be adduced, two naval (*CIL XVI* 1; 60) two auxiliary (*CIL XVI* 68 + *RMD I* 17; *RMD I* 27 f.) both *leges* pertain to the Palmyreni Sagittarii only),¹⁰⁸ and their formulae otherwise range from the overtly special (the Palmyrenes obtained the *civitas* without the *conubium* or the *civitas liberorum posterorumque*), via crypto-special (*CIL XVI* 60 mentions the one ship but has a „normal“ formula on the *iura*),¹⁰⁹ to the apparently ordinary ones (*CIL XVI* 1). The comparative flexibility and dependence on the recipients „expeditory“ records (+ age) of the „term of service“ formula is further revealed by the transitional and special

¹⁰⁸The circumstance that a „national“ *numerus* is referred to in both constitutions cannot explain—it alone—all the peculiarities of the grants (on which see P. Le Roux, MDHQ p.). The *ob merita* principle may have determined the issue of *CIL XVI* 68 + *RMD I* 117 and *RMD I* 27 f. too (*Roman Frontier Studies* 1979,... BAR 71, Oxford 1980, 1061 f.).

¹⁰⁹Professor J. C. Mann's analysis of that document (*Hermes* 82, 1954, 504 with n. 2; cf. his table p. 503, reproduced by Roxan, *Distribution* 266) is not precise enough. He wrote: „XVI 60 seems... to have granted citizenship only, without discharge, — there is too little room on the diploma to allow us to restore a reference to discharge“ and (footnote 2)... even if XVI 60 granted *conubium*, it cannot... be regarded as certain that its recipients had been discharged“. But the document's certain reference to the *civitas liberorum* (tab. I extr. line 11; see *supra* n. 94) implies the grant of *conubium* too; the *lex* bestowed the customary *tria iura* upon the Ops's sailors and, in trying to define its character (a „normal“ or a „special“ one), we must take into account also the omission of the „term of service“ (or the *ante emerita stipendia*) formula, as well as of an adverb of the type of those read in *CIL XVI* 17 (*fortiter industrieque*) or 160 (*pie et fideliter*). It is characteristic of the difficulties of tracing a dividing line, both clear and reliable, between the „normal“ and „special“ diplomata that the tables of J. C. Mann and M. Roxan, just cited, do not include *CIL XVI* 12-16 though the tables have a rubric „Other privileges“ (with XVI 17, close to XVI 12-16, entered) and the five Vespasianic *aera* contain an extraordinary *deducti* formula. In the letter of January 31, 1986, Professor J. F. Gilliam was so kind as to send me a version of his paper (prepared in 1980-1981) on „CIL XVI, 60 and Related Diplomata“. His text of the fragment's lines 6 ff. extr. runs *iis, qui naviga(n)t in centuria quadrireme Ope et (militant in) classe etc.* At the beginning of line 11, his inspection of the original shows that H. Nesselhauf's *liberi(s)* „seems to be at least uncertain“; thus, Professor Gilliam is inclined to restore there a formula not referring to *conubium* and *civitas liberorum*. Finally, Professor Gilliam observes, most convincingly, that Trajan's flag-ship on the Euphrates must have „carried an experienced crew, one that had served together on some other warship, conceivably the Ops“ (thence the present tense of the verb *militare* on the fragment). For the reasons both epigraphical and historical, I prefer to retain the text of XVI 60 as given above, n. 94. On one important point, the *militant*, it is identical to Professor Gilliam's text. The *navigaverunt/militant* formula finds a (remote) parallel in XVI 160: *militant* (the present tense) / *expeditione Dacica functis* (the past participle).

CIL XVI 17; 72 and the Type II diplomata in general. Finally, the (γ) criterion also tends to connect the „normal“ and „special“ groups of diplomata. The constitutions „normal“, crypto-special and special in their parts other than that referring to the *iura*, are united in being not reducible to the dilemma seen by the followers of the traditional theory. So „normal“ *leges* may include „special“ clauses on the *iura* (*RMD I* 53, *CIL XVI* 132) and vice versa (*CIL XVI* 60, 99); the crypto-special *leges* attest to both possibilities (cf. e. g. the „two-province“ diplomata, granting „normal“ *iura* only, and *CIL XVI* 12-16, granting the *missio agraria* among other things). This interchangeability becomes all the more evident if (γ) is studied together with the closely connected (β).¹¹⁰

(b) At this juncture, the general objections concerning the „term of service“ formula are best examined: „If diplomas with the regular formula were granted *ob virtutem* to members of units after the cessation of hostilities, why was the 25 (or 26) year clause included? Either those who had shown bravery in battle had to wait until they had completed the appropriate term of service before getting a diploma, in which case the date of issue of a specific example has no relevance for any particular campaign, or only those who were in their last year (s) in the army and had been conspicuously valiant would qualify for the award after an expedition. In the latter case men who had served less than the statutory term would have a distinct lack of incentive to do well in battle!“¹¹¹ A propos of this complex of problems, four remarks would seem pertinent (α). By itself, there would be nothing improbable in the duality of criteria—length of service and personal valour—leading to the *aere incisio*. Octavian's letter for Seleucus the navarch illustrates the point rather well.¹¹² Especially in the early period, the Emperors were notoriously reluctant to grant the *honesta missio* to their soldiers, and so they probably were with the related privileges too; e. g. *CIL VIII* 21038 = *ILS* 2568 (of a Claudian date?)¹¹³ was erected to *C. Iulius Daphnis, chorte Surorum, annorum L*, who *militavit annis XXX, missione(m) ac(c)epti pro meritis suis*.¹¹⁴ A tradition similar to that which determined Daphnis' career may have determined the careers of the majority of the *aere incisi*: both many *stipendia* and special merits may have been required for the grant of the bronze.¹¹⁵ — (β) There is no doubt

¹¹⁰On *CIL XVI* 72 (as contrasted by e. g. XVI 160) see above n. 94. The document's combination of the grant of *conubium* (+ *civitas liberorum posterorumque*) with the Type I formula did not interfere with the sailors' *disciplina militaris* (or conditions of service) but did so in the case of auxiliaries, a fact which explains the omission of *conubium* et. al. from the text of XVI 160. Award 229 n. 179.

¹¹¹Roxan, art. cit. (cf. n. 42), sub init.

¹¹²*CIL XVI* App. 11 = *IGLSyr.* 718, I. 88 f.; ἐμ πασιτοῖς πονέοντες συνεπατενεσάμενδος μοι καὶ π[ολλ]α[ς] απο[δεξιεις, κ]αι τῆς ενοίας καὶ τῆς κινητής καὶ τῆς ἀνδρείας δεδωκώς κτλ.

¹¹³Hölder, op. cit. (cf. n. 54) 324 no. 2122.

¹¹⁴Cf. E. Birley (MDHQ p.): „The example of C. Iulius Macer (*ILS* 2531) and two others (*CIL XIII* 7515, *VIII* 21038) is a different case and has to be discussed under the topic of *ob virtutem* awards“.

¹¹⁵Cf. the formulae of the Praetorian bronzes (perhaps going back to the Augustan epoch): the *fortiter et pie* (resembling the praise of the recipients' service on the overtly „special“ diplomata for auxili-

that some at least of the expeditionary corps comprised older soldiers,¹¹⁶ near to, or beyond, the limit of 25 (26, 28) *stipendia*. Thus the recipients of *CIL XVI* 99 (A. D. 150; the *alares* of the two Pannoniae) are described *quinis et vicens pluribus stipendis emeritis dimissis honesta missione per Porcium Vetustinum procuratorem cum essent in expeditione Mauretaniae Caesariensis*. This clause is unparalleled on diplomata but its uniqueness must be put down to the rarity of the procedure of the *honesta missio* applied to the episode in question; whenever the *missio* was carried out in the province of the recipients' normal garrisons, not in the province of the expedition, a reference to the *bellica virtus* (or war records in any case) appeared superfluous.¹¹⁷ Consequently, we are led to take into account various other indications that the diplomata tend to be concentrated in the times immediately following the „qualifying events“.¹¹⁸ — (γ) This tendency, if not imaginary, may be connected with the age structure of men participating in the expeditionary vexillations. From an Egyptian letter we learn that three intakes of members of a cohort had to be sent to fight in Mauretania.¹¹⁹ It is legitimate to assume a wider practice behind such a choice, one which stems from the experience that soldiers of the same generation cooperate with greater efficiency;¹²⁰ the latter postulate would also imply that the three intakes of the Egyptian letter, or at least two of them, were consecutive. If the *emeriti* or near *emeriti* were concerned — as was the case with the beneficiaries of *CIL XVI* 99 — one diploma grant specifying *viginti quinque pluribusve stipendiis* would suffice to cover them all.¹²¹ The employment of *emeriti* or near *emeriti* for such purposes would not have been without advantages: the military value of an *emeritus* was considerable, in some respects at least (cf. the prestige of the *triarii* in the earlier Republican army), and the High Command may have wished to have formal grounds for accompanying their discharge with a diploma and other privileges a diploma carried with it. Both the factors were likely to contribute, when it came to the selection of candidates to diplomata, to a better rating of the older soldiers than their younger commilitones belonging to the same expeditionary corps, a circumstance that may provide an explanation of the concentration spoken of above, (β). — (δ) Despite all this, there must have been certain temporal dispersions of

aries and sailors) and the *militia functi* without the number of years prescribed (even in the constitutions pertaining to the Praetorians alone, in the period of separate diplomata for the Urbaniciani).

¹¹⁶According to Professor M. Speidel's opinion, that practice must have been rare. Cf. his *Roman Army Studies I*, Amsterdam 1984, 277.

¹¹⁷Award 199 f.; 213 f. nn. 42 and 49.

¹¹⁸For (at least) two probative examples from the pre-Flavian period, S. Dušanić, *ZPE* 47, 1982, 155 and 163 f. From the later production, the frequency of naval diplomata reflecting the *bellum Vilellii* and of the auxiliary diplomata following (more or less closely) the wars of Domitian and Trajan is especially striking. See the tables published by M. Roxan (cited above n. 12).

¹¹⁹J. Rea, *ZPE* 26, 1977, 223 ff. (cf. Speidel, *Roman Army Studies I*, Amsterdam 1984, 109 f.).

¹²⁰Ibid. 226. Cf. Speidel, *op. cit.* 227.

¹²¹Or perhaps two grants in the Type III period, when the *plurave* was frequently omitted.

constitutions rewarding the auxiliaries whose units took part in campaigns either complete or in their greater parts. Though such detachments were employed during the first century more frequently than during the second, the dispersion just mentioned tended to become — it may be presumed — increasingly frequent with time, owing to the loosening of criteria regulating the *aere incisio* and the gradual reduction of the *XXV plurave stipendia* limit to the simple *XXV stipendia*. Indeed, there are reasons to believe that the soldiers whose length of service was below 25 *stipendia* but whose records were worthy of a diploma used to obtain a promise of the diploma¹²² — and, eventually, the bronze itself, when the prescribed term of service was reached. „We have, for the Antonine Pannonia Inferior and Moesia Superior at least, the diplomata of several consecutive years, constantly citing the same and incomplete catalogue of provincial regiments; it has already been remarked that such a state of affairs suggests grants to the men of consecutive generations fighting for the same troops in the same battles. Statistically, it is highly unattractive to suppose that in all these years complementary pairs were issued, and only coincident fractions preserved.“¹²³ An analogous example from Britain implies that the dispersion of constitutions reflecting the same „qualifying event“ may be traced, in certain extraordinary cases, through more than a decade.¹²⁴ Within such a duration, fresh „qualifying events“ were likely to take place; we are consequently compelled to suppose that some lists — especially in the second century — are „hybrid“, i. e. that they depart from the general principle according to which one diploma list reflects one „qualifying event“.¹²⁵ However, that principle must have remained generally valid, to judge from short lists, and/or those with special structures (e. g. *RMD I* 21 f.; *CIL XVI* 99 and 198); in the post-Trajanic times.

(c) Among the other obstacles,¹²⁶ of an epigraphical or factual sort, which the radical theory is bound to encounter, there is one which pertains to the „almost universal naming“ of unit commanders and provincial governors¹²⁷ in auxiliary diplomata. In the opinion of that theory's critics, it „underlines the regular nature of the grant to members of units listed as stationed in

¹²²Award 214 n. 48; *supra* n. 28; *Roman Frontier Studies* 1979, ... BAR 71, Oxford 1980, 1062 (text to n. 5).

¹²³Award 204 and 219 n. 109.

¹²⁴*CIL XVI* 69 (A. D. 122: *alae* 13, cohorts 37), 70 (A. D. 124: *alae* 6, cohorts 21) and 82 (A. D. 135: *alae?*, cohorts 31). The exceptional length of these lists suggests the same „qualifying event“ (*supra* n. 54: Hadrian's visit to the island, and the works on his wall there).

¹²⁵Cf. Award 215 n. 68.

¹²⁶M. Roxan, *art. cit.* (cf. n. 42): „... probably the most telling argument against diplomas as rewards for bravery in battle lies in the fact that mechanisms for the recognition of outstanding valour already existed through virilite awards of citizenship, while units could be given Imperial and other honorary titles of even more importantly block grants of *civium Romanorum*...“ But, if our theory on diplomata as *ob merita* rewards is right, the diplomata brought their recipients some „additional“ advantages (not only the *civitas/conubium/civitas liberorum posteriorumque*), which the other „mechanisms“ did not (*infra*, ch. 8b).

¹²⁷M. Roxan, *loc. cit.* and G. Alföldy, M DHQ p.; B. Lörincz, M DHQ p.

provinces as part of a normal garrison“.¹²⁸ To my thinking, however, the occurrence of such names on diplomata, instead of proving the „regularity“ of the grant (or its taking place in the mother province of the auxilia listed), actually reflects something of the *esprit de corps*: the recipients' *merita*, though acquired far from their normal garrisons, were treated as a part of the general effort to which the *remansores*¹²⁹ and the whole exercitus remaining in the parent command indirectly gave their contribution.¹³⁰ If our interpretation of (e. g.) *RMD II* 79 and *CIL XVI* 28 (the bronze's German section) and 106 is correct (*supra*, ch. 5), that conclusion follows almost automatically. The exceptions to the rules of the universal naming of the provincial governors¹³¹ and of the omitting the names of unit commanders whenever the recipient comes from a vexillation, not the complete regiment,¹³² point in the same direction: there is no cogent reason to qualify military diplomata, on the *sub* and *cui praest* (*praefuit*) clauses, as routine grants.

(d) It may be and indeed has been assumed by some,¹³³ that the characteristics of unit lists such as those dealt with on the foregoing pages need not imply that the structure of all the lists was determined by the recipients' extraordinary merits. The reason for special groupings of units on certain bronzes has been sought sometimes in a simple administrative convenience, not in the discriminative value of a diploma grant. The corollary of such a hypothesis is that there must have existed side by side special, crypto-special and quite normal issues (these last being allegedly the most numerous, by far), without any essential difference in their formulation. This would be hard to believe, however: „various aspects of the genre of military diplomata — notably the evolution of their formulae, statistical indications concerning the recipients' classes of troops, provinces and units within a provincial command, and the peculiarities of the grants of *iura* cited in the corresponding constitutions“ — tend to assimilate the large crypto-special category with the openly 'special' diplomata rather than with the automatic certificates of the type of the *tabellae honestae missionis* and the like¹³⁴. Actually, the unit lists of

¹²⁸Roxan, *loc. cit.*

¹²⁹Cf. *CIL VI* 225 = *ILS* 2186 (*remansor*); *ILS* 2764 and 9221 (*reliquatio classis*).

¹³⁰Cf. Gordian III's coins from Viminacium which depict Moesia Superior as holding the *vexilla* of the province's legions; at the moment of the type's issue, these legions (or their *vexillationes*) served on the Eastern front, a circumstance provoking the production of that occasional reverse (*Starinar* 12, 1961, 145 ff.; 154). Also, cf. the dedication to Noreia set up by the *decuriones exercitus Norici* fighting in Mauretania Caesariensis (Speidel, *Roman Army Studies I*, Amsterdam 1984, 338). On the other hand, cf. *CIL XVI* 99: its recipients, Pannonian cavalry, became *dimissi honesta missione per Porcium Vetustinum... cum essent in expeditione Mauretaniae Caesariensis*; thence, the mention of the legates of the two Pannoniae in the *sub* clauses had no *administrative* importance in that case at least.

¹³¹The constitution underlying *RMD I* 21 f.

¹³²The rule, Roxan and Alföldy (above n. 127). The exception, *RMD II* 97 (assuming that Paternius commanded a vexillation of coh. I Tungrorum (mil.); cf. notes 4 and 9 ad num.).

¹³³Including the present author in his earlier articles (*Germania* 52, 1974, 412; 56, 1978, 469 f.).

¹³⁴S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2) fin.

auxiliary diplomata complete the indications, just enumerated, which suggest that the great majority of auxiliary diplomata should be qualified as „crypto-special“,¹³⁵ the same conclusion holds for naval *aera*, to judge i. a. by the significant distribution, in time and space, of the rare *auxilia + classis* constitutions.¹³⁶ But the problem appears in a somewhat different light where the praetorian (+ UC) diplomata are concerned — their total in I-II cent. being only 6-7¹³⁷ — they have been given little attention in the present article. The lists of these refer to all the cohorts of those troops. Does the completeness of lists on diplomata for the City soldiers signify the automatic character of the grants involved? In view of the scarcity, both absolute and relative,¹³⁸ of praetorian *aera* in the pre-Severan epoch, such a state of affairs does not seem possible. What is more, the „irregular“ find-spots of *RMD I*, *CIL XVI* 21 and 81, and the date + special formula of *CIL XVI* 25, suggest special issues for men having served as *stationarii* or members of expeditionary corps (the Emperor's suite) outside of Rome.¹³⁹ The numbers in question are small (4 vs. 7) but seem to justify an inference that the „qualifying events“ of the early Praetoriani and the Urbaniciani were, roughly, of the same type as those of the auxiliaries and sailors. Perhaps the Praetoriani's (Urbaniciani's?) expeditionary detachments were formed, and/or *stationarii* selected, in a way that engaged all the cohorts of this (these two) class(es) of the City forces.¹⁴⁰

(8) A discussion of diploma formulae inevitably brings in the complex theme of the *ius/iura* (*civitas/conubium/civitas liberorum posteriorumque*) accorded through such documents (cf. ch. 7a-b). Too many uncertainties reign on that subject — i. a. the Passau dialogues disclosed important dissents on such basic topics as the meaning of the *conubium* brought by diplomata, the bearing of the *Constitutio Antoniniana* or the legal relevance of the use of the Roman name formula, on diplomata (the recipients (+ their wives)) and elsewhere — to hope for solutions acceptable to all. Nevertheless, since certain aspects of the whole problem are closely connected with the radical theory, it calls for succinct comments here.

¹³⁵*Supra* chs. 3-6.

¹³⁶*Award* 216 n. 79.

¹³⁷*CIL XVI* 25 (A. D. 72?; for a member of coh. II pr.); *RMD I* 1 (A. D. 73; the recipient's situation — a *speculator*, praetorian or an Urbaniciana — unknown); *XVI* 21 (A. D. 76; coh. VI pr.); 81 (A. D. 122; coh. (?) III pr.); 95 (A. D. 148; coh. II pr.); 98 (A. D. 150; coh. III pr.) and *RMD II* 124 (A. D. 180/184). The diplomata issued for the Urbaniciana are still rarer: *CIL XVI* 18 (? A. D. 73; coh. I or XIII urb.); 124 (? A. D. 166; a „cumulative“ (*praet* + coh. urb.)) constitution, the only extant copy of which names a member of coh. X urb.); 133 (A. D. 192; coh. XIII urb.) and 134 (A. D. 194; coh. X urb.); among the UC bronzes published so far, all the three for the units in Rome name the soldiers belonging to coh. X (*CIL XVI* 124; 134 and 137 (A. D. 216)), an interesting concentration for which there is no statistical reason (on the strength of the *cohorts urbanae*: H. Freis, *Die Cohortes Urbanae*, Köln-Graz 1967, 38 ff.; 69 et passim).

¹³⁸Above n. 5.

¹³⁹S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2), text to nn. 27 ff.

¹⁴⁰Saxer's „Ausleseprinzip“ no. 1 (*op. cit.* (cf. n. 81), 118 (of legionary vexillations)).

ges in various ways, and the cumulation of probative signs (among which a type of the „irregular“ find-spot of the diplomata involved seems the most important) makes a number of instances sufficiently clear (e. g. CIL XVI 18: I or XIII coh. urb.; XVI 74 and 102: class. praet.).¹⁶⁸

Now, the *missio agraria* of the Praetorians and the Urbanianci, though not a routine measure, is sporadically documented and had nothing incompatible with the status of the citizen veterans.¹⁶⁹ The case of the *missi honesta missione* from the *auxilia* and *classe*s, the noncitizen troops, must have been different. They were normally excluded from the funds of the *aerarium militare*, at least in the early period,¹⁷⁰ and the *missio agraria*, like the *praemia militiae*, were denied them.¹⁷¹ The land allotments of auxiliaries and sailors were thus an exceptional privilege. However, it is indubitably attested (CIL XVI 12-16, not to speak of less certain instances¹⁷²) and it, or its equivalents (the *donativa*, *missio nummaria* etc.) were not rare among the *aere incisi* if the use of the *aerarium militare* as a *locus* of some early constitutions is interpreted symbolically.¹⁷³ The antinomy between these privileges of the diploma bearers from the non-citizen troops and the exclusive status of the *aerarium militare* leads us to two complementary conclusions: the *aere incisio* with its „additional advantages“, expensive as it was, could not appertain to all the *emeriti/dimissi honesta missione* from the „peregrine“ units; the issue of diplomata legally or factually irrelevant was probably demanded by a tradition (or a norm) according to which the *aere incisio* was a *conditio sine qua non* for the „additional advantages“ (monies, lands, *immunitates*, *dona militaria* etc.). If the recipient of the bronze did not need the *ius/iura* granted by the corresponding constitution, he nevertheless needed other things traditionally¹⁷⁴ distributed together with the bronzes. On the analogy of the two decrees of Pompey

¹⁶⁸I shall deal with the problem of „The Missio Agraria and the Find-Spots of Military Diplomata“ in a separate article.

¹⁶⁹Durry, *op. cit.* (cf. n. 25) 301 ff.; Freis, *op. cit.* (cf. n. 137) 49. In view of CIL XVI 12-16 (?17); 25; 18; RMD I 1 etc., the Vespasianic data are especially instructive: CIL IX 4682 f.; X 1263.

¹⁷⁰Cass. Dio 54, 25, 5 f. and 55, 23, 1. Cf. M. Corbier, in: *Armées et fiscalités dans le monde antique*, Colloques du CNRS, N°936, Paris 1976 (1977), 207 ff.

¹⁷¹H. Wolff, MDHO p.

¹⁷²Cf. also the case of the *colonia Iulia Equestris* (constituted from Caesar's *alares*: F. Vittinghoff, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik*, Wiesbaden 1951, 23 n. 6 and 69; contra R. Frei-Stolba, *Historia* 23, 1974, 442 f. et al.) and the early examples examined by A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 88 with n. 42 (on *Copr. agr. Rom.* I 229 and 234). CIL VI 31139 (Hadrianic) should probably be interpreted as recording the *missio agraria* (*colonia Claudia Arae Agrippinae* being concerned) of an ex-peregrine *missus honest(a) mission(e) ex numer(o) eq(uitum) singularium*) Augusti (H. Wolff). On the auxiliary *acceptarii* at Cuicul, J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate*, London 1983, 180 n. 571.

¹⁷³See S. Dušanić, *Epigraphica* 46, 1984, 112 ff. (contra H. Wolff, MDHQ p.)

¹⁷⁴„Milites ob virtutem dupli frumento donatos habes praeterea (i. e. in addition to Strabo's second decree) apud Livium 7, 37, 2 et Caes. Bell. civ. 3, 53, 5...“ Degrassi ad ILLRP 515, n. 18, cf. V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London 1981, 236 ff.

ius Strabo (ILLRP 515), we should postulate a pair of documents for all the beneficiaries of the *leges* such as in CIL XVI: for practical reasons, only the *iura* (*ius*) are cited on the bronze diptycha, while the complementary decrees regulating other privileges must have been strictly personal (there was probably a free choice, in the majority of cases, between the *missio agraria* and the *missio nummaria*, and a discrimination between the *alares* and *cohortales*, etc¹⁷⁵) and cheaper in form and material. The dependence of the latter *instrumenta* on the former would help us understand the distribution of diplomata to the rather numerous men who did not want *civitas, conubium* and/or *civitas liberorum posteriorumque*; three such recipients seem to appear as early as ILLRP 515.¹⁷⁶ It may be supposed that the *aere incisi* from the *auxilia* (?) and the Fleets) were even eligible for *dona militaria*¹⁷⁷ (again in Strabo's second *decretum*), normally denied to the soldiers of „peregrine“ units,¹⁷⁸ at least in the post-Flavian period.¹⁷⁹ It goes without saying that various *sine aeribus* veterans, including the recipients of the *iura* through certificates such as the *tabellae lignaeae*¹⁸⁰ would have no title to these „additional advantages“, which rewarded special merits only.

(9) The observations presented on the foregoing pages contain much that is hypothetical; inter alia, the almost unanimous opposition to the radical theory at the Passau Colloquium reflects their vulnerability. But one thing appears clear (in the author's opinion at least): the statistical „anomalies“ dealt with in ch. 1 show that certain *emeriti* from the *auxilia, classes* etc. remained *sine aeribus*, a circumstance which cannot be ascribed to the candidates' personal choice (chs. 3-4, note the argument from the differences in unit lists). That crucial fact poses the question of the criteria which regulated the High Command's discriminatory policy as to the *aere incisio*. Only two alternative possibilities can be envisaged there: either the (more or less) objective needs of soldiers (and provinces) were decisive, or there was an *ob merita* selection, intended to promote the efficiency of various parts of the *exercitus Romanus*. Many indications discussed in

¹⁷⁵Free choice: cf. Cod. Theod. VII 20, 3. (CIL XVI App. 14: *missio nummaria* of an Urbanianci c. A. D. 71? (Award 209 n. 3); X 1263: *missio agraria* of a veteranus coh. XI urb. c. A. D. 71). The privileged treatment of the *alares*: above n. 172 (*colonia Iulia Equestris*).

¹⁷⁶Supra, n. 158.

¹⁷⁷The *torques* and *armillae* were discovered together with the diploma (CIL XVI 96, A. D. 148: *aux. Pann. Sup.*) issued to a peregrine Azalian (A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974, 175 and 313 n. 184 + Pls. 21 f.). On RMD II 102 from the same year (*aux. Asiae*), unearthed together (?) with a medallion-like *phalera* (?), see Award 206; 225 n. 154 and Maxfield, MDHQ p.; its case is doubtful (H.-J. Kellner).

¹⁷⁸V. Maxfield, ZPE 52, 1983, 146, notes that there is only one citizen auxiliary known to have received *dona militaria* in the period later than the first years of Vespasian's reign (AE 1969/70, 583: Ti. Claudius Maximus).

As Maximus began his career as a legionary, his inscription cannot be taken as a proof that citizen auxiliaries as such were eligible for *dona*; that may have been only a privilege of the *aere incisi*, one among those explaining the distribution of diplomata „legally or factually“ irrelevant.

¹⁷⁹Maxfield, *op. cit.* (cf. n. 174) 121 ff.

¹⁸⁰Above n. 35.

chs. 3-8 and 10 favour the latter possibility, which also looks more conformable to the spirit of the Roman State and its army.¹⁸¹ It has the advantage of being more probable from the historical point of view too — to accord with the prehistory and the whole evolution of the documentary genre. Three problems will be pointed out, briefly, in that connection.

First, the post-212 exclusion of the provincial *emeriti* from the circle of candidates to diplomata had nothing to do with „the objective needs“ for *civitas/conubium/civitas liberorum posteriorumque*.¹⁸² If these *iura* possessed any practical value at that time, their applicability was certainly greater in the provinces than in Italy — they must have been more useful to the auxiliaries and provincial sailors than to the City troops and the men from the *classes praetoriae*. The criterion of the post-212 general selection, therefore, was that of (status and historical) merit, analogous to the criterion favouring (e.g.) the *alares* over the *cohortales* in the *aere inciso* of I-II centuries.¹⁸³ The (post-212) recipients belonged to troops whose position vis-a-vis the Emperor, Capital and the *mater provinciarum* was regarded a privilege in itself;¹⁸⁴ a circumstance perpetuating the tradition that a diploma militare represented an exceptional award.

Second, emphasis should be laid upon diverse signs of continuity existing between the „standard“ diplomata and the virilane grants of *civitas* and related privileges known from the epochs of the Republic and the early Empire.¹⁸⁵ Their being published in *Capitolio in tabula aenea* underlined the distinctive character of the grants¹⁸⁶ and indirectly proves the *ob merita* nature of „standard diplomata“ too, published in the same way and in the same places (and with propaganda messages contained in the choice of the *loci constitutionum fixarum* and *dies constitutionum datarum*?).¹⁸⁷ When the soldiers were concerned, it was bravery in battle which mattered: it is difficult to assume for CIL XVI 1-2 (the originals of which were affixed to the walls of the *aedes Fidei*) a different nature (in the sense of the beneficiaries' qualifications) from that of CIL XVI App. 9 (Pompeius Strabo's decrees) and 10 (the grant to Seleucus the navarch), documents whose originals probably decorated the temple of Faith too,¹⁸⁸ and whose *ob merita* character cannot be do-

¹⁸¹S. Dušanić, in: *Roman Frontier Studies* 1979,... Oxford 1980, 1064 and 1068 n. 27. *Contra Dobson*, MDHQ p.

¹⁸²Cf. above nn. 4-5. Of course, it was the factor of „additional advantages“ which mattered, almost exclusively, after the *Constitutio Antoniniana*.

¹⁸³Supra chs. I and 3 f. Cf. what H. Nesselhauf wrote (*Historia* 8, 1959, 442) on the *gradus dignitatis* of *decuriones* and *centuriones*, in a commentary of RMD I 53 and CIL XVI 132 (I am inclined to follow his restoration of the *praeterea praestitit liberis formula* there).

¹⁸⁴Award 219 n. 99.

¹⁸⁵Cf. supra text and nn. 14 f.; ch. 7b (α,λ); n. 156; and text to nn. 174 ff., for some traditional features of military diplomata as seen from the standpoint of the radical theory.

¹⁸⁶Th. Mommsen, CIL III p. 2007 („donationis honor augetur publica nominis (veterani) expositione“); cf Award 197; 208; 209 n. 6 and 228 n. 177.

¹⁸⁷Infra n. 203.

¹⁸⁸In any case, they must have stood on the Capitol, Nesselhauf, CIL XVI p. 147.

ubted. Even the *Constitutio Antoniniana* refers to a victory of Caracalla: the traditional link of the *bellica virtus* and the *civitatis donatio* was still alive in the third century!¹⁸⁹

Third, there is some independent, if circumstantial, evidence suggesting that the Claudian reform meant „a standardisation of the earlier practice rather than an innovation revolutionary in its indiscriminate application“ (above, text to n. 16). CIL VIII 21038 (summarized *supra*, text to n. 114) reveals that, under Claudius probably, an auxiliary with 30 years of service (*honestam*) *missionem accepit pro meritis suis*. It is natural to conclude that analogous or greater *merita* were demanded for a diploma granting the *tria iura* with, it is permissible to assume, certain „additional advantages“. The same inference follows from the Emperor's famous words recorded by Tacitus (*Ann.* 11,24): *specie deductarum per orbem terrae legionum additis provincialium validissimis* (note the superlative) *fesso imperio subventum est*.¹⁹⁰ Their meaning is elucidated by the case of Volubilis, whose inhabitants received in A. D. 44-45 *civitatem Romanam et conubium cum peregrinis mulieribus, immunitatem annorum. X* etc., obviously because of the bravery of its soldiers,¹⁹¹ led by one M. Valerius Severus, *praef. auxiliar. adversus Aedemonem oppressum bello*.¹⁹² The grant to Volubilis, close to military diplomata on all the essential points (*civitas, conubium, „additional advantages“, qualifying event*), and the quotation in Tacitus, give us a clear idea of Claudius' principles of policy in the interrelated matters of the urbanization and treatment of the best men among the peregrine *emeriti*: these principles maintained the *ob virtutem* criterion, displaying no tendency to radical innovation.

The promotion of Volubilis is instructive from the chronological point of view too. It shows that the elements on which the issue of „standard“ diplomata was based had been constituted, in main, already before Claudius' censorship of A. D. 47-48. Thus it contradicts, in a way, the conjecture that A. D. 47-48 should be regarded as a *terminus a quo* for the Claudian diplomata, a conjecture popular among partisans of the traditional theory as a corollary to their „systematic“ interpretation of the documentary genre.¹⁹³ We prefer to insist in this connection upon our hypothesis that the standardisation of diplomata was due to Claudius' conquest of Britain and his propaganda ambitions,¹⁹⁴ not to his *censura* of A. D. 47-48 and a self-explanatory policy of Romanization. CIL XVI 1 and 2 have already been interpreted to that effect;¹⁹⁵ an additional argument concerning XVI 2 seems to support our previous deductions. The *dies constitutionis* of that diploma, datable „ante A. D. 54“,¹⁹⁶

¹⁸⁹Award 203; 219 n. 101.

¹⁹⁰A. D. 48. — Cf. Award 230 n. 189.

¹⁹¹Cf. the clause on the *bona civium bello interfectorum* (*Inscr. Maroc* 2, 448, lines 14-16).

¹⁹²*Inscr. Maroc* 2, 448 (cf. 369 (giving the date) and 370a), with comm.

¹⁹³Cf. Award 215 f. n. 69.

¹⁹⁴S. Dušanić, ZPE 47, 1982, 166 ff.; Award 201; 202; 215 f. nn. 66 f.; 69; 75.

¹⁹⁵ZPE 47, 1982, 164 ff.

¹⁹⁶*Ibid.* 168 with nn. 79 f.

is February 13th. Though our evidence on Britannicus' *natalis* is such that three days (Feb. 11-13) have been alternatively proposed for it,¹⁹⁷ the *dies* of XVI 2 — when compared with the *dies* of XVI 25 (coinciding with the birthday of Titus, only Caesar at the moment of the document's issue) — favours the placing of Britannicus' *natalis* to February 13th itself. Now, if the equation *dies constitutionis* of XVI 2 = Britannicus' birthday proves correct (the danger of a circular argument suggests caution), it seems rather likely that the choice was intentional and that the diploma was issued prior to c. A. D. 50 (perhaps as early as prior to the censorship year of A. D. 47-48),¹⁹⁸ when Britannicus' *natalis* must have lost its prestige.¹⁹⁹ The parallel of CIL XVI 25²⁰⁰ would indicate a symbolical day-date, and the 40's as our diploma's chronological context would support the combination with the British victories, to which the (new) name of the prince unmistakably points.²⁰¹ There are „epigraphical“ reasons for believing that CIL XVI 2 opens the series of „standard“ diplomata:²⁰² that circumstance would make the choice of its day-date all the more significant.

(10) Lastly, the four sidelights on diplomata as *ob merita* grants. Coming from the *loci constitutionum fixarum* and the *dies constitutionum datarum*, from the lists of early signatories and the implicit testimonies of „irregular“ find-spots, all of them have already been dealt with in my previous articles.²⁰³ Though some additions to (especially in the case of the „irregular“ provenances of diplomata), or modifications of, the views published there would be welcome on all four points, I shall confine myself to the novelties concerning (a) early witnesses and (b) the *dies constitutionum datarum*.

(a) It has been claimed that the signatories of military diplomata down to c. A. D. 75 — the so-called personal signatories — were people who knew something

¹⁹⁷Suet., *Claud.* 27, 2; P. *Columb.* inv. 493 (cf. Herz, *op. cit.* (cf. n. 73) 412 n. 10; id., in: *ANRW* II 16/2, Berlin 1978, 1163 n. 191). To me, the day cited as a „Kaisertag“ in the papyrus has nothing to do with Britannicus' *natalis*, and Suetonius' *vicesimo imperii die* („12/13 Febr.“: *PIR*'C 666) is best identified with Feb. 13 (reckoning from Jan. 24 exclusively); thus e. g. H. Mattingly, *BMC* I, London 1923, p. CLVI; E. Koestermann, *Komm. Tac. Annalen* III, Heidelberg 1967, 261 f.

¹⁹⁸Note the early date of the grant to the Volubilitani. — For CIL XVI 2, in that case, A. D. 44 and 46-47 would be the likeliest possibilities (cf. *Award* 216 n. 75).

¹⁹⁹Cf. Tac., *Ann.* 12, 26, 2.

²⁰⁰S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata* ... (cf. n. 2), text to n. 31. Cf. Cass. Dio 60, 17, 9.

²⁰¹Cf. e. g. Mattingly's comment (*BMC* I p. CLIX) on the *sestertius* with Britannicus' name on the obverse and Mars on the reverse (*ib.* 196 no. 226); also, the juxtaposition of two dedications from Roselle (V. Saladino, *ZPE* 39, 1980, 229-233 nos. 24 f.).

²⁰²*ZPE* 47, 1982, 168 n. 80. — The weight of CIL XVI 2 (Tab. II extant only: „gr. 835, 5 CIL XVI) is smaller than that of CIL XVI 1, Tab. II („gr. 915“ CIL XVI; „gr. 900“, according to the kind note of the Soprintendente reggente of the Soprintendenza Archeologica delle Province di Napoli e Caserta (no. 17751, of Nov. 15, 1982)) but that circumstance does not necessarily imply a later date for XVI 2. Its Tab. I may have been heavier — even much heavier — than the corresponding tablet of XVI 1 („gr. 625“), cf. e. g. XVI 12, whose first leaf weighs more than the second.

²⁰³*Notes on the Early Diplomata* ... (cf. n. 2); *Loci* ... (cf. n. 36) 91-115; *Witnesses* ... (cf. n. 165) 271-268.

about the recipients, if only from the latter's papers. In other words, their task was not to control the quality of the texts of diptycha involved (*recognitio*) but to be real witnesses (*signatio* ~ *testificatio*) — their testimony may have been in written form — on matters such as the recipient's identity, *origo*, family situation, length and circumstances of service, including his „qualifying event“. Their own origins and occupations, when traceable, provide an interesting insight into the modalities of the candidature to diplomata and, not infrequently (CIL XVI 3,16 and 20; RMD II 79 etc.), those modalities reflect the recipient's participation in an *expeditio belli*.²⁰⁴ Here, a number of details in my previous analyses may be reinforced; they concern the civilian status of the *equites Romani* and *decuriones* figuring as *testes* on CIL XVI 10 (t. 1-2), 14 (t. 1-4), 15 (t. 1) and 19 (t. 4),²⁰⁵ the problem of written testimonies on the recipient's identity and the like,²⁰⁶ the postulate that the function of the diploma signatories had nothing to do with the clause *descriptum et recognitum ex tabula aenea...*²⁰⁷ (i. e. that their function was *signatio* ~ *testificatio*²⁰⁸ rather than *recognitio*²⁰⁹), and, finally, the principle itself that the signatories were regarded as real witnesses to the beneficiaries of diplomata. This last point finds indirect support in the lists of *signatores* of other imperial documents who may be demonstrated to have possessed some special knowledge on the affairs dealt with by the corresponding texts; the cases of the *Tabula Banasitana* (signed by experts on African and judicial problems²¹⁰) and of Commodus' letter to the Athenians (signed by i. a. the *ab epistulis Graecis* and the *a rationibus*²¹¹) are sufficiently instructive. But a more important confirmation of the same principle will be obtained when we examine those diplomata in the period of recurring witnesses which were signed by men who figure only once in the *testis'* capacity: the conclusion which follows is that the departures from standard witness lists reflect extraordinary cases, demanding special information on the witnesses' part. Of many interesting examples,²¹² three will suffice here.

²⁰⁴*Witnesses* ... (cf. n. 165), cf. *ZPE* 47, 1982, 155-157 and 161-163; *Notes* ... (cf. n. 2), text to nn. 20 ff.; *Loci* ... (cf. n. 36), 103 ff.

²⁰⁵Cf., for an analogous sequence, ILS 6175, Ostia (*senatores, equites Romani, quinquennales, plebs*). After all, the decurions of CIL XVI 14 have been entered as the *decuriones (coloniae)* in the *Index* (p. 2535; Iader) of CIL III.

²⁰⁶See CIL XVI App. 8, lines 20 ff.

²⁰⁷The signatories, but not the clause, figure on RMD I App.; the clause, but not the signatories, on (e. g.) ILS 5918a (CIL XVI p. 198).

²⁰⁸Cf. the use of the verb *signare* on CIL XVI App. 12 (int., line 12) and Daris, *Dc. Es. Rom. Eg.* (cf. n. 27) 89, line 6.

²⁰⁹From the *Tabula Banasitana* (*Inscr. Maroc* 2, 94, lines 40 and 41 ff.) we see both that the separation of the *recognitio* from the *signatio* was possible and desirable in some cases (cf. *Witnesses*... (cf. n. 165) 280 f.), and that, in such a situation, the latter procedure engaged people who — in comparison with the *recognoscentes* — were more numerous and more important.

²¹⁰*Inscr. Maroc* 2, 94 comm. (p. 89 ff., esp. 91).

²¹¹AE 1952, 6; cf. F. Millar, *The Emperor in the Roman World* (31 B. C. — A. D. 337), London 1977, 223 n. 79.

²¹²Note e. g. the *hapax eiremenoi* among the witnesses to the diplomas for those provinces/units which otherwise produced the bronzes only rarely: CIL XVI 56 (A. D. 107, Maur. Caes.), t. 3, 5, 7; XVI 128 (A. D. 178, Lycia — Pamphylia), t. 3, 5; XVI 133 (A. D. 192, coh. urb. Lugd.), t. 6-7.

re. The fourth *signator* of two diplomata for the Palmyreni Sagittarii (CIL XVI 68; RMD I 17, with n. 7; A. D. 120; Dacia Superior), a certain Q. Fabius Bithus, does not appear elsewhere in Mrs. Roxan's „Witness Indices“ (RMD I p. 104-111). His cognomen betrays a Thracian, a unique occurrence within the scope of the auxiliary diplomata in the period of recurring witnesses: this is all the more remarkable as the Trajano-Hadrianic government *testes* tended to be people of some substance and social standing.²¹³ All in all, it is very probable that this Bitus served as a clerk in an *officium* of Dacia or Moesia Inferior — his *praenomen* and *gentile* may show him to have been a client of the Lower Moesian governor Q. Fabius Postuminus (c. A. D. 102/103) — whose written testimony on the Palmyreni Sagittarii's special record and grant entitled him to the signature on these two bronzes. The second example belongs to a somewhat different category. The two Lower Pannonian bronzes CIL XVI 179 f. (aux. + class.; A. D. 148, Oct. 9) reproducing the same constitution, show one non-recurring *testis* (no. 4: M. Ulpianus Blastus), who, however, does not occur on the Upper Pannonian bronze issued on the same day (XVI 96, with the „standard“ *testes* only). If the task of the signatories had been limited to the *apographum and exemplare recognoscere*, we should have expected to find identical lists of *testes* on all the diplomata/constitutions produced on 9th October 148. Not only does Blastus contradict that assumption, but his *praenomen* and *gentile* imply again a man outside of the circle of government witnesses.²¹⁴ Perhaps, he was a clerk of the Classis Flavia Pannonica, which did engage some Greeks/Orientals, and whose share in the constitution of CIL XVI 179 f. (XVI 96 covers the auxiliaries alone), a remarkable fact, may have been the reason for the diploma department in Rome to cite Blastus as a witness. Lastly, all the witnesses to the new diploma from Drobeta are *hapax eiremenoi*,²¹⁵ a quite surprising circumstance which tends to recommend, in the author's opinion, the first of the alternative explanations of the document's pre-history proposed by the *editores primi*.²¹⁶ If (in accordance with that explanation) the constitution's beneficiaries were discharged some years before the issue of the *lex* itself (dated A. D. 179, April 1) — the delay of the *lex* may alone account for such a singular choice of signatories, but the possibility of „personal“ witnesses should be admitted too,²¹⁷ at least for some of

²¹⁸Dig. 50, 15, 8, 8; cf. *Rev. Belge de Num.* 113, 1967, 25-28.

²¹⁹The recipient of CIL XVI 78 (L. Sextilius Sextili f. Pudens) made the same choice („rep. ad Giurgiu“, not at Stobi).

²²⁰The *Index of RMD I* (pp. 105 ff.) has only one, Q. Aemilius Soetherichus, active from CIL XVI 39 (A. D. 94) to XVI 56 (A. D. 107). The Aemiliii are not numerous in the Macedonian inscriptions or among the attested members of the *tribus Aemilia*, but cf. the *L. Aemilius L. f. Aem. Regillus Fund.* of CIL VI 3884 = 3256a I 35, A. D. 198-218 (practically speaking, the Aemilia was the tribe of Fundi). I am indebted to Professor G. Forni for a helpful letter on the problem of the relationship between the *nomen Aemilium* and the *tribus Aemilia*, and for the reference to the man from Fundi in particular.

²²¹Many festivals lasted more than one day, see e. g. G. Wissowa, *Feriae*, RE VI, 1907, 2213 (the *feriae praeconceptivae* et sim.); G. Radke, *Sol*, Der Kleine Pauly 5, 258 (Aug. 8th + 9th); P. Herz, *ZPE* 31, 1978, 285 f. (the dynastic *bidua*).

²²²The following days were chosen for two (published) constitutions only: Feb. 13 (CIL XVI 2 = Britannicus' *natalis*? (ch. 9); RMD I 38); Apr. 5 (CIL XVI 14-16, cf. *infra* n. 235); Apr. 30 (CIL XVI 122, RMD I 34 — *Floralia*? (cf. Herz, *op. cit.* (cf. n. 73), 193 ff. and RMD I 2: Apr. 28); July 19 (RMD I 14; CIL XVI 178); Aug. 11 (CIL XVI 160 and 132); Aug. 14 (RMD I 7?; CIL XVI 44 f.); Sept. 5 (CIL XVI 31 and 100); Sept. 8 (CIL XVI 24; 62 f.), Sept. 15 (CIL XVI 88 and 70? — both for the British auxilia); Nov. 18 (CIL XVI 81; 169/73; 170), and Dec. 13 (CIL XVI 107 and RMD I 39 — both for the Dacian *auxilia* leg. XIII Gemina (*supra* n. 73)). The September dates may have had something to do with the *ludi Romani* (Sept. 4-19; Herz 267 ff.).

²²³Cf. *infra* n. 225 (on RMD II 131).

17th + 18th (*CIL XVI* 32, 57 + 74, 98, 120); May 12th + 13th (*RMD I* 4 f. + *CIL XVI* 33, 50); June 29th + 30th (*CIL XVI* 67 f., *RMD I* 17 (two constitutions with three copies altogether) + *XVI* 55); July 2nd (*CIL XVI* 4, 163 f., 76 f., *RMD I* 35) and December 28th²²⁴ (*CIL XVI* 152, 154 (cf. App. 12), *RMD I* 48). Except for February 7th + 8th and July 2nd, all of them coincide with known festivals of different sorts. January 7th marks, of course, Augustus' first assumption of the *fasces*.²²⁵ On February 17th (+ 18th, no doubt) the Quirinalia were celebrated,²²⁶ on May 12th (+ 13th) the ludi Martis (the divinity concerned being Mars Ultor!),²²⁷ on June 29th (+ 30th) the Quirinalia again.²²⁸ December 28th was obviously marked as a sailor's day connected with the sailor's symbols such as the Piscis Austrinus (the Southern Fish, a star whose late setting must have had a place in the *classici's ferialia*) and the marine goddesses Venus — Isis — Dea Syria.²²⁹ As for February 7th + 8th, it should be remembered that February contains the greatest number of the *dies constitutionum datarum* so that some of the latter may have been synchronized with minor feasts only. As to July 2nd, several circumstances would suggest a reference to a historical event of interest for the Danubian provinces.²³⁰

What has just been said on these seven cases — May 12th + 13th seems quite striking, given the comparative rarity of the May constitutions in general — leads us to the conclusion that the *dies constitutionum* coincided as a rule with public festivals and jubilees; at any event, the formulae of the diplomata cited²³¹ exhibit nothing to make these seven cases „special“ from the traditional point of view, while the transparent nature of January 7th would imply a comparable symbolism of the dies of I-II cent. laws too.²³² That conclusion tends to find support in certain *dies* which, though statistically insignificant, accord with various features of their laws to such a degree that a pure coincidence appears to be

²²⁴Cf. *CIL XVI* 112 f. (Dec. 27); Daris, *Dc. Es. Rom. Eg.* (cf. n. 27) 95 B, line 21 (Dec. 28).

²²⁵Cf. e. g. *ILS* 112. S. Dušanić, The Sailor's Calendar: Notes on the Day-Dates of Military Diplomata, in: *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*. Festschrift für A. Betz, Wien 1985, 233 f.; 224 n. 4, Ib. 233: „... a fresh find shows that (Jan. 7) was applicable to the Fleet diplomata too“ repose on a *lapsus machinae*; the day-date of the diploma in question is Nov. 27 (now *RMD II* 131).

²²⁶Herz, *op. cit.* (cf. n. 73) 142 f. (note *CIL VIII* 9045!).

²²⁷Ibid. 203 (note *CIL VI* 2131); S. Dušanić, *Notes on the Early Diplomata...* (cf. n. 2), text to nn. 9 f.

²²⁸Herz, *op. cit.* (cf. n. 73) 234 (note *CII III* 14370, 9 and *VI* 328).

²²⁹See the paper referred to *supra*, n. 225. The zodiacal sign of December 28th (Capricorn) gave the day also a welcome link to Caesar Augustus.

²³⁰The chronological span of the constitutions involved, wide as it is (A. D. 60-133), implies an early event. Geographically, it is linked to Pannonia (*CIL XVI* 4; 76 f.), Moesia (*AE* 1958, 223) and Dacia (*CIL XVI* 163 f.; *RMD I* 35). It may be the day of M. Licinius Crassus' great victory over the Bastarnae in 28 B. C. (his triumph fell on July 4th; *Inscr. Ital.* XIII 1, pp. 345 and 571), but the matter is far from certain and the possibility of two (or more) different events determining the *dies* of the constitutions cited cannot be discarded.

²³¹Save for *CIL XVI* 68 and *RMD I* 17 (the Palmyreni Sagittarii).

²³²The date occurs in a similar context as early as A. D. 150 (Herz, *op. cit.* (cf. n. 73) 124 f.; 454 nn. 2 ff.). A parallel evolution from a plurality towards a unity may be traced on the level of the symbolism of the *loci constitutionum fixarum* (cf. *infra* n. 239).

ruled out. To quote only the clearest instances: December 22nd and March 7th of the „legionary“ diplomata for I and II Adiutrix (*CIL XVI* 7-9 + 10 f.) mark the units' *natales signorum*;²³³ the festivals of I Italica and XIII Gemina determined the *dies* for these legions' auxiliaries, following the logic of the *legio et auxilia eius* co-operation;²³⁴ February 9th and April 5th of the naval diplomata from the victorious year of 71 (*CIL XVI* 12 f. + 14-16) synchronize with the important *caesurae* in the sailor's calendar;²³⁵ the *natalis* of Titus (*CIL XVI* 2: Dec. 30) and, probably, that of Britannicus (*CIL XVI* 2: Feb. 13) date the diplomata whose propaganda connotations involved these two princes.²³⁶ True, the postulate that the quasi-totality of constitutions bear meaningful day-dates was received with pronounced scepticism in the discussions at the Passau Colloquium, where there was much insistence on the *dies* — the great majority of those c. 90 mentioned at the beginning of the paragraph — whose symbolism remains unidentifiable as yet. The dangers of such an *e silentio* reasoning are evident, however; our knowledge of the Roman army-and dynastic heortology is too fragmentary to question that postulate, likely in many respects. „Were it not for the statistical indications (not too strong, after all), that December 28th marked a day of importance for the *clasiarii*, both its assignment to the group of 'eloquent' dates and the ('naval' and 'Africo-Augustan')... interpretation of its nature would seem ill-founded...“²³⁷ — in the complete absence of any direct evidence. A complementary example may be adduced: Septimius Severus' diploma — one of his first issues, no doubt — dated February 1, 194 and given to an Urbanianus of coh. X (*CIL XVI* 134). Interesting in several respects, that document bears a *dies* met with (so far) only once on our diploma lists, despite the fact that the February dates are well represented there. This might be taken to imply a non-symbolic choice of the *dies* for *CIL XVI* 134, all the more so as the Severan dynastico-military heortology emerges rather complete from the *Feriale Duranum* (whose late January-early February part is well preserved) without registering February 1st. But the *dies* appears in *CIL V* 4449, within a context clearly marked by Severan connotations²³⁸ — a warning against the hypercritical approach to the problem of the *dies constitutionum datarum*.

If the foregoing observations are accepted, we would obtain a further proof of the non-routine character of the production of our documents; a comparison with the *loci constitutionum fixarum* imposes.²³⁹ Some of the *dies* belong to the ordinary festivals of soldiers like the *natales signorum* or the astronomico-meteorological dates of *CIL XVI* 12 f. and 14-16. But the other days identified, and the fact that the majority still escape identification, would imply a topical propaganda centred on the recipients' victorious records.²⁴⁰ Thus the „normal“ imperial dates are rare or non-existent among the *dies constitutionum*,²⁴¹ while the *natales* of Titus and Britannicus were used with

²³⁹Cf. e. g. *CIL XVI* 7-9: the *locus* is the *ara gentis Iuliae* (with its transparent Augustan connotations), the *dies* December 22nd, the day of the conception of Augustus (noted by the *Solarium Augusti* and many other monuments illustrating the capricorn). The propaganda message of the whole unmistakably points to the Augustan ideals as defended by Galba in the Civil War: *supra* n. 233.

²⁴⁰A part of the problem has been dealt with from another perspective by Zs. Visy, *Regelmäßigkeiten in der Entlassung der Auxiliarsoldaten aufgrund der Militärdiplome*, *Acta of 13. Congress of Roman Frontier Studies* (Aalen Sept. 1983), forthcoming. Inter alia, the abbreviation *pos.* (cf. the *Darnithithi* of *CIL XVI* 160) put before the day-date of *CIL XVI* 12 goes against Visy's supposition that „die genaue (Tag, Monat) Datierung der Diplome ist nicht die Datierung des kaiserlichen Erlasses, sondern die der Abfassung der Konstitution“ (which he considers only a „practical choice“, devoid of any symbolic message). See also note 1 of the paper cited *supra* n. 225.

²⁴¹*RMD II* 131 (cl. Mis., A. D. 214), dated Nov. 27, may point to the *dies imperii* of Commodus, the emperor who enlisted the beneficiaries of the constitution (for an analogous retrospective day-date, cf. the *natalis* of Pius on *CIL II* 5232, A. D. 167).

quite specific allusions to the German and British successes respectively. Of military festivals, the Quirinalia are prominent thanks, doubtless, to their historical connection with triumphs.²⁴² To conclude, the unidentified days probably celebrated victories²⁴³ (triumphs et sim.) of the ruling dynasty or similar campaigns from the more remote past; in this, the provincial or regional context may have played a part.²⁴⁴ The „fêtes de victoire“, with their outstanding place in the Calendar of 354,²⁴⁵ illustrate the increasing importance of such occasions in the public life of the Roman Empire.

²⁴²*Fasti triumphales* (*supra* n. 230), ann. 350; 322; 276; 273; 167 (cf. 361) B. C. The *Terminalia* (ann. 175 B. C., Feb. 23rd: for the meaning cf. Lactantius' words quoted by Herz, *op. cit.* (cf. n. 73) 426 n. 3), the only other triumphal day to be registered by the festival's name, may have determined the *dies constitutionis* of *CIL XVI* 90 (A. D. 144).

²⁴³E. g. the Aug. 11 of the overtly special *CIL XVI* 160 (A. D. 106/110) will have been the day of the fall of Sarmizegetusa and Trajan's *imp. V* (both are datable to August 106 — cf. R. Hanslik, *RE Suppl.* X, 1965, 1078, who, however, did not discuss *CIL XVI* 160 in that connection). Significantly enough, Aug. 11 reappears in the similar context of *CIL XVI* 132, c. A. D. 189 (the diploma being also overtly special and also reflecting a co-operation of the *exercitus Pannoniae* and the *exercitus Dacie* (note the recipient's *origo* — Porolissum — and cf. *RMD II* p. 134, note 95)), which recalls us of Aug. 10 of *RMD I* 21.

²⁴⁴Cf. Herz, *op. cit.* (cf. n. 73), 92 f.; above, nn. 73 and 230, etc.

²⁴⁵H. Stern, *Le Calendrier de 354*, Paris 1953, 79 ff.

²³³E. Ritterling, *Legio*, *RE XII*, 1924, 1383, 1439. For the Augustan touch (unrecognized before) in the choice of December 22nd, see the article cited *supra* (n. 225) 235.

²³⁴*Supra* n. 73.

²³⁵See the paper referred to above n. 225.

²³⁶Above nn. 200 and 201.

²³⁷The quotation from the article cited *supra* (n. 225) 243 (the present additions of mine are in square brackets).

²³⁸Herz, *op. cit.* (cf. n. 73), 137 (of *CIL V* 4449, Brixia): „Es handelt sich um keine Dedikation im eigentlichen Sinn, diese lässt sich nicht datieren. Interessant ist, daß 1000 Sesterzen in einen Fonds eingezahlt werden, um Feiern am 11. April (natalis Septimii Severi) und dem 1. Februar zu finanzieren. Gründe für die Wahl des zweiten Tages sind unbekannt“. The author does not mention *CIL XVI* 134.

САДРЖАЈ
TABLES DE MATIERES

Јелена РАНКОВ, <i>Statio Cataractarum Diana</i> (извештај о археолошким истраживањима у 1982. години)	5
Јелена RANKOV, <i>Statio Cataractarum Diana</i> (Rapport des fouilles de 1982)	16
Владимир КОНДИЋ, <i>Balneum логора Diana</i>	37
Владимир КОНДИЋ, <i>Le balneum du camp de Diana</i>	39
Владимир КОНДИЋ, <i>Statio Cataractarum Diana</i>	43
Владимир КОНДИЋ, <i>Statio Cataractarum Diana</i>	45
Нада ЈЕВРЕМОВИЋ, <i>Керамика јужног и западног бедема локалитета Diana — Караџац</i>	49
Нада JEVREMOVIĆ, <i>La ceramique des remparts Sud et Ouest decouverte sur le site Diana — Karataš</i>	54
Милутин ГАРАШАНИН, Милоје ВАСИЋ, <i>Castrum Pontes</i> (Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години)	71
Milutin GARASHANIN, Miloje VASIĆ, <i>Castrum Pontes</i> (compte-rendu des fouilles en 1981 — 82.)	85
Гордана МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, <i>Прилог проучавању стратиграфије раносредњевековних слојева унутар античког Pontesa</i>	117
Gordana MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, <i>Une contribution à l'étude stratigraphique des couches du haut Moyen Age à l'intérieur de la forteresse antique de Pontes</i>	120
Милоје ВАСИЋ, Ђорђе ЈОВАНОВИЋ, <i>Мермерна икона Либера и Либере из околине Pontesa</i>	127
Miloje VASIĆ, Đorđe JOVANOVIĆ, <i>Icone en marbre de Liber et Libera trouvée pres de Pontes</i>	130
Гордана МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, <i>Pontes — Трајанов мост. Средњовековна остава B</i>	135
Gordana MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, <i>Pontes — Pont de Trajan. Le dépôt médiéval B</i>	137
Мартин ГАБРИЧЕВИЋ, <i>Намис са локалитета Гламија I</i>	143
Martin GABRIČEVIĆ, <i>Une inscription du site Glamija I</i>	144
Гордана МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, <i>Занимљива представа космоса на једном крчагу из Рткова</i>	147
Gordana MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, <i>Une representation intéressante du Kosmos sur un vase de Rtkovo</i>	152
Миодраг СЛАДИЋ, <i>Извештај са локалитета Кеј код Михајловца</i>	153
Miodrag SLADIĆ, <i>Compte-rendu des fouilles du site Kej pres de Mihajlovac</i>	154
Мартин ГАБРИЧЕВИЋ, <i>Један нови надгробни споменик са дунавског лимеса</i>	157
Martin GABRIČEVIĆ, <i>Un nouveau monument funéraire du Limes Danubien</i>	159
Слободан ДУШАНИЋ, <i>Ob merita принцип у издавању римских војних диплома (I и II век н.е.)</i>	163
Slobodan DUŠANIĆ, <i>Pre-Severan diplomata and the problem of "Special Grants"</i>	165

Издавач:
АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ — БЕОГРАД, Кнез Михаилова 35

Преводилац:
Петар НОВАКОВИЋ

Коректор:
Миодраг ТОМОВИЋ

Ликовно-техничко уређење:
Томислав РАДУНИЋ

Тираж:
800 примерака

Штампа:
ООУР „Слободан Јовић“, Београд

YU ISSN 0351-5710